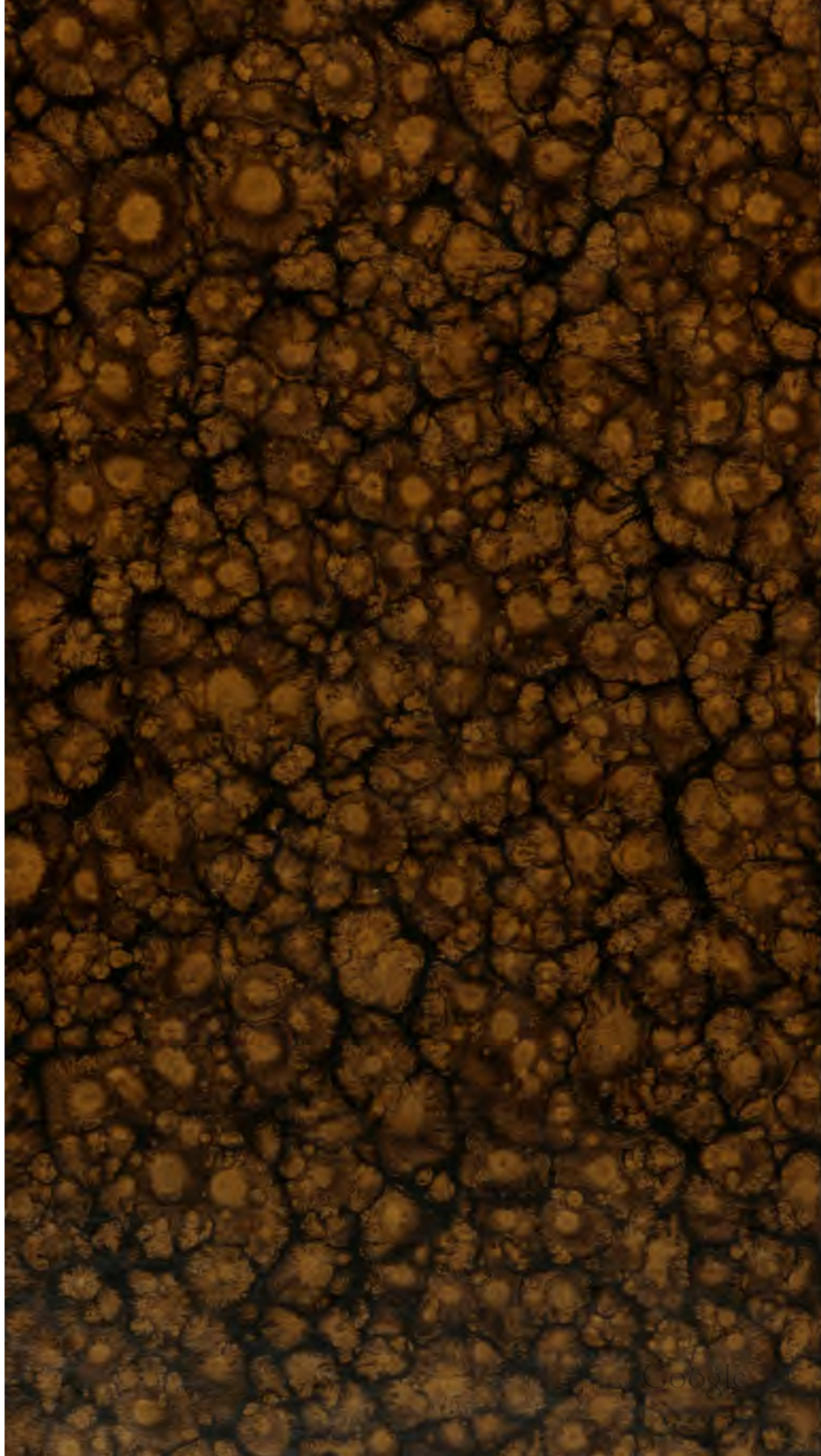
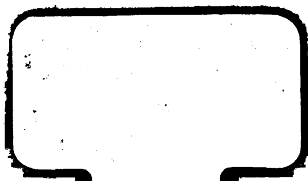

NEDERLANDS OOST-INDIË,

OF

BESCHRIJVING DER NEDERLANDSCHE
BEZITTINGEN IN OOST-INDIË,

DOOR

A. J. van der Aa.

VOORAFGEGAAN VAN EEN

BEKNOPT OVERZIGT

VAN DE

VESTIGING EN UITBREIDING DER MAGT VAN NEDERLAND ALDAAR,

DERDE DEEL.

MET PLATEN EN KAARTEN.

AMSTERDAM,
J. F. SCHLEIJER.

1851.

INHOUD

VAN HET

DERDE DEEL.

BERIGT VOOR DEN BINDER.

DE PLATEN MOETEN GEPLAATST WORDEN :

Het paleis te Buitenzorg. . . . . **Bl. 45.**
De groote tempel te Brambanan. . . . . **» 438.**
Javaansche vruchten aan het einde van het deel.

DE ADSISTENT-RESIDENTIE

BUITENZORG.

Geschiedenis.

De adsistent-residentie *Buitenzorg*, of, zoo als zij veelal genoemd wordt, *het Buitenzorgsche*, is zamengesteld uit twee zuidelijke Schoutsambten der *Bataviasche Ommelanden* en het eigenlijke Regentschap *Buitenzorg*. Dit Regentschap droeg weleer den naam van *Bogor*, zoo als het ook thans nog door den inlander wordt genoemd (1), en maakte vóór het invoeren van het Mohhammedaansche geloof op het eiland *Java*, een gedeelte uit van het Rijk *Padjadjaran*, waarvan de hoofdplaats, met het paleis der Vorsten, gelegen was ongeveer twee palen van de plaats, waar thans het paleis en buitenverblijf van den Gouverneur-Generaal van *Nederlands Indië* is gebouwd (2).

Het werd in het jaar 1619 met de *Preanger-Regentschappen*, waartoe het destijds gerekend werd, op den Koning van *Jakatra* veroverd. Wegens de geringe uitgestrektheid stond het later onder het burgerlijk bestuur van eenen

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 65 en 66.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 355.

Regent, die zelden eenen hoogeren rang dan die van *Tomonggong* bekleedde (1).

Bij Besluit der Indische Regering van 10 Augustus 1745, werd dit distrikt aan den Gouverneur-Generaal VAN IMHOFF en zijne opvolgers als een particulier land afgestaan. Die Gouverneur deed er een zeer eenvoudig huis bouwen, hetwelk hij den naam van *Buitenzorg* gaf, en waarin hij van eene moeijelijke, doch roemvolle regering nu en dan verpoozing zocht (2).

De aangenaamheid van deze bergachtige landstreek, zoowel als de, bij vergelijking met de strandplaatsen, zeer gematigde luchtstreek, hebben waarschijnlijk de voornaamste aanleiding gegeven, om op zulk eenen aanmerkelijken afstand van *Batavia* een landverblijf voor den Eersten Ambtenaar van *Nederlands Indië* aan te leggen, en bezwaarlijk heeft de eerste stichter ooit kunnen vermoeden, dat zijn werk in lateren tijd zulk eenen gewigtigen invloed op den landbouw van deze geheele landstreek zou te weeg brengen. Dit gedeelte van *Java* was voor eenige eeuwen, toen het Rijk van *Padjadjaran* nog bestond, ongetwijfeld zeer volkrijk en welbebouwd, zoo als men uit de hier verspreid gevondene overblijfselen van tempelpracht en beeldhouwkunst, alsmede uit de grafschriften op het *Kramat* (heilige begraafplaats), ½ u. van *Buitenzorg*, heeft kunnen opmaken. Het is naderhand, inzonderheid ten gevolge van de burgeroorlogen, welke dit Rijk, na de invoering van de Mohhammedaansche Godsdienst, geteisterd hebben, dermate in eene wildernis veranderd, dat men, ten tijde van den Gouverneur-Generaal VAN IMHOFF, en zelfs nog ten tijde van zijne onmiddellijke opvolgers, de reize van *Batavia* naar *Buitenzorg*, wegens de verbazende menigte van tijgers en ander wild gedierte, zoo gevaarlijk achtte, dat men telkens, wanneer zich de Gouverneur-Generaal derwaarts begaf, in de kerken van *Batavia*, voor de behoudene overkomst van dien hoogen persoon plagt gebeden te doen (3).

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 60.

(2) TEENSTRA, *Beschr. van de Nederl. Overzeesche Bezittingen*, bl. 135.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 168—170.

In dien tijd was de geheele landstreek met ondoordringbare bosschaadjen bezet, en slechts een eenvoudig landhuis, op welks grondlegging de oostelijke vleugel van het tegenwoordig Gouvernementshuis opgetrokken is, verstrekte den Gouverneur-Generaal tot een zorgvrij verblijf in dit eenzaam en afgelegen oord (1).

Even als elke vreemdeling, die *Buitenzorg* bezoekt, door de schoone ligging van dit oord, zoowel als door de gematigdheid der luchtstreek, zich, als het ware, aan dit verblijf vastgeketend vindt, even zoo schijnen ook onze voorouders daardoor op eene onwederstaanbare wijze bekoord geweest te zijn, zoodat ieder van hen, die aldaar zijn verblijf heeft gehouden, altijd het een of ander tot verfraaijing der plaats heeft bijgedragen (2).

Op deze wijze is niet alleen het landhuis van den Gouverneur Generaal trapsgewijze uitgebreid, vergroot en verfraaid geworden, maar daaraan werd een geheel nieuw gebouw, van gelijke gedaante, in eene westelijke rigting toegevoegd, en later nog werden deze beide, als vleugels, door een veel grooter en prachtig hoofdgebouw vereenigd (3).

De ontzaggelijke menigte van arbeidslieden, die tot dezen aanbouw werden in het werk gesteld, alsmede het aanhoudend verblijf der hoogste ambtenaren van *Indië*, waren de voorname oorzaken, waardoor deze voorheen zoo verwilderde landstreek allengs in bebouwing en vruchtbaarheid toenam. Ook werden de mindere ambtenaren, zoo door het aanlokkelijke van het oord, als van de zijde der voormalige Gouverneurs-Generaal aangespoord tot het aanleggen van landhuizen tusschen *Batavia* en het geliefkoosde *Buitenzorg*, in welk geval aan de gunstelingen dezer Gouverneurs niet zelden uitgestrekte landerijen in eigendom werden geschonken; landerijen, die, wel is waar, destijds nog weinig of in het geheel niet bebouwd waren, en daarom nog geene zeer groote

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 170.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) Het zelfde werk, D. I. bl, 170 en 171.

waarde hadden, doch waarvan die waarde altijd trapsgewijze moest vermeerderen; al ware het slechts omdat, daar deze landbezittingen, door menigvuldige sterfgevallen, van de eene hand in de andere overgingen, ieder bezitter den grond althans in zoo verre wilde verbeteren, dat hij uit de voortbrengselen voor het minst zijn uitgeschoten kapitaal konde terugwinnen (1).

Langs dezen weg bekwam dan ook deze geheele landstreek van lieverlede een meer bevallig voorkomen. De vele digtbegroeide bosschen, die overal aan tijgers en wilde zwijnen tot schuilplaats verstrekten, werden hoe langer hoe meer vernield en uitgeroeid; dorre en slecht bewaterde landstreken werden door kunstmatig aangelegde waterleidingen en kanalen (*seloekans*) vruchtbaar en geschikt voor den rijstbouw gemaakt, waardoor de bewoners van meer afgelegene landstreken, die van dergelijke hulpmiddelen voor den landbouw verstoken waren, uitgenoodigd werden, zich almede in dezen omtrek met der woon neder te zetten. Aldus werd dit heerlijke oord van eene schrale, hier en daar met eene enkele armzalige hut bezette, landstreek, herschapen in eene verzamelplaats van talrijke fraaije en welbevolkte dorpen, afgewisseld door eene menigte sierlijke landhuizen van Europeanen, overal het schouwspel vertoonende van eene zich meer en meer uitbreidende bebouwing (2).

De Gouverneur-Generaal Daendels had, volgens de bestaande schikkingen, *Buitenzorg* voor 39,900 rijksdaalders overgenomen, doch moest het op hoog bevel weder afstaan (3).

Ligging.

De adsistie-residentie *Buitenzorg* ligt, door andere residentiën van de zee afgescheiden, midden in het land (4).

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 171 en 172.

(2) Het zelfde werk, D. I. bl. 172.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 355.

(4) Het zelfde werk, t. a. p.

Zij paalt ten Noorden aan de residentie *Batavia*, ten Oosten aan de adsistent-residentie *Krawang*, volgens den loop van de *Tjibet*, daar de tusschen de *Tjibet* en de *Tjitaroem* gelegene landen *Soemedang* en *Tegalwaroe* thans bij het *Krawangsche* zijn gevoegd. Ten Westen grenst het *Buitenzorgsche* aan een gedeelte van de residentie *Bantam*; ten Zuiden aan de gebergten *Kendang* en *Dindingari* en aan de *Tjibodas* en de *Goenong Karang*, welke haar van de *Preanger Regentschappen* scheidt, loopende de grensscheiding tusschen die residentie en *Buitenzorg* over de hoofdkruinen van het *Kendangsche Gebergte*, den *Megamendong*, den *Pangerango*, den *Salak* en den *Gaga* (1).

Naamsoorsprong

De naam *Buitenzorg* werd onder het Britsch bestuur door den Luitenant-Gouverneur *Sir* S. RAFFLES aan de adsistent-residentie en aan de hoofdplaats gegeven (2).

Verdeeling.

De adsistent-residentie *Buitenzorg* is verdeeld in vijf distrikten, als *Buitenzorg*, *Tjibaroesa*, *Tjibinong*, *Parong* en *Djasingga*. *Buitenzorg* bevat het midden, *Tjibaroesa* het noordoostelijke, *Tjibinong* het zuidoostelijke, *Parong* het zuidwestelijke, en *Djasingga* het noordwestelijke gedeelte van deze adsistent-residentie (3). Deze distrikten maken gezamenlijk 52 onderafdeelingen uit, welke ieder een afzonderlijk partikulier land uitmaken. Elke dezer afdeelingen staat onder een eigen Policiehoofd, dat, naar gelang van de uitgestrektheid en de

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 61. — ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 192.

(2) ROORDA VAN EYSINGA. t. a. p.

(3) Het zelfde werk, bl. 196.

volkrijkheid van zijn onderhoorig land, den naam van *Tjanat*, *Djoeragan* of wel van *Mandoor* voert (1). Vroeger en vóór den verkoop dezer distrikten aan partikulieren, was deze landstreek verdeeld in *tjatjahs* (kleine stukken) (2).

Het distrikt *Buitenzorg* bevat de negen volgende onderafdeelingen: *Tjoetak-Bloeboer*, *Sindang Baroe en Dermaga*, *Kampong-Baroe*, *Tjicerowa*, *Pondok-Gedee*, *Tji-Djoerok*, *Tji-Awi* en *Tji-Omas* (3).

Het distrikt *Tjibaroesa* is gesplitst in zes onderafdeelingen, als: *Tjibaroesa*, *Tjipamingkis*, *Tjimapak*, *Nambo*, *Soemadangan* en *Tagal-Waroe* (4).

Het distrikt *Tjibinong* heeft twaalf onderafdeelingen, namelijk: *Tjibinong*, *Tjilangkap*, *Tjimangis*, *Tjiloewar*, *Soekaradja*, *Tanah-Baroe*, *Kamoepandak*, *Tjitrap*, *Nangeweer*, *Kalapa noenggal*, *Tjilingsoe* en *Tjilodong* (5).

Het distrikt *Parong* is verdeeld in de volgende twintig onderafdeelingen: *Koeripan*, *Gedong-Badak*, *Depok*, *Tjiliboet*, *Pondok-Tjina*, *Pondok-Tjabé*, *Tjingeroe*, *Tjipajong*, *Tjipoetak*, *Sampang-Ilir*, *Pondok-terong*, *Bodjong-Gedee*, *Sawangan*, *Roemping en Tomonggongan*, *Tjikolean*, *Gobang*, *Tjampia*, *Sadang-Oost*, *Pamoelang* en *Ratoyoga* (6).

Het distrikt *Djasingga* is zamengesteld uit 5 onderafdeelingen, als: *Djasingga en Bolang*, *Sjambanam*, *Sading-Djamboe*, *Krikel* en *Tjikadoe* (7).

Bestuur.

Een Adsistent-Resident, een inlandsch Regent en vier Demangs of Distriktshoofden, maken het tegenwoordige Bestuur van *Buitenzorg* uit (8).

---

(1) Kussendrager, bl. 63.

(2) *De Oosterling*, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 391 en 392.

(3) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 69. — Roorda van Eysinga, bl. 392.

(4) De zelfde werken, t. a. p.

(5) De zelfde werken, t. a. p.

(6) De zelfde werken, t. a. p.

(7) Kussendrager, bl. 62.

Deze Adsistent-Residenten zijn, even als de Residenten, voor zoo ver hunne residentie betreft, de eerste Plaatselijke Ambtenaren, en als zoodanig ook Hoofden der Policie. De Regent, die thans den titel voert van *Adipatti*, en krachtens zijne betrekking, Eerste Lid van den Landraad is, oefent een onbepaald gezag uit over alle inlandsche Ambtenaren, en is wijders, onder het oppertoezigt van den Adsistent-Resident, met het bestuur der werkzaamheden belast, welke tot de koffijkultuur en het beheer der koffijtuinen betrekking hebben. Voor elken door hem in 's Gouvernements pakhuis afgeleverden pikol koffij geniet hij de som van 1⅕ gulden, terwijl hem, in de waarneming zijner betrekking, nog zijn toegevoegd: een *Rangga*, belast met het leveren der *koelies* (lastdragers), *pedatties* (karren) en paarden, welke vereischt worden, om Gouvernementsgoederen of die van partikulieren te vervoeren, het onderhoud der gevangenhuizen en de voeding der gevangenen; — en een *Kandoeroean*, op wien meer bepaaldelijk de verpligting rust, om over de werkzaamheden aan wegen, bruggen, waterleidingen en alle andere publieke werken, die door de bevolking verrigt worden, het toezigt te houden. De *Demangs* of inlandsche Ambtenaren genieten een tractement van 100 guld. 's maands, en zijn belast met de administratie der Policie, ieder in het distrikt, waarover hij gesteld is (1).

Het garnizoen bestaat uit eene geregelde sterkte, zoo artillerie als voetvolk, en heeft hoofdzakelijk de bestemming, om tot lijfwacht van den Gouverneur-Generaal te dienen (2).

Gedaante en grootte.

Het landschap *Buitenzorg* is een langwerpig vierkant vlak, dat weinige bogten heeft, en in het algemeen 7 uren breed en 16 uren lang is (3). Volgens de naauwkeurigste berekening

(1) Kussendrager, bl. 62 en 63.
(2) Het zelfde werk, bl. 63.
(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 191.

beslaat het eene oppervlakte van 66 vierkante geographische mijlen, of 1607 vierkante palen.

Luchtgesteldheid.

De luchtgesteldheid is in het *Buitenzorgsche* matig, doch nu en dan ongestadig. Op de hoofdplaats teekent de thermometer van Fahrenheit gemiddeld des morgens ten 6 ure 72° à 74°, des namiddags ten 2 ure 80° à 82°, des avonds ten 8 ure 75° à 76°, des nachts ten 2 ure 68° (1).

De dampkring wordt er, zelfs in den Oostmousson, dikwerf door regens afgekoeld, en daar er weinige moerassen zijn, is bij de frissche berglucht het klimaat hier zeer gunstig en dient dikwerf tot herstel van die lijders, welke in de benedenlanden verzwakt zijn (2).

Dat gedeelte der Residentie, hetwelk gelegen is tusschen de gebergten *Pangerang*, *Salak*, het *Duizendgebergte*, en de oostelijke bergketen op de landen *Tjitrap* en *Soeka Radja*, zijnde het oude distrikt *Buitenzorg*, is door zijne ligging tusschen zoo vele gebergten bijkans dagelijks aan zware onweersbuijen en regenvlagen blootgesteld, welke meestal uit het *Zuidergebergte* door den wind worden voortgedreven en boven deze vallei blijven hangen (3). Spoedig gaan zij echter voorbij, en het is een waar genot, in den zuiveren dampkring van dit heerlijke oord adem te halen (4). In het noordelijke gedeelte der residentie, waar het land minder hoog is, heeft men bijna den zelfden dampkring, als in de omstreken van *Batavia* (5).

Volgens sommigen zouden de aardbevingen nu en dan grooten invloed op den gezondheidstoestand van deze landen, en

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 57. — Kussendrager, bl. 63. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 192.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 353.

(3) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 67.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 356.

(5) *De Oosterling*, t. a. p. bl. 67 en 68. — Kussendrager, bl. 63.

ook van *Batavia* hebben gehad, vooral die in den nacht van den 5 Januarij 1696, welke aan wel 30 menschen het leven kostte, terwijl velen gekwetst werden. De groote rivier geraakte toen buiten staat, om de grachten van *Batavia* behoorlijk van water te voorzien, en nu werd die stad ongezond. De grootste aardbeving in de achttiende eeuw, was die van den 22 Januarij 1780, welke zware ziekte en sterfte ten gevolge had (1).

De bewoners.

Het getal inwoners is sedert twintig jaren met meer dan 100,000 zielen vermeerderd (2), en beloopt 240,812, onder welke 65,128 volwassenen en 52,815 kinderen van het mannelijke, en 68,098 volwassenen en 54,727 kinderen van het vrouwelijke geslacht. Hieronder zijn ruim 5000 Chinezen begrepen, die, als handeldrijvende, de verschillende *pasars* bewonen, of als landbouwers, op de partikuliere landerijen verdeeld zijn (3). Bovendien zijn er nog ongeveer 100 Europeanen, 600 Maleijers, Mooren en Arabieren, benevens 600 slaven (4).

Karakter.

De inlander is hier, zoo lang zijne driften sluimeren, zacht en goedaardig; zijne verstandelijke vermogens zijn bij volslagen gebrek aan ontwikkeling, zeer beperkt, zoodat zijn geest in zaken, waarin doorzigt en overpeinzing vereischt wordt, werkelijk verstompt. Geen lichtstraal van kennis komt hem te hulp, en in den doolhof zijner botte onkunde schijnt hij

(1) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 52.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 362.

(3) Kussendrager, bl. 61 en 62.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

zich geheel te verliezen. Over alledaagsche zaken kan hij echter goed oordeelen, doch mist nog de vatbaarheid verder te gaan. Hij is wijders zeer aan zijnen geboortegrond gehecht, geduldig, herbergzaam, eenvoudig, niet luidruchtig, welgemoed en soms vrolijk, in het algemeen echter traag en onverschillig. Daarentegen is hij minnenijdig, wraakzuchtig, ligt- en bijgeloovig, en, beleedigd zijnde, valsch, ja, somtijds koelbloedig wreed; in het algemeen bloohartig, doch in sommige omstandigheden niet beangst voor den dood. Zijne veranderlijkheid maakt hem bij beleediging of hoon ligt toornig, en bij onmagt neemt hij list te baat. Hem met vrede latende, is hij stil en braaf (1). Door vreemdelingen, zoo als Maleijers en Chinezen, is de bevolking bijzonder ontaard, en tusschen de hoofdplaats *Buitenzorg* en de grenzen van *Batavia* is zij dermate verbasterd, dat er welligt geen volk op geheel *Java* in dat opzigt beneden haar staat (2).

De bevolking van het noordelijke gedeelte der Residentie wordt ongunstig afgeschetst, men houdt haar voor lui en zedeloos (3). Onder landeigenaren geplaatst, waardoor het toezigt der policie immer moeijelijker is, dan op Gouvernementslanden, en in aanraking staande met vreemdelingen van *Batavia* en elders, is bij haar de eenvoudigheid der Bergjavanen geheel verdwenen. Zeer oppervlakkige en verkeerde begrippen van de leer van Mohhammed hebbende, is hier de inlander bedorven. Het misdadige, het zondige van het kwaad kent hij niet; wroeging over onzedelijkheid is hem vreemd, en alleen de vrees voor de wrekende hand der geregtigheid beteugelt hem eenigermate. Het huwelijk is hem niet heilig, echtscheiding en eene andere vrouw trouwen zijn voor hem gewone zaken; veelwijverij, verkwisting en dobbelspel zijn zijne geliefkoosde bedrijven. Al wat hij in de wereld heeft, zal

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 363.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijkskundige Beschrijving van Nederlands Indië*, bl. 196.

(3) Bosch, *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van Neêrlands Oost- en West-Indische Bezittingen*, bl. 111.

hij verspelen, en, zoo er kans toe bestaat, zijne dochters en zusters verpanden. Het plegen van ontucht met danseressen beschouwt hij eer als eene deugd dan als eene ondeugd (1).

Beschaving.

De Soenda-taal is onder hen de heerschende. Onderscheidene hoofden spreken laag-Maleisch en Javaansch, en slechts een enkele heeft gebrekkig onderrigt in het Arabisch gehad. De Maleische taal en het Javaansch worden met Javaansch karakter geschreven. Scholen bestaan er niet, en het onderwijs bij de Priesters is onbeduidend, daar deze zelven zeer onwetend zijn en den leerling gebrekkig schrijven en lezen leeren, mitsgaders het prevelen van eenige gebeden, waarvan zij den zin niet grondig verstaan. De Regent van *Buitenzorg* heeft in der tijd een zijner zonen op de Gouvernementsschool te *Weltevreden* laten leeren; hij zelfs had door den omgang met Europeanen eenige manieren aangenomen, en wist de voordeelen eener goede opvoeding te waarderen.

Kunsten of wetenschappen worden in deze adsistent-residentie door den inlander niet beoefend, en op welk eenen trap het onderwijs in het algemeen staat, zal men ligt beseffen, indien men nagaat, dat slechts $\frac{1}{100}$ gedeelte van de bevolking lezen en schrijven kan (2).

Toestand.

In het algemeen verkeert de bevolking, zonder gebrek te hebben, in geene ruime omstandigheden. De landeigenaren weten, dat de Javaan weinig behoefte heeft, en maken zich zulks ten nutte. In de adsistent-residentie *Buitenzorg* zijn meer dan vijftig particuliere landen, waarvan vroeger de opgezetenen, toen zij nog onder inlandsche hoofden stonden, slechts $\frac{1}{10}$ van

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(2) Hetzelfde werk, bl. 387 en 388.

den oogst, volgens oud gebruik, opbragten. Nadat de landen aan Europeanen zijn afgestaan, heeft hierin eene voor den inlander drukkende verandering plaats gehad, en sedert de Gouverneur-Generaal DAENDELS, die zelf een voornaam grondbezitter in *Buitenzorg* was, bij besluit van 13 Maart 1809, de landeigenaren van alle beperkingen in de heffing van de opbrengst hunner landbewoners ontslagen heeft, is de bevolking verarmd, daar zij $\frac{1}{5}$ van het gewas moet opbrengen. Op sommige landen werd aan die inlanders, welke geene rijstvelden bewerkten, de verpligting opgelegd, om jaarlijks een bepaald getal bossen ongebolsterde rijst aan de landheeren als cijns te betalen. Op alle de landen moeten wijders de opgezetenen éénen dag in de week voor de eigenaars arbeiden; terwijl weder op andere de jaarlijksche opbrengst vastgesteld was, zonder dat de landheer door misgewas eenige schade leed (1), zoodat de verdrukking en de verarming der inlanders sedert zijn bestaan hier gelijken tred hielden, totdat de mildere bepalingen van den Gouverneur-Generaal BAUD in Februarij 1836 aan die verdrukkingen paal en perk stelde (2).

Fabrijken.

In de residentie *Buitenzorg* worden op sommige landgoederen steen- en pannebakkerijen aangetroffen, die bijna alle den landheeren toebehooren. De voornaamste steen- en pannebakkerij behoort het Gouvernement, die in het distrikt *Bloebor* gelegen is, en jaarlijks een millioen steenen en honderdvijftigduizend dakpannen leveren kan; zij staat onder eenen Europeschen opzigter (3).

Op onderscheidene landgoederen zijn ook kalkovens, waarin men eenen vrij goeden en zuiveren kalk brandt (4). Op

(1) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 364.

(2) BOSCH, t. a. p.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 389.

(4) TEENSTRA, *Beschr. van de Nederl. Overzeesche Bezittingen*, bl. 134.

Tjampia is er een in de nabijheid van eenen kalkberg, terwijl het hout, dat tot het stoken dient, in overvloed op het gebergte wast, en de kalk alzoo met weinig moeite en kosten gebrand wordt. Alle de kalkovens kunnen jaarlijks zesduizend tonnen kalk leveren (1).

De smederijen verwerken jaarlijks ongeveer 50,000 pond ijzer, waartoe zij 5000 pikols houtskolen verbruiken, welke door de kampongs-volkeren, die aan den voet van de *Pangerango* en de *Tji Salak* wonen, worden gebrand. De houtskolen, welke langs de rivieren *Tjibet* en *Tjitaroem* naar *Batavia* worden afgevoerd, worden op het land *Tjibaroesa* gebrand. Dit geschiedt in eenen grooten ronden kuil, welke, om te smeulen, eerst met bladeren en daarna met klei bedekt wordt. De maat, waarbij zij verkocht worden, heet *peungké*, zijnde een mandje, dat gevuld tegen 8 cents geleverd wordt (2).

In deze residentie hebben de Chinezen eenige houtzagerijen aangelegd, welke echter niet zeer belangrijk zijn (3); want zaagmolens bestaan er niet, maar het hout wordt met groote trekzagen door twee inlanders tot balken, planken, deelen en ribben verwerkt. Wanneer de boomen in de bosschen geveld zijn, worden de stammen, die door buffels tot aan den voet der bergen gesleept worden, in de zagerijen gezaagd. Aangezien de boschrijke bergen uitmuntend timmer- en brandhout kunnen opleveren, zouden er gewis meer boomen gekapt worden, doch de afvoer naar de bevaarbare rivieren is moeijelijk en kostbaar. Van het land *Tjibaroesa*, nabij de *Tjibet* en *Tjitaroem*, uit de bosschen *Tagal waroe* en *Soemadangan*, nabij de *Tjitaroem*, en uit het bosch van *Depok*, nabij de *Krokot*, is de afvoer van hout het gemakkelijkst (4).

Voormaals, toen het gebied dezer adsistent-residentie zich ten O. tot aan de *Tjitaroem* uitstrekte, bezat zij, behalve de

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) Het zelfde werk, bl. 390.
(3) Teenstra, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

sedert 1833 op het land *Pondok-Gedeh* opgerigte, nog twee suikermolens op het land *Soemadang* (1), doch sedert deze streek tot *Krawang* gebragt is, heeft *Buitenzorg* geene andere fabrieken en trafieken, dan 9 Chinesche oliemolens, welke gezamenlijk 6600 *takars* of 59,400 flesschen olie opleveren (2). Ook zijn er rijstmolens (3), die evenmin als het bereiden van indigo, alhier belangrijke uitkomsten hebben opgeleverd (4).

Eene zijdespinnerij, ofschoon op eene kleine schaal, en bij wijze van proefneming aangelegd, voldoet in alle hare deelen, wat de inrigting betreft, zoo volmaakt aan het oogmerk, dat zij reeds meermalen tot model heeft verstrekt voor zeer uitgebreide zijdespinnerijen, die te *Krawang* en elders opgerigt, het beginsel, waarop zij gebouwd zijn, door de verkregene uitkomsten ten volle blijven wettigen (5).

De stoffen, niet voor den opschik, maar voor noodwendige kleedingstukken vereischt, vooral de gestreepte kleedjes of *ginggangs*, worden door de vrouwen geweven, doch dienen niet voor den uitvoer (6).

Handel en Scheepvaart.

De handel der residentie *Buitenzorg* bestaat zoowel in uit- als inheemsche voortbrengselen. De vreemde handelsartikelen zijn hier: amfioen, linnen en sitsen van *Bengalen*, papier, porselein, tabak, thee en vuurwerken uit *China*, dranken, meubelen, provisiën en sitsen uit *Europa*, en gambier van *Rio* (7). De binnenlandsche handel bepaalt zich voornamelijk tot dien op de *Preanger-Regentschappen*, *Bantam* en *Batavia* (8)

(1) Kussendrager, bl. 73.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(5) Kussendrager, bl. 73 en 74.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 397 en 398.
(8) Kussendrager, bl. 71.

en wordt meest door Chinezen gedreven (1). Zoo uit de *Preanger-landen* als uit *Bantam* ontvangt zij eenen aanmerkelijken toevoer van buffels, paarden, koeijen, vogelnestjes, koffij, suiker, buffelhuiden, katjang- en kokosolie, rijst, padie, Javasche suiker, aardappelen, kalk, matten van verschillende soorten, potten, pannen enz. (2). De uitvoer naar *Batavia* is belangrijk en bestaat in buffels, koeijen, paarden, aardappelen, buffelhuiden, groenten, katjang-olie, koffij, rijst, Javasche en gewone suiker, en vogelnestjes. Die naar de *Preanger-Regentschappen* bepaalt zich alleen tot zout en Europesche voortbrengselen (3).

De scheepvaart bepaalt zich alleen tot die op de *Krokot*, tot den afvoer van hout uit het bosch van *Depok*, en tot die op de *Tjitaroem*, om met praauwen (*prahoe bandong*) de voortbrengselen van het land *Soemadang* naar *Batavia* te voeren (4).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Huisdieren.

Even als op geheel *Java* is de veeteelt ook in het *Buitenzorgsche*, sedert de laatste dertig jaren aanmerkelijk verbeterd en aangewakkerd (5).

Bij de uitbreiding van den landbouw is hier het getal buffels, dat vele duizenden bedraagt, doch waarvan er jaarlijks ruim 800 geslacht worden, niet voldoende (6); weleer werden er meer uit de *Preanger-Regentschappen* aangebragt dan thans,

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 398.
(2) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 397.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 391.
(5) Kussendrager, bl. 73.
(6) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, bl. 194.

zoodat zij nu 35 tot 40 guldens kosten, terwijl zij vroeger voor 20 guldens te bekomen waren (1).

Het getal koeijen, die hier mager zijn en weinig melk geven, beloopt ruim 4000 (2). De Europesche koe en de Bengaalsche stier, die eenen bult op de schoft heeft, zijn hier voordeeliger, mits goed verzorgd en tegen de grootste hitte beveiligd wordende (3). De schapen verbasteren hier spoedig en geven geen wol. Varkens worden alleen door de Chinezen gehouden (4).

Behalve de van Gouvernementswege te *Tjikamah* opgerigte paardenstoeterij (5), heeft men nog eene partikuliere op het landgoed *Tjampia*, van ongeveer 200 merriën en eenige groote, fraaije Perzische en Arabische springhengsten; op *Tjiliboet* is mede eene, hoewel van minder belang (6). Behalve de uit deze stoeterijen voortkomende, zijn de paarden van een slecht ras (7).

Wilde dieren.

De tijger houdt zich, even als de rhinoceros, vooral in het zuidelijke en westelijke gedeelte op; de eerste, waarvan menig inlander jaarlijks het slagtoffer wordt, in de wildernissen, en de rhinoceros op de bergen, welke niet steil zijn. Ook wordt de tijger aan den kant van *Krawang* menigvuldig aangetroffen. Voorts zijn hier in het wild alle de dieren, welke aan *Java* eigen zijn (8),

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 358.

(2) De zelfde, t. a. p.

(3) De zelfde, t. a. p.

(4) De zelfde, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, t. a. p.

(5) Kussendrager, t. a. p.

(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

(7) De zelfde, t. a. p.

(8) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 357, en *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, t. a. p.

Vogelen en visschen.

De wouden zijn vervuld met fraai gekleurde vogelen, die het eenzame der bergstreken aangenaam verlevendigen. Aan hoenderen en eenden, die er uitmuntend zijn, is geen gebrek (1). Men heeft er ook twee vogelnestklippen, een op het land *Klappa Noengal*, in het distrikt *Tjibinoeng*, en een op het land *Tjampia*, tot het distrikt *Parong* behoorende (2), waarvan de eerste jaarlijks 25 of 30 pikols, en de laatste 5 of 6 pikols oplevert (3).

Zeevisch wordt hier niet aangebragt, tenzij men dien van *Batavia* ontbiedt. Riviervisch is slechts enkele malen te bekomen (4). De schaarschte van visch in deze adsistent-residentie wordt aan de ondiepte der rivieren toegeschreven (5).

Plantenrijk.

Bij een gezegend klimaat, dat door regens en winden telkens gezuiverd wordt, brengt de vruchtbare bodem schier alles voort, wat onder andere hemelstreken gevonden wordt (6).

Het hoofdprodukt is evenwel rijst, waarvoor de vruchtbare en waterrijke grond hier ongemeen geschikt is, als zijnde bijna overal met beken van bergwater doorsneden, die aan de besproeijing van de *sawahs* of rijstvelden worden dienstbaar gemaakt (7).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 558 en *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, t. a. p.
(2) Kussendrager, bl. 69.
(3) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 134.
(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.
(5) De zelfde, *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, t. a. p.
(6) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.
(7) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 132.

Men verbouwt in sommige valleijen ook koffij, en elders mede suiker, terwijl ook te *Pondok-gedé* eene zeer belangrijke aanplanting van nopal bestaat, waarvan de aanlegger en deskundige verbouwer, Mr. J. H. Graaf van den Bosch, een aanzienlijk produkt van cochenille verkrijgt (1).

Onder de voornaamste soorten van timmerhout rekent men: de *angriet*, *boengngoer*, *hoera*, *kapinanga*, *manglia*, *poespa*, *pingkoe* en vooral de *rasamala*. Er zijn mede vele wilde vruchtboomen, die goed timmerhout opleveren, als: *angsana*, *arak*, *gadog*, *gandasoli*, *hoeroe batoe*, *hoeroe gading*, *hoeroe hiris*, *hantapheoelang*, *hoeroe madang*, *hoeroe merang*, *ki-bima*, *ki-merab*, *ki-mokla*, *ki-pedas*, *ki-talei*, *kreteoen*, *manga rawas*, *pingkoe*, *soerim tjang tjaratam*. Men heeft er ook vele eetbare boomvruchten, als: *blimbing-asam*, *blimbing-manis*, *boeharoe*, *doerian;* onder de oranje-appelen telt men er de *djerok-bali*, *djerok-betoel* of pompelmoes, *djerok-djepan*, *djerok-kinkiap*, *djerok-limoe* en de *djerok-tjina*. Wijders heeft men er verschillende soorten van *djamboe*, als: *djamboe-batoe*, *djamboe-bidji*, *djamboe-dipa* en *djamboe-goelampoe;* voorts de *singkal*, de *dalima* of granaat, de *mangga*, en onder deze de *mangga-ajer*, *mangga-bapang*, *mangga-bengala*, *mangga-djangger*, *mangga-dodol*, *mangga telor* en *mangga wedang*, onderscheidene soorten van *pisang*, *manggis*, *boewah-nonna*, *boewah-pepaja*, *boewah-pitjetan*, *menteng*, *petej*, *lampineng*, *ramboetan-atjih*, *rambek*, *srikapa*, *sentol*, *tjermi*, de *tomboel* of broodboom, de *tamarinde* enz. Bamboes wordt hier minder dan voorheen aangetroffen, toen de landen nog niet aan Europeanen verkocht waren, en er bepalingen omtrent het kappen en aankweeken daarvan bestonden. De landeigenaar geniet niet alleen de opbrengst der rijstvelden en der plantaadjen, maar verpacht ook het bamboes aan de Chinezen, die het aan den inlander verkoopt, door wie het zonder veel omzigtigheid gekapt wordt (2).

(1) Teenstra, *Nederl. Overzeesche Bezittingen*, t. a. p.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 358—360.

Bosschen.

Aan uitgestrekte bosschen is het *Buitenzorgsche* bij uitstek rijk. De voornaamste zijn: dat van *Tjisalobak*, in de afdeeling *Tji-Omas*, hetwelk, uitgenomen djati, vele soorten van deugdzaam timmerhout oplevert; de bosschen *Djagra*, *Sako*, *Warodojong*, *Ranti-Pandjang*, *Bodjong-Mango*, *Tjirondol* en *Tjilodong* op het land *Tjibaroesa*, in het distrikt van dien naam, die ruim 16 palen in omtrek hebben, en, behalve eenig djati, ook rasamala, arak, angriet, kajoeballas en rangas bevatten, van welk laatste in de bosschen zelve meerendeels houtskool wordt gebrand. Het bosch *Tjibodas*, dat, even als de bosschen *Tjihoe* en *Pandjang-Bedil*, op het land *Tjipamingkis* ligt, is rijk aan timmerhout. In het distrikt *Parong* zijn op de landen *Depok*, *Gedong-Badak*, *Sawangan*, *Bodjong-Gedé* en *Koeripan*, tamelijk uitgestrekte wouden, welke de hoofdplaats voor een groot gedeelte van brandhout voorzien. In de bosschen *Tambaga*, *Tjimarok*, *Tjiroeka*, *Goenong-Salak* en *Goenong-Kendong*, allen in het distrikt *Djasingga*, wordt, behalve djati, een overvloed van rasamala, hoeroe en brandhout geveld (1). Voorts heeft men nog de bosschen *Aloen-Aloen* op het land *Tjicerowa*, *Bodjong-Kasar* op *Pondok-Gedé*, en *Tjantjawasie* op *Tji-Awi*, allen in het distrikt *Buitenzorg* (2).

Delfstoffenrijk.

Het schijnt nog onzeker, echter stelt men vast, dat de bergen in het *Buitenzorgsche* goud bevatten; er wordt basalt gevonden, en op de landen *Koeripan* en *Tjampia*, beide in het distrikt *Parong*, zijn kalkbergen (3).

(1) Kussendrager, bl. 64. — *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 80.
(2) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 79 en 80.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 361.

Beide deze heuvels zijn van eene middelmatige hoogte, geheel van hout ontbloot, en bestaan grootendeels uit witten kalkachtigen steen, die, gebrand zijnde, eenen zeer goeden en zuiveren kalk oplevert. De eigenaars hebben ieder eenen kalkoven opgerigt, welke bestendig in werking is, en de geheele residentie van den benoodigden kalk voorziet (1).

Er zijn drie warme minerale bronnen in de adsistent-residentie *Buitenzorg*, eene op den berg *Hansawang* op het landgoed *Tjitarap*, eene op den berg *Kapoetian* (2) op het landgoed *Koeripas*, en eene op *Gadok*, bij *Pondok-Gedé*, welke in warmtegraad en smaak weinig van het Akensche verschilt (3). Het geneeskundig gebruik dezer bronnen heeft in sommige ziekten eene heilzame uitwerking, hetgeen vele patienten derwaarts lokt (4).

De grond.

Het zuidelijke gedeelte van de residentie is zeer bergachtig en het noordelijke in vergelijking daarvan laag land, en tot aan *Batavia* toe afhellend (5). Beide gedeelten zijn nogthans zeer vruchtbaar, waartoe de groote overvloed van water, dat in ontelbare stroomen van de bergen nederdaalt, het zijne bijdraagt, terwijl de gunstige luchtgesteldheid de verbouwing van sommige Europesche veldgewassen, als koren, rogge en aardappelen, mogelijk maakt. Aan den voet der bergen liggen eenige koffijtuinen uitgestrekt (6).

Men vindt in deze adsistent-residentie niet vele moerassen van aanbelang, doch de weinige moerassige streken worden meestal door de inlanders in *sawahs* herschapen. Het zou trouwens

(1) Kussendrager, bl. 71.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 194.
(3) Kussendrager, bl. 68.
(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 197.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p. bl. 356.
(6) Kussendrager, bl. 64.

ook geen nut aanbrengen, die door opdrooging tot iets anders te gebruiken (1).

Bergen en vulkanen.

De merkwaardigste bergen zijn de *Salak*, de *Pangerango*, het *Dindingarische gebergte*, de *Goenong-Kendang*, de *Megamendong* en de *Menier*. Zij zijn alle in het zuidelijkst gedeelte dezer adsistent-residentie gelegen, en maken eenen schakel van den keten van bergen uit, welke van het Westen naar het Oosten over het geheele eiland voortloopt (2).

De *Salak* is gelegen op de grensscheiding van de adsistent-residentie *Buitenzorg* en de *Preanger-Regentschappen*, op 6° 42′ Z. B. en 124° 28′ O. L., 1¾ mijl Z. Z. W. van *Buitenzorg* en 3¾ mijl van den *Pangerango*. De *Salak* en de *Pangerango* zijn door eenen lagen tusschenrug verbonden, welke bij de kampong *Tjitjoeroek*, volgens Junghuhn 523, en volgens Haskarl 460 ellen hoogte heeft (3).

Deze berg is bezet met zwaar bosch, uit onderscheidene boomsoorten bestaande, die, hoe hooger men komt, van gedaante en grootte veranderen (4).

De *Salak* heeft drie kruinen (5); een daarvan is op den 5 Mei 1807 door den Hoogleeraar Reinwardt bestegen, en werd toen 2186 ellen hoog bevonden, terwijl de thermometer van Fahrenheit er op 54° stond. Op dezen bergkruin is eene vlakte van nog al aanmerkelijken omvang. Even bij het afhellen is eene wel van zoet water. Men vindt daarop eenige hoogten door menschenhanden opgeworpen en het aanzien van batterijen hebbende. In het midden is eene astama of

---

(1) *De Oosterling*, t. a. p. bl. 68.

(2) Kussendrager, bl. 67.

(3) *Tijdschrift voor Neerlands Indië*, 6de Jaargang, D. I. bl. 523.

(4) A. de Wilde, *De Preanger-Regentschappen op Java gelegen*, bl. 27.

(5) Junghuhn, *Reisen durch Java*, bl. 273. — W. R. van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, bl. 6. — *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, D. IX. bl. 37.

begraafplaats van twee verdiepingen hoog en geregeld in het vierkant met boomen van vreemd en zelfs bij geen der Javanen bekend hout beplant (1). Deze tombe is van eenen kluizenaar, die tijdens het woeden der religie-oorlogen zich daar aan het gewoel der wereld onttrokken heeft (2). De Priesters, die den Hoogleeraar vergezelden, offerden aldaar, en allen schenen voor deze plek den grootsten eerbied te hebben. Met wantrouwende blikken staarden de Priesters in het rond en sloegen de Europeanen gade, of deze of gene aan de graven ook iets vergraven of breken zoude. Alle de inlanders, die den togt hadden medegemaakt, schenen dit van groot belang te achten en verblijd te zijn daaraan te hebben deelgenomen (3). Op den hoogsten of westelijken top is een uitgebrande krater, wiens laatste uitbarsting heeft plaats gehad den 5 Januarij 1780. Twee minuten na deze laatste uitbarsting werd een hevige, naar het losbranden van vele stukken zwaar geschut gelijkende, slag gehoord (4). Aan de helling ontspringt de *Tapoes*, die, hier en daar tusschen de rotsen heenwringende, zich met geweld eenen weg baant en vele watervallen heeft (5). De *pasangrahan* (6) *Tjikorayoet* en *Tjitjadas*, op zijne oostzuidoostelijke en zuidelijke afhellingen, liggen, volgens Junghuhn, bijna 676 en 753 ellen boven de zee (7).

De *Pangerango* ligt mede op de grensscheiding der residentiën *Buitenzorg* en *Preanger-Regentschappen*, op 6° 45′ 15″ Z. B. en 107° 1′ 45″ O. L., 3½ mijl Z. O. van *Buitenzorg* en 8 mijlen N. W. ten W. van *Tjiandjor* (8). Hij

(1) A. de Wilde, t. a. p., bl. 28.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 356.

(3) A. de Wilde, t. a. p

(4) Kussendrager, bl. 76 en 80.

(5) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oostindische Bezittingen*, bl. 52.

(6) Een *pasangrahan* is eene *karavansera*, eene soort van herberg, waar reizigers zich kunnen ophouden, mits zij zelven zich van alles voorzien.

(7) *Tijdschrift voor Nederlands Indië*, 6de Jaargang, D. I. bl. 523.

(8) Het zelfde werk, t. a. p. bl. 517.

is, volgens de waarnemingen van den Hoogleeraar Reinwardt, die hem met de verdienstelijke natuuronderzoekers Kuhl en van Hasselt, vergezeld van eenen onvermoeiden Herborist, beklommen en naauwkeurig onderzocht heeft, 3053 ellen boven de oppervlakte van de zee verheven (1). Haskarl bepaalt echter de hoogte op ruim 2945 ellen, en Melvill van Carnbee op ruim 3033 ellen (2). Het is de noordelijkste en een der hoogste toppen van den *Gedé*. Vroeger was het een vuurspuwende berg, welke thans niet meer woedt. Eigenlijk heeft deze berg twee kraters, doch onder de bevolking weet men weinig meer van vroegere uitbarstingen, die evenwel door verschillende lavabeddingen en lavaruggen bewezen worden. Een dier voormalige lavastroomen is ruim 30 ellen dik, 210 tot 240 ellen breed en wel 2 palen lang (3).

Het *Dindingarisch gebergte* ligt op ongeveer 4 mijlen N. O. van den *Pangerango*, en is door eenen tusschenrug verbonden met het gebergte bij den *Megamendong*. Men schat het op eene hoogte van ruim 1400 ellen (4).

De *Goenong-Kendang* (insluitend gebergte) draagt dien naam, omdat het onderscheidene bergruggen heeft, die valleijen en vlakten omgeven (5).

Van den *Megamendong* (duister bewolkt) is de hoogte door den Hoogleeraar Reinwardt bepaald op 1479 ellen, door den Hoogleeraar Blume op 1477 ellen, door den Generaal van der Wijck op 1500 ellen, door Doctor Junghuhn op ruim 1500 ellen, en door Haskarl op 1475 ellen (6).

Over dezen berg loopt de groote postweg, van welken men aldaar het bekoorlijkste panorama heeft, dat zelfs niet met

---

(1) Kussendrager, bl. 68.

(2) *Tijdschrift voor Neerlands Indië*, 6de Jaargang, D. I. bl. 517.

(3) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 87.

(4) *Tijdschrift voor Neerlands Indië*, 6de Jaargang, D. I. bl. 631.

(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 6.

(6) *Tijdschrift voor Neerlands Indië*, t. a. p. bl. 518.

eene dichterlijke verbeelding is uit te denken (1). Op eenen kleinen afstand van den top is deze weg in den genoemden steilen berg uitgehouwen, en vooral in den regentijd vrij ongemakkelijk, zoodat men reeds meermalen op de gedachte is gekomen, om den weg te verleggen tusschen de bergen *Gedé* en *Salak*, hetwelk de afstand wel is waar vergrooten, maar daarentegen den weg minder steil zou maken.

Deze berg was het middelpunt der aardbeving van den 10 October 1834, en heeft aanzienlijke brokken gronds losgelaten, die in de valleijen zijn gestort, en van welke een het gehucht *Tjiandjawar* en de poststation van dien naam heeft verwoest. Aan de noordzijde van het gebergte schijnt de hevigste schok meer eene oostelijke dan eene westelijke rigting te hebben genomen. Zoo zijn de steenen landhuizen van *Pondok-Gedé*, *Kidong-Allang*, *Tjitrap*, *Tjilangkap*, *Krangan*, *Tjinagis* en *Pondok-Tjipa* grootendeels beschadigd en ten deele ingestort; terwijl de meer westwaarts liggende landhuizen van *Tjiliboet*, *Pondok-Terong*, *Sawagan*, *Tjineri*, *Kanpan* enz. weinig of niets hadden geleden.

Op den *Goenong-Poetri* (koninginneberg), welke niet zeer hoog, maar buitengewoon steil is, staan twee hooge en zware boomen, tusschen welke, volgens het zeggen der Javanen, eene Koningin begraven ligt, wier heilige begraafplaats (*kramat*) door eenige ruwe steenen kenbaar is (2).

Nagenoeg al de vermelde gebergten zijn tot boven toe met hout bewassen, en aan den voet tot bijna een vijfde gedeelte van hunne hoogte bij uitnemendheid vruchtbaar, en zoo niet met koffij, dan toch gewisselijk met rijst en allerlei aardvruchten beplant. Zoo ver het vruchtbare gedeelte zich uitstrekt, zijn zij meerendeels bewoond, terwijl zelfs hooger op, ter halver hoogte, nog hier en daar verstrooïde hutten worden aangetroffen, waarin de inwoners, die zich met het inzamelen van den areen of palmsuiker bezig houden, hun tijdelijk verblijf nemen (3).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 191.

(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 173.

(3) Kussendrager, bl. 68.

De meer in het midden liggende bergen zijn minder hoog, maar zeer vruchtbaar en op den kruin met hout bewassen. Opmerkelijk is het, dat de top van den *Manara* nog de duidelijke sporen draagt, van vroeger bewoond te zijn geweest. Evenals bij *Banter-Peteh* vindt men ook hier namelijk de overblijfselen van vestingwerken, alsmede nog die van vier putten, gegraven, naar men wil, door zekeren Kjahi Sanging Prapoejatti Malelah, een van de hoofden van *Padjajaran*, die, na de vernieling van dat rijk in 1479, herwaarts de wijk moet hebben genomen, om zich aan de vervolgingen der voorstanders van het gehate Mohhammedaansche geloof te onttrekken (1).

Aardbevingen.

Van de aardbevingen op verschillende tijden in deze residentie gevoeld, was die van den 4 Januarij 1699, waardoor de *Tjiliwoeng*, die de stad bespoelt, op sommige plaatsen eenen geheel anderen loop verkreeg, de hevigste, en dezelfde, die door dit geheele werelddeel gevoeld werd, en vooral in *China* en *Perzië* zulke ontzettende verwoestingen heeft aangerigt (2).

Bij die van den 5 Januarij 1780 konde men door den zwaren regen niets anders aan den berg *Gedeh* ontdekken, dan dat van tijd tot tijd eenige rookwolken uit den krater opstegen, terwijl, twee minuten na de aardbeving, van den berg *Salak* een hevige, naar de losbranding van vele stukken zwaar geschut gelijkende, slag gehoord werd, waardoor sommigen geloofden, dat deze berg geheel gespleten was. Het Paleis van den Gouverneur-Generaal te *Buitenzorg*, hetwelk bij deze gelegenheid reeds aanmerkelijke schade geleden had, werd later, door de aardbeving van den 10 October 1834, nog deerlijker geteisterd (3).

(1) Kussendrager, bl, 69.
(2) Het zelfde werk, bl. 79 en 80.
(3) Het zelfde werk, bl. 80.

Wegen.

De groote weg, in 1809 door den Maarschalk DAENDELS over geheel *Java* aangelegd, doorsnijdt de adsistent-residentie *Buitenzorg* van het Noorden naar het Zuiden, van de plaats af, bekend onder den naam van paal *Tjigoenoeng*, nabij den merkpaal N°. 19 tot op den top van den berg *Megamendong* nabij den 59sten merkpaal. Van den noordelijke grens tot aan den 55sten paal is deze weg in een vrij goeden staat (1).

De landstreek, welke deze weg van *Batavia* af doorloopt, is schier onafgebroken met kokospalmen, brood-, citroen-, manga-, mangistan- en andere vruchtboomen bedekt, door wier lommer de weg als door een park heenloopt. Ter wederzijde van den weg ontwaart men landhuizen, wier zuiver wit fraai bij het groen van het geboomte afsteekt; koffijboomen, met bloesem als verschgevallen sneeuw bedekt; aanplantingen van jonge kokosboomen of sirituinen. Op 18 of 20 palen van *Batavia* vermindert het lommer, en men komt over uitgestrekte opene plaatsen, die, behalve met hooge grassoorten, met den algemeen verspreiden, peerdragenden gajareboom (*psydium pyriferum*) en met eene soort van melastomen (*melastomen malabathricum*) bedekt zijn en naar alle zijden een onbelommerd gezigt verschaffen. Hier begint de grond meer golvend te worden en, in den beginne bijna onmerkbaar, bij afwisseling zich te verheffen en weder te dalen. In de niet diepe dalen ontwaart men rijstvelden, amphitheaterswijze aangelegd, grenzende aan dorpen, die zich in de schaduw der gewone vruchtboomen verschuilen. Onderscheidene kleine beken, welke de vlakte doorstroomen, voeren hun door eenvoudige, gegravene waterleidingen het noodige vocht toe. Eene dezer beken vormt eene diepe en smalle gracht, met loodregt afloopende wanden, welke het oog overal eene roode, vette, kleiachtige aarde aanbieden.

---

(1) *De Oosterling*, D. II. St. I. bl. 71.

Deze aardlaag moet zeer dik zijn, aangezien men zelfs daar, waar de stroombedding meer dan 3 ellen dikte heeft, nog niet zien kan, waarop zij rust. Aan de oplosbare bestanddeelen van deze roode aarde heeft het water zijne donkere, bruinachtig roode kleur te danken. Deze stroombeddingen zijn zoo smal en storten zoo steil af, dat men ze op eenigen afstand naauwelijks ontwaren en slechts door de groeikracht der planten, die, weliger dan op de omliggende streken, hare randen bezoomen, haar aanwezen opmaken kan; want behalve grassoorten, gajareboomen en melastomen, dringen zich hier ook nog *clerodendron*, *visenia indica* en andere struiken te zamen, boven wier ineengeweven kreupelbosch hier en daar een vijgenboom en eene *emblica officinalis* of een lommergevende acaciaboom uitsteekt. De randen van den postweg zijn bij afwisseling begroeid met eene soort van heemst (*hibiscus tiliaceus*), met *jatropha curcas* of met eenen gemeenen orleanboom (*bixa oreliana*) (1).

Van den 59sten paal af is de weg, wegens zijne aanmerkelijke steilte en den rotsachtigen aard van den grond op den berg *Megamendong* bezwaarlijk te onderhouden; want de gestadige regenbuijen doen, vooral in den natten mousson, het water bij stroomen langs den in den berg uitgehouwen weg nederbruisen, en spoelen de aarde, welke tot dekking van de steenen en rotsblokken aangebragt wordt, telkens met geweld weder weg (2). Ook belet het digte en hooge geboomte, dat bij het maken van den weg niet genoeg is weggekapt en geopend, dat deze, na, op minder rotsachtige plaatsen, door het regenwater doorweekt te zijn, behoorlijk droog wordt (3).

Met omzigtigheid en geduld is de weg nogthans door alle jaargetijden heen te gebruiken, maar hier en daar zoo steil, dat men, met rijtuig reizende, behalve de vier paarden,

(1) Junghuhn, *Reise durch Java*, Seite 163 u. 164.
(2) Kussendrager, bl. 77.
(3) *De Oosterling*, D. II. St. 1. bl. 71 en 72.

doorgaans nog vier buffels voorspant, die gezamenlijk alle hunne krachten noodig hebben, om het voertuig binnen vier uren tijds op de hoogte van den berg te brengen. De reden waarom men tot dusverre de groote postroute niet verlegd en tusschen de bergen *Gedé* en *Salak* door geleid heeft, is, behalve dat de afstand daardoor aanmerkelijk grooter zou worden, dat de distrikten, waardoor de weg alsdan loopen zou, door vele rivieren doorsneden zijn, waardoor men een aantal kostbare en bezwaarlijk te onderhouden bruggen zou moeten aanleggen (1).

Nog eer men in de streek komt, waar ter zijde van den weg op aangename heuvelen, de landhuizen *Tjikoppo* en *Tjicerowa* liggen, beginnen de *areca communis* en de suiker voortbrengende arengboom (*arenga saccharifera*), in plaats van de steeds zeldzamer wordende kokosboomen, zich menigvuldiger voor te doen, en groepen van een buitengemeen schilderachtig en eigendommelijk aanzien te vormen. Deze palmen worden afgewisseld door het varenkruid, dat, even als zulks daarmede doorgaans het geval is, hoe hooger men komt, des te menigvuldiger wordt. Doch weldra treedt men het heiligdom der wouden binnen, die de weg, in menigvuldige krommingen, berg-op berg-af en altijd steiler opklimmende, doorsnijdt; hier is het gezigt geheel belemmerd door de zware boomen, die ter wederzijde van den weg hunne trotsche kruinen verheffen. Het zijn rasamalabosschen (*liquidambar altingiana* Bl.), welke deze bergen wijd en zijd overdekken, en reeds in de verte kenbaar zijn aan hunne zware witte, lijnregte stammen, die zich eerst hoog in eene bladerkroon uitspreiden. Sterke slingerplanten, met stengels ter dikte van eenen arm, slingeren zich tegen hen op; een kreupelbosch van scitamineën, melastomaceën, braambeziën en honderd andere struiken vullen de tusschenruimten aan. Hier en daar heeft men het struikgewas uitgeroeid en koffij tusschen de stammen der hoogere boomen geplant, welke hier de plaats der dadapboomen

(1) Kussendrager, bl. 77.

(*erythrina indica*) beslaan. Deze wouden rusten op eene vette roode leemaarde, waarvan de laag zoo dik is, dat men den graauwen steen van het gebergte slechts in holle wegen of in stroombeddingen ontwaart (1).

Op den weg van *Batavia* naar *Buitenzorg*, een afstand van 39 palen, treft men vijf posthuizen aan, waar men van paarden verwisselt (2): *Bidara tjina* en *Tandjong oost*, beide in de residentie *Batavia*, *Tjimangis*, *Tjibinong* en *Tjiloear* in het *Buitenzorgsche* (3). Op dezen weg komt men over drie kapitale bruggen, twee over de *Seloekan* en een over de *Tjiliwoeng*. De twee eerstgenoemde zijn van geringe beteekenis; de laatste daarentegen heeft eene hoogte van ongeveer 8 ellen, en ligt met eenen stouten boog over eene stroombedding, waarin de hoogte van het water in den regentijd van 4,70 tot 6,25 ellen kan verschillen. Zij werd in het jaar 1812 gebouwd, en strekt tot een wezenlijk sieraad voor het dal, waar zij den geweldigen stroom van de *Tjiliwoeng*, tot nu toe, onbezweken getrotseerd heeft (4).

De postweg wordt ten koste van het land onderhouden, doch slechts tot aan de grenzen van het landgoed *Pondok Gedé* boven *Buitenzorg*; verder blijft het onderhoud opgedragen aan de opgezetenen van de aldaar liggende particuliere landen (5).

Buiten den grooten postweg is er nog een vrij goede rijweg, de *Westerweg* genaamd, van *Buitenzorg* naar *Batavia*, over de landen *Gedong-Badak*, *Tjiliboet*, *Bodjong-Gedeh*, *Depok* en *Tjiniri*, welke in het drooge jaargetijde niet alleen voor rijtuigen, maar ook voor troepen en geschut kan dienen, doch, niet begrind zijnde, gedurende den westmousson minder bruikbaar is. Een andere zeer breede weg leidt van *Buitenzorg* over de landen *Koeripan*, *Roemping*, *Bolang* en

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, Seite 165 u. 166.
(2) Kussendrager, bl. 78.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. II. D. I. bl. 186.
(4) Kussendrager, t. a. p.
(5) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 72.

Djasinga naar *Bantam;* doch daar deze, vooral na het aanleggen van de postroute van *Anjer* tot naar *Banjoewangi*, weinig gebruikt wordt, heeft men het onnoodig geacht, de daarop liggende menigvuldige bruggen op den duur te onderhouden. Deze weg wordt echter nog dagelijks met karren bereden, en zou, in geval van nood, zeer spoedig in goeden staat zijn te brengen (1).

De overige rijwegen, alleen dienende tot het onderhouden van de gemeenschap met de verschillende partikuliere landerijen en de daarop gelegene woonhuizen, zijn van weinig belang, en zouden niet dan met groote kosten, wegens de vele rivieren, welke hen doorkruisen, hunne hoogten en laagten en moerassige gronden, tot vervoer van geschut kunnen worden geschikt gemaakt; terwijl het nut van zoodanige rijwegen, welke men bezwaarlijk in eenen rijbaren staat zou kunnen houden, ook niet kan worden voorzien. Vele andere wegen, die men er heeft, alleen geschikt voor buffelkarren, kunnen niet bepaald worden opgegeven, vermits de inlander die menigmaal verandert en verlegt (2).

Rivieren.

Van de ontelbare vele kleine rivieren, spruiten en beken, welke den grond bewateren en dien hoogen graad van vruchtbaarheid verleenen, waardoor deze adsistent-residentie boven andere streken beroemd is, zijn alleen de *Tjiliwoeng*, de *Tjidani*, welke reeds bij *Batavia* vermeld zijn (3), en de *Tjibet*, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk bevaarbaar, en kunnen, na eerst de velden bespoeld te hebben, ook tot het vervoeren van de voortbrengselen daarvan dienen (4).

---

(1) Kussendrager, bl. 79.
(2) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 73 en 74.
(3) Zie Deel II. bl. 282 en 284.
(4) Kussendrager, bl. 65.

De Tjibet.

De *Tjibet* ontspringt uit den berg *Prahoe*, in het land *Denamba*, neemt eene noordoostelijke rigting aan, vormt thans de oostelijke grens dezer adsistent-residentie, welke zij van *Krawang* afscheidt, vereenigt zich in de nabijheid van de voormalige veldschans *Tandjong Poera* met de *Tjitaroem*, en stort zich met deze, haren noordoostelijken loop vervolgende, bij *Tandjong Krawang* in de *Baai van Tjiliwong*. Zij is van hare vereeniging met de *Tjitaroem* af voor kleine praauwen of houtvlotten bevaarbaar (1).

Met de *Tjibet* vereenigen zich de *Tjijanjor*, de *Tjijabon*, de *Tjibadak*, de *Tjipaminkis* en de *Tjiomas*, welke laatste haren oorsprong heeft aan den voet van den berg *Sabla*, op het land *Tjipaminkis*, en van het zuidwesten naar het noordoosten loopt (2).

De Tjikarang.

De *Tjikarang* ontspringt uit den berg *Goenong Karang*, op het land *Klappa Noengal*, loopt, in eene oordelijke strekking, door het district *Tjibaroessa*, en verliest zich in de rawa's of moerassen bij *Poeloe Siri*. Zij neemt in haren loop de *Tjibrokog*, de *Kali Landakok*, de *Tjipatoedja*, de *Tji Goegoer* en de *Tjigoenoeng* op (3).

De Tjilingsi.

De *Tjilingsi* komt voort uit den berg *Tjoepa*, op het land *Tjitrap*, nabij de *Megamendong*, loopt noordwaarts door het district *Tjibinong*, en vereenigt zich op de noordelijke

(1) Kussendrager, bl. 66. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 357.

(2) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 80 en 81.

(3) Het zelfde werk, bl. 81.

scheiding dezer adsistent-residentie, op het land *Tjikias*, met de rivier van dien naam, na de wateren van de *Tji Erang* en de *Tjijango*, *Tjitji* of *Tjitrap* te hebben ontvangen (1).

De Tjikias.

De *Tjikias* ontspringt uit den berg *Wangon*, aan den voet van den *Megamendong*, loopt in eene noordelijke rigting door het distrikt *Tjibinoeng*. Zij neemt de *Tjilidoek* en de *Tji oedjong* op (2), en deelt, in de drooge mousson, een gedeelte van haar water aan de *Seloekan* mede (3).

De Tjiloewar.

De *Tjiloewar* ontspringt aan den berg *Bantaldjati*, in het district *Buitenzorg*, loopt van het Zuiden naar het Noorden door de districten *Buitenzorg* en *Tjibinong*, en stort zich in de *Tjilowang*, na de *Tjiboelan* te hebben opgenomen (4).

Het water in deze rivier was in October 1848, ten gevolge van hevigen en aanhoudenden regen, tot eene vroeger niet gekende hoogte gestegen, zoodat de groote postweg, even boven het poststation *Tjiloewar*, gedurende eenigen tijd onder water stond, de nabijgelegene waterstaatswerken allen min of meer geleden hebben, en onderscheidene nabij de rivier staande woningen van inlanders door het water medegesleept zijn (5).

De Tjiantan.

De *Tjiantan* of *Tjianting* ontspringt uit eene klove aan den voet van den berg *Salak*, op het land *Sading*, district

---

(1) *De Oosterling*, t. a. p.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 233.
(4) *De Oosterling*, t. a. p. bl. 81 en 82.
(5) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 22 Januarij 1849.

Parong, waar zij door eene opening uit de rots, met eene waterkolom van 3,50 ell. breed en 1 tot 1,25 ell. dik in eene diepte van ongeveer 50 ell. stort en eenen prachtigen en ontzagverwekkenden waterval vormt (1), de *Lonthar* genoemd, terwijl later een andere waterval, de *Tji Gamea* geheeten, mede door deze rivier gevormd wordt (2). Voorts loopt de *Tjiantan* in eene noordelijke rigting door het distrikt *Parong* en vereenigt zich met de *Tjidani*. In haren loop ontvangt zij de wateren van de *Tjitrap* en de *Tjiboenboelan*, welke laatste uit den berg *Pabagti*, in het distrikt *Parong*, voortkomt, en mede van het Zuiden naar het Noorden dit distrikt doorloopt (3).

De Tjikaniki.

De *Tjikaniki* ontspringt uit den berg *Minier*, op het land *Sading*, distrikt *Parong*, loopt in eene noordoostelijke rigting door dit distrikt, en vereenigt zich, na de wateren van de *Tjiloewar*, de *Tjisading* enz. te hebben ontvangen, met de *Tjidani* (4).

De Tjikondoel.

De *Tjikondoel* of *Tjikoendoel*, die in de residentie *Preanger-Regentschappen* ontspringt, en van het Zuidoosten naar het Noordwesten loopt, is op eene hoogte van 2040 ell. reeds eene rivier. Zij verrijkt zich in die residentie met drie warme bronnen, die, uit den rotswand te voorschijn komende, zich vereenigen en eenen fraaijen waterval vormen. Ongeveer 500 ell. lager heeft de *Tjikondoel*; aan het einde der

---

(1) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 53.

(2) *De Oosterling*, t. a. p. — Kussendrager, bl. 67.

(3) *De Oosterling*, t. a. p.

(4) Het zelfde werk, t. a. p.

Rawa-Tjibeureum, twee bij uitstek schilderachtige watervallen (1). Vervolgens komt zij in de adsistent-residentie *Buitenzorg*, en reeds tot eene niet onbelangrijke rivier aangezwollen, stort zij langs eenen rotswand in twee waterzuilen neder, waarvan de oostelijke, 6 ell. breed en 25 ell. hoog, reeds menigen rotsklomp in de diepte heeft medegevoerd; de andere valt 50 ell. diep in een uitgehold rotsbekken en werpt dikke wolken van stofregen in het rond (2).

Nog veel hooger dringen de bronnen eener andere rivier, met overvloed van water, uit de rots te voorschijn. Drie zuilen, de eene van ongeveer 8 ell. breed, storten hier en daar, in gebroken bogt of val, in eene diepte van 60 ell.; zij schuimen en bruisen en woelen en banen zich met geweld tusschen de rotsklompen eenen weg, om weder, tot eene massa water vereenigd, voort te stroomen (3).

Rivieren van minder aanbelang.

De vele verdere kleinere wateren en beken, welke overal tusschen rotsen en bergkloven voortslingeren, zijn, bijna zonder uitzondering, voor den landbouw van nut, maar verdienen bezwaarlijk den naam van rivieren, daar de meesten gedurende den droogen of oostmousson opdroogen, of naauwelijks water genoeg opleveren, om de kudden te drenken (4).

Kanalen.

Men heeft hier onderscheidene kanalen ten behoeve van den landbouw gegraven (5). Onder deze behoort de *Seloekan*,

(1) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 88.

(2) Het zelfde werk, bl. 53.

(3) Het zelfde werk, t. a. p.

(4) Kussendrager, bl. 65.

(5) *Handl. tot de Aardrijksk. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 53.

Seroekan of *Slokkan*, als een der nuttigste werken, door vroegere besturen ontworpen en tot stand gebragt, vooral genoemd te worden (1).

Dit kanaal wordt ook *Kali Baroe* (Nieuwe rivier) genoemd, en dient om de voortbrengselen van de adsistent-residentie *Buitenzorg* naar *Batavia* te vervoeren, tot welk einde, alsook tot het aanleggen van nieuwe rijstvelden, nog onderscheidene vaarten gegraven worden (2).

Het ontvangt zijn water uit de *Tjikias* en de *Tjiliwong*, heeft vele zijtakken tot bewatering der daaraan grenzende landen, loopt noordwaarts naar de residentie *Batavia*, alwaar het zich in het gegraven kanaal de *Sonthar* ontlast, en heeft eene lengte van 40 palen of ruim 60,000 ellen (3).

Het aanleggen van dit kanaal is een der werkzaamste middelen geweest, om de geheele adsistent-residentie *Buitenzorg* van eene wildernis in eene der vruchtbaarste en bekoorlijkste landstreken der wereld te herscheppen, terwijl zij daarenboven het afvoeren der produkten naar de hoofdstad *Batavia* gemakkelijk maakt, en ook hierdoor werkzaamheid, leven en welvaart verspreidt (4).

De eerste aanleiding tot het aanleggen van dit kanaal, was zeker besluit der Indische Regering van den 20 Maart des jaars 1769, waarbij aan het toenmalige dorpshoofd van het land *Kampong Baroe*, den Demang Martha Wongso, eene doorgraving uit de *Tjiliwong* werd toegestaan, ter besprenging en vruchtbaarmaking der sawahs, die hij op dit land wilde aanleggen (5).

Nadat de Indische Regering het distrikt *Buitenzorg* tot een buitenverblijf voor den Gouverneur-Generaal van Imhoff en zijne opvolgers bestemd had, was deze hooge Ambtenaar

(1) Kussendrager, bl. 66.

(2) *Handl. tot de Aardrijksk. van Nederl. O. I. Bezittingen*, t. a. p.

(3) Kussendrager, bl. 66.

(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 231.

(5) Kussendrager, bl. 66 en 67. — Olivier, t. a. p., bl. 232.

het eerst opmerkzaam op het onberekenbare nut, hetwelk uit de vergrooting van zulk eene doorgraving moest ontstaan. Op zijn bevel en aanmoediging werd, in het jaar 1749, met het eigenlijke kanaal te *Kampong Baroe* een aanvang gemaakt, en in weerwil van zeer groote moeijelijkheden vier jaren daarna tot aan *Weltevreden* voortgezet. Het kanaal had diensvolgens, even als dat van Drusus, niet oneigenlijk *Kali-Imhoff* kunnen genoemd worden; ofschoon de kosten gezamenlijk werden goedgemaakt door de landheeren, wier landen dit kanaal verbeterde en vruchtbaar maakte. Vermits echter het, door de *Tjiliwong* aan dit kanaal medegedeelde, water, in de drooge mousson, niet toereikend was, om *Batavia* genoegzaam daarvan te voorzien, leidde men eene tweede rivier, de *Tjikias*, in het kanaal, door middel van eenen dam, die echter, bij het begin van den regentijd overtollig zijnde, jaarlijks moet weggebroken worden. Het aanmaken en wegnemen van dezen dam moet door het landvolk van het naburige *Soeka-Radja* verrigt worden, en geschiedt eenvoudig door eene opeenstapeling van groote klipsteenen, waarvan de tusschenruimten door kleinere steenen en aarde worden opgevuld; welke gebrekkige manier van werken oorzaak is, dat deze dammen bij elken *banjir* (plotselinge zwelling der rivier) gevaar loopen van door den snellen stroom uit elkander gerukt te worden en weg te spoelen. Doch het is moeijelijk eene meer duurzame bewerking door de inlanders tot stand te brengen, althans het behoorlijk onderhouden van dit kanaal, zoowel als van de zijdelingsche waterleidingen tot besproeijing der omliggende rijstvelden, is altijd een bijzonder voorwerp van zorgvuldig toezigt der Indische Regering geweest, en werd eertijds door haar aan het Collegie van Heemraden, en later aan de Plaatselijke Overheid opgedragen, waarbij het onmiddellijk opzigt over het groote kanaal aan een opzettelijk daartoe benoemden en daarvoor bezoldigden Landmeter was toevertrouwd (1).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 232—236.

De Gouverneur-Generaal DAENDELS vormde het ontwerp, om dit kanaal ook in de adsistent-residentie *Buitenzorg* bevaarbaar te maken, hetwelk door den klipachtigen grond en de menigte van steenbrokken, welke door den stroom medegesleept worden, eene zeer moeijelijke, zoo niet onuitvoerlijke onderneming is, welke nogtans het reeds gemelde nut van dit kanaal, dat nu op deze hoogte alleen door vlotten (*getaks*) bevaren wordt, zeer aanmerkelijk vermeerderen zou, alzoo de koffij, in stede van, zoo als nu plaats heeft, met buffelkarren (*pedaties*), alsdan met praauwen gemakkelijker, spoediger, op eene minder kostbare en voor den inlander minder drukkende wijze zouden kunnen afgevoerd worden. Om dit doel te bereiken, zou men tusschen *Buitenzorg* en *Batavia* ruim dertig sluizen hebben moeten aanleggen, van welke reeds eene te *Tjiloewar*, onder het toezigt van de heeren TENCY en VAN DER POEL, gereed was, toen men het werk staakte. De gezegde sluis, die in 1809 gebouwd was, is in 1818 wederom afgebroken, en de afbraak daarvan tot het aanleggen van eene nieuwe brug bij *Gedong-Badak* gebruikt. Bij de onmogelijkheid om dit kanaal, in dit landschap, voor groote praauwen bevaarbaar te maken, is het ook, voor zoo ver de adsistent-residentie *Buitenzorg* betreft, van metselwerk ter beschoeijing ontbloot gebleven, en men heeft zich vergenoegd, met aan de bezitters der landgoederen, welke daardoor besproeid werden, de verpligting op te leggen, om de oevers schoon te houden en van struiken en *alang-alang* te zuiveren, hetwelk allezins billijk is, alzoo deze landerijen voornamelijk aan dit kanaal en aan de daaruit afgeleide wateren hunne vruchtbaarheid te danken hebben; doch het is er verre af, dat alle landheeren aan deze billijke verpligting voldoen (1).

Gedurende het drooge saizoen moeten de greppen en afleidingen gesloten worden gehouden, om aan het water, dat alsdan niet in groote massa voorhanden is, eenen vrijen loop

---

(1) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 235—237.

naar *Batavia* te laten, ten einde de onmiddellijke omstreken dier hoofdstad niet aan gebrek van water bloot te stellen (1).

De *Seloekan*, die aanvankelijk slechts 1,90 el diep was, is, na verloop van tijd, door den gestadigen waterstroom zoodanig uitgediept, dat hij thans eene gemiddelde breedte van 6,25 ellen bij eene diepte van 3 tot 4,50 ellen heeft (2).

Nadat het groote kanaal of de *Kali-Baroe* voltooid was, ontwaarde men, dat de daarin gemaakte afleiding uit de *Tjiliwong* deze rivier te veel verzwakt, en daardoor zelfs de vaart bij *Batavia* benadeeld had. Hierin werd door nieuwe waterwerken voorzien, voornamelijk door het graven van een kanaal, waardoor de *Tjidani* een gedeelte van hare wateren aan de *Tjiliwong* mededeelde. Deze nieuwe doorgraving, welke men het *Nieuwe Kanaal* noemt, neemt eenen aanvang bij het dorp *Empang*, in de nabijheid van de hoofdplaats *Buitenzorg*, loopt langs het land *Roewaragan* en *Gedong Badak*, ongeveer 3 palen ver, waar het zich nabij het heerenhuis van het laatstgemelde land in de *Tjiliwong* ontlast (3).

Het nut van deze nieuwe waterleiding heeft naderhand, door verplaatsing der koffijpakhuizen, grootendeels opgehouden, en het kanaal is daarop spoedig in verval geraakt, zoo dat er thans weinig meer van aanwezig is. Doch de *Kali-Baroe* heeft door nieuwe waterleidingen uit de *Tjidani* wederom eene aanwinst van water ontvangen, en is en blijft een onvergetelijk gewrocht van onze vaderlandsche waterbouwkunst, in een land, waar zulk een werk met duizende hinderpalen te worstelen had (4).

Voorts heeft men nog in deze adsistent-residentie eene waterleiding ten dienste der rijstkultuur, waardoor het water uit de *Tjikias* wordt gebragt over de landen *Tjitrap* en *Nongewer;* eene kleine waterleiding uit de *Tjipamingkis*, nabij

(1) Olivier, t. a. p. bl. 237.
(2) Kussendrager, bl. 67.
(3) Olivier, t. a. p., bl. 240. — *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 86.
(4) Olivier, t. a. p. bl. 238—240.

Kampong-Brenkok, op het land *Tjipamingkis*, loopende over dat land en *Tjibaroessa;* en eene waterleiding uit de *Tjidani*, ten behoeve van de rijstkultuur over de landen *Gedong-Badak*, *Tjiliboet* en *Bodjong-Gedé* loopende (1).

Moerassen.

Men vindt in deze adsistent-residentie bijna geen moerassen van aanbelang; die weinige moerassige streken, welke men er aantreft, worden ook meestal door de inlanders in *sawahs* of rijstvelden herschapen, terwijl het voorts geen nut kan aanbrengen, die door opdrooging tot iets anders te gebruiken (2). Alleen tusschen de bergen *Geger*, *Binting* en *Batoe* ligt, ongeveer 200 ellen boven de oppervlakte der zee, een uitgestrekt moeras in eene heerlijke landstreek (3).

Pasars.

Op de twee en vijftig kleinere en grootere landerijen, uit welke deze adsistent-residentie bestaat, vindt men tien gepriviligeerde *Pasars* of marktplaatsen, allen aan bijzondere personen toebehoorende, slechts eene enkele uitgezonderd, die van *Buitenzorg* namelijk, welke echter, zoo door het doelmatige harer inrigting, als ten gevolge van de meerdere bevolktheid harer omstreken, van meer beteekenis is dan de negen overigen te zamen genomen. Rijst, koffij, katjang, suiker, indigo, kurkuma, arrowroot, gember, tamarinde, djagong, tabak, pinang, olie, katoembar, aardappelen, kool, talas (eene soort van aardvrucht), uijen en meer soortgelijke groenten

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 86.

(2) Het zelfde werk, t. a. p. bl. 68.

(3) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 53.

en vruchten zijn de natuurlijke voortbrengselen, welke de adsistent-residentie zelve voor deze *pasars* oplevert (1).

Oudheden.

Onder de oudheden in deze residentie vindt men nog eenige grijze overblijfselen uit den tijd, toen de vereering van Brama nog niet voor die van den Profeet van *Mekka* had plaats gemaakt, en de *Batoe toelies* (beschreven steen) aan de *Tjidani*, de steenen *Artja Domas* (achthonderd beelden) genaamd, op het land *Pondok-Gedé*, en de *Radja batoe* of steenen olifant, op *Tjampea*, zijn daaronder de merkwaardigste; doch aangaande hunnen oorsprong en het oogmerk, waarmede zij aldaar geplaatst zijn, valt weinig zekers te zeggen, naardien zelfs de oudste en kundigste inboorlingen geene grondige en zamenhangende berigten betreffende de geschiedenis van hun land weten te geven, terwijl die, welke zij van hunne oude gezangen en mondelinge overleveringen ontleenen, dermate met fabelen en sprookjes doormengd zijn, dat men het ware bezwaarlijk meer van het valsche schiften kan. De eenige niet onbelangrijke bijdrage tot de vroegere geschiedenis, leveren de *Babads* of oude historische handschriften, welke nog heden bij de afstammelingen van enkele oude geslachten bewaard worden, en hoofdzakelijk van de grootheid, den luister en de rijkdommen der oude Vorsten gewagen, die eenmaal over de rijken *Madjapahit* en *Padjadjaran* als heerschers den schepter zwaaiden. Uit de *Babads* dan blijkt, dat de Vorsten van *Padjadjaran*, na zich van die van *Madjapahit* te hebben afgezonderd, hunnen voornaamsten zetel nedersloegen ter plaatse die thans *Banter-Peteh* genaamd wordt, en waar, even als op den berg *Manara*, nog heden ten dage sporen te vinden zijn, welke eene langdurige en uitgebreide vestiging aanduiden.

---

(1) Kussendrager, bl. 72.

Praboe Moending, een dier Vorsten, trachtte de toenemende verbreiding van het Mohhammedaansche geloof hardnekkig tegen te gaan, zelfs nog toen zijne broeders dit reeds lang omhelsd hadden en het op het oostelijke gedeelte van *Java* bijna algemeen was aangenomen. De hoofdnegorij *Padjadjaran* moet, volgens deze oorkonden, zoo uitgestrekt geweest zijn, dat zij de geheele vlakte tusschen de *Tjiliwoeng* en de *Tjidani* besloeg, terwijl het eigenlijke middelpunt daarvan, thans *Banter-Peteh* genaamd, zeer oordeelkundig binnen een vrij hoog opgeworpenen wal lag besloten, waarachter men zich eenen geruimen tijd tegen eene aanmerkelijk sterkere magt moet hebben kunnen verdedigen. Voorts is uit eenige overblijfsels op den berg *Menara* op te maken, dat de ongelukkige verdrevenen zich aldaar, na de verwoesting van *Padjadjaran*, nog eenigen tijd wisten staande te houden (1). De steenen beelden *artja domas* (achthonderd beelden) zijn slecht gehouwen beelden, uit de puinen van *Padjadjaran* afkomstig (2). Volgens eene overlevering zouden zij nog een blijvend gedenkteeken van de laatste wanhopige worsteling zijn, daar de getrouwste volgelingen van den Vorst, ten getale van 800, op die plaats den dood vindende, onmiddelijk na hun sneven, tot straf voor hunne verkleefdheid aan de afgodsdienst, in die steenen veranderd werden, welke door den ligtgeloovigen inboorling nog tegenwoordig niet zonder schuwen eerbied worden aangestaard (3).

Een soortgelijke fabelachtige oorsprong wordt aan de *batoe toelies* (beschreven steen), aan den oever der *Tjidani*, toegeschreven. Deze steen toch, werwaarts zich velen uit den omtrek begeven, even als zulks bij het beeld der H. Maagd te *Loretto* tot zeker einde plaats heeft, staat op het graf van eenen der Vorsten van *Padjadjaran*, en is door de graven

(1) Kussendrager, bl. 74—76.

(2) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 55.

(3) Kussendrager, bl. 76. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 389.

van eenige Javaansche grooten omringd (1). Volgens de overlevering zou deze steen door ANSANTANG, die het Islamismus hier voortplantte, uit *Arabië* medegebragt zijn; doch zulks is onwaarschijnlijk, omdat de karakters, die er in gegraveerd zijn, tot dat oude Javaansche schrift behooren, hetwelk met het schrift van *Ava* overeenkomst heeft (2). Anderen willen dat de veroveraar HASSAN OEDIEN dien steen op de tegenwoordige plaats heeft doen stellen (3).

Niet ver van hier staat een zeer groote holle waringenboom, door de Javanen *tjampaka warna* genoemd, welks ouderdom door hen op bijna 2000 jaren geschat wordt. Aan den voet van dezen boom staat een klein vierkant offerhuisje, waarin eenige ruwe beelden van zerksteen zijn geplaatst, aan welke men ter naauwernood eenige menschelijke gedaante kan herkennen, en die niet alleen ruw bewerkt, maar ook door den tand des tijds geschonden zijn (4). Deze beelden worden als eene gedaanteverwisseling beschouwd van POERWA KALI, eenen bloedverwant en Minister van SILAWANGI, mitsgaders van zijnen zoon GLAP NGAWANG en anderen, die aan hunne Godsdienst getrouw gebleven zijn (5). Ook ziet men in dit offerhuisje eenige even ruwe vuurpotjes met asch en doove kolen; want nog dagelijks wordt op dit *kramat* (graf) aan dezen heiligen boom, of liever aan de daarin nu en dan huisvestende schimmen van afgestorvenen geofferd. Ter bewaring van het heilige graf is daarover een klein kapje op vier palen geplaatst (6).

De steen, welke als eene piramide met het breede einde in den grond staat, is 1,50 el breed en loopt bovenwaarts in

(1) TEENSTRA, *Beknopte beschrijving van de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 131.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Handboek der Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 388.

(3) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Nederlands Oost-Indische Bezittingen*, bl. 131.

(4) TEENSTRA, t. a. p.

(5) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

(6) TEENSTRA, t. a. p.

eene punt uit, doch de schuinsche zijden zijn zeer oneffen en gehakkeld. Het schrift op den steen hebben noch de oudheidkundige Javanen, noch de Vorst van *Soemanap* kunnen ontcijferen, zijnde de letters of karakters bijna onkenbaar geworden. Op den met keisteenen geplaveiden voorgrond ziet men eenen steen met twee ingeprente menschenvoeten, de teenen van elkander verwijderd, gelijk van alle barrevoets loopende inlanders, die groote, breede en van elkander staande teenen hebben; — de voetstappen in dezen steen staan er zoo diep en duidelijk in, alsof zij in zachte klei gedrukt stonden, en zouden de afdrukselen van vrouwevoeten zijn (1). Eene der vrouwen van den van gedaante veranderden Poerwa Kali zou namelijk zoo lang bij zijne beeldtenis geweend en gebeden hebben, dat de steen, waarop zij gezeten was, door hare tranen verzacht, de indruksels van hare voeten zou behouden hebben (2). Het is in deze afdrukselen, dat de vrouwelijke pelgrim hare voeten moet kunnen plaatsen, om haren wensch vervuld te zien (3).

Niettegenstaande al het wonderbare, dat de inlanders van de wording van dezen steen weten te verhalen, is het duidelijk zigtbaar, dat hij bij de laatste uitbarsting van den berg *Salak* in 1761 is uitgeworpen, terwijl de ingeprente vrouwevoet kennelijk afkomstig is van eene vrouw, die, toen de uitgebraakte stof nog vloeibaar was, daarover heenliep, welk indruksel later zeer natuurlijk in den hardgeworden steen is achtergebleven (4).

Tusschen de *batoe toelis* en den eeuwenheugenden *tjampaka warna* moet het paleis van de hoofdstad van *Padjadjaran* gestaan hebben, waarbij eene prachtige opene zaal was, die op achthonderd vergulde zuilen (*sasaka domas*) rustte (5).

(1) Het zelfde werk, bl. 132.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 389.

(3) Teenstra, t. a. p. bl. 132.

(4) Kussendrager, bl. 76.

(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

6 *

De steenen olifant te *Tjitrap*, eindelijk, die klein en ongemeen ruw zijnde (1), geenszins als een proefstuk van beeldhouwkunst kan geroemd worden, zal denkelijk wel aan eene zeer eenvoudige oorzaak zijn bestaan verschuldigd zijn; doch volgens de overlevering, die bij de inboorlingen van vader op zoon is overgegaan, en waaraan zij algemeen geloof hechten, moet dit wonderdier, op zijnen togt uit het westen van *Indië*, en wel bepaaldelijk van *Sumatra*, herwaarts, door de koude verkleumd geraakt, versteend en dien ten gevolge uit de lucht op deze plaats nedergetuimeld zijn, waar het sedert rustig en onbewegelijk is blijven staan (2). Opmerkelijk is het overigens, dat de Boedisten van *Bengalen*, die tijdens het Engelsche tusschenbestuur van 1811 tot 1816 tot *Buitenzorg* toegang verkregen, aan dit olifantsbeeld geofferd hebben: — eene huldiging, die in het geloof van Vishnoe, Boedha en Doerga haren grond moet hebben; daar de Mohhammedanen toch voor dit beeld geen bijzonderen eerbied toonen (3).

Plaatsbeschrijving.

De voornaamste plaatsen in de adsistent-residentie *Buitenzorg* zijn: *Buitenzorg*, *Tjimangis*, *Tjitrap*, *Tjibinong*, *Tjiloewar*, *Gadok*, *Gedong-Badak*, *Djasinga*, *Tjampia*, *Pondok-Gedé*, *Toegoe* en *Tjipanas*.

Buitenzorg.

Het vlek *Buitenzorg* ligt 39 palen Z. van *Batavia*, 121 palen O. ten Z. van *Anjer*, 328 palen W. van *Samarang*, 743 palen W. ten N. van *Banjoewangi*, op 6° 17′ 35″ Z. B. en 124° 31′ 40″ O. L. (4), volgens den Hoogleeraar Reinwardt

(1) Teenstra, t. a. p.

(2) Kussendrager, bl. 76 en 77.

(3) Teenstra, t a. p. — Kussendrager, bl. 77.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 186, en D. II. bl. 355.

J. F. C. Reckleben sculps.

HET PALEIS TE BUITENZORG.

2.7,10 ..., ... Bodor ... 271 ...
... boven de oppervlakte ...
... een bergrug, die ter ...
bestemd wordt, verbonde ...
... (2).

Men heeft er ...
... ter vroeger bijzonder ...
den Oppergezagvoer ...
waar dit stond, werd in ...
Generaal van ...
de onderhoorigheden ...
van 50,000 guld...
voegd DAENDELS werd ...
... klein gedeelte daar ...
Heer JANSSENS voor 70,000 ...
de waarde van 3 ...
later tot ... verdere percee... ...
... thans weder door aankoop ... gekocht is. Het paleis, ... de ... regering van laatstgenoemden Gouverneur ... midden- of hoofdgebouw onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN opgetrokken ...
gewitte muren ...
... de vleugel ...
... een groot plein ...
werk omgeven, in welk zich ...
een zeer groot ... hier en daar ...
bamboes beplant, gaf ... dit grootsche ...
... zijne pracht en ... gezigt ...
beschouwen. Op dat plein ...
Nederlandsche vlag wapperde, ...

(1) *Verhandelingen van het ...* Kunsten en *Wetenschappen*, D. IX. Bl. 57.

(2) JUNGHUHN, *Reisen durch Ja...*

(3) BOOMDA VAN EYSINGA, *Handboek ... van Ned. ...*

267,70 (1), volgens Doctor JUNGHUHN echter 271,90 Nederl. ellen boven de oppervlakte der zee, op eenen uitgebreiden vlakken bergrug, die ter wederzijde door eenen bergstroom bespoeld wordt, vlietende ten O. de *Tjiliwong* en ten W. de *Tjidani* (2).

Men heeft er onderscheidene aanzienlijke gebouwen, waaronder vroeger bijzonder uitmuntte het prachtige paleis van den Oppergezaghebber van *Nederlands Indië* (3). Ter plaatse waar dit stond, werd in het jaar 1745 door den Gouverneur-Generaal VAN IMHOFF een eenvoudig huis gebouwd, dat met de onderhoorigheden den 29 Maart 1808, voor eene som van 50,000 guldens, in vollen eigendom aan den Opper-Landvoogd DAENDELS werd afgestaan. Hij verkocht naderhand een klein gedeelte daarvan, *Pondok-Gedé* geheeten, aan den Heer JENNY voor 70,000 rijksdaalders; van het overige, op de waarde van 3 à 400,000 rijksdaalders geschat, werden later nog meerdere perceelen verkocht, terwijl het overgeblevene thans weder door aankoop aan het Gouvernement gekomen is. Het paleis, waarvan de vleugels onder de regering van laatstgenoemden Gezagvoerder, en het midden- of hoofdgebouw onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN opgetrokken werden, leverde met zijne hooge witte muren en kolommen een treffend gezigt op. Tusschen de vleugelgebouwen en het fraaije koepeltorentje, dat op een groot plat vierkant stond, was het geheel met hekwerk omgeven, hetwelk zich boven het blaauwe dak verhief. Een zeer groot, zindelijk, groen voorplein, hier en daar met bamboes beplant, gaf gelegenheid om dit grootsche gebouw in alle zijne pracht en van onderscheidene gezigtspunten te beschouwen. Op dit plein stond een vlaggestok, waarvan de Nederlandsche vlag waaide, wanneer de Gouverneur zich op

---

(1) *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, D. IX. bl. 37.

(2) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 165.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 196.

Buitenzorg bevond. Het witte paleis, de groene voorgrond, het sierlijke donkergroene geboomte, het blaauwe dak, de driekleurige vlag, het graauwe achterveld van de in het verschiet liggende *Megamendong* en *Gedé*, en vooral de heerlijke plantentuin, die hier door den laatstgenoemden Gouverneur is aangelegd, leverden eene niet onaardige mengeling van kleuren op (1), terwijl het oog niet minder bekoord werd door de uitmuntende schoonheid van de geheele omstreek, dan door den goeden smaak, waarmede het paleis zelf was aangelegd. Dit paleis is door de aardbeving van 10 October 1834 gedeeltelijk ingestort, en overigens zoodanig geteisterd, dat het tot op den grond is moeten afgebroken worden (2). Gelukkig echter is geen der bewoners daarbij omgekomen. Het geheel nieuw, sierlijk en zeer net paleis, met zijgebouwen, hetwelk het oude op eene waardige wijze heeft vervangen, is, uit bezorgdheid voor aardbevingen, slechts eene verdieping hoog opgetrokken (3), doch overigens kan het uiterlijke in smaak en doelmatige inrigting met de schoonste werken der bouwkunst in *Europa* wedijveren (4).

De plantentuin, aldaar in 1817, onder het bewind van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN, aangelegd, heeft eene verbazende uitgestrektheid. Zij omringt van alle zijden het fraaije paleis, en is merkwaardig door de weelderige vruchtbaarheid van den grond, die zich hier met de zorgvuldigste kunst en den meest kieschen smaak vereenigt, om dezen tot een voorbeeld van schoonheid, verscheidenheid en zindelijkheid te maken (5). Het oogmerk der Regering was niet alleen, dat de Javasche plantentuin alle de omstreeks *Buitenzorg* in het wild groeijende

---

(1) TEENSTRA, *Vruchten mijner Werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 133, 136.

(2) KUSSENDRAGER, bl. 61.

(3) BOSCH, *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van Neêrlands Oost- en West-Indische Bezittingen*, bl. 131. — TEENSTRA, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 136.

(4) RÖTTGER, *Berigten omtrent Indië*, bl. 15.

(5) OLIVIER, *Tafereel. en Merkwaardigh. uit Oost-Indië*, D. I. bl. 256.

planten zou moeten bevatten, maar hij moest ook vooral bestemd zijn, tot het aankweeken van alle zoodanige Javasche en uitheemsche gewassen, welke zich door eene of meerdere nuttige en merkwaardige eigenschappen van alle andere onderscheiden. Deze tuin zou alzoo de beste gelegenheid aan de hand geven, om de bewerktuiging der planten en hare geheele ontwikkeling van nabij waar te nemen en te leeren kennen, en hierdoor menig ledig gebleven vak in de kruidkunde aan te vullen, zoodat niet alleen de beminnaren der botanische wetenschappen in ons Vaderland, maar ook vele natuuronderzoekers uit andere landen zich door deze inrigting met genoegen den weg zouden geopend zien tot het aanknoopen van wetenschappelijke betrekkingen met deze verwijderde en voor de plantenkunde zoo bij uitstek belangrijke gewesten (1). Slechts hij, die weet, met welk eene rijke verscheidenheid van gewassen *Java* begiftigd is, hoe zij niet alleen digt en welig aan den voet van het gebergte, maar ook in den omtrek van menigen vuurkrater staan te prijken, hoe zij voor het overige op menige, bijna ontoegankelijke, bergtoppen verstrooid zijn; slechts hij kan beseffen, wat het inheeft eene volledige Flora van dit eiland te bewaren (2). Vooral de rijkheid aan zeldzame en vreemde planten, niet alleen uit onze Bezittingen, maar ook van *Nieuw-Holland*, de *Philippijnsche eilanden*, *Japan*, *China*, *Hindostan* en andere landen, waaraan de onvermoeide natuuronderzoekers REINWARDT en C. L. BLUME, die er eenigen tijd Directeurs van waren, niet weinig hebben toegebragt (3), maakt dan ook dezen tuin te regt zoo algemeen beroemd, dat schier ieder op *Java* komend reiziger dien gaat bezoeken.

In dezen tuin treft men het graf aan van de zoo jong overledene natuurkundigen HEINRICH KUHL en JOHAN COENRAAD VAN

(1) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 241.

(2) STREHLER, *Bijzonderheden wegens Batavia*, bl. 191.

(3) TEENSTRA, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 130.

Hasselt. (1) Op dit graf staat eene kleine witte marmeren zuil, ongeveer 1,50 ell. hoog, op een vierkant pedestal van de zelfde hoogte, met eene marmeren plaat, waarop men in vergulde letteren leest:

M. S.
Henrici Kuhl, *Hanoviani*
&
Joh. Coenrd. van Hasselt, *Groningani* (2)
Medae. D. D.
qui sub regis ausp.
nat. scrut. causa
huc missi
pares ing. dot. et doctr.
magis vero moribus, stud.
quippe a prima adolesc.
singulari amicitiae vincti.
Strenuissime opus vix aggressi
labor. graviss. corporisque nimia
de fatigatione exhausti
praematurae morti
succubuére
patriae amicisque acerbae.
Ille die XIV *Sept. Ai.* MDCCCXXI, *aet.* XXV.
Hic die VIII *Sept.* — MDCCCXXII, *aet.* XXVI. (3)

---

(1) Teenstra, *Vruchten mijner Werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 155.

(2) Dit is onjuist, van Hasselt was niet te *Groningen*, maar te *Doesborgh* geboren.

(3) d. i. Ter gedachtenis van Henricus Kuhl, Hanauer, en Joh. Coenraad van Hasselt, Groninger, Med. Doctoren, die, onder de bescherming des Konings, tot natuuronderzoekingen herwaarts gezonden, elkander gelijk waren in verstandsgaven en geleerdheid, nog meer echter in inborst en neigingen, als zijnde van hunne vroegste jongelingsjaren door eene bijzondere vriendschap verbonden. Naauwelijks met de meeste vlijt hun werk aangevangen hebbende, zijn zij, door te zwaren arbeid en te groote ligchamelijke vermoeijenis uitgeput, voor eenen te vroegen dood bezweken, tot smart van vaderland en vrienden; de eerste den 14 September 1821, oud 25 jaren; de laatste den 8 Sept. 1822, oud 26 jaren.

Op de andere zijde van het voetstuk leest men op eene dergelijke plaat:

God. Alex. Ger. Phil. *liber Baron* Capellen
tot. Ind. Belg. —
Praef. Regius.
hoc monum erigi jussit.
Ut qui in vita omn. comm. habuêre
et post mort. una habitarent
superst. exemplum
pietatis amicitiae et studii amoris. (1)

Ook vindt men op *Buitenzorg* eene fraaije verzameling van voorwerpen, welke de drie rijken der natuur in *Indië* aanbieden. Zoo ziet men in de nabijheid van het paleis onderscheidene kooijen en hokken voor vogelen en ander gedierte. Er is onder anderen eene slang van ten minste 5 ellen lengte en eene halve el in omtrek; een der fraaiste en grootste tijgers is er in eene kooi opgesloten; in een gemetseld waterbekken ziet men twee kaaimans; in eenen grooten, vierkanten, zeer modderigen kuil is een groote rhinoceros te zien, en voor het paleis loopen een paar honderd tamme herten en antilopen, benevens kalkoenen, paauwen en ander gevogelte, terwijl men er tevens gelegenheid vindt, den prachtigen vederdos van eene menigte papegaaijen van allerlei kleur, zwarte zwanen en paradijsvogels te bewonderen (2).

Er is voorts te *Buitenzorg* eene fraaije kazerne, tot huisvesting dienende van eene kompagnie blaauwe huzaren en

---

(1) d. i. Godard Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen, Gouverneur-Generaal van geheel *Neêrlands Indië*, heeft dit gedenkteeken doen oprigten, opdat zij, die in hun leven alles met elkander gemeen hadden, na hunnen dood op ééne plaats zouden rusten, en een voorbeeld zoude bewaard blijven van braafheid, vriendschap en liefde voor de wetenschappen.

(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 138. — Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 257—269. — Strehler, *Bijzonderheden wegens Java*, bl. 192.

van een detachement artillerie (1). Ook heeft men er eene niet groote, onlangs nieuwgebouwde Christenkerk, zoowel bestemd voor de eeredienst der Protestanten als die der Roomsch-Katholijken, zijnde den 13 April 1845 door den Heer S. A. BUDDING, Predikant te *Batavia*, en H. J. CARTENSTADT, later Pastoor te *Soerabaya*, ingewijd (2). Voorts eene drokbezochte *pasar* of markt, die veel tot de levendigheid van dit oord bijdraagt.

Het vierkante plein *aloen-aloen*, waarop de woning van den Resident en de moskee staan, doet zich ook zeer lief voor (3). De herberg, die gedurig bezoek uit de hoofdstad krijgt, heeft de aangenaamste ligging, die men zich immer voorstellen kan. Op eene hoogte gebouwd, ziet men 30, ja misschien 50, ellen benedenwaarts in eene vruchtbare vallei neder (4), en geniet er het gezigt van een uitstekend schoon natuurpanorama. Eene kronkelende rivier stort het koele en zuivere bergwater aan den voet van dien heuvel langs bloemen, struiken en boomen neder, hetwelk bij kleine vallen over de steenen bedding een altijd levendig geruisch verwekt (5), en kronkelt vervolgens door het dal, waarin men haar ver naoogen kan; eene bergketen vertoont zich op eenen verren afstand; de *Megamendoeng*, de *Salak* en de *Blaauwe berg* verheffen zich met hunne toppen tot boven de wolken, en het gewapende oog ontdekt aan hunne afhellingen de rijkste vegetatie, en hier en daar kloven en scheuren, welke in het regensaizoen door opgezwollene stortbeken veroorzaakt worden. In de nabijheid ziet men overal de schoonste rijstvelden. In de schaduw van hooge boomen en heesters, wier welriekende bloesems en vrolijk groen den reuk en het gezigt

(1) OLIVIER, t. a. p. bl. 256.

(2) TEENSTRA, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 130.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 393, en *Aardrijksbeschrijving van Nederlands Indië*, bl. 196.

(4) TEENSTRA, *De Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 142.

(5) STREHLER, *Bijzonderheden wegens Java*, bl. 193. — TEENSTRA t. a. p.

streelen, staan de bamboezen hutten van de weltevredene en gelukkige landlieden. Daar hier de hitte zeer getemperd wordt door de berglucht, mag men dit oord een waar paradijs noemen, dat door honderde Adamszonen en Eva'sdochters verlevendigd wordt. Onovertreffelijk zijn de schoonheid en bevalligheid, waarmede de natuur, die hier nooit haar groen gewaad aflegt, het over deze gelukkige landstreek rondweidend oog aanlokt en boeit. Geen vorstelijke pronkzaal ontleent zoo veel luister van hare schitterende wandsieraden, als deze groene natuurzaal van de oneindige verscheidenheid van bloemen en gewassen, waarmede deze, de wolken doorklievende, bergen bezet zijn; en wanneer men zich eene poos ververlustigd heeft in de beschouwing van het gadeloos fraaije groen van het jonge rijstgewas, dan keert het oog zich weder met een vernieuwd welbehagen naar boom en bosch, en gevoelt men, bij de zachte rustpunten, die het daar vindt, de waardij dier weldadige afwisseling (1).

Bij het logement is een badhuisje, hetwelk ongeveer 108 trappen lager aan de steile afhelling van den heuvel, op welken het logement staat, gemaakt is. In dit huisje, hetwelk men van binnen sluiten kan, vindt men eene van steen opgetrokkene badstoof, welke voor den mond of de opening van eenen bergader aangelegd is, waardoor dit koele, zuivere kristalwater onmiddellijk uit de bron in de stoof valt. Het water is zoo onbegrijpelijk helder, dat men op 60 ellen diepte alle kleine steentjes op den bodem kan zien liggen (2).

Het *Chinesche Kamp*, mede niet ver van daar gelegen, is zeer uitgestrekt, telt ongeveer 5000 inwoners, en is ter wederzijden van den grooten weg, die naar *Tjanjor* leidt, gebouwd, Het levert een voortdurend tafereel van nijverheid en winzucht op, waardoor de Chinezen hunne fortuin weten te verbeteren (3). Niettegenstaande dit bovengedeelte van

(1) Streeler, t. a. p. blz. 193 en 194.
(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 142, 143.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 395.

Buitenzorg meerendeels uit geringe bamboezen, en houten of Chinesche toko's (winkeltjes), en woningen van ambachtslieden bestaat, is het een voorbeeld van zindelijkheid en netheid, zoo zindelijk als er zelfs in *Noord-Holland* geen dorp te vinden is. De straat of weg is met kleine kei- of riviersteentjes bestrooid, en wordt met bamboezen bezems zuiver en schoon gehouden; geen grasscheutje of blaadje, geen stokje of strootje is er op weg of rijpad te vinden.

In het laatst van November 1837 is door den Gouverneur-Generaal DE EERENS een besluit genomen, volgens hetwelk er te *Buitenzorg* een statistiek bureau moest gevestigd worden, waarin, ter voorkoming, dat belangrijke werken over *Nederlands Indië*, geschiedkundige en statistieke schrifturen en andere stukken van dien aard, verloren gingen, alle de in de Gouvernements-archieven verspreide schrifturen, memoriën, kaarten en al wat al verder ter zake voorhanden was of mogt komen, moest vereenigd en volgens de verschillende onderwerpen gerangschikt worden, terwijl tevens bevel werd gegeven ter aanschaffing van zoodanige werken, welke aan de Gouvernements-boekerij ontbraken (1).

Alle bedenkelijke voortbrengselen uit het plantenrijk, en vele Europesche vruchten worden te *Buitenzorg* in overvloed gevonden. Er heerscht een zuivere en aangename dampkring, terwijl de nabijheid van den berg *Salak* de warmte door verfrisschende winden matigt, en gedurige regenbuitjes het aardrijk naar wensch verkoelend vocht aanbrengen (2). Dit alles, gevoegd bij de ongemeene gezondheid van deze plaats en de bevalligheid van het schoone oord, alwaar heuvelen, bergen en dalen in de nabijheid eenen schoonen aanblik verleenen, heeft, behalve den Gouverneur-Generaal en een aantal mindere ambtenaren, ook een aanzienlijk getal ambtelooze Europeanen derwaarts gelokt, die er prachtige, ver van elkander staande huizen gebouwd hebben, waar zij nu het

---

(1) TEENSTRA, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 131.

(2) OLIVIER, *Tafereelen*, D. I. bl. 256.

ruimste genot van de vereenigde aangenaamheden van natuur en kunst smaken (1).

Den 29 September 1827, omstreeks ten 3 ure in den namiddag, ontstond te *Buitenzorg*, op den pasar achter den Chineschen tempel, een hevige brand, waardoor meer dan 90 huizen verdelgd werden. Het geheele *Chinesche Kamp* stond in lichtlaaije vlam, doch reeds des avonds ten 6 ure was men het vuur, door de onvermoeide hulp der ambtenaren en van het garnizoen, grootendeels meester. De binnen dezen korten tijd aangerigte brandschade werd nogthans op de aanzienlijke som van 120,000 guldens begroot (2).

Op den 29 October van dat zelfde jaar barstte echter een nog heviger brand uit. Het was in den vroegen morgen tusschen drie en half vier ure, dat deze zich in de onmiddellijke nabijheid van 's Lands pakhuizen het eerst openbaarde. Spoedig sloegen de vlammen ook tot den pasar over en werden aangewakkerd door eenen hevigen bergwind, die het vuur verder en verder verbreidde, zoodat de huizen ter wederzijden van den heerenweg weldra, het een na het ander, krakende instortten. Alleen aan de wakkere bevolking en den onvermoeiden ijver der troepen was men het behoud der pakhuizen verschuldigd, welke reeds op enkele plaatsen begonnen te branden. Tegen acht ure begon de wind echter eenigermate te bedaren, waarop men, door de opoffering van eenige huizen, het geluk had het vuur als af te sluiten. De voorheen zoo bloeijende pasar was thans evenwel in eenen zwarten, rookenden puinhoop veranderd, waarop de van alles beroofde inwoners radeloos en handenwringend ronddwaalden; een schouwspel, dat zelfs den koelsten aanschouwer een traan uit de oogen perste. Honderd vier en vijftig woningen werden op dezen noodlottigen dag in asch gelegd; terwijl meer

---

(1) Röttger, *Berigten omtrent Indië*, bl. 15. — Strehler, *Bijzonderheden wegens Batavia*, t. a. p. — Olivier, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 395.

(2) Kussendrager, bl. 80.

dan 700 menschen zich op den avond van have, goed en bezitting beroofd zagen (1).

Door de aardbeving van 10 October 1834 is te *Buitenzorg*, behalve het paleis van den Gouverneur-Generaal, het fraaije, in 1821 gebouwde, residentiehuis mede zoodanig verwoest, dat men het grootendeels heeft moeten afbreken, terwijl nog eene der grootste steenen loodsen van den pasar geheel ingestort is, gelukkiglijk op een oogenblik, dat er zich nog geene menschen verzameld hadden.

In den ochtend van 25 Mei 1842 hebben zich te *Buitenzorg* eenige schokken van aardbeving doen gevoelen, waardoor het paleis van den Gouverneur-Generaal, alsmede het residentiehuis eenige schade hebben bekomen.

Tjimangis.

Tjimangis, het derde station op den grooten militairen postweg, als men van *Batavia* komt (2), ligt 22 palen Z. van die stad, en 17 palen N. van *Buitenzorg*, in het distrikt *Tjibinong*. Het is eene marktplaats (3), in welks nabijheid de Douairière van den Gouverneur-Generaal VAN DER PARRA het landgoed *Schoonzigt*, voor den Heer D. J. SMITH, heeft laten timmeren, terwijl men 5 palen meer zuidelijk ter linkerhand den weg heeft, welke naar *Tjitrap* gaat (4).

Tjitrap.

Het landgoed *Tjitrap*, dat eigenlijk uit 7 landen bestaat, als: *Tjitrap*, *Tjilingi*, *Klappa-Noengal*, *Tjipamingkis*, *Tjibaroesa*, *Demambo* en *Tjimapar*, beslaat eene oppervlakte van

(1) KUSSENDRAGER, bl. 80 en 81.
(2) TEENSTRA, *Nederl. Overzeesche Bezittingen*, bl. 132.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 186.
(4) TEENSTRA, *Vruchten mijner Werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 113.

128,571 bunders, en ligt gedeeltelijk in het distrikt *Tjibaroesa*, gedeeltelijk in het distrikt *Tjibinong*, 27 palen Z. van *Batavia*, 3 palen O. van den grooten postweg (1), van waar een doorgespoelde weg naar dit landgoed loopt (2).

Op *Tjitrap* zijn kalkrotsen, waar de *salangari* hare eetbare nesten maakt, en eene warme bron, welke een weinig ijzerdeelen bevat (3).

Het heeft eene zeer romaneske ligging; echter is het huis zelf van weinig beteekenis, daar het door bestendigen aanbouw, vergrooting en verandering zeer onregelmatig zamengesteld is. Het is van eene menigte buiten- en afzonderlijke bijgebouwen omgeven, die insgelijks ondoelmatig en willekeurig gebouwd zijn (4),

Het hier zijnde badhuis is zindelijk en netjes ingerigt, het water is ongemeen koel en helder. Uit het badhuis komende is men in de nabijheid van de biljardkamer, welke zeer fraai is ingerigt, en des avonds overschoon verlicht wordt. Niet ver van het biljardhuis is een niet hooge, maar dikke, vierkante klokketoren, die misschien niet meer dan 8 ell. hoog is, en waarin een uurwerk gevonden wordt, welks wijzerplaat aan de zuid- of naar het huis gekeerde zijde des avond smet kaarsen, in glazen stolpen brandende, verlicht wordt. Voor dezen toren is een klein metalen stukje geschut geplaatst, hetwelk, bij zonneschijn, die hier zelden ontbreekt, elken middag, door middel van een brandglas, afgaat. Om het huis en den toren zijn, zoowel op pedestallen als aan de muren, verschillende soorten van zonnewijzers geplaatst, zoodat men overal in staat gesteld is, om den waren tijd te kunnen weten (5).

Goddelijk schoon zijn de gezigten op de omliggende streken van dit landhuis; ten noordoosten ziet men den *Goenong Poetri* (Koninginneberg), met zijne zoo schoon begroeide

---

(1) Teenstra, *Beschr. van Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 132 en 133.
(2) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 163.
(3) Kussendrager, bl. 68.
(4) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, t. a. p. bl. 106.
(5) Het zelfde werk, bl. 169 en 170.

hellingen en kruin; ten zuiden en zuidwesten heeft men achter lage met rijst beplante valleijen het hooge *Blaauwe gebergte*, terwijl men naar het noordwesten en noorden, buiten de kampong gekomen zijnde, over het vlakke veld ziet. Hier en daar ziet men eenige boomen, welke eene kleine buurt of kampong beschaduwen. Dit alles levert bij het groen en heuvelachtig veld een schilderachtig gezigt op (1).

Tjibinong.

Tjibinong, het vierde poststation van *Batavia*, is mede eene marktplaats. Zij ligt 11 palen N. van *Buitenzorg* en 28 palen Z. van *Batavia* (2).

Tjiloewar.

Tjiloewar is het vijfde poststation, als men van *Batavia* komt (3). Het ligt 33 palen Z. van *Batavia* en 6 palen N. van *Buitenzorg* (4). Men heeft er het landgoed van den zelfden naam, van hetwelk dit station ook zijnen naam ontleent. Hier wordt de grond meer woest en bergachtig (5) en de weg begint meer over hoogten en door laagten te gaan, in welke laatste bruggen liggen. Voorbij den post komt men nevens het buitengoed *Gedong-Allang*, ter regter zijde van den weg gelegen, en vroeger bewoond door den Geneesheer DOORNIK, bekend door zijne stelling, dat wij menschen van apen zouden afstammen, alsmede door zijn schrijven tegen de vaccine en *Vrijmoedige gedachten over het bestuur van den Gouverneur-Generaal* VAN DER CAPELLEN enz. Op *Gedong-Allang* is een bijgebouw of etablissement voor zieken gebouwd (6).

---

(1) Het zelfde werk, bl.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

(3) TEENSTRA, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 133.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

(5) TEENSTRA, t. a. p.

(6) TEENSTRA, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II, St. I. bl. 114.

Gadok.

Het landgoed *Gadok*, aan de achtste poststation, ligt 37 palen Z. van *Batavia*, 8 palen O. van *Buitenzorg* (1), en heeft eene warme bron, wier water in warmtegraad en smaak weinig van het Akensche verschilt.

Den 19 Januarij 1849 is de brug, welke in de nabijheid van dit landgoed over de rivier lag, door den hevigen watervloed medegesleept (2).

Kedong-Badak.

Kedong-Batak (d. i. rhinoceros-kuil) zou zijnen naam ontleend hebben van eenen rhinoceros, die, voor eene reeks van jaren, toen deze streken nog uit bosschen en wildernissen bestonden en weinig bewoond waren, in eene diepe, steile bogt van de hier voorbijstroomende *Tjiliwong* gejaagd en afgemaakt werd. De oppervlakte van dit landgoed wordt, volgens de daarvan bestaande kaart, op ruim 5450 bunders geschat; het is thans, na de daaraan toegebragte verbeteringen, en het graven van waterleidingen en slokkans, voor twee derde gedeelten geschikt, om met rijst te kunnen worden bebouwd, en wordt door een getal van niet minder dan 5000 zielen bewoond (3).

Het gebouw staat op eenen heuvel, waardoor het de schoonste gezigten heeft, zoo op de vlakke oevers van de breede, over klippen ruischende rivier, als over de groene sawahs, tusschen hooge heuvelen verspreid; terwijl het blaauwe gebergte, boven het nederige geboomte der dorpen uitstekende, den gezigteinder bepaalt (4).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 186.
(2) *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22 Maart 1849.
(3) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 117.
(4) Het zelfde werk, bl. 114.

Djasinga.

Djasinga of *Djassingga*, de hoofdplaats van het distrikt van dien zelfden naam, ligt aan eenen tak van de *Krawang*, op de westelijke grens der adsistent-residentie *Buitenzorg*. Men heeft er een landgoed van den zelfden naam.

Dit landgoed biedt trotsche en woeste natuurtafereelen aan; hier en daar zijn koffijtuinen aangelegd, terwijl sommige gedeelten nog met zware wouden en struiken bedekt zijn. De natuur vertoont zich hier in hare volle kracht en de heuvelen en dalen worden door tijgers en rhinocerossen bewoond (1). De woning van dit landgoed ligt in een koel oord, dat zelfs koude nachten heeft, die bij den Nederlander de herinnering van het vaderland verlevendigen, het ligchaam versterken en den geest vervrolijken. In de nabijheid van dit huis kronkelt in de diepte eene rivier, die over eene bedding van keisteenen schurende, een geruisch en geklater doet hooren, dat den mensch in eene aangename stemming brengt (2). Op den weg van *Parong* naar *Djasinga* treft men een hol aan, welks toegang met zware heesters begroeid is; slechts flaauw door enkele lichtstralen, die door de rotskloven heendringen, verlicht, is het een donker, vochtig verblijf, dat uit ongeregelde wanden, met een gebrokkeld, geheel oneffen gewelf van eene aschgraauwe kleur, bestaat. Door sommige spleten druipt water neder, dat zich op den steenachtigen grond eerst tot eene lilachtige, vervolgens tot eene lijmachtige zelfstandigheid verdikt, en daarna tot druipsteen (*stalactite*) verhardt. Deze druipsteen heeft eene kegelvormige gedaante en eene lichtgraauwe kleur. Op *Djasinga* worden belangrijke versteeningen in rivieren gevonden, zelfs zijn er voorbeelden, dat alhier geheele boomen, welke in eene rivier nedergestort waren, versteend zijn. Op de kruinen der bergen vindt men schelpen, zeegewassen en versteende visschen; de zee moet alzoo hier haar geweld

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 397.
(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 13.

uitgeoefend hebben, en daar men hier eenen vulkanischen bodem heeft, is het mogelijk, dat de bergen vroeger onder de oppervlakte der zee gestaan hebben en door onderaardsch vuur opgeheven zijn (1).

Dit landgoed werd, bij Besluit van den Hoogen Raad van *Nederlandsch-Indië* van 30 November 1808, in eigendom vereerd aan den Gouverneur-Generaal Daendels, uit erkentenis voor de behaalde overwinning op de Bantammers (2), maar die gift werd door het Hollandsche Gouvernement niet goedgekeurd, en bij nader Besluit van 28 April 1810 weder teruggenomen.

Tjampia.

Op het landgoed *Tjampia*, een der fraaiste van de residentie *Buitenzorg*, dat drie uren van de hoofdplaats ligt en zeer uitgestrekt is, treft men eenen waterval aan, welke zeer bezienswaardig is. Ook heeft men er eene kalksteenklip en de reeds hiervoor (bl. 44) beschreven *Gadja batoe* (steenen olifant). Het landhuis biedt bekoorlijke gezigten aan en ligt van achteren aan den berg, die de reeds beschrevene vogelnestjes oplevert. Het land is goed bebouwd. Er is hier een fraai kerkje, waarin, door gebrek aan Christenen, geene dienst gedaan wordt. Een koepel, die langs 179 trappen bereikt wordt, biedt een schoon gezigt op de bergen, het paleis van *Buitenzorg*, de moskee en rijstvelden aan (3).

Pondok-Gedé.

In de nabijheid van het landgoed *Pondok-Gedé*, tot welks grenzen de postweg op kosten van het Gouvernement onderhouden wordt, heeft men eenen Javaanschen of Maleischen tempel, zijnde een niet groot, maar zindelijk vierkant gebouw,

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 397.

(2) Van Kampen, *Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa*, D. III. St. II. bl. 471.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 395.

met drie boven elkander staande daken, met holle of binnenwaarts gebogene vorsten of daken, die daaraan een Chineesch aanzien geven. Bij den ingang van dezen tempel vindt men eene groote vierkante waterkom of eenbad, van eenen grooten steenen trap voorzien. Van binnen is het eene vierkante ruimte, in wier midden vier groote, zware, witte kolommen staan, waarop het dak rust, de vloer is met matten bedekt, en daar er geene stoelen of banken zijn, zullen de Javanen daar voorzeker op nederzitten. Aan de eene zijde is een troon, waarover eene witte vlag hangt, met eenige zwarte in het Maleisch geschrevene regels voorzien, terwijl in eenige spuwpotjes en eene zware lamp al de meubelen bestaan. Deze tempel werd in 1823 gebouwd; men vindt er van binnen de jaartallen 1823 en 1239, zijnde dit laatste naar de jaartelling der Mohhammedanen (1).

Bij den watervloed, welke in Januarij 1849 een gedeelte der adsistent-residentie *Buitenzorg* geteisterd heeft, hebben eenige sawahs van het land *Pondok-Gedé* eenige schade geleden (2).

Toegoe.

Toegoe, de laatste poststation op den grooten weg in het *Buitenzorgsche*, ligt 36 palen Z. ten O. van *Batavia* en 17 palen O. van *Buitenzorg* (3). Het is eene kleine dessa of kampong (dorp) aan den voet van den *Megamendong*. Hier begint de weg, die in het gebergte uitgegraven is geworden. Men heeft hiertoe het water van het hooger liggende gebergte op deze heuvelen geleid, alwaar men door spoelen en graven eene diepe kloof heeft gemaakt. Op sommige plaatsen moet het openen van den weg eene oneindige moeite gekost hebben, omdat men tot eene diepte van 10, 12, en op sommige

(1) Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. II. St. I. bl. 151.
(2) *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 Maart 1849.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 187.

plaatsen zelfs tot 15 ell. de bergen heeft moeten doorgraven, zoodat men daar nu tusschen twee hooge wanden doorrijdt (1).

Tjipanas.

Tjipanas (d. i. warmwater), een dorp aan den voet van den *Gedé*, ontleent zijnen naam aan eene zeer merkwaardige en belangrijke bron van warm, zwavelachtig mineraal water (2). De Oost-Indische Compagnie had hier een hospitaal. De warme wel, die naauwelijks 3 ell. van de koude verwijderd ligt, loopt over eenen grond van okeraarde, en bij scheikundige oplossing heeft men er eene aanmerkelijke hoeveelheid vitrioolzout in gevonden, dat zeer veel overeenkomst met het *Sal Epson* heeft (3).

Te voren, toen de weg van *Buitenzorg* naar deze warme bronnen als het ware ontoegankelijk was, werden derwaarts de verzwakten en aan verval van krachten lijdenden, uit het hospitaal te *Buitenzorg*, gezonden, die onder aan den voet van den *Megamendong* op eenen met eene matras voorzienen buffel gebonden, en zoo den berg overgevoerd werden. Thans, nu de weg met rijtuigen te gebruiken is, zijn de bronnen in verval, en worden slechts nu en dan door dezen of genen bezocht (4).

Van deze allezins aangename plaats, welke zich meer dan 1000 ellen boven de oppervlakte der zee verheft en 66 palen van *Batavia* verwijderd is, heeft men op een voorliggend gebergte, en eene zich verre om den Noord uitstrekkende schoone vlakte, een allerbekoorlijkst uitzigt; zuidwaarts ziet men tegen den berg *Gedé* en zijne zware bosschaadjen op (5).

---

(1) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 184. — Teenstra, *Vruchten mijner werkzaamheden*, D. I. St. II. bl. 165 en 166.

(2) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 184 en 185.

(3) Kussendrager, bl. 68.

(4) A. de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 18.

(5) Het zelfde werk, bl. 19.

Het luchtgestel is hier zoo zacht en zoo fraai, de landstreek, die uit ontbondene vulkanische zelfstandigheden bestaat, is zoo verbazend vruchtbaar, dat schier alle moeskruiden en vruchten van *Europa*, ten behoeve van *Batavia* en *Buitenzorg*, hier worden aangekweekt, die er ook van voortreffelijke hoedanigheid en in grooten overvloed voortkomen (1), zelfs beter dan de Indische boomen en gewassen, welke meer warmte tot hunne ontwikkeling behoeven. Meermalen heeft men aldaar in den vroegen morgen den thermometer van Fahrenheit onder de 50 graden zien dalen (2).

Door de uitbarsting van den *Gedé* in October 1834 heeft deze plaats aanzienlijke schade geleden.

(1) Olivier, t. a. p.

(2) A. de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 19.

DE ADSISTENT-RESIDENTIE

KRAWANG.

Geschiedenis.

Krawang maakte vroeger een gedeelte van de *Preanger-Regentschappen* uit, doch werd in Maart 1814 daarvan afgescheiden en tot eene afzonderlijke residentie verklaard, welke ten N. door de *Zee van Java*, ten O. door de *Tjimanok* bij *Indramajoe*, ten Z. door het gedeeltelijk tot de *Preanger-Regentschappen* behoorende gebergte *Boerangrang*, en ten W. door den *Hoek van Krawang* bepaald wordt (1). Later werd *Krawang* echter weder bij de *Preanger-Regentschappen* gevoegd; doch bij Besluit van den Commissaris-Generaal, d. d. 20 Julij 1835, andermaal tot eene afzonderlijke residentie gemaakt. Bij Resolutie van den Gouverneur-Generaal in Rade, d. d. 23 September 1823, werd nader bepaald, dat, te rekenen van den 15 October van dat jaar, de districten *Indramajoe* en *Kandang-Hauwer* van *Krawang* zouden zijn afgescheiden en gevoegd worden bij de residentie *Cheribon*, terwijl tevens bepaald werd, dat van dat zelfde tijdstip af de landen *Tagal-Waroe*, *Soemadangan* en *Kandang-Sampi*, welke eene bevolking van 9000 zielen bevatten, van *Buitenzorg* zouden worden afgescheiden en bij *Krawang* gevoegd. In lateren tijd heeft *Krawang* opgehouden eene residentie te zijn, en is, daar de voornaamste landen aan particulieren behooren, onder eenen Adsistent-Resident geplaatst,

(1) KESSENDRAGER, bl. 82.

waardoor de uitgaven voor het bestuur verminderd werden (1).

In 1816 was het in de residentie *Krawang* zeer woelig en onrustig. Te *Loebinaar*, aan den westeroever der *Tjimanok*, vertoonde zich eene talrijke menigte gewapende inlanders, aangevoerd door zekeren Bagoes Soebien; doch zij werden spoedig, met een verlies van 60 gesneuvelden en ruim 100 gekwetsten, uiteengedreven door den Kapitein van Driel, bijgestaan door de Residenten der *Preanger-Regentschappen* en van *Cheribon*.

Ligging.

De adsistent-residentie *Krawang* ligt ten N. aan de *Zee van Java*, ten O. aan de *Kali-Sewoe* en *Cheribon*, ten Z. aan de *Preanger-Regentschappen* en ten W. aan de *Tjitaroem*.

Zij strekt zich uit tusschen 6° 1′ en 6° 15′ Z. B. en tusschen 124° 43′ 2″ en 125° 28′ O. L., liggende de *Hoek van Krawang* op 6° 1′ Z. B. en 124° 43′ 28″ O. L., de *Hoek Sedani* op 6° 8′ 20″ Z. B. en 125° 9′ O. L., en de *Hoek van Pamanoekan* op 5° 15′ Z. B. en 125° 28′ O. L. (2).

Verdeeling.

Onder het Engelsch tusschenbestuur zijn aanzienlijke districten aan particulieren verkocht (3). Hierdoor wordt deze residentie in Gouvernements-districten en particuliere landen verdeeld, waarvan de eerste het minst belangrijk zijn. De Gouvernements-districten zijn: *Waniasa*, in het Zuiden, aan de *Preanger-Regentschappen* grenzende, *Sindang-Kasi*, *Adiarsa* aan de *Tjitaroem* of Westergrenzen, tegen het *Buitenzorgsche*,

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 399 en 400. — Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 139 en 140.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 400.

(3) De zelfde, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 200.

en *Tjabang-Boemi*, mede aan de *Tjitaroem*. De particuliere landen zijn: *Tjiasam* aan de Oostergrenzen, en het zeer uitgestrekte *Pamanoekan* aan de kust met een laag, dor en naakt zeestrand, mitsgaders de landen, die vroeger aan *Buitenzorg* behoorden, *Tagalwaroe* en *Soemadangan* (1). De beide eerstgemelde particuliere landen worden wederom in de vier districten *Tjiasam*, *Pamanoekang*, *Batoesirap* en *Segala-Heran*, en de twee laatstgenoemde in de bergdistricten *Denamba*, *Tagalwaroe* en *Soemedang* verdeeld (2).

In de districten *Tjiasam* in het Oosten en *Adiarsa* in het Westen van deze adsistent-residentie wordt de Javaansche taal meer of minder zuiver gesproken, dewijl zich op die plaatsen voorheen (1565—1568) volkplantingen uit het Oosten van het eiland hebben nedergezet (3).

In het district *Tagal-Waroe* heeft den 20 October 1842 een buitengewoon zware storm gewoed, waardoor 57 huizen, 34 rijstschuren en 11 karbouwkralen zijn ingestort.

Bestuur.

Het burgerlijk gezag van *Krawang* is in handen van eenen Adsistent-Resident en van eenen Regent, met den rang van Toemenggoeng. Den eerstgenoemde zijn voor de werkzaamheden van zijn bureau twee of drie Commiesen toegevoegd, van welke een de werkzaamheden van Secretaris verrigt; terwijl de Regent tien of twaalf Demangs of Districtshoofden onder zich heeft, die met het handhaven der policie in de verschillende afdeelingen belast zijn (4). Over de Chinezen is een Luitenant dier natie gesteld. De hoofdplaats, welke vroeger *Waniasa* was, is thans *Poerwakarta* (5).

(1) Teenstra, *Nederl. Overzeesche Bezittingen*, bl. 137.
(2) Kussendrager, bl. 83.
(3) *Handl. tot de Aardrijksk. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 56.
(4) Kussendrager, bl. 83.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, bl. 406.

Gedaante.

Te beginnen aan den mond der *Tjitaroem*, nabij *Bekassi*, en eindigende aan de *Sewoe*, is *Krawang* langwerpig van gedaante (1). De kust, welke van het N. W. naar het Z. O. loopt, heeft onderscheidene bogten en eenen grooten inham bij *Tjiasam*. Langs de kust heeft men eenen ankergrond van 2 tot 6 vademen water, onderscheidene klippen en riffen, alsmede een eilandje, *Poeloe-Boeta* of *Blind-eiland* geheeten (2). De kaap bewesten deze adsistent-residentie heet *Tandjong-Krawang* (3).

Grootte.

De adsistent-residentie *Krawang* is langs de kust 17½ uur lang, en van het N. naar het Z. bijna 11⅓ uur breed (4). De oppervlakte beslaat, volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, 96 vierk. geographische mijlen of 2323 vierk. palen.

Luchtgesteldheid.

Ten aanzien der doorgaande luchtgesteldheid heerscht in de verschillende gedeelten der adsistent-residentie een vrij merkbaar verschil. Het Zuidelijke gedeelte, hetwelk aanzienlijke bergen heeft, zoo als in de bergdistricten *Batoe-Sirap*, *Segala-Heran* en *Denamba*, geniet al het voordeel van het klimaat en de vruchtbaarheid der *Preanger-Regentschappen*; de thermometer van Fahrenheit klimt er des daags zelden boven 80°, en daalt des nachts tot 68°, 66°, zelfs tot 50°. De aan het zeestrand liggende districten *Tjiasam* en *Tjabang-Boemi* daarentegen

(1) Kussendrager, bl. 82 en 83.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 400.
(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, bl. 199.
(4) Teenstra, t. a. p. bl. 137.

hebben doorgaans eene warmte van 90° tot 95°, *Pamanoekan* zelfs van 95° tot 100°, waarbij het minder gezond is (1).

De bewoners.

De bevolking bestaat uit Javanen, alsmede uit eenige Europeanen, Maleijers en Chinezen (2). Men telt er ruim 85,700 bewoners, van welke 50,400 op de particuliere landen *Tjiasam* en *Pamanoekan*, 9000 op die van *Tagal-Waroe* en *Soemadangan*, en 26,800 in de Gouvernements-districten (3).

Middelen van bestaan.

Op *Pakkis*, aan den mond der *Tjitaroem*, in het district *Tjabang-Boemi*, waar veel laag land is, heeft men zeer uitgebreide zoutpannen, welke alleen voldoende zijn, om de hoofdstad en de Ommelanden van *Batavia*, het geheele jaar door, van dit onmisbaar vereischte te voorzien. Deze zoutpannen behooren aan 156, alle in dien omtrek woonachtige, personen, van welke 121 verpligt zijn de kojan van 3750 oude ponden voor 8 guld. aan het Gouvernement af te leveren. Daar men berekent, dat deze pannen jaarlijks 5000 tot 6000 kojan zout opleveren, brengen zij den eigenaren geen onbelangrijk voordeel aan (4).

Voor eenige jaren werden door het verdienstelijk lid der Natuurkundige Commissie, Diard, te *Prakanglipis*, eenige proeven genomen, in hoe ver het aankweeken van verschillende vreemde tabak- en katoensoorten hier gelukken zoude; doch hoofdzakelijk legde hij zich op het aanplanten van indigo en suiker toe, welke beide ondernemingen met een zeer gunstig gevolg bekroond werden, gelijk hij ook in het

---

(1) Kussendrager, bl. 83 en 84.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indië*, bl. 200.
(3) Kussendrager, bl. 83.
(4) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezittingen*, bl. 139. Kussendrager, bl. 84.

aankweeken van zijdewormen en het afhaspelen der cocons aanvankelijk slaagde. Daar echter de door hem gekozene plaats in den westmoesson aan gedurige overstroomingen blootstond, werd het etablissement van daar naar *Tjilangkap* overgebragt. In dit etablissement zijn, onder het toezigt van eenen Directeur, een Adjunct-Directeur, eenen Hoofdopziener, vier Opzieners en achttien policiedienaars, behalve de vrije lieden, ongeveer 400 bannelingen werkzaam. De tabakscultuur, de zijdewormteelt, gepaard gaande met het afhaspelen van de cocons, de nopalcultuur, het weven van goeniezakken maken er de voornaamste takken van nijverheid uit, met welke allen later nog eene theeplantaadje van 500,000, en eene kaneelplantaadje van 60,000 boomen vereenigd is. Vroeger had men er mede eene leerlooijerij, in verband met eene werkplaats van leerwerken, doch deze is, daar zij geenszins aan de verwachting beantwoordde, met al wat er toe behoorde, in handen van eenen particulier overgegaan; daarentegen is met een gunstig gevolg uitbreiding gegeven aan de cultuur van thee en kaneel, welke hier volkomen wel slaagt (1). In de zuidelijke streken zijn vele houtzagerijen en kolenbranderijen (2).

Daar eene kust, die zich, als men alle de bogten mede rekent, ruim 100 palen langs de zee uitstrekt, natuurlijk overvloed van visch oplevert, zoude men verwachten, dat de vischvangst eenen voornamen tak van bestaan voor de ingezetenen zou uitmaken (3); dit is echter niet het geval, want de bewoners der kustlanden zijn te traag, om zich veel op de vischvangst toe te leggen (4). Ook is er geen bepaald gedeelte der bevolking, dat zich bij uitsluiting met dit bedrijf bezig houdt en daarin eene vaste kostwinning zoekt. De vischvangst toch wordt door de strandbewoners alleen als een bijwerk beschouwd, dat zij, elk voor zich zelven, wanneer zij

---

(1) Kussendrager, bl. 86.

(2) Teenstra, t. a. p.

(3) Kussendrager, bl. 84. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 405 en 406.

(4) Teenstra, t. a. p.

er lust toe gevoelen of als de nood hen dringt, bij de hand vatten, om het vervolgens weder voor eenen onbepaalden tijd te laten varen. Evenwel wordt er, behalve den versch gebruikten, nog een aanzienlijke voorraad daarvan ingezouten en naar de binnenlanden vervoerd (1).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

In het *Krawangsche* worden vele buffels aangetroffen; het getal bedroeg in 1815 alleen op de landen van *Krawang*, *Tjiasam* en *Pamanoekan* ongeveer 10,000 stuks. Rundvee is er schaarsch voorhanden; op gezegde landen waren destijds ruim 1000 paarden (2).

Behalve rhinocerossen, die hier niet, tenzij enkele malen in het zuidelijke, gevonden worden, treft men hier de meeste dieren aan, welke aan *Java* eigen zijn. *Krawang* is echter, door zijne wildernissen en wouden, het verblijf der tijgers, die hier menig inlander tot hun slagtoffer maken. Op den berg *Randja-Darah* houden er zich ontzettend veel op, die de schrik der bewoners zijn (3).

Men heeft er eenen overvloed van zee- en riviervisch, zoo mede vele insecten (4). In de zuidelijke streken vindt men eenige vogelnestgrotten en in de bosschen vele slangen (5).

Plantenrijk.

De grond is voor de meeste voortbrengselen geschikt; de bamboes groeit er welig en ook vreemde gewassen komen er

(1) Kussendrager. bl. 84 en 85.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardr. Bes. van Nederlands Indië*, bl. 109.
(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 405.
(4) *Handl. tot de Aardr. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 56.
(5) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 139.

goed voort (1). De niet zeer uitgebreide bosschen leveren allerlei wild berghout, doch zeer weinig djati op. De bamboes en rotting groeit er echter in overvloed (2). Men verbouwt er een weinig suiker en, even als in andere residentiën op *Java*, veel rijst (3).

Delfstoffenrijk.

Nabij het dorpje *Tjirâdja*, op een groot uur ten N. O. van *Waniasa* verwijderd, en niet ver van den oorsprong der *Tjimelajoe*, heeft men eenige warme en koude bronnen, welke allen in elkanders nabijheid uit een kleiachtigen grond, in het laagste gedeelte van het dal, ontstaan. Eenige komen in de bedding eener beek te voorschijn, welke door deze vruchtbare dreven kronkelt. Het water der warme bronnen is in het begin helder; het wordt bij verkoeling troebel, met een witachtig vlies overtogen en laat een geelachtig bezinksel na. De reuk van eenige dezer bronnen is vooral des avonds zwavelachtig, terwijl de smaak van haar water loogachtig en walgelijk is. Bij deze bronnen worden kool- en zwavelzure kalk- en kleiversteeningen, en op eenige plaatsen eene bedding van zachten leisteen gevonden, waarbij nog hier en daar geheele lagen van versteend hout en bamboes in den slijkgrond bedolven zijn. De koude mineraalbronnen, welke ijzer bevatten, komen in de nabijheid der wellen, uit eenen minder kleiachtigen grond voort; graaft men tot op eenige voeten diepte, zoo stoot men op eene bedding van gebrokkelden basaltsteen, welke zeer vele ijzerdeelen schijnt te bevatten. Het water is helder, ontwikkelt eene menigte luchtbellen, en bij nederploffing een roetkleurig nevelachtig bezinksel, het is reukeloos, ruw en wrang (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 405.
(2) Kussendrager, bl. 84.
(3) Teenstra, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 403 en 404.

Het water, zoowel der warme als der koude bronnen, wordt door de inlanders als nuttig tegen onderscheidene kwalen beschouwd. Ook de Heer Blume schrijft aan de koude bronnen eene heilzame kracht toe (1).

De grond.

In de nabijheid der zee worden vele onvruchtbare zandgronden aangetroffen. In het binnen and is de grond vruchtbaar, terwijl de bodem der bergen zeer vulkanisch is (2).

Bergen.

In het Zuiden heeft dit landschap onderscheidene bergen, waardoor het van de *Preanger-Regentschappen* is gescheiden (3). Onder deze verdient de *Boerangran*, op welken een meer gevonden wordt (4) en aan welks voet theetuinen zijn, vooral genoemd te worden. Voorts de *Tjimoewoe*, belangrijk van wege de warme en zilte bronnen; de *Bandjaran*, de *Seroet* en de *Sesan*, welke tot de *Kegelbergen* gerekend worden en vogelnestgrotten hebben; de *Tankoeban-Prahoe*; de *Toeagoel*, de *Tjogak* en de *Koekoesan* (5).

Onder die bergen zijn sommige van eenen vulkanischen aard, en moeten aan de in hunnen schoot woelende vijandelijke elementen van tijd tot tijd door eene meer of minder hevige uitbarsting lucht geven (6).

Tankoeban-Prahoe.

De *Tankoeban-Prahoe* of *Goenong-Prahoe*, welke grootendeels tot de *Preanger-Regentschappen* behoort, als liggende op de

(1) Bosch, *Beschr. van Ned, O. en W. I. Bezittingen*, bl. 112.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 400.
(3) *Handl. tot de Aardrijkskunde van Ned. O. I. Bezittingen*, bl. 55.
(4) Teenstra, *Nederl. Overzeesche Bezittingen*, bl. 137.
(5) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezittingen*, bl. 55, 56.
(6) Kussendrager, bl. 87.

scheiding van het land *Oendjoeng-Broeng* in die residentie en het *Krawangsche* district *Waniasa* (1), vertoont zich nu eens als een uitgebrande, dan weder als een werkende vuurberg (2). Hij ontleent zijnen naam van zijne gedaante, welke naar eene omgekeerde praauw of schuit gelijkt (3); en vormt eenen uitgestrekten afgeknotten kegel. Zijn voet strekt zich zeer ver uit. Het is een van de hoogste bergen van *Java*, ongeveer 1900 ellen boven de oppervlakte der zee verheven, en een der belangrijkste vulkanen. Zijn krater is een der breedste, zoo niet de wijdste van het eiland, en heeft de gedaante van eenen trechter, hoewel de wanden zeer onregelmatig zijn. Deze trechter heeft eene aanzienlijke hoogte. Op den bodem, ruim 300 ellen dieper dan de hoogste bergwand, treft men twee kraters aan. De westelijke krater, *Opas*, waarin het vuur niet meer werkzaam is, wordt door eenen rotsmuur, ruim 39 ellen dik, van den grooten en werkzamen krater gescheiden. Deze kolk, *Ratoe*, van ongeveer 150 ell. middellijn, is gevuld met blaauwachtig zwavelwater, dat rookt, kookt en bruischt, en den bezoeker met angst vervult (4).

De *Tankoeban-Prahoe* is, na reeds eenige dagen een dof geluid te hebben doen hooren, den 1 April 1829 begonnen te branden en gloeijende asch en lava uit te werpen, zoodat de bewoners van den omtrek verschrikt de vlugt namen, en later eerst, op sterken aandrang van den Adsistent-Resident, besluiten konden naar hunne dorpen terug te keeren. Deze losbarsting was vrij hevig. Nadat zij had opgehouden, was het inlandsche Districthoofd van *Batoe-Sierap* een der eersten, om den brandenden berg te beklimmen, en ontdekte, dat het de kraters *Ratoe* en *Domas* waren, die gebrand en, doordien zij geen water bevatteden, enkel vuur en zwavel uitgeworpen hadden (5).

(1) *De Oosterling*, D. 1. bl. 380.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Olivier, *Tafereel. en Merkwaardigh. uit Ned. O. I.*, D. I. bl. 283.
(4) *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezittingen*, bl. 87.
(5) Kussendrager, bl. 87 en 88.

Wegen.

Deze adsistent-residentie wordt niet door den grooten weg doorsneden, maar heeft eenen afzonderlijken weg over ***Meester Cornelis*** naar ***Batavia*** (1).

Rivieren.

De *Tjitaroem*, de *Tjibet*, welke wij reeds hierboven (D. II. bl. 287 en D. III. bl. 31) vermeld hebben, en de *Tjimanoek* zijn de rivieren, waardoor deze residentie als het ware omzoomd wordt (2).

De Tjimanoek.

De *Tjimanoek* of *Indramajoe* ontspringt op ruim 25 mijlen afstands van het noorderstrand uit eenige meertjes (3), aan den voet van den berg *Papandayan*, residentie *Preanger-Regentschappen*, in het *Bandongsche* district *Timbangantan* (4), tusschen hetwelk en het regentschap *Limbangan* zij, in eene noordoostelijke rigting voortstroomende, de grensscheiding vormt, neemt daarna eenen noordoostelijken loop aan, besproeit een groot gedeelte van het regentschap *Soemadang*, en valt eindelijk bij den *Hoek van Indramajoe*, met twee armen, in de *Zee van Java*. Reeds van haren oorsprong af diep en breed, ontvangt zij, in haren loop door drie regentschappen, nog eene ontelbare menigte bergstroomen, waardoor zij, zelfs in den oost- of droogen mousson, van het 80 palen boven haren mond gelegene *Karang-Sambong* af, voor groote koffijpraauwen bevaarbaar wordt (5). Bij hoog

(1) Teenstra, t. a. p. bl. 138.
(2) Kussendrager, bl. 84.
(3) *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezittingen*, bl. 57.
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 109.
(5) Kussendrager, bl. 97.

water kan men echter met kleine praauwen zelfs tot *Tjipeles* opvaren (1). Op haren linkeroever is het hoogst belangrijke etablissement van koffij- en zoutpakhuizen bij *Tomo*, tegenover *Karang-Sambong* gelegen, ter plaatse waar de *Tjiloetong* zich met de *Tjimanoek* vereenigt (2). Behalve de *Tjiloetong*, neemt de *Tjimanoek* onder anderen ook de *Tjipeles* op (3). De somtijds zeer onstuimige ontmoeting dezer bergstroomen en de breedte van den overtogt maken het geheel ondoenlijk op dit punt eene brug te slaan, hetgeen anders, daar de gewone postroute naar *Java's* oostelijk gedeelte hier langs leidt, in meer dan een opzigt, hoogst wenschelijk zou zijn (4).

Deze rivier is, zoowel voor den binnenlandschen handel als voor het Gouvernement, van het grootste nut, om de in de pakhuizen te *Tomo* opgestapelde koffij naar *Indramajoe* af te voeren, van waar de vaartuigen weder, met zout bevracht, naar *Tomo* terugkomen (5).

Rivieren van minder aanbelang.

Behalve de drie hier genoemde rivieren, heeft men er nog de *Tjimelajoe*, die door het district *Krawang* stroomt; de *Tjiasam*, in het district van dien naam, benevens de *Tjitjengkol*, die zich met haar nabij *Tjiasam* vereenigt; de *Tjipanaraia* en de *Sewoe*, in het district *Pamanoekan*, allen in de *Zee van Java* uitloopende (6).

Meren en moerassen.

Men heeft in het *Krawangsche* slechts een meer op den berg *Boerangran;* doch er zijn onderscheidene moerassen,

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 109.
(2) Kussendrager, bl. 97.
(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 206.
(4) Kussendrager, bl. 97.
(5) De zelfde, bl. 128.
(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 403.

vooral in de nabijheid van de *Tjitaroem*, als: in de districten *Tjabang* of *Tjabang-Boegrit*, *Krawang* en *Adiarsa* (1).

Plaatsbeschrijving.

De belangrijkste plaatsen van deze adsistent-residentie zijn: *Poerwakarta*, *Tjilangkap* en *Tjikao*.

Poerwakarta,

Poerwakarta, de hoofdplaats van deze adsistent-residentie, ligt langs den rijweg 14 uren van *Tjikarang*, de westersche grensplaats, waar men nog 11 uren van *Meester Cornelis*, in de residentie *Batavia*, verwijderd is (2).

Deze plaats heeft op den 8 Mei 1832 veel geleden door de in opstand zijnde Chinezen te *Tjilangkap*. De muitelingen kwamen herwaarts, zetteden de deuren van de gevangenissen open, en lieten een groot aantal daarin opgeslotene bannelingen in vrijheid, welke zij tegen de Regering ophitsten, en begaven zich met hen in het holste van den nacht naar de woning van den Adsistent-Resident, den Heer G. DE SERRIÈRE, welke zij uitplunderden en in brand staken, waardoor vele belangrijke statistieke bescheiden van *Java*, onder berusting van dien Heer, zijn verloren geraakt (3).

Door de overstroomingen, welke in Januarij 1849 hebben plaats gehad, is in de nabijheid dezer plaats een belangrijk verlies geleden, door de vernieling van den dam in de *Tjikeran*, welke voor ongeveer tien jaren was aangelegd (4).

---

(1) *Handl. tot de Aardrijkskunde van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 56.

(2) TEENSTRA, *Nederl. Overzeesche Bezittingen*, bl. 138.

(3) KUSSENDRAGER, bl. 86. — TEENSTRA, t. a. p.

(4) *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 April 1849.

Tjilangkap.

Tjilangkap of *Tjilingkap*, waar, zoo als wij vroeger (bl. 68) gezien hebben, eene landhuishoudkundige inrigting gevestigd is, ligt 2 uren van *Poerwakarta*, en is thans eene vrij bloeijende plaats (1).

Op het hier gevestigde etablissement waren in 1832 Chinesche landbouwers geplaatst, die uit *China* ontboden waren. Deze kwamen in den nacht van den 8 Mei in opstand, staken het etablissement in brand, en vernielden alle gebouwen, werkplaatsen, loodsen, magazijnen en goederen. Eene aanzienlijke hoeveelheid zijde, tabak en leder werd daarbij grootendeels verbrand, deels op eene brooddronkene wijze onbruikbaar gemaakt (2). Op bevel van den Gouverneur-Generaal trokken 25 huzaren, onder den Ritmeester LE JOLLE, van *Buitenzorg*, de inlandsche troepen uit de *Preanger-Regentschappen*, onder den Resident HOLMBERG DE BERKVELT, 150 man Europesche infanterie en 300 van den Barisan van ALI BASJAH PRAWIRO DERDJO uit *Batavia*, onder welke 50 man kavallerie, allen onder het bevel van den Majoor MICHIELS, naar de plaats waar het oproer plaats had. De infanterie van *Batavia* had, daar de weg door zware regens bijna onbegaanbaar was, en de ponten, dienende ter overvaart van de zeer hooge en snel stroomende *Tjitaroem*, door de Chinezen waren weggenomen, met groote moeijelijkheden te kampen. De marsch van *Tjikarang* naar *Tandjong-Poero* was uiterst bezwaarlijk, en de togt over de rivier geschiedde door een platbodemd vaartuig of *sampan*, dat twee uren de rivier moest worden opgetrokken. Achter den suikermolen *Gedong-Gedé* had in den nacht van 12 Mei de overvaart der troepen, met uitzondering van de kavallerie, plaats, die des anderen daags eerst den overtogt kon doen.

---

(1) TEENSTRA, t. a. p.

(2) KUSSENDRAGER, bl. 86 en 87.

De Adsistent-Resident A. J. Bik was door zijne kennis van het terrein van een onmisbaar nut, daar hij den overtogt zoodanig bestuurde, dat de muitelingen dien niet gewaar werden. Hij trachtte met hen eene onderhandeling te openen, doch zij beantwoordden hem met geweervuur, waardoor twee inlandsche soldaten gewond werden. De muitende Chinezen hadden zich in een huis verschanst en met eenige stukken geschut en geweren gewapend. De Europesche fuseliers rukten nu onmiddellijk op, doch de Chinezen deden eenen zoo woesten uitval, dat de eerste gelederen voor een oogenblik terugdeinsden. Hierop deed de Majoor Michiels den stormmarsch blazen en met geveld geweer voorwaarts rukken, waardoor het verschanste huis weldra door de onzen vermeesterd werd en de muitelingen, daaruit gedreven, hun heil moesten zoeken door in de *Tjitaroem* te vlugten. Ongeveer honderd muitelingen kwamen hierbij om, behalve die, welke hun graf in de rivier vonden, van welke men zeventig lijken te *Tjabang-Boengis*, nabij den *Hoek van Krawang* heeft zien voorbijdrijven. De Chinezen, die zich door de vlugt trachtten te redden, verborgen zich met hunnen aanvoerder in een huis op de *pasar* (markt). Daar hij zich niet wilde overgeven, stak het opperhoofd het in brand, waarbij hij met de zijnen omkwam; de brand sloeg op de belendende huizen over, zoodat alle de huizen der pasar door de vlammen verteerd werden. Van onze zijde kwamen onder anderen daarbij om: de Heer Macklot, Lid der Natuurkundige Commissie, die zeer betreurd werd, en de Heer de Vries, die dezen togt vrijwillig bijwoonden, en alzoo het slagtoffer van hunnen ijver zijn geworden (1).

Tjikao.

Tjikao is een tamelijk groot, schier geheel door Chinezen bewoond dorp, 20 uren van *Batavia*, aan de *Tjitaroem*.

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 406 en 407.

Men heeft er eenige loodsen en pakhuizen voor de hier verbouwd wordende koffij (1). Deze werden den 20 September 1835 in groot gevaar gebragt van gezamenlijk eene prooi der vlammen te worden, doordien er in de, aan de overzijde der langs die plaats loopende rivier *Tjitaroem* gelegene bosschen, door een onbekend toeval, een brand ontstond, die zoo hevig toenam, dat al de boomen op eene uitgestrektheid gronds van ongeveer 6 palen, ten gevolge der buitengewone droogte, binnen korten tijd tot houtskool verteerd werden. Alleen aan de op dit tijdstip ter afwering van dit onheil gunstige rigting van den vrij hevigen wind was het toe te schrijven, dat *Tjikao* met zijne met koffij beladene pakhuizen voor volslagen ondergang bewaard bleef (2).

(1) Teenstra, *Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*, bl. 159.
(2) Kussendrager, bl. 87.

DE RESIDENTIE

PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

Geschiedenis.

Lang reeds voor de invoering van het Mohhammedaansche geloof werden de bewoners dezer streken van tijd tot tijd door die van *Cheribon* en *Bantam* beoorloogd, tegen welke meer woeste en strijdbare naburen zij, als een zacht en vredelievend volk, bezwaarlijk bestand waren. Daar deze vijandelijke invallen gedurig menigvuldiger werden, en hunne pogingen, om zich daartegen te verzetten, zelden een goed gevolg hadden, zagen de oude ingezetenen zich van lieverlede genoodzaakt, het land, waarin zij zoo weinig rust mogten genieten, althans voor een gedeelte, te verlaten, en daarvan de eene streek na de andere aan hunne verdringers af te staan. Aanvankelijk was deze gedwongene landverhuizing niet algemeen, maar bepaalde zich tot tijdelijk ontruimen van de door den vijand overheerde distrikten, waarbij de verdrevenen nog altoos het uitzigt behielden van eenmaal terug te keeren en in het onbetwist bezit hunner goederen te geraken. Toen echter de Vorst van *Cheribon*, HASSAN-OEDIEN, in het jaar 1428, na het veroveren van het rijk van *Padjadjaran*, ook deze landen met zijne krijgsbenden overstroomde, om er het Islamismus te vuur en te zwaard in te voeren, moesten de vroeger reeds verdrevenen alle hoop om terug te keeren opgeven. Ook wilden de meesten dergenen, die nog gebleven waren,

liever dan de voorvaderlijke godsdienst te verzaken, het land hunner geboorte voor altijd vaarwel zeggen, en zich naar elders begeven, om minder ontruste woonsteden te zoeken (1).

Deze residentie heeft op verschillende punten in onderscheidene tijden aan verwoestingen door het uitbarsten van de vuurspuwende bergen blootgestaan. Zoo als onder anderen in 1822, toen uitbarstingen van den *Galoenggoeng*, die van 8 tot 12 October plaats hadden, in het regentschap *Soemadang* verschrikkelijke verwoestingen aanrigtten; den 14 Julij 1825, toen er eene uitbarsting van den berg *Goentoer*, in het distrikt *Bandong*, plaats had, en den 23 Februarij 1835, toen die zelfde berg op nieuw begon te branden (2).

Even als in het vuur hebben deze regentschappen ook een gevaarlijken vijand in het water, dat na hevige en langdurige regens, somtijds geheele streken overstroomt en verwoest. Zoo was onder anderen de regen der maanden December 1831 en Januarij 1832 door de gevolgen, die hij na zich sleepte, hoogst verderfelijk. Te *Tjandjor* was niet alleen de groote postweg, aan de zijde der *Tjikoendoel*, geheel ingezakt, maar waren ook zijne steile kanten, met het daarop staande zwaar geboomte, ter wederzijden in de diepte nedergestort. De *Gegger-Bintang*, een der voorgebergten van de *Gedé*, viel gedeeltelijk in, en wel op drie verschillende plaatsen, beslaande deze instorting eenen omtrek van nagenoeg 4400 vierkante roeden. Te *Karang-Sambong* eindelijk werden vele huizen der omliggende kampongs weggespoeld, en verloren eenige menschen hierbij het leven (3). In Februarij 1834 deden de regens de *Tjitaroem* dermate zwellen, dat vele rijstvelden en koffijboomen vernield werden, en 80 inlandsche woningen wegspoelden. Den 26 December 1834 waren de stortregens zoo geweldig, dat in het Z. O. der adsistent-residentie, door het zwellen van de *Tjitandoewi*, de grond te *Kalipoetjang* ter hoogte van ruim 6 palm overstroomd werd; de Gouvernements-

(1) Kussendrager, bl. 89 en 90.
(2) Het zelfde werk, bl. 114.
(3) Het zelfde werk, bl. 119.

pakhuizen zakten ruim 1 palm 5 duim; de kaserne bekwam groote schade; een gedeelte van haren grond spoelde met de palissaden en eenige bruggen door den stroom en het afdrijvend zwaar geboomte weg (1). Latere overstroomingen, als van den 18 April 1837, die verschillende bruggen wegspoelde; van den 10 Januarij 1838, waardoor vooral aan de *Wijnkoopsbaai* veel schade werd aangerigt en eene menigte vee verloren ging; van den 20 Maart 1838, toen een zwaar onweder te *Banjar* woedde en aldaar, onder andere gebouwen, het Gouvernements-koffijpakhuis hevig teisterde (2), en van Januarij 1849, waardoor mede veel schade is aangerigt (3), kunnen wij hier slechts kortelijk ter herinnering aanstippen.

Ligging.

Deze residentie, welke eene der schoonste en vruchtbaarste gedeelten van het eiland *Java* uitmaakt, ligt in het Zuidwestelijke gedeelte van dat eiland (4). Ten Noorden aan de adsistent-residentiën *Buitenzorg* en *Krawang* grenzende, wordt zij van de eerstgenoemde gescheiden door de *Tjitaroem*, den berg *Dinding-hari*, de rivieren de *Tjimapak* en de *Tjiboet*, de bergen *Semoet*, *Telaga*, *Megamendong*, *Geger-Bintang*, *Pangerangoe* en de bergketenen, welke den laatstgemelden berg met den berg *Salak*, en dezen met den berg *Teloe* verbinden; en van de laatstgemelde door de lage bergketenen *Walakong* en *Ladja*, de bergen *Tjoeloek-Toemboel*, *Karti*, *Kandang*, *Bankong-rian*, de rivier de *Tjikramas*, de bergen *Tjagak*, *Boekit-Tjongoel*, *Tangkoeban-prahoe*, *Boerangran* en de rivier de *Tjikahoe*. Ten Oosten scheiden haar de rivieren de *Tjitandri*, de *Tjihiken*, de *Tjiloetong* en de *Tjimanok* van de residentie *Cheribon*. Ten Zuiden wordt zij in hare

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 417.
(2) Kussendrager, bl. 119.
(3) *Nieuwe Rotterd. Courant* van 24 Maart 1849.
(4) A. de Wilde, *De Preanger-Regentschappen*, bl. 5.

geheele lengte door de *Indische Zee* bespoeld, en ten Westen wordt zij mede gedeeltelijk door de zee bespoeld, en gedeeltelijk door de *Tjibarenok* van de residentie *Bantam* gescheiden (1).

Naamsoorsprong.

De inlander schrijft den naam van deze residentie *Tanah Prajangngan*, ook *Parahijang* en *Prijangngan*. De eerste naam van *Prajangngan* zou de naam geweest zijn van den reus SIOMAN, die te *Padjadjaran* te huis behoorde; *Parahijang* zou eene verbastering zijn van *Parahilang*, dat is: *allen zijn verdwenen* of *verloren*, doelende op hen, die bij de invoering van het Islamismus gevlugt en gestorven zijn; *Prajangan* zou eindelijk beteekenen: *een hemelsch oord;* en wat het laatste betreft, is het gewis, dat die naam aan deze landstreek zou voegen, die inderdaad het paradijs van *Java* is (2).

Verdeeling.

Deze residentie wordt in vijf voorname regentschappen verdeeld, namelijk: *Tjandjor*, *Bandong*, *Soemedang*, *Limbangan* en *Soekapoera* (3).

Het regentschap *Tjandjor* ligt in het Westen der *Preanger-Regentschappen*, en belendt ten N. aan de residentie *Batavia* en de adsistent-residentie *Krawang*, ten O. aan het regentschap *Bandong*, ten Z. aan de *Indische Zee*, en ten W. aan de adsistent-residentie *Buitenzorg* (4). Dit regentschap telt 23 distrikten, als: *Tjinoessa*, *Gandasoli*, *Manda*, *Mandjalaga*, *Tjikalon*, *Tjiblagon*, *Malèber* of *Malejber*, *Djampong-*

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 100.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 412.
(3) OLIVIER, *Tafereelen en Merkwaardigheden uit O. I.*, D. I. bl. 267.
(4) DE WILDE, bl. 30

Wetan (*oost*), *Djumpong Koelon* (*west*), *Tjibeurum*, *Tjipoetri*, *Bijabang*, *Kali-astana*, *Pada-kattie*, *Pesser*, *Tjiketjoek*, *Tjikondang*, *Goenoeng-Parang*, *Tjimahi* of *Tjimaj*, *Tjiheulang*, *Tjitoeroek*, *Soenja-wenang* en *Tjidamar*. Hoewel zeer uitgestrekt, heeft *Tjandjor* verscheidene groote, onvruchtbare en bij gevolg onbebouwde en schaars bevolkte distrikten. De oppervlakte wordt op 4662 vierk. palen, elk van 400 roeden, en de bevolking op nagenoeg 165,000 zielen berekend (1).

Het regentschap *Bandong* is in het midden der *Preanger-Regentschappen* gelegen, en grenst ten N. aan de adsistent-residentie *Krawang*, ten O. aan het regentschap *Soemedang*, ten Z. aan het regentschap *Soekapoera*, en ten W. aan het regentschap *Tjandjor* (2). Ofschoon aanmerkelijk kleiner dan *Tjandjor*, neemt dit regentschap echter, wegens de uitnemende vruchtbaarheid van den bodem en zijne sterkere bevolking, eenen hoogeren rang in, en wordt op eene uitgestrektheid gronds van 1654 vierk. palen door omtrent 174,600 zielen bewoond. De distrikten zijn veertien in getal, t. w. *Timbangantang*, *Tjikoemboelang*, *Oedjoeng-Brom*, *Banjarang*, *Tjilokotot*, *Koppo*, *Tjisondari*, *Boengga*, *Tjitjalingka*, *Madjalaga*, *Limbanang*, *Tjipitjang*, *Radjamandala* en *Tjiheja* (3).

Het regentschap *Soemedang* maakt het Oostelijke gedeelte der *Preanger-Regentschappen* uit, en wordt ten N. bepaald door de adsistent-residentie *Krawang*, ten O. door de residentie *Cheribon*, ten Z. door de regentschappen *Limbangan* en *Soekapoera* (4). Dit regentschap is verdeeld in de volgende 22 distrikten: *Tandjongsahari*, *Depok*, *Tjibeurum*, *Tjisegel*, *Melandong*, *Tjoengijang*, *Derma-Wangi*, *Tjikadoe*, *Derma-Radja*, *Pawonang*, *Malambong*, *Tjiawi*, *Radja-Polla*, *Indihijang*, *Tasik-Malajoe*, *Singa-Porna*, *Passir-Pandjang*, *Djangala*, *Kawassan*, *Tjikoemboelan*, *Tjidjoelang* en *Man-*

(1) Kussendrager, bl. 103 en 104. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 434.
(2) de Wilde, bl. 33.
(3) Kussendrager, bl. 104. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) de Wilde, bl. 34.

dala, beslaande gezamenlijk eene oppervlakte van 2452 vierk. palen, met eene bevolking van 102,600 hoofden (1).

Het regentschap *Limbangan* ligt tusschen de regentschappen *Soemedang*, *Bandong* en *Soekapoera* (2), bestaat uit zes distrikten: *Wana-kerta*, *Soeda-Larang*, *Wana-Radja*, *Soetji*, *Passangrahan* en *Panembong*, heeft op eene oppervlakte van 1219 vierk. palen nagenoeg 65,700 bewoners, en was vroeger vereenigd met het regentschap *Soekapoera* (3).

Dit laatste ligt geheel in het Zuidelijke gedeelte van de *Preanger-Regentschappen*, heeft de grootste uitgestrektheid van grond langs het Zuider zeestrand, en is daardoor minder dan de vier vorige voor de koffijteelt geschikt. Het is belend ten N. door *Soemedang* en *Bandong*, ten O. door de residentie *Cheribon*, ten Z. door de *Indische Zee*, en ten W. door *Tjandjor* (5). Dit regentschap beslaat eene oppervlakte van 418 vierk. palen met 24,900 zielen, en is verdeeld in de 8 distrikten: *Pantjeredan*, *Batoewangi*, *Tradjoe*, *Salatjakoe*, *Soekapoera*, *Paroeng-Karang*, *Nagara* en *Kendang-Wesi* (5).

Men heeft alzoo in deze geheele residentie 73 distrikten, 6 hoofdnegorijen, 73 hoofdplaatsen van distrikten en 3647 kampongs of dorpen (6).

Bestuur.

De Europesche Ambtenaren zijn zeer weinig in getal. De Resident houdt zijn verblijf te *Tjandjor* (7), een Adsistent-Resident te *Bandong* en een te *Soemedang*, een Secretaris. die tevens Notaris en Vendumeester is, en twee Kommiesen

(1) Kussendrager, bl. 105 en 183. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) de Wilde, bl. 36.
(3) Kussendrager, bl. 105. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) de Wilde, bl. 36.
(5) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(6) *De Oosterling*, D. I. bl. 100.
(7) Bosch, *Beschr. van Nederl. O. en W. I. Bezittingen*, bl. 114.

te *Tjandjor*, drie Controleurs der Landelijke Inkomsten en zes Pakhuismeesters voor de geheele residentie.

In ieder regentschap is een Regent, een Hoofdjaksa en een Hoofdpanghoeloe. De policie der distrikten is aan inlandsche Ambtenaren opgedragen, die den titel voeren van *Raden-Demang* of *Raden-Kandoeroewan;* mindere Hoofden worden *Prijahi* genaamd (1), terwijl de koffijplanters, ten getale van 40, 50 tot 100 *tjatjas* (familiën) onder hunne bijzondere Hoofden verdeeld worden (2).

Gedaante.

De *Preanger-Regentschappen* vormen, van het O. naar het W., een langwerpig vlak, dat aan alle zijden onderscheidene bogten heeft en aan de zuidkust eenige baaijen vormt (3).

Grootte.

De *Preanger*-landen bestonden vroeger uit 7 of 8, in uitgestrektheid en voortbrengselen nagenoeg ten volle aan elkander gelijke regentschappen, waarvan echter naderhand 2 afgenomen en bij aangrenzende residentiën ingelijfd zijn. Niettegenstaande deze vermindering van grondgebied, is deze residentie nog tegenwoordig eene der grootste en volkrijkste van het eiland (4), daar zij bijkans het zesde gedeelte van geheel *Java* uitmaakt (5). Aan de Zuidkust van het Westelijke punt *Karang-Gadjah* tot aan het Oostelijke punt bij de uitwatering der *Tjitandoewi* in de *Segara-Anakan-Baai*, strekt zich de lengte uit van 123° 53′ tot 126° 23′, en bedraagt

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 434.

(2) Kussendrager, bl. 105.

(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederlands Indië*, bl. 202.

(4) Kussendrager, bl. 90. — Bosch, *Bes. van Neerl. O. en W. Bez.* bl. 113.

(5) *De Oosterling*, D. I. bl. 99.

alzoo 50 uren gaans of 190 palen. De grootste breedte van het N. naar het Z. is van de uitwatering der *Tjiwoelan* aan de Zuidkust tot aan den mond der *Tjipanas* in het noordelijke distrikt *Tjanggijang*, en strekt zich 25 uren of omtrent 85 palen uit (1).

Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening, op de jongste hydro- en topographische kaarten, beslaat zij eene oppervlakte van 379 vierk. geographische mijlen of 9177 vierk. palen.

Luchtgesteldheid.

De luchtgesteldheid dezer residentie is over het algemeen bijzonder gunstig (2). Het klimaat is echter, uithoofde van de uitgestrektheid, van de Noord- tot de Zuidkust van *Java*, niet overal het zelfde (3). Daarin heerscht in de onderscheidene streken al het verschil, dat de bijzondere ligging, van de hooge berglanden en de diepe valleijen, als van zelve medebrengt (4). Terwijl men den thermometer van Fahrenheit op de toppen der bergen tot het vriespunt, en op het bewoonde gedeelte daarvan tot 55°, en zelfs niet zelden tot 45° ziet dalen, wijst die te *Bandong* en *Garoet* des nachts ten 12 ure 56°, des morgens ten 6 ure 60°, des avonds ten 6 ure 67° en des namiddags ten 2 ure 74°; te *Tjandjor* des nachts ten 12 ure 68°, des morgens ten 6 ure 69°, des avonds ten 5 ure 76° en des namiddags ten 2 ure 83°. Te *Tjonggeijang* heeft men den thermometer des morgens ten 7 ure reeds op 97° zien staan. Te *Tjikao* is de hitte ook zeer hevig (5). Hoewel op eenen afstand van slechts weinige mijlen waargenomen, oefent dit vrij aanzienlijk verschil van temperatuur

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 412. — *De Oosterling*, D. I. bl. 99.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 101.

(3) Bosch, *Beschr. van Ned. O. en W. I. Bezittingen*, bl. 113.

(4) Kussendrager, bl. 91.

(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 414.

toch zoo min op menschen als op dieren eenen nadeeligen invloed uit (1). De hoogte van den bodem, de menigte bergen en rivieren en de verfrisschende winden bevorderen de zuiverheid der lucht (2). De inboorlingen zijn tegen den invloed van het weder ten volle gehard, en de bergbewoners gewoonlijk niet meer noch ook minder gedekt, dan de bevolking aan de zeekust; terwijl de hier gevestigde Europeanen zich over het geheel in de zelfde mate van kracht, sterkte en gezondheid verblijden mogen, die zij immer in *Europa* genoten hebben (3).

De omstreken der hoofdplaats *Tjandjor* zijn buiten kijf het gezondste gedeelte der residentie (4). De temperatuur der lucht is aldaar droog, steeds gematigd en niet aan de al te gevoelige en plotselinge veranderingen onderhevig, waardoor in onderscheidene andere streken de dagen zoo zeer van de nachten verschillen (5). Tegen deze gematigde luchtgesteldheid steekt die van sommige plaatsen der residentie af, voornamelijk die van *Tjikao* en *Karang-Sambong* (6), waar de hitte onverdragelijk is (7). De al te digt aansluitende bergen beletten aldaar de vrije beweging der lucht, die door de felle middaghitte verwarmd, zich niet afkoelen noch van de onzuivere dampen behoorlijk ontdoen kan, en het is niet te verwonderen, dat men, zoo lang de verraderlijke cholera-morbus ook in deze residentie zich vertoonde, in de evengenoemde gewesten hare meeste slagtoffers telde (8).

Bandong en het eigenlijke *Limbangan* liggen zeer hoog, en zijn ook doorgaans kouder dan *Tjandjor*, doch andere omstandigheden maken het verblijf op deze plaatsen minder

(1) Kussendrager, bl. 91.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 203.
(3) Kussendrager, bl. 91.
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 101.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 410.
(6) *De Oosterling*, t. a. p.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 415.
(8) *De Oosterling*, D. I. bl. 101 en 102.

aangenaam (1). De omstreek van de hoofdnegorij is somtijds mistig en vochtig (2), door de aldaar des morgens tot 9 of 10 ure hangende nevelen, die uit de dalen of uit de moerassen en rijstvelden opstijgen (3). Overigens zijn de nachten daar koud (4). Andere distrikten van *Bandong*, als *Lellestrogong*, *Tji-parai*, *Massalaija*, alsook de hoofdplaats van het eigenlijke *Limbangan*, *Garoet*, zijn dikwerf aan felle winden blootgesteld. Niettemin is het klimaat van *Trogong* en *Garoet* zeer gezond, ofschoon somtijds de groote koelte der nachten op eene onaangename wijze op het zenuwgestel werkt (5). Ook moet *Soemedang*, hoe aangenaam anders ook, in frischheid en zuiverheid van lucht, voor het hooger gelegen *Limbangan* onderdoen. Daarentegen is het langs het zuiderzeestrand zich uitstrekkende regentschap *Soekapoera* doorgaans ongezond (6). Behalve den nadeeligen invloed, welken de nabijheid der zee en de hevigheid der zeewinden steeds meer of minder op de gezondheid der kustbewoners uitoefent, onderscheiden zich die gewesten van het overige gedeelte der residentie door hunne ongezondheid, veroorzaakt door de schadelijke uitwasemingen der vele tusschen de bergen gelegene moerassen (7).

In den westmoesson is de dampkring gestadig met dikke wolken vervuld, die dikwerf stortregens veroorzaken, welke schier aan wolkbreuken gelijk zijn en waardoor groote nadeelen ontstaan. De aarde wordt op de bergen van den rotsachtigen grond losgemaakt en medegevoerd (8).

---

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 102.

(2) Kussendrager, bl. 91.

(3) Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 203.

(4) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 415.

(5) *De Oosterling*, t. a. p.

(6) Kussendrager, bl. 91.

(7) *De Oosterling*, D. I. bl. 102 en 103. — Kussendrager, bl. 91. — Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 203.

(8) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 415.

De bewoners.

De bevolking der *Preanger-Regentschappen* heeft zich sedert het herstel van het Nederlandsche Bestuur aanmerkelijk vermeerderd. In 1808 begrootte men de gezamenlijke bevolking op 146,700 zielen; in 1812 bedroeg zij 180,000 zielen; in 1815 was zij tot 188,000, en in 1817 reeds tot 191,000 zielen toegenomen. De telling van 1820 leverde 198,000 inwoners op. In 1821 was de bevolking wederom met 1000 zielen vermeerderd, zoodat zij toen 199,000 bedroeg. Met elk volgend jaar van het tijdvak van 1821 tot 1825 is de bevolking in deze residentie naar evenredigheid vermeerderd, zoodat zij in 1825 reeds ongeveer 250,000 zielen telde, terwijl thans de bevolking 532,000 zielen beloopt. Hieruit blijkt, dat sedert 1808, of gedurende eene reeks van 17 jaren, de gezamenlijke bevolking met ruim 385,000 zielen vermeerderd is (1).

Deze vermeerdering van bevolking is, behalve aan de gezondheid van het luchtgestel en de vruchtbaarheid van den grond, aan de zoo heilzame koepokinenting toe te schrijven, die hier beter dan elders geslaagd is; zoowel de onvermoeide ijver van den geneesheer Bruyninga, als de krachtige medewerking van den Resident van der Capellen en de goede gezindheid der bevolking, om de bedoelingen hunner Hoofden op te volgen, hebben hier zeldzame uitkomsten opgeleverd. In 1816 bedroeg het getal gevaccineerde kinderen 1624, en vermeerderde jaarlijks, zoodat het in 1825 ruim 50,000 beliep (2).

---

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 367. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 427 en 428. — Bosch, *Beschrijving van Ned. O. en W. I. Bezittingen*, bl. 103.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 427.

Karakter.

Door verbazende bergketenen en ontzaggelijke stroomen van hunne Westelijke, Noordelijke en Oostelijke naburen afgezonderd, ten Z. door eene rotsachtige, met steile klippen omzoomde kust en door de woedende branding der zee van alle gemeenschap aan dien kant verstoken; verspreid over eene groote uitgestrektheid van land, hetwelk rijkelijk van hoog gebergte voorzien, met ontelbare stroomen doorsneden, zelfs het onderling verkeer met de naburige Javanen onmogelijk maakt, zijn de bewoners der *Preanger-Regentschappen* hier meer dan elders in den natuurstaat gebleven, die door den landbouw gunstig gewijzigd is (1). De bewoners dezer regentschappen zijn over het algemeen van een goed zedelijk gedrag, zeer verdraagzaam onder elkander, gehecht aan hunne godsdienst en oude gewoonten, ondergeschikt aan hunne meerderen, en bijzonder lijdzaam (2). Van der jeugd af aan eene onbeperkte gehoorzaamheid aan hunne Vorsten en Hoofden gewoon, die hen aartsvaderlijk regeren (3), zijn zij allen zeer ondergeschikt, hetgeen men, zelfs bij de minste rangverheffing, kan opmerken. Zoo zal de gemeene man den *Mandoor* reeds onderdanigheid bewijzen, hetgeen van den laatste op den *Patingi*, en van dien op het Distriktshoofd, en zoo tot op den Regent overgaat. Door het gering gevoel, hetwelk de gemeene man van zich zelven heeft, en den eerbied, welken hij, volgens zijn Koran, voor zijne meerderen hebben moet, laat hij zich somtijds, tot plagens toe van dezen knevelen. Hij verdraagt zulks met lijdzaamheid, zoo lang dit eenigzins is uit te houden (4).

---

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 256. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 423.

(2) A. de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 142.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 428.

(4) de Wilde, bl. 142 en 143.

Onder eenen helderen hemel, te midden eener heerlijke natuur, in eenen zuiveren dampkring, door statige wouden en trotsche bergen omgeven, is hij gelukkig bij de bevrediging zijner onmiddelijke behoeften (1). De natuur koestert in het gemoed van den bergbewoner dezer landstreek eene onuitwischbare liefde voor zijn geboorteland (2). De bekoorlijke landschappen, de zuivere hemel, alles wat hem omgeeft, doet hem meer dan de overige Javanen aan den geboortegrond gehecht zijn. Hij bemint de vallei, het woud of het gebergte, waar hij het levenslicht aanschouwde (3), en slechts de nijpendste nood of de zwaarste verdrukking zou hem kunnen overhalen, om zijne geboorteplaats met een ander land te verwisselen (4). Door de gehechtheid aan de plaats, waar zijne vaderen begraven zijn, begeeft hij zich naar geen ander oord, voordat het juk hem ondragelijk wordt. En eerder verhuist hij met zijne geheele familie, dan zijne meerderen aan te klagen, en zet zich aldus neder, waar eene zachtere behandeling hem te beurt valt (5).

Men kan om deze redenen vastelijk vertrouwen, dat er nimmer uit deze residentie volksverhuizing of volksverloop zal plaats vinden, zoo lang de gemeene man niet door volstrekt gebrek aan levensonderhoud of door ongehoorde knevelarijen daartoe gedrongen wordt. Men behoeft derhalve eene zoo gunstige neiging van den inlander alleenlijk te gemoet te komen, door in zijne levensbehoeften bestendig te voorzien, en alle onderdrukking en afpersing aanhoudend met nadruk te weren, om op het voortdurend behoud der bevolking te kunnen rekenen (6).

Met eerbied vervuld jegens God, zijne ouderen en opperhoofden, afkeerig van misdaden, gevoelig voor huiselijk heil,

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 373.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(4) *De Oosterling*, t. a. p.

(5) A. de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 143.

(6) *De Oosterling*, t. a. p.

mededeelzaam en gastvrij; in het algemeen arbeidzaam, voor zoo veel noodig is en in billijkheid van hem kan gevorderd worden; dankbaar voor het vaderlijk bestuur van het Nederlandsch Indisch Gouvernement, en in stille eenvoudigheid voortlevende, in de hoop om eenmaal bij zijne voorvaderen te rusten, vereenigt de bewoner dezer regentschappen in zich zoo vele uitmuntende hoedanigheden, als moeijelijk bij de verlichtste volken worden aangetroffen (1).

Eene hoofddeugd van deze volkeren is hunne eerlijkheid. Zelden gebeurt het, dat zij zich aan diefstal of roof schuldig maken; en wanneer dergelijk kwaad bedreven wordt, zijn het meest vagebonden van andere streken, digter bij steden gelegen, welke dit doen, of de goede bergbewoners daartoe aangezet hebben (2).

Als een blijk van eenvoudigheid en eerlijkheid van den berg-Javaan, moge het volgende verhaal strekken. De Heer von F., over *Java* reizende, ontdekte eerst te *Tjandjor*, 77 palen van *Batavia*, dat de bodem van het kistje, dat onder zijn rijtuig hing, los was geraakt; hij vermoedde 500 gouden Spaansche-matten, eene waarde hebbende van ten minste 20,000 guldens, daaruit te hebben verloren, ofschoon hij niet regt wist, of die gelden medegenomen of achtergebleven waren. Het bleek echter weldra, dat de gouden Spaansche-matten ingepakt en onder weg verloren waren. De Resident, hiervan onderrigt, deed gedurende twee maanden vergeefsche nasporing naar het verloren geld. Zekere Tamien, korporaal der policiedienaren, ontdekte op zijne reis naar *Buitenzorg*, eene gouden Spaansche-mat bij eenen Chinees; dadelijk eischte hij die van hem af en bragt hem bij den Resident; weldra bleek het, dat de Chinees het stuk goudgeld voor *f* 16 van een inlander had gekocht, die het van zekeren Sapia ten geschenke ontvangen had; Sapia bekende, met drie inlanders, die hij echter niet kende, eene groote som van zoodanig geld

(1) Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 208, en *Land- en Volkenkunde*, bl. 428.

(2) de Wilde, bl. 143.

op den grooten weg gevonden en met hen gedeeld te hebben; al wat hij van dat geld bezat gaf hij uit eigene beweging aan TAMIEN, verklarende er de waarde niet van te kennen. Het kostte veel moeite, doch het gelukte TAMIEN de overige vinders van het geld op te sporen; zij gaven het geld, dat zij gevonden hadden, gaarne terug; doch een hunner, die het begraven had, het willende opdelven, vond het niet. Zich herinnerende, dat hij aan zekeren BAPA LEMBER van het begraven van dit geld kennis had gegeven, vatte men het vermoeden op, dat deze het opgegraven had. Toen zijne woonplaats uitgevonden was en hem naar het geld gevraagd werd, ontkende hij iets daarvan te weten. TAMIEN onderzocht nu de bamboezen stijlen zijner woning, stiet er een van omver, en zag er de bedoelde gouden matten uitrollen. BAPA LEMBER werd gevankelijk naar *Tjandjor* opgebragt, alwaar TAMIEN aan den Resident de laatste stukken der verloren 500 gouden Spaansche-matten ter hand stelde. Behalve BAPA LEMBER hadden alle de inlanders, die in het bezit van aanzienlijke gedeelten van den schat waren, zich onbaatzuchtig en edel gedragen. TAMIEN en de Sergeant der oppassers, SALIM, die ook veel ijver en beleid in deze zaak betoond had, werden door den Heer VON F. rijkelijk beloond, en het Gouvernement schonk aan SALIM den rang van Inlandsch Kapitein, terwijl TAMIEN tot Sergeant bevorderd werd. De ontvangene belooning werd echter door beiden onder hunne medemakkers en de Djajang-sekars edelmoedig verdeeld (1).

In de binnenlanden heerscht de grootste eenvoudigheid in de zeden; alleen op de hoofdplaatsen, waar de Regenten of andere Hoofden wonen, worden diefachtigheid, wulpschheid, argwaan, afgunst, trotschheid, ontucht en andere ondeugden aangetroffen. De Hoofden zijn niet de onmiddellijke oorzaak, doch hunne hofhouding oefent altijd eenen grooten invloed

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 428—430.

op de minderen uit, die zoo gaarne hun voorbeeld, vooral ten opzigte van weelde, volgen (1).

Vreemde instellingen vinden hoogst zelden, en dan nog zeer moeijelijk ingang tot hun gemoed. Tot een enkel treffend bewijs hiervan strekt de onoverwinnelijke hardnekkigheid, met welke zij weigerden de Mohhammedaansche godsdienst te omhelzen, nadat reeds lang te voren de standaard van den gewaanden Profeet van *Mekka* in alle andere deelën van *Java* zegevierend geplant was. Velen verkozen liever hunne haardsteden en de geliefde bergen te verlaten, dan zich onder het juk van godsdienst-slavernij te buigen, dat het zwaard van den woesteling Hassan Oedien hun wilde opdringen (2).

Beschaving.

Met andere volkeren vergeleken, bleven de bewoners der *Preanger-Regentschappen* steeds verre ten achteren in al hetgeen men beschaving en verlichting noemt. Zij waren en bleven niets anders dan eenvoudige landlieden, die met den buffel, welken hun reeds in vroegere tijden een van hunne Vorsten had leeren temmen, zonder eenige kunst, hunne velden bebouwen (3).

In ieder regentschap zijn eenige scholen, waar onderwijs in de godsdienst, in het schrijven en lezen gegeven wordt, en het zijn deze werwaarts de voorname inlanders hunne zonen, even als bij ons op de kostscholen, zenden. Kinderen van de gemeene klasse gaan, of in het geheel niet, of ongeregeld op eene dorpsschool, waar de *Goeroes* of onderwijzers, die allen Priesters zijn, weinig meer weten dan een gedeelte van hunnen Koran, de dagelijksche godsdienstgebruiken en een gebrekkig Arabisch schrift (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 431, *De Oosterling*, D. I. bl. 419.

(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 257.

(3) Het zelfde werk, t. a. p.

(4) de Wilde, bl. 166 en 167.

Taal.

De taal, welke in deze regentschappen wordt gesproken, is de Soendasche, terwijl ook vele inlanders zich in het Maleisch uitdrukken, dat veel overeenkomst met het Maleisch van *Batavia* heeft. Eene Soendasche letterkunde hebben de Berg-Javanen niet (1). Het schrift der Priesters is Arabisch, de meeste Hoofden kennen het ook (2). De voornaamste Hoofden schrijven evenwel bij voorkeur aan elkander in het Javaansch, terwijl het opschrift van eenen Soendaschen brief aan den Regent gerigt, in het Javaansch behoort te zijn. De brieven, zelfs die, welke in het Maleisch zijn, worden met het Javaansche karakter geschreven (3).

Levenswijze.

In hunne leefwijze zijn de Regentschapsvolkeren zeer eenvoudig. Het hoofdvoedsel is rijst, droog, en liefst door den stoom gaar gekookt, hetgeen zij *koekoes* noemen, waarbij de gemeene man meestal wat raauwe of half gaar gekookte groenten eet. Eene spaansche peper *sabrang*, en een à twee korrels grof zout, maken het overige van hunne ochtend- en avondmaaltijden uit, waarna zij eenige teugen koud water toe drinken. Zelden wordt er een hoen geslagt, of hebben zij een weinig *dirigdirig*, gedroogd vleesch, of *lahoek toehoer*, gedroogde visch, bij hunne overige spijzen. Zij drinken gaarne één of tweemaal daags koffij, waarbij somtijds wel deze of gene eigengemaakte *koewé* of gebak, ook geroostе *pisang* of maïs enz. gebruikt wordt. Niettegenstaande zij zelven de koffijplanters zijn, is die, welke zij drinken, slecht, en wordt bij het gebruik vooraf wel doorgeschud (4).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 433.
(2) de Wilde, bl. 167.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) A. de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 146.

Na het gebruik hunner maaltijden, en nu en dan gedurende den dag, wordt door rijk en arm, man of vrouw, *sirih* gekaauwd, hetwelk zij *njeureuh* noemen. Vrouwen van rang reinigen, na het gebruik van de *seureuh* of *sirih*, den mond, en nemen daarna eenige kardemomkorrels (1).

In het reizen zijn deze menschen even eenvoudig als min omslagtig. Een man, veeltijds met een zwaren last beladen, gaat dagen ver, om dien te verruilen of te verkoopen, en neemt dan niets dan eenige rijst mede voor zoovele dagen als hij denkt uit te blijven. Deze rijst pakt hij in een *opie*, het buiten-omkleedsel aan den bovenkant van den *areek* of betelboom, en doet daarbij, in een kleiner pakje, eenige korrels grof zout. Van zijnen *bedok*, hakmes, en de helft van eene kokosnoot, welke hem tot drinknap dient, voorzien, begint hij, gewoonlijk voor zonneopgang, zijnen togt. In den morgenstond, ten negen ure, maakt hij, bij eene rivier of beek, halt, hakt zich in het bosch eenige stukken bamboes, en verzamelt wat droog hout. Hij wrijft twee stukken bamboeriet langs elkander, tot een daarvan ontbrandt, steekt dan zijn gesprokkeld droog hout daarmede aan, en maakt zich een vuurtje. Vervolgens wascht hij, in een klein bij zich hebbend mandje, mede van gevlochten bamboeriet, zijne genoegzame hoeveelheid rijst; hakt een bamboekoker van omstreeks 3 palm lang. Aan het eene einde daarvan laat hij het lid of digte gedeelte, aan het andere einde maakt hij dien open, en doet er zijne rijst in. Nu slaat hij ter linker en ter regter zijde van het brandende vuur een stuk bamboe in den grond, legt daarover een ander stuk bamboe of hout, en daartegen in de schuinte, over het vuur, zijne met rijst gevulde bamboe; van tijd tot tijd draait hij dien koker om, en, zoodra deze vaneen knapt, neemt hij dien weg, en de rijst, welke, op deze wijze gekookt, *loemboeng* wordt genoemd, is gaar en niet onaangenaam van smaak.

(1) A. de Wilde, bl. 147 en 148.

Hij gaat nu andermaal in het bosch, zoekt eenige *tjabi rawi*, kleine capsicum, eene soort van gras, of andere bladen op, en eet met zoo veel smaak zijn maal, als een ander aan de best voorziene tafel zou kunnen doen. Inmiddels verbrandt zijn vuurtje met den verderen toestel. Hij drinkt uit zijnen kokosnoten nap, die de Javanen altijd bij zich op reis hebben, eenige teugen verfrisschend water, en vervolgt, genoegelijk en verzadigd, zijnen weg, tot dat hij, tegen zonneondergang, wanneer hij bij geen gehucht is, het zelfde weder herhaalt. Even zoo eenvoudig maakt hij zich, als het noodig is, een nachtverblijf (1).

Verdeeling van dag en nacht.

De bewoners der *Preanger-Regentschappen* verdeelen hunnen dag en nacht in negen tijdperken, als: *soeboeh*, omstreeks half zes ure 's ochtends, wanneer de werkzaamheden eenen aanvang nemen; *pietjiet sawah*, ten negen ure in den morgen, wanneer het werk in de rijstvelden met de buffels gestaakt wordt, en deze dieren dan tot des namiddags worden vrijgelaten, waarop echter nu en dan wel eens uitzondering gemaakt wordt; *lingsir koelon*, te elf ure; *tengah powee*, middag, en *lingsir wetan*, te een ure. Vervolgens in den namiddag, *tlohor;* omstreeks half zeven ure, *assar;* tegen half acht, *magrib;* en na middernacht, *isja*. De eerste en de vier laatste afdeelingen, zijnde de vijf verpligte bidstonden der Mohhammedanen, worden door de Priesters aangeduid met het slaan op den *betok* (zie Deel I, bl. 195).

De bergbewoners zijn zoo vast op het standpunt der zon, dat, wanneer zij met de digte vuist en den opgestoken duim der regter hand naar de lucht wijzen, zij daardoor het uur, hetwelk zij opgeven of weten willen, zeker kunnen aanwijzen. Als zij b. v. een verhaal van eene reis of van ontmoetingen of gebeurtenissen doen, en daarbij het uur bepalen willen,

(1) DE WILDE, bl. 148—150.

dan steken zij den duim of naar het oosten of naar het westen, naardat het voor- of namiddag is, en zeggen: »*panan powee oekoer kijeh* (de zon stond zoo)", en als men, door den tijd, met deze manier bekend geworden is, kan het niet missen, of men weet juist, welk uur van den dag zij aanduiden willen, hetgeen bij geregtelijke verhooren vooral zeer te pas komt (1).

Het aangaan van een huwelijk.

Wanneer er een jongeling genegen is in het huwelijk te treden, wendt hij zich tot zijne ouders, doch voornamelijk tot zijne moeder, en maakt haar het voorwerp zijner keuze bekend. Draagt dit de goedkeuring van zijne ouders weg, dan wordt een lid der familie, hetzij man of vrouw, naar de ouders van het meisje gezonden, met een geschenk, geëvenredigd naar de meerdere of mindere gegoedheid der ouders van den jongeling, bestaande in eenig geld en onderscheidene vrouwelijke kleedingstukken, al hetwelk op een zilveren, koperen of houten schenkbord, met eenen zijden of sitsen doek overdekt, voor de voeten der ouders wordt nedergezet. De afgezondene zegt, dat, indien hunne dochter nog geen aanzoek tot een huwelijk gehad heeft en zij genoegen nemen in zijnen of haren armen en geringen neef of broeder, een huwelijk tusschen hen tot stand zou komen. Wanneer nu het meisje nog vrij is, antwoordt de vader of de moeder, welke laatste innig verheugd is, en al lang meesmuilde, dat hare dochter nog niet gehuwd was: »Genoeg; maak zoo veel omslag niet, »want onze dochter is dom en behoeftig; wij willen haar geluk, »en niemand is nog om haar uitgekomen." De afgezondene keert van het onderzoek doen (*ngolongan*) terug, en boodschapt dit aan de ouders van den jongeling. Na eene maand of halve maand, somtijds na eene week, heeft het tweede bezoek (*noekoe*, koopen) plaats, waarbij den ouders van het meisje weder eenige geschenken worden aangeboden. Als

(1) de Wilde, bl. 165 en 166.

ook deze worden aangenomen, dan is de toestemming volkomen, en deze blijde tijding wordt aan de ouders van den jongeling bekend gemaakt. Bij het derde bezoek, hetwelk, na andermaal van vijf tot zeven dagen gewacht te hebben, plaats heeft, gaat de bruidegom met zijne ouders naar de ouders der juffer, om den geheelen uitzet, welken hij van zijne ouders bekomt, der bruid aan te bieden. Deze goederen, welke in kleederen, huisraad, gereedschappen, levend vee, pluimgedierte, vruchten en andere eethare waren bestaan, worden onder een grooter of kleiner aantal volgelingen verdeeld, om die over te brengen, en zoodanig in volle staatsie, hoe gering de menschen ook zijn, gaat deze optogt naar het huis der bruid. Daar wordt alles met vele pligtplegingen aan de ouders der bruid aangeboden, die het met even vele pligtplegingen ontvangen. Onder gedurige herhalingen van: »mijn zoon is arm en kan niet meer bijbrengen;" — »onze dochter is onnoozel en weet en heeft niets," en dergelijke, wordt *sirih* gegeten, terwijl er verder bepaald wordt, des anderen daags den optogt naar de kerk te ondernemen, waarvan aan de priesters kennis wordt gegeven. Dit bezoek heet *njerahkan* (overhandigen). Den volgenden dag worden de bruid en bruidegom gereinigd, in hunne beste kleederen uitgedoscht, met een geel en welriekend poeder of met geurige oliën over het ligchaam ingewreven. Beide dragen bloemen in het haar, en de bruidegom trekt een sarong en een fraai wambuis aan, omgordt zich en steekt eenen kris met gouden scheede op zijde. Nu verzamelen alle de leden der familiën zich ten huize van de bruid, en de buren worden geroepen, om mede naar de moskee te gaan en de geschenken voor den priester te dragen, bestaande in eenige stuivers of guldens, naar gelang van het vermogen der menschen, voorts in betel en toebehooren, eenig pluimvee, vruchten en huisselijke benoodigdheden: als een matje, eene kom lampolie, lont, een touw enz. Alles wordt behoorlijk op schenkborden geregeld onder de dragers verdeeld, en met genoemde zijden en sitsen doeken overdekt. Als dit overhandigd

is, trekt de stoet, paar aan paar geschaard, naar den *mesigit* (*mesdjid*) of tempel op, waar zij op den grond gespreide matjes, met de beenen kruislings onder zich neder, gaan zitten. De in koperen of zilveren schalen medegebragte *sirih* of betel wordt den priester voorgezet, waarna hem de overige geschenken vertoond worden. De getuigen geven de reden van deze komst te kennen; de moeder der bruid voegt de handen van bruidegom en bruid te zamen, welke door den priester worden gevat, die er dan den zegen over uitspreekt, en het huwelijk is voltrokken. Bij eenigzins gegoede inlanders worden danspartijen door rongons gegeven. Bij voorname huwelijken heeft men *wajangs* of inlandsche tooneelvertooningen (1).

Geneeskunde.

Is men in het schoolonderwijs bij de regentschapsvolkeren achterlijk, men is zulks geheel en al in het vak der genees- en heelkunde, *ilmoe doekoen*. De geneeskunst wordt door oude mannen, maar vooral door oude vrouwen, *Doekoens*, uitgeoefend. Zij ontvangen daarin volstrekt geen onderwijs; alles steunt alleen op de ondervinding, en gaat, als bij overerving, van moeder op dochter, en van vader op zoon over. De inboorlingen houden zich overtuigd, dat eenige dezer *Doekoens* een geheim bezitten, om deze of gene kwaal, beter dan anderen, te kunnen genezen, en deze worden dan ook in die gevallen wijd en zijd geraadpleegd. Eenige ziekten en gebreken, welke bij deze volkeren voorkomen, en die zij, door de goede medewerking der natuur, soms verwonderlijk genezen, zijn hun alleen oppervlakkig bekend. Zij wenden daartoe meestal uitwendige middelen aan (2).

De *Doekoen*, bij eene zieke gehaald zijnde, onderzoekt den staat des lijders, zonder echter om pols of tong te denken,

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 432 en 433. — de Wilde, bl. 153—157.

(2) de Wilde, bl. 167 en 168.

en weet alleen door ondervinding, welke middelen gebruikt moeten worden. In den tuin, in het bosch of langs de wegen worden de wortelen, kruiden, bladen enz. gevonden, welke benoodigd zijn. Een *batoe-giling* of wrijfsteen vinden zij bijna in iedere huishouding, waarop de middelen tot een papje meest door eigene sappen worden fijn gewreven. Over het pijnlijke deel worden dan eenige woorden tot inzegening gepreveld, hetwelk zij *djampéh* noemen, en vervolgens de middelen daarop gelegd of er over gewreven. Bij heete ziekten wordt gewoonlijk het geheele ligchaam daarmede ingesmeerd, zijnde de middelen van eenen verkoelenden of verwarmenden aard, naardat zulks vereischt wordt (1).

Bij buikpijn, hoofdpijn of pijn in de ledematen worden, buiten de aangewende middelen, nog wrijvingen en knijpingen, *pidjitan*, gebezigd, waarmede de inlander zeer veel op heeft, en die bij voornoemde gevallen, bij den Europeaan zelven ook dikwijls eene verwonderlijke dienst doen (2).

Door de eenvoudige levensmanier der inlanders en het zoo zeldzaam gebruik van inwendige middelen, schijnt de natuur geheel vrij te kunnen werken, en gelukt het den *Doekoens* niet zelden, hunne patiënten te herstellen. Bij de *menter* (roodvonk), *tampek* (mazelen) en *koeries* (kinderpokken) gebruiken zij, om de inwendige hitte der lijders te matigen, verkoelende insmeeringen, waardoor zij dikwijls de zieken in gevaar brengen en verliezen; ook in het genezen der *bengangngeun* (venuskwaal) zijn zij niet altijd gelukkig (2).

Tegen de *gondongngeun* (kropgezwellen) schijnen zij niets te kunnen doen. Men vindt in het hoog gebergte gehuchten, waar bijna alle vrouwen met deze, den mensch zoo zeer misvormende gezwellen behebt zijn, en waarvan sommige de grootte van een menschenhoofd hebben. In eenige familiën schijnt het onder de vrouwen een erfelijk gebrek te wezen, onder anderen in de familie van den Regent Adipatti van

(1) de Wilde, bl. 168.
(2) de Wilde, bl. 169.
(3) de Wilde, t. a. p.

Bandong. De oorzaken, die aanleiding tot deze gezwellen geven, zijn duister. Sommigen schrijven zulks aan het water toe. Men treft kleine rivieren in het gebergte aan, waarvan het water de eigenschap bezit, de wortelen der boomen, die langs den kant en in het water uitkomen, of de takken van heesters of stokken, die daarin geplaatst worden, met eene kalkachtige korst te omzetten. Dit water is, wat den smaak aangaat, echter zeer goed en aangenaam om te drinken, wordt daartoe door de nabijwonenden ook gebruikt, en vele vrouwen van dat gehucht hebben werkelijk kropgezwellen. Zoude dus dat water de eigenschap, om die ziekten te veroorzaken, niet hebben kunnen? Maar zonderling dan, dat de mannen daarvan bevrijd blijven, daar het water voor beide de geslachten toch de gewone drank is, en die gezwellen bij de mannen zeer zelden worden aangetroffen (1).

Uitwendige versche wonden worden mede aan de behandeling dier zelfde *Doekoens* toevertrouwd, en het is verwonderlijk en, zonder ooggetuige te zijn geweest, bijna niet te gelooven, hoe gelukkig de wondheeling bij deze inlanders is. Zoo werd eens een Europeaan door een wild zwijn in het bosch aangerand en beide de dijen zoodanig op- en vaneengescheurd, dat men niet dacht, dat de man dien dag zou overleven. Met betel- of sirih-bladen, in koud water gedoopt, werden de vaneengeretene dijen omlegd, en van tijd tot tijd die bladen vernieuwd, waarna in korten tijd de genezing volgde. Hoofd- en gezigtwonden, waarvan een Europeesch heelmeester zeker geene genezing zou durven voorspellen, genezen tot verbazing van ieder Europeaan, die gelegenheid heeft, dit te zien, in korten tijd. Men heeft het voorbeeld van eenen Javaan gezien, wien bij eene strooppartij, met eenen gewonen klewang, den arm, even onder het gewricht van den elleboog, in een slag was afgehouwen. Een bij zich hebbende kameraad, wien zelven twee ribben waren doorgehakt, had eene handvol natte klei tegen den stomp van den

(1) de Wilde, bl. 169 en 170.

arm geplakt, dit met pisangblad omwonden, en met eenen bast van den waroehboom vastgemaakt. Na eenige dagen viel de klei gedeeltelijk af, de overige werd zachtjes afgeweekt, en er bleef eene zuivere wond over, die in korten tijd volkomen genas (1).

Eene meerdere kennis van den aard der ziekten, gevoegd bij die, welke de Javanen hebben van de heilzame planten, die het eiland *Java* oplevert, zou hen tot bekwame genees- en heelmeesters kunnen maken, daar de gesteldheid der lijders en het heilzame klimaat, in deze distrikten, zoo zeer medewerken (2),

Toen de Heer Bruininga, in het begin van 1820, het ambt van Plaatselijk Opziener der vaccine aanvaardde, vond hij die in de *Preanger-Regentschappen* in eenen beklagenswaardigen staat van kwijning en verval. De Opzieners van de koffijkultuur hadden geen tijd of geen lust gehad, om het hun opgedragen toezigt behoorlijk uit te oefenen. Buitendien bezaten zij ook de begaafdheid niet, om zich bij den gemeenen man bemind te maken en hem vertrouwen in te boezemen. De mindere Priesters, die onder de leiding van de gemelde Koffij-Opzieners de inenting hadden moeten bewerken, doch meestal door deze laatstgenoemden aan zich zelven overgelaten werden, maakten zich mede niet zelden aan eene strafbare nalatigheid schuldig, en veroorzaakten hierdoor, zoowel als door hunne wezenlijke onkunde, dat de natuurlijke pokken zich bij onderscheidene kinderen, zelfs na de inenting, nog vertoonden. De gemeene man, die uit zich zelven hoegenaamd geen vooroordeel tegen deze kunstbewerking had, werd door deze misslagen bevreesd gemaakt. De overtuiging, dat zijne kinderen door de vaccine voor de zoo gevaarlijke kinderziekte zouden beveiligd blijven, ging des te gemakkelijker bij hem verloren, omdat de eigenlijke oorzaken van het mislukken der inrigting van het Gouvernement buiten het

(1) de Wilde, bl. 171 en 172.
(2) De zelfde, t. a. p

bereik van zijne bevatting lagen, en hij alleenlijk oordeelde volgens de zigtbaar nadeelige of althans onvoldoende gevolgen. De meesten zelfs beschouwden, in hunne eenvoudigheid en onkunde, de natuurlijke pokken alleen als een uitwerksel der vaccine, en vonden zich in het geheel niet meer opgewekt, om hunne kinderen eene bewerking te doen ondergaan, die (zoo zij meenden) zonder eenig hoegenaamd nut aan te brengen, hen, het minste genomen, met zekerheid voor eenigen tijd ongesteld maakte (1).

De Heer Bruininga trachtte zoo veel mogelijk deze onheilbarende indrukken uit de gemoederen weg te nemen. Hij spaarde noch tijd noch moeite, om dit menschlievend oogmerk te bereiken, begaf zich in persoon naar de plaatsen, waar zijne tegenwoordigheid nuttig kon zijn, en vertrouwde zoo veel immer doenlijk de inenting aan niemand, dan aan zich zelven toe. Zijne bekwaamheid, zijne onvermoeide werkzaamheid, zijne naauwkeurigheid en de minzaamheid, waarmede hij het vertrouwen der inboorlingen wederom wist op te wekken en te herwinnen, verschaften hem te regt den welverdienden lof van den Resident dezer belangrijke provincie. Bij sommige ouders vond de Heer Bruininga, dat zij ook de zoogenaamde windpokken voor de eigenlijke kinderziekte hadden aangezien, en vermits de eerstgemelde, als eene afzonderlijke ziekte, ook bij gevaccineerde kinderen kunnen ontstaan, was het niet te verwonderen, dat deze omstandigheid almede had toegebragt, om aan het vooroordeel tegen de vaccine toe te geven, en de uitbreiding daarvan te verhinderen. De Heer Bruininga ontzag daarom geene moeite, om de inlandsche vaccinateurs de duidelijke kenteekenen van de beide verschillende soorten van pokken te leeren onderscheiden, en mogt daarin zijnen ijver weldra met eenen gewenschten uitslag bekroond zien, en het genoegen smaken, door zijne aangewende zorg, alle wantrouwen bij de ouders te zien verdwijnen. Teedere moeders kwamen eerlang uit

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 298 en 299.

eigene beweging en zonder hiertoe eenige aanmaning te behoeven hunne dierbare panden den waardigen menschenvriend aanbieden, om die aan zijne voorbehoedende zorg gerustelijk over te laten. Ook de Priesters zijn later (voornamelijk door de toepraak en den invloed van den zoo algemeen bij de geheele bevolking hooggeachten Resident van *Tjandjor*, den Heer R. VAN DER CAPELLEN) geheel voor deze belangrijke en heilzame zaak gewonnen. De *Panghoeloes*, die thans van de groote nuttigheid dezer inrigting ten volle zijn overtuigd, leggen zich met des te meer ijver op de vaccine toe, omdat zij zich vereerd achten door hunne aanstelling als hoofdvaccinateurs, en daarenboven in het genot van het aan dien post verbonden maandelijksch tractement voldoening voor hunne hebzucht vinden. Ook de mindere geestelijken deelen in deze gunstige gezindheid, en allen zonder onderscheid verlangen hunne kinderen het voorregt der vaccine te laten genieten. Alleenlijk begeeren zij altijd en uitdrukkelijk, dat de pokstof hunner kinderen als heilig en onschendbaar worde beschouwd, en nimmer op anderen worde overgebragt. Van de 23,723 kinderen, die in het jaar 1821 gevaccineerd zijn geworden, zijn er 22,865, bij welke de bewerking volkomen geslaagd is. De gunstige luchtgesteldheid van de *Preangerlanden* draagt voorzeker hiertoe het hare bij; doch men moet ook aan den Geneesheer BRUININGA het regt laten wedervaren, dat de goede staat en de buitengemeene uitbreiding van de vaccine in deze schoone provincie, met welke geen ander gewest op *Java* in dit opzigt kan vergeleken worden, hoofdzakelijk aan zijnen onvermoeibaren ijver, aan zijne bekwaamheid en aan zijne zorgvuldigheid zijn toe te schrijven (1). Blijkens het algemeen rapport van den Inspecteur der vaccine, BLUME, is deze kunstbewerking, in geene andere residentie van *Java*, met zulke uitstekende gevolgen bekroond geworden (2).

Men kan met grond veronderstellen, dat voor het minst drie vierde gedeelten van het geheel der gevaccineerde kinderen

(1) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 299—303. *De Oosterling*, D. I. bl. 372.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 372 en 373.

de natuurlijke pokken zouden gekregen hebben, en dat van deze drie vierden ten minste de helft door de vaccine in het leven zijn behouden geworden. Welke onberekenbaar heilzame gevolgen mag men derhalve niet van de uitbreiding en algemeene invoering van deze kunstbewerking op *Java* te gemoet zien (1)!

Toestand.

De Vorsten in de *Preanger-landen* hebben zich voorheen altijd als onafhankelijk van *Madja-Pahit* en *Mataram* beschouwd, welke zich wel de heerschappij over hen aanmatigden, doch daarvoor volstrekt geene grondige redenen konden toonen. Bij het tractaat van 28 Februarij 1677, stond de Keizer van *Mataram* de landen dier Vorsten aan het Nederlandsche Gouvernement af, echter bestaan er geene bewijzen, dat hij daartoe geregtigd was. Dit heeft de Hooge Regering ook begrepen, en hen als zelfstandige Vorsten erkend, die, ingevolge geslotene overeenkomsten, jaarlijks kapas, indigo, peper en zwavel tegen betaling leverden. De toestand van den inlander verschilde alhier altijd van die der Ooster- en Bantamsche Javanen, daar hij met hen niet in aanraking kwam. Hij behield zijne Soenda-taal en bleef onderdanig aan zijne Hoofden, voor welke hij arbeidde. Het Gouvernement zorgde, dat de inlander niet door zijne Hoofden gekneveld, doch dat hij voor de voortbrengselen, die hij genoodzaakt was te leveren, betaald werd. Toen uit *Frankrijk* het denkbeeld van vrijheid en verlichting zich, als een loopend vuurtje, door *Europa* verspreidde, werd weldra de Javaansche natie, met uitzondering van de bevolking der *Preanger-Regentschappen*, geëmancipeerd. En welk een geluk bragt die uitzondering niet te weeg? Het oude verband der staatsinrigting werd hier niet verbroken, maar behoorlijk gewijzigd; de inlander bleef getrouw, gehoorzaam, eenvoudig en braaf; de bevolking nam door wijze maatregelen toe; de verpligte leveringen werden afgeschaft, en alleen die van de koffij ingevoerd en in stand gehouden, terwijl er steeds gezorgd werd, dat

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 303.

de planter den bepaalden prijs daarvoor ontving. Door het aanleggen van wegen, het bouwen van koffijpakhuizen, het aanmoedigen van den buffelteelt en zelfs het doen overkomen van kameelen, toonde het Gouvernement hoe gaarne het aan het moeijelijke van den vervoer der koffij wilde te gemoet komen, en het gevolg van dit alles is dan ook, dat de toestand van den inlander in deze residentie over het algemeen gelukkig is. Tevredenheid wordt alom aangetroffen, en nimmer hoort men hier van muitzucht of oproer. Behalve het geluk, dat de bevolking geniet, heeft het Gouvernement uit deze residentie millioenen schats getrokken (1).

De verschillende wijze van den grond te bebouwen oefent zulk eenen wezenlijken invloed op den algemeenen toestand der bevolking uit, dat het wel de moeite waardig is, dit met weinige woorden op te helderen (2).

De bebouwer van *sawahs* of natte rijstvelden is werkzaam en voor zijnen stand bemiddeld. Het vooruitzigt op een vast jaarlijksch inkomen, dat meer dan toereikend is, om zijne weinige behoeften te vervullen, houdt hem binnen de palen der maatschappelijke pligten. Het vruchtgebruik dier velden is erfelijk tot op het laatste lid der familie, en de landman is ijverig op het erf door zijne voorvaderen bebouwd. Hij is huiselijk en minzaam jegens zijne betrekkingen, en ondergeschikt aan zijne hoofden. Zelden of nooit maakt hij zich aan buitensporigheden schuldig (3).

De tiparbebouwer heeft geene duurzame woonplaats; hij bezit buffels en gereedschappen, bebouwt de drooge rijstvelden, die na zes jaren zijn uitgeput, zoodat hij dan elders zijn verblijf vestigt. Hij is minder welvarend dan de sawahbebouwer, en door zijne verandering van woonplaats, minder dan deze door maatschappelijke betrekkingen verbonden en alzoo ruwer (4).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 430 en 431.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 377.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 431. *De Oosterling*, D. I. bl. 377.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. *De Oosterling*, D. I. bl 378 en 379.

De ongelukkigste der landlieden is de gagabebouwer; hij bezit noch buffels, noch gereedschappen, zoekt in hoogere streken een stuk gronds, dat hij gebrekkig bebouwt en somtijds in het geheel niet bewerkt, en alzoo alleen de rijstkorrels in de aarde werpt. Zijn oogst is schraal, en ontoereikend om hem het geheele jaar te voeden, zoodat hij ligtelijk door den nood tot oneerlijkheid gebragt, en daarvoor, volgens de wetten, gestraft wordt (1).

Aan de ingezetenen is door het Gouvernement de verpligting opgelegd, om hun koffijprodukt, zoodra het gedroogd is, in 's Lands pakhuizen af te leveren. Degenen die zich daarmede regtstreeks naar de groote pakhuizen te *Tjikao* en te *Karang-Sambong* begeven, ontvangen aldaar voor de bergpikol van 125 ponden 5 rijksdaalders of ongeveer 3 spaansche matten; terwijl degenen, die, wegens te grooten afstand van de gemelde pakhuizen, hun produkt liever in de onderscheidene pakhuizen van ieder afzonderlijk regentschap afleveren, voor de pikol 3 rijksdaalders of ongeveer 2 spaansche matten ontvangen, waarbij hun alsdan voor het transport ½ of 1 spaansche mat per pikol wordt toegestaan, naar mate hunne woningen meer of minder van de pakhuizen zijn verwijderd. Deze prijs werd reeds ten tijde van de Oost-Indische Compagnie voor de pikol betaald, hoewel deze laatste 10, 20, 30, 40 en in sommige regentschappen 45 ponden meer bedroeg dan tegenwoordig (2).

Deze betaling schijnt, in vergelijking van den gewonen marktprijs zekerlijk gering, niettemin bewijst de gelukkige toestand der eenvoudige bewoners dezer provincie, die nog te eene male onbekend zijn met de velerlei behoeften, die uit eene algemeene vermeerdering van welstand voortvloeijen, en met weinig geld alle hunne behoeften gemakkelijk kunnen bevredigen, dat zij met deze vergoeding voor hunnen arbeid volkomen tevreden zijn. Het Gouvernement trekt, ja, aanzienlijke voordeelen van dezen arbeid: maar de arbeider is gelukkig, en in alle zijne wezenlijke behoeften wordt door

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. *De Oosterling*, D. I. bl. 377 en 378.
(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 249 en 250.

eene billijke belooning voorzien. Hij verlangt niets meer, en acht zich onder de vaderlijke bescherming van het Nederlandsche Bestuur gelukkig (1).

Middelen van bestaan.

Het bestaan van den gemeenen man wordt door hen gevonden uit de koffij- en rijstcultuur, uit het koken van palmboomsuiker en van andere grondvoortbrengselen, welke zij ruilen of verkoopen, naardat zulks hun het beste gelegen komt. Sommigen onderhouden zich door buffel- en paardenfokkerijen; anderen door het maken van bergkarren of *pedatties*, matten, spinnewielen, molentjes om katoen van de pit te zuiveren, hetgeen er tot een weeftoestel noodig is enz.; anderen zijn timmerlieden, goud-, zilver- en ijzersmeden, enz. (2).

Het drijven van buitenlandschen handel wordt aan de *Preanger-Regentschappen* door hunne natuurlijke ligging als van zelf verboden, waartegen zij zich nogthans met te beter gevolg op dien met het binnenland toeleggen. Daar men zich tusschen de hemelhooge bergen daartoe echter niet van de rivieren of andere middelen van vervoer kan bedienen, heeft de noodzakelijkheid geleerd, tot het overbrengen van goederen van de eene plaats naar de andere, de kracht van den mensch zelven te baat te nemen, zoodat bijna alle artikelen van in- en uitvoer getorscht worden door lieden, die in dat moeijelijk beroep hun bestaan vinden en, door de gewoonte gehard, een last van honderd en meer ponden, zonder overgroote inspanning, de hoogste bergen op- en afdragen (3).

De binnenlandsche handel in rijst geschiedt door verkoop of ruiling, echter meer op de laatstgenoemde wijze (4). Van de landen *Tjipoetri* en *Soekaboemi* wordt de overtollige rijst naar *Buitenzorg* en *Batavia* afgevoerd. De inwoners van *Djampong-Wetan* en *Djampong-Koelon* verruilen in de Tjandjorsche districten padie tegen buffels en gereedschappen. De

(1) De zelfde, bl. 250.
(2) DE WILDE, bl. 181.
(3) KUSSENDRAGER, bl. 106.
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 407.

Zuidoostelijke districten *Kendang-Wesie*, *Paroeng-Karang*, *Mandala* en *Tjikoemboelang*, die gewoonlijk gebrek aan rijst hebben, koopen die voor buffels of geld; de twee laatstgemelde districten ook voor visch (1).

Ten gevolge van de ondersteuning sedert 1831 door de Regering verleend, waren in 1835 reeds 2800 bouw rijstvelden aangewonnen (2); terwijl in het volgende jaar reeds 20,000 bouw velden voor een groot gedeelte aan den rijstbouw waren dienstbaar gemaakt. Nabij de *Wijnkoopsbaai*, waar vroeger genoegzaam alles woest en onbevolkt was, waren toen reeds meer dan 800 huisgezinnen gevestigd, alle van de noodige rijstvelden voorzien, welke nog jaarlijks toenamen (3).

De invoer bestaat hoofdzakelijk in witte, fijne en grove katoenen, veelkleurige sitsen en wit fijn lijnwaad, sarongs, kleedjes, tjilas en hoofddoeken, gingangs, spreijen en zakdoeken, laken, fluweel, zijden en grijnen stoffen, Europesche provisiën, poeder-suiker, thee, zout, was, gambier, gedroogde visch, zoute eijeren, *troeboe* (kuit van zekere soort van visch), ijzer, staal, staafkoper, koper- en aardewerk, Chineesch papier, Chinesche *payongs* (regen- of zonneschermen) en kramerijen, en eindelijk in goud- en zilverwerk en galon. Daarentegen bestond de uitvoer in een der laatstvoorgaande jaren in 55,000 pikols koffij, 60,000 pond indigo, 1000 tjain padie, 30,000 pikols rijst, 1500 buffels, 1250 paarden, 450 koeijen, 2000 kleedjes, 1000 pikols bindrotting, 1500 stuks planken, 1,000,000 sigaren, 9000 pond tabak, 200 pikols ruwe katoen, 150 pikols kurkuma, 1200 pikols arengsuiker, 500 pikols aardappelen, 300 pikols verwhout, benevens in nog velerlei artikelen van ondergeschikt belang, maar toch onmisbaar voor het dagelijks huishoudelijk gebruik, als: uijen, sirie, kool, klapper- en katjang-olie, bamboes, pinang en eene oneindige verscheidenheid van mand- en draadwerk.

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 437. — *De Oosterling*, t. a. p.

(2) *Bouw*, eigenlijk *bahoe*, is de benaming van zekere uitgestrektheid akkergrond, zooveel als één man met zijn gezin bewerken kan = ¼ *djoeng*.

(3) *Utrechtsche Courant* van 19 Augustus 1836.

Ter bevordering van dezen handel worden er op alle hoofdplaatsen pasars gehouden, en zijn in 1827, gelijk over geheel *Java*, ook hier verschillende jaarmarkten ingevoerd (1).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Huisdieren.

Aan tam gedierte ontbreekt het in deze residentie niet (2). Men treft er buffels, koeijen en paarden aan. Het getal buffels en koeijen wordt op 142,000, dat der paarden op 32,000 gerekend (3). De veestapel ware er tot in het oneindige te vermenigvuldigen, zoo niet het bezitten van veel vee een bezwaar voor den eigenaar werd, waardoor hij in vele opzigten, door zijne Regenten en mindere hoofden, meer dan anderen, gedrukt wordt, waarom hij de teelt van buffels, rundvee en paarden dan ook niet zoodanig uitbreidt, als anders het geval zou kunnen zijn (4).

Wilde dieren.

In de bosschen dezer regentschappen, ook op onbewoonde uitgestrekte vlakten, vindt men in vele districten de *badak* (rhinoceros), de *moending-leuweung* (wilde buffel), de *sapibanting* (wild rundvee), *oentjal* (hertenbeesten), de *peutjang* (steenbok), de *adjag* (boschhond), de *Oesong-eesang* (vos), *monjet-monjet* (onderscheidene soorten van apen), *Oetjieng-leuweung-tjareuh* (boschkatten), *meejong-tjongkok* (tijgerkat), *landak* (stekelvarken), *bedoel-leuweung* (wilde zwijnen), de *meejong-toetoel* (gevlekte tijger), de *meejong-hidoeng* (zwarte tijger), en wel voornamelijk de *meejong-* of *maöeng-gedé* (koningstijger), welke zich niet alleen op de hooge berglanden

---

(1) Kussendrager, bl. 106 en 107.

(2) de Wilde, bl. 122.

(3) Temminck, *Coup d'oeil général sur les Possessions Neerlandaises dans l'Inde Archipélagique*, T. III. p. 360.

(4) de Wilde, t. a. p.

voordoet, maar dikwijls in de lagere streken, en zelfs digt bij de bewoonde plaatsen rondzwerft. Somtijds trekken deze verslindende dieren in troepen van 5 en 6, ja meer, rond, zwemmen rivieren over, en doen ieder mensch aan, dien zij op hunnen weg ontmoeten (1).

De groote menigte wild gedierte, vooral tijgers en rhinocerossen, die in de uitgestrekte bosschen hun verblijf houden, is, sedert het Gouvernement op het vellen daarvan eene premie gesteld heeft, ten gevolge waarvan in 1830 76, in 1831 82, en in 1832 73 tijgers gedood werden, wel veel verminderd, maar blijft voor de bewoners der *Preanger-landen* toch nog altijd eene schrikbarende plaag. Zoo werd onder anderen het niet zeer sterk bevolkte district *Tjidamar* in 1834 dermate door tijgers verontrust, dat de inwoners, zich in hunne kleine, soms slechts uit vier of vijf huisjes bestaande gehuchtjes, niet langer veilig achtende, naar elders moesten opbreken en zich niet dan in massa naar de indigo-tuinen durfden begeven; terwijl in den loop der maand Januarij 1835 alleen in den kampong *Sindang-Barang* 10 menschen, 16 paarden en 20 buffels noor tijgerklaauwen verscheurd werden (2).

De rhinoceros houdt zich zoowel op vlakten, waar zij vooral op jong plantsoen, en voornamelijk op de jonge schaduw- of dadabboomen, in de koffijplantaadjes, aast, als in het zware gebergte op. Het is bijzonder opmerkelijk, dat dit kolossale gedierte de bergen beter, en zoo het schijnt met meer gemak bestijgt, dan de mensch. Want zelfs op vuurspuwende bergen treft men in de lava het spoor van den rhinoceros aan, op plaatsen waar de menschen zich niet durven wagen, niettegenstaande het spoor van dat dier tot aan den mond van den krater oploopt. Indien men deze dierlijke gevaarten niet in den weg loopt, doen zij den mensch geen hinder (3).

De wilde zwijnen, welke zeer menigvuldig zijn, doordien de Javaan daarvan geen gebruik mag maken, zijn daarentegen (voornamelijk eene zeuge, die jongen heeft) zeer gevaarlijk (4).

(1) DE WILDE, bl. 112.
(2) KUSSENDRAGER, bl. 107.
(3) DE WILDE, bl. 113 en 114.
(4) Het zelfde werk, bl. 122.

Vogelen.

In de wouden prijken ontelbare soorten van fraai gevederde vogels met de schitterendste kleuren, en zij breken de plegtige stilte, die er heerscht, op eene min of meer aangename wijs, door hun gekir, gezang of geschreeuw af (1). Sommige dezer vogelen zijn zeer lekker. De boschhoenders onder anderen zijn zeer smakelijk. De inlander maakt echter van het wild gevogelte, vooral als voedsel, weinig of geen gebruik (2).

Het pluimgedierte: als *hayam* (hoenders), *merih* (eenden) enz., is hier zeer goed en vermenigvuldigt bijna zonder moeite of eenige kosten (3).

De *goehas* (vogelnestklippen), in welke de, vooral door de Chinezen zoo zeer gezochte, vogelnestjes gevonden worden, zijn thans in de Zuider-districten van weinig aanbelang. Even zoo is het gelegen met de distrikten *Tjinoesa*, te voren tot het regentschap *Bandong* behoorende, en *Tjihea*, zijnde in het eerste de berg *Lembo*, bij de rivier *Tjitaroem*, en in het tweede de berg *Noengang*, welke deze nestjes opleveren. Indien over deze vogelnestklippen een beter opzigt gehouden werd, en de inzameling vooral niet voor de vier maanden, en dus hoogstens drie malen 's jaars gedaan werd, dan zouden de vogeltjes vermeerderen, en binnen weinige jaren een meerder getal nestjes opleveren (4).

Land- en Waterdieren.

De *boehaya* of krokodil wordt in vele der om de Zuid in zee loopende rivieren, tot 2 à 3 uren van den mond opwaarts gevonden. Er bestaan voorbeelden, dat dit verslindend

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 207.
(2) DE WILDE, bl. 122.
(3) De zelfde, bl. 123.
(4) De zelfde, bl. 135 en 136.

watergedrocht zelfs zeer hoog en tot in de binnenlanden is doorgedrongen. Niet ver van de zee zijn deze watertijgers menigvuldig en doen veel kwaad, vooral aan kinderen en jong vee, als: veulens, kalveren enz., welke aan den rivierkant komen om te drinken, en dikwijls naar den bodem worden medegesleept, waarvan onderscheidene treurige gevallen bekend zijn (1).

Visschen.

De zeevisch, die enkele malen bij stilte aan de zuidkust gevangen wordt, is van geen belang en op verre na niet voldoende, om als toespijs in aanmerking te komen. In sommige rivieren is veel visch, die nu en dan bij groote vischpartijen in menigte gevangen wordt; in eenige districten wordt een ruilhandel in riviervisch gedreven (2).

Plantenrijk.

Boomen en veldvruchten slagen in deze residentie uitnemend; door de verschillende klimaten is de grond zoowel voor in- als uitheemsche vruchten en planten geschikt, en zoowel de ananas als de aardbezie, de perzik en de manggistan, de Europesche en inlandsche groenten, de theestruik en de kaneelboom, de suiker en de rijst, de koffij en de katjang getuigen hoe mild hier de natuur, hoe vruchtbaar en rijk hier de bodem is (3). De rijkdom van planten, kruiden en boomen boeit dan ook, vooral in de valleijen en op de bergen, het oog. Vruchten van gematigde luchtstreken

---

(1) DE WILDE, bl. 123.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 207.
(3) Het zelfde werk, t. a. p.

komen hier zeer goed voor. De aardbeziën zijn te *Bandong* even als de kropsalade en andere groenten uitmuntend; de perzik is hier echter niet smakelijk (1).

Op de geheele uitgestrektheid dezer residentie vindt men nergens eenig djatiehout, dan alleen hier en daar in het regentschap *Soemedang* en langs de *Tjimanok*, nabij de grenzen van *Cheribon*, waar een djatiebosch van eenige uitgestrektheid is, dat echter enkel slecht en onbruikbaar hout oplevert. Nogtans brengt ieder regentschap een groot aantal goede houtsoorten op, en eene daarvan in deze residentie bijeengebragte verzameling heeft over de tweehonderd nummers bedragen. De voornaamste zijn: de *walie-koekon* en de *rasamala*, beiden zeer zwaar en sterk timmerhout; de *pinango*, die minder hoog groeit, maar zeer dik wordt, zoodat er de wielen van pedattie's of karren uit vervaardigd worden, welke wielen uit eene schijf bestaan, welke 9 tot 12 palm in diameter heeft; voorts de *biema;* de verschillende *hoeroe*-soorten, zijnde zeven in getal; de *pedas*, de *kamoening*, de *ringgas*, de *arang*, de *pakoe-hadjie* enz. Tot andere nuttige einden dienen: de *kawoeng*- of *areeng*-boom en de *tjankallah* of smeerboom (2).

Men telt ten minste 26 bamboessoorten, van welke allen, tot het een of ander einde, een nuttig gebruik kan gemaakt worden. De wilde bosch-rottan wordt in overvloed in de bosschen gevonden; deze is minder fijn dan die, welke van *Palembang* en elders wordt geleverd, doch zeer sterk en tot menigvuldig gebruik geschikt. In de districten langs het Zuiderzeestrand wordt eene veel fijnere soort van rottingen gevonden, welke gespleten en wel bewerkt, tot het vervaardigen van zeer fijne gladde matten, *tikar rotan*, om kamers mede te beleggen, gebruikt wordt. Ook tot het vlechten van stoelzittingen, kanapés enz., wordt zij veelvuldig gebruikt, wijl zoodanige zittingen, om hare aangename koelte, de

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 426.
(2) KUSSENDRAGER, bl. 101 en 102.

voorkeur verdienen boven de Europesche gevulde, welke te warm zijn (1).

Onder de aangekweekte voortbrengselen, welke aan den Lande het meeste voordeel verschaffen, komt zeker de koffijboom het eerst in aanmerking. Deze boom groeit over het algemeen op de meeste plaatsen in deze regentschappen zeer welig. In de eene grondsoort en luchtstreek echter veel voordeeliger dan in de andere; ook is, naarmate daarvan, de lengte van tijd, dat hij vruchten voortbrengt en afwerpt, zeer verschillend. Goede bergkoffijtuinen, op gronden, waar te voren zwaar geboomte gestaan heeft, aangelegd, dragen tot 30 en meer jaren vruchten, daar de boomen, welke op minder goede of geheel schrale gronden geplant zijn, dikwijls slechts 6, 8 of 10 jaren vruchten afwerpen (2).

Ten bewijze van den bloei der koffijteelt in de *Preanger-landen* moge de opgave strekken, dat bij de laatste telling te *Tjandjor* 13,017,006, in *Bandong* 15,942,158, in *Soemedang* 9,971,177, in *Limbangan* 5,965,989 en in *Soekapoera* 375,000, en dus in de geheele residentie te zamen genomen 45,271,330 boomen gevonden werden (3).

Niettegenstaande het groote voordeel, hetwelk de koffij den Lande aanbrengt, dient echter, onder de grondvoortbrengselen der *Preanger-Regentschappen*, de rijst als het hoofdproduct beschouwd te worden, dewijl dit gezegende gewas, door oud en jong, arm en rijk, als algemeen voedsel gebruikt wordt, en er ook geene cultuur is, waarvan de inlander, zonder er juist toe aangemoedigd te worden, zooveel werk maakt (4).

Buiten de koffij- en rijstcultuur, zoude men zich, met het beste gevolg, ook op andere voortbrengselen kunnen toeleggen, welke nu wel aangekweekt, echter tot zoodanige uitbreiding zouden kunnen gebragt worden, dat het Gouvernement en de planter daarvan belangrijke voordeelen trokken (5).

---

(1) de Wilde, bl. 60 en 61.
(2) De zelfde, bl. 61.
(3) Kussendrager, bl. 107.
(4) de Wilde, bl. 83.
(5) De zelfde, bl. 94.

Bijna in den geheelen omvang der *Preanger-Regentschappen*, waar koffijtuinen zijn, kan de cultuur van de gewone zwarte peper (*pedes*) worden ingevoerd. Vele districten, en wel voornamelijk die om de Zuid of langs het Zuiderzee-strand gelegen, zijn zeer geschikt voor de *kapas* of het katoen. Aldaar wordt veel en goede *kapas*, van eene gewone Javaansche soort, geteeld; dan het is bewezen, dat de betere soorten van katoen, bij de inlanders onder den naam van *kapas morie* bekend, zoo als die van *Mauritius, Bourbon, Bengalen* enz., welke eerder voor de Europesche markten geschikt zijn, aldaar ook welig tieren zouden. Even zoo zou, in die districten, de cultuur van gele nanking (*kapas koening*) kunnen worden ingevoerd. Met het beste gevolg is er dat katoen uit zaad van *China* onderscheidene jaren voortgeteeld; zoodanig, dat men van het doek, hetwelk men daarvan liet weven, kleederen gedragen heeft, waarvan zich de kleur bij het wasschen beter hield, dan van het Chinesche nanking. De indigo kon mede een zeer belangrijk artikel voor de *Preanger-Regentschappen* wezen, indien het opzigt over die cultuur, en het maken der verwstof, door bekwame Europeanen ondernomen werd. Onderscheidene districten bieden, zelfs buiten de *sawahs* of rijstvelden, waar een overvloed van helder stroomend water gevonden wordt, daartoe de schoonste en uitgestrektste velden aan. In de meergenoemde districten, langs het zuiderstand, zou ook, met het beste gevolg, de suiker-cultuur of de teelt van *teboe (tiwoe)* of suikerriet, op eene groote schaal kunnen worden ondernomen, waar het aan geene geschikte plaatsen tot aanleg van suikermolens ontbreken zou (1).

Als een ander, zoo voor het Gouvernement als voor den planter, winstgevend voortbrengsel, komt de tabaksplant in aanmerking. Deze kan in meest alle districten aangekweekt worden, zoowel op de rijstvelden na den *padie*-oogst, als vooral in de gebergten, in de jonge koffijtuinen of nieuwe

(1) DE WILDE, bl. 94—96.

boschgronden, waar zij uitnemend voortkomt. De tabak, welke doorgaans in de regentschappen geplant wordt, is van eene mindere kwaliteit dan die, welke meer oostwaarts, in de *Kadoe* wordt geteeld; zij werd door de Regentschaps-volkeren grootendeels zelven verbruikt, en een klein gedeelte slechts naar andere districten uitgevoerd. De Regenten en andere voorname inwoners gebruiken dezen tabak niet eens, maar voorzien zich van dien uit de *Kadoe*, aan welken door hen, welligt om de behandeling alleen, de voorkeur gegeven wordt (1).

Bosschen.

In deze residentie zijn vele en groote bosschen, die zonder eenige aanplanting geheel en al in het wild groeijen; het hout wordt alleen tot het vervaardigen van koffijpraauwen en enkele voorname huizen gebezigd (2).

De meeste dezer bosschen ontleenen hunnen naam van de bergen, wier oppervlakte zij bedekken. Sommige hebben echter bijzondere namen, te weten: *Lowonglipis*, *Monteng*, *Awiendjowana*, *Koeta-Madjakar*, *Oetan-besar*, *Rawa-bebek*, *Tjimanbo*, *Godang*, *Soekotatie*, *Songgom*, *Lewih-tjina*, en *Tjoenoek-dingding* (3),

Niet alleen zijn de bosschen met hoog opgaand geboomte van 30 tot 45 ell. en meer digt bezet, maar de grond schijnt bovendien nog onuitputtelijk in het voortbrengen van lagere struik- en klimopgewassen, waardoor de kleine tusschenruimten zoodanig bezet zijn, dat men bij geen mogelijkheid tusschen de boomen door kan komen, zonder zich met een *bedok* of hakmes eerst eenen weg te banen. Onder deze gewassen vindt men ook den zoo hoogst nuttigen rottan

(1) de Wilde, bl. 100.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 207.

(3) *De Oosterling*, bl. 397. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 426.

of bindrotting, welke daar van eene geringe dikte tot die van 1 duim in doorsnede groeit, terwijl vele van de lage gewassen de schoonste bloemen opleveren. Ja, deze sierlijke hulsels der vruchtbaarheid, tot wier aankweeking in *Europa* dikwijls zoo veel zorg en kosten gespild worden, bloeijen hier, van het statig geboomte overschaduwd en daaraan eenen steun vindende, zoo overvloedig en verscheiden, dat de pracht van de rijkste lusthoven, waarin de kunst zich uitput, om de natuur te verfraaijen, er door beschaamd wordt (1).

Opzettelijke boschcultuur komt in deze residentie niet in aanmerking. Geregelde boschwerkzaamheden vereischen volk en tijd; beide zijn hier onontbeerlijk voor de koffijteelt. Aan den anderen kant is deze residentie geheel van scheepvaart ontbloot, en het plaatselijk gebruik tot timmerhout of anderzins zoo gering, dat het aanleggen en onderhouden van stapelplaatsen eene geheel nuttelooze uitgave zoude veroorzaken, en gesteld ook, dat de zuiderkust gelegenheid tot scheepvaart gave, zoo worden toch hier juist die soorten van hout gemist, welke tot den scheepsbouw gebezigd worden. Buitendien hebben de ingezetenen eenen bepaalden afkeer van boschwerkzaamheden. Aan de minder moeijelijke bewerking der rijstvelden en koffijtuinen gewend, verkiezen zij liever huizen van gemakkelijker te kappen en te vervoeren bamboes te bouwen, dan te dien einde zware boomen in de bosschen te vellen; en indien het al gebeurt, dat de gemeene man eenigen tijd met het kappen van hout doorbrengt, zoo verlangt hij toch nooit meer dan hetgeen hem tot zijn eigen gebruik volstrekt noodzakelijk is (2). Bovendien is het vervoer daarvan voor den verkoop te mooijelijk en kostbaar, zoodat vele wouden alhier in den woesten natuurstaat voortgroeijen (3). Voor zijne benoodigdheden vindt hij in de door de residentie uitgebreide bosschen hout in overvloed; ook vermenigvuldigt zich dit genoeg zonder zijn toedoen, zoodat

(1) de Wilde, bl. 15 en 16.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 397.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 426 en 427.

het denkbeeld van hout aan te planten, hem tot nu toe vreemd is gebleven. Zelfs boomen, welke hem eene zekere behoefte in hunne vruchten, bladeren of sappen opleveren, zoo als de *kemiri*, *areng* en anderen worden niet door hem aangekweekt, hij trekt daarvan slechts voordeel, voor zoo ver hij deze boomen in de bosschen aantreft (1).

In sommige districten, welke of langs of nabij den grooten heerenweg gelegen zijn, zouden de bosschen met voordeel kunnen verpacht en aldaar plankenzagerijen, houtskoolbranderijen enz. kunnen aangelegd, en van de beste houtsoorten de stukken tot Chinesche doodkisten gezaagd worden, welk een en ander, naar *Buitenzorg* afgevoerd, gereede koopers vinden zou (1).

Delfstoffenrijk.

In den berg *Parang*, nabij het *Buitenzorgsche*, heeft men in 1793 goud en zilver gevonden, doch in eene te geringe hoeveelheid om de kosten der opdelving te bestrijden. Op den *Megamendong* is in 1744 eene mijn geopend, en tot 47 ellen uitgegraven, alwaar een goudader ontdekt is, die echter van te weinig belang was, om voordeelen aan te bieden. IJzersteen wordt hier veel gevonden, doch er is nog geene proef daarmede genomen. De inlandsche naam van dien steen is *batoe wadas*, en hij dient tot grondslag van woningen (2).

Ook levert het district *Tjihea* slijpsteenen op, welke aan den oorsprong der rivieren de *Tjihea*, de *Tjiseroa*, de *Tjirankong* en de *Tjinoengnang* gevonden worden. Deze worden verdeeld in *batoe tjaroelang*, welke aschgraauw van kleur zijn, *batoe bongboelang*, die naar het gele helt, en twee andere, welke donkergraauw van kleur zijn, maar minder gezocht worden. Eerstgenoemde twee soorten worden in menigte tot de grootte

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 398 en 399.
(2) DE WILDE, bl. 137.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 427.

van 20 tot 26 duim lang, 7 duim dik en 10 tot 13 duim breed, en niet alleen door de geheele *Preanger-Regentschappen*, maar naar *Buitenzorg*, *Batavia* en elders vervoerd (1),

De verder in deze residentie gevonden wordende delfstoffen zijn: salpeter, zwavel, vulkanische stoffen, basalt, porfier, kwarts, veldspath, kalkaarde, kristal en agaat (2).

Bronnen.

Op de bergen worden vele bronnen van helder en gezond water aangetroffen; op de vuurspuwende bergen vindt men zwavelbronnen (3).

In het zuidelijke gedeelte van het regentschap *Parakan-Moentjang* ontspringt eene bronwel, wier water met veel koolstofzure lucht bezwangerd is. Zij ligt in eene vlakte, de *Galoengoeng* genaamd, zijnde eene der uitgestrektste van het oostelijk gedeelte der *Jakatrasche Preanger-landen*, welke bepaald wordt: ten westen door het gebergte *Goenoeng-Galoengoeng*, waarvan zij haren naam ontleent; ten Oosten door de *Tjitandoer*, die haar van *Cheribon*, ten Noorden door het voorgebergte van den *Tampomaas*, dat haar van het regentschap *Soemedang*, en ten Zuiden door de *Tjiwoelan*, welke haar van *Soekapoera* scheidt. Omtrent 20 uren bezuiden de hoofdplaats van *Parakan-Moentjang*, in het district *Tjitolokan*, in deze vlakte, is eene rustplaats of *pasanggrahan*, van waar men, in eene zuidwestelijke rigting, op den afstand van een uur, de gemelde bronwel aantreft, zijnde het meest nabijliggend dorp *Tji-Poewila* geheeten. De wel, die door de inlanders *Soemoer-assien* of zoute put genaamd wordt, borrelt op uit den top van eenen kleinen heuvel, waarvan de kanten zacht afhellen en met dwergachtige heesters begroeid zijn. Tusschen de rotsen, welke

(1) DE WILDE, bl. 137.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(3) Het zelfde werk, bl. 425.

den top omringen, vindt men in de lagere plaatsen eene brooze witachtige steensoort, die zich gemakkelijk laat fijnwrijven en veel overeenkomst met gebluschte kalk heeft. De geheele vlakte op den top des heuvels, waar deze bron ontspringt, heeft eene ronde gedaante van ruim 65 ellen middellijn, en de afhellende kanten zijn in alle rigtingen doorsneden van diep uitgeholde gangen, gebaand door de rhinocerossen, die daardoor naar de bronwellen opklimmen. De bron heeft vijf opwellingen, waarvan de eerste in eene rots verborgen is, die, aan den bovensten kant der vlakte oprijzende, eene regelmatig ronde, van boven kegelvormig toeloopende gedaante heeft. De rots is 1,56 ell. hoog, en de bovenste punt is eene langwerpig ronde opening, die men van beneden niet gewaar wordt, hebbende ruim 3 palmen middellijn. Ongeveer 5 palmen beneden den rand bemerkt men in het midden der rots eene wel, waaruit het water hevig bruisend opborrelt en op de oppervlakte menigvuldige luchtblaasjes afscheidt. Omtrent 4 ellen noordwaarts van deze bron vindt men in een vlak, uit de zelfde steensoort bestaand, bekken eene tweede opwelling van luchtzuur water, dat, op onderscheidene plaatsen, hevig borrelend omhoog rijst en omtrent de diepte van 3 palmen heeft. Op den afstand van 6 ellen verder noordelijk, is de derde en grootste bronwel, waarvan de rotsachtige bak dieper en grooter is dan die der anderen, en waaruit het water met groote hevigheid opbruist. De noordelijke kant dezer opwelling wordt door eene zware onregelmatig overhellende rots overschaduwd. Op nagenoeg 8 ellen afstands van deze wel, treft men langs eene uitstekende rots nog twee bronnen aan. De smaak van het versche water bij de bronwel is geestrijk en scherp, doch daarbij zuiver, aangenaam, prikkelend en zonder bitterheid, blijk dragende van het aanwezen en de bijmenging eener groote hoeveelheid koolstofzure lucht, en naauwelijks van dien van het Europesche Selterswater te onderscheiden (1).

(1) Kussendrager, bl. 123—125.

De grond.

Evenmin als de luchtgesteldheid, is ook de vruchtbaarheid eener zoo wijde uitgestrektheid gronds voor eene algemeene bepaling vatbaar, naardien elk regentschap, veelal zelfs elk district, daarin in onderscheidene opzigten van het andere verschilt. De meerdere of mindere nabijheid en bruikbaarheid der rivieren, de hoeveelheid water, welke kan worden aangebragt, de verschillende aard en gesteldheid van den grond, teweeggebragt door de vuurspuwende bergen, waarvan de zich van tijd tot tijd herhalende uitbarstingen de weleer kostelijkste velden somwijlen in barre woestijnen herscheppen, die echter, dank der alvermogende, nimmer rustende natuur, na verloop van een vijftigtal jaren, hunne vorige groeikracht ten volle terug bekomen. Ziedaar eenige weinige van de vele redenen, waarom men de vruchtbaarheid der *Preanger-Regentschappen* bezwaarlijk anders dan plaatselijk beschrijven kan (1).

In het algemeen echter is de grond vruchtbaar, en bestaat in de valleijen uit beste zwarte tuinaarde, die voor zeer vele gewassen van verschillende hemelstreken geschikt is (2). Die valleijen en voor een gedeelte ook de laagste bergstreken, welke gewoonlijk door eene ontelbare menigte kleine stroomen en beeken bewaterd worden, bezitten den hoogsten graad van vruchtbaarheid, zoodat genoegzaam alle zoo in- als uitheemsche planten en gewassen er eenen wasdom en eene groeikracht ontwikkelen, waarvan alleen hij, die er ooggetuige van was, in staat is zich een denkbeeld te vormen (3). Vooral zijn de meeste hooge bergen voor den

(1) Kussendrager, bl. 92.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* bl. 416. en *Aardrijksbeschr. van Nederlands Indië*, bl. 204.

(3) Kussendrager, bl. 92.

koffijboom voordeelig. Tot meer dan drieduizend voeten boven de oppervlakte der zee, zijn vele der bergen met de schoonste koffijtuinen bedekt, en het levert een allerheerlijkst schouwspel op, de vruchtbaarheid zoo hoog gezeteld te zien. Ook rijstvelden vindt men op die hoogten; doch dit gewas wil in eene zoo koude luchtgesteldheid, als men over het algemeen daar heeft, zoo goed niet voort als op meer lage gronden. Ook verschilt de tijd van oogsten aanmerkelijk, daar er plaatsen in het gebergte zijn, waar de rijst niet voor de zes of zeven maanden gesneden wordt, hetgeen in de meer vlakke en lagere streken in de vijfde maand en soms wel vroeger plaats vindt (1).

Onder de vruchtbaarste streken telt men het *Bandongsche*, dat de uitmuntendste gronden bevat (2), alsmede de oude districten van *Limbangan;* dat gedeelte van *Tjandjor*, hetwelk door het vrije land van *Soekaboemi*, de rivieren de *Tji-koendoel* en de *Tjisokkan* en het westelijke uiteinde van het westelijke *Kendang-gebergte* ingesloten wordt, alsmede de Soekaboemische districten *Goenong-parang* en *Tji-mohi*, welke streken uit dien hoofde ook het meest bevolkt en bebouwd zijn. *Soemedang* heeft meerendeels minder goede gronden, ofschoon het niet onvruchtbaar te noemen is, en eene aanzienlijke bevolking voedt (3). Daarentegen zijn er andere oorden in deze residentie, welke zeer onvruchtbaar zijn, zoo als sommige plaatsen aan de zuidkust, en dat gedeelte van de districten *Tjandjor* en *Limbangan*, hetwelk vroeger onder *Oud-Soekapoera* behoorende, in 1801 onder de *Preanger-Regentschappen* getrokken is (4).

---

(1) DE WILDE, bl. 39.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, bl. 204.

(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 103.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 204. — *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 416.

Bergen.

In de *Preanger-Regentschappen* zijn meer dan vijftig bergen, die in twee hoofdrijen deze residentie doorloopen (1). Deze bergketenen nemen eenen aanvang bij den *Gedé* en den *Salak*, en strekken zich vervolgens in onderscheidene bogten en takken, de eene noordelijk en de andere zuidelijk en zuidoostelijk tot aan *Tjikoray* door deze geheele landstreek heen (2).

Hoewel deze gebergten en de grond daartusschen zeer onderscheiden in hoogte zijn, zoo is toch ook de bodem zelf nog aanmerkelijk boven de zee verheven. Het Zuidergebergte neemt aan beide zijden met eene zeer sterke helling af, ten W. tot in zee, ten N. O. in eene uitgestrekte kom, wier bodem heuvelachtig is, en die aan den tegenovergestelden kant door de Noordelijke bergketen wordt ingesloten, welke, naarmate zij verder naar het Oosten voortdringt, zich meer en meer van het zuidoostelijke gebergte verwijdert. Een groot aantal rivieren voeren aan deze zijde van dit laatste het water af, en wel ten Zuiden naar de zee, doch ten Noorden vereenigen zich bijna allen met de *Tjitaroem*, die nabij den *Soemboeng* ontspringt, en, nagenoeg in het midden der voorzegde vlakte, tusschen de beide bergketenen noordwestelijk afloopt. Slechts van de uiteinden van het gebergte wordt het water door andere rivieren, van het noordwesteinde door de *Tjimanoek*, en van het zuidoosteinde door de *Tjiwoelang* en de *Tjitandoewi* afgevoerd. Daar het rotsgesteente van dit geheele gebergte door de gedurige inwerking van lucht en water ontbonden, en daarenboven nog op vele plaatsen door onderaardsche vuren, zwaveldampen enz. vernield en verteerd is, zoo wordt daarvan gedurig, vooral bij zware stortregens in den regentijd,

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, t. a. p.

(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 328. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p. — *De Oosterling*, D. I. bl. 392.

eene aanzienlijke hoeveelheid gronds naar het lagere land en naar zee afgevoerd, waarop eene trapswijze en gedurige afneming van het gebergte ontstaat (1).

Het voorname gesteente, waaruit dit geheele gebergte bestaat, is basalt; de hoogere bergen althans bestaan geheel uit dit gesteente, en dit basalt is te vaster en onvermengder, naarmate de daaruit zamengestelde bergen hooger zijn. Zijn de bergen lager, dan is ook het basalt minder digt, grover van korrel en porfierachtig, dat is met grootere korrels van andere steensoorten vermengd, als: veldspath, olivien, kwarts, kristallen van hoornblende, zwavelkies en andere het basalt vergezellende zelfstandigheden. Het zuivere basalt zelf verschilt daarenboven in zijne zamenstelling; dat van een gedeelte van het *Malabaarsche gebergte* b. v. is zoo sterk ijzerhoudend, dat het reeds op eenigen afstand de magneetnaald in beweging brengt, en zelf ook magnetisch is (2).

Bijna al de hooge toppen van dit basalt-gebergte vertoonen zich in de gedaante van stompe kegels, welke veelal in hunne lengte door diepe kloven verdeeld zijn. Naar boven nemen de kegels meer en meer in steilte toe, en worden ook steeds moeijelijker te beklimmen, hoe nader men bij den top komt (3),

De massa van deze bergen is zelden geheel zamenhangend, maar meestal uit onregelmatige, of ook wel schuins liggende gebogene zuilen zamengesteld; deze zuilen vertoonen in lengte, dikte, rigting, in het getal, in de meerdere of mindere regelmatigheid der vlakten en hoeken eene zeer groote verscheidenheid; ook zijn zij nu eens onmiddellijk de eene op de andere geplaatst, dan weder door los daar tusschen liggend gesteente van elkander gescheiden. Deze zamenstelling is alleen zigtbaar op plaatsen, waar zware instortingen van het gebergte, gelijk op den *Gedé* en den *Patoeha*, langs de

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 392 en 393.

(2) Het zelfde werk, D. I. bl. 393 en 394. — ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 416.

(3) *De Oosterling*, D. I. bl 394. — ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

wanden der kraters hebben plaats gehad, of waar zware rivieren deze rijen van basaltkolommen kaal gespoeld hebben (1).

De bergen zijn meest van vulkanischen aard, sommige werpen nog altijd rook en somtijds vlammen uit, terwijl andere, als uitgebrande vuurbergen, tot eene altijddurende rust schijnen overgegaan te zijn (2). De uitwerkselen van het vuur, dat in het binnenste van dit gebergte werkzaam is, openbaren zich op vele plaatsen aan de oppervlakte, en schier op alle bergen vindt men de blijken van groote verwoestingen en instortingen, door onderaardsch vuur te weeg gebragt. Meestal zijn de grootste openingen, waardoor zich de verhitte en verbrande stoffen ontlasten of weleer ontlast hebben, op of nabij de toppen (3).

De hoofdgebergten in deze residentie zijn: 1, de *Gedé*, 2. het *Westelijke Kendang-gebergte*, 3. het *Papandajang-gebergte*, 4. het *Goentoer-gebergte*, en 5. het *Oostelijke Kendang-gebergte* (4).

Tot op eene zekere hoogte zijn meestal deze bergen door den mensch bewoond, en dragen de wegen en voetpaden, die zich in alle rigtingen daarop kruisen, de kennelijke sporen van veelvuldig gebruik. Waar men woningen aantreft, is ook alles bebouwd. Op de daartoe geschikte gronden zijn meer of minder uitgestrekte koffijtuinen of rijstvelden aangelegd. Het daarop volgende middelste gedeelte des bergs is gewoonlijk met hoog opgaand geboomte bezet, en zoo digt met rotting, bamboes, klimop en andere struikgewassen en slingerplanten begroeid, dat men zich op sommige plaatsen niet dan hoogst moeijelijk en met het kapmes in de hand door deze altijd groenende wildernis eenen doortogt kan banen. Hooger op neemt de groeikracht van het plantenrijk echter allengskens af, alhoewel de toppen, ook der hooge bergen, ofschoon meestal van opgaand geboomte ontbloot, nog

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 394.
(2) OLIVIER, *Tafereelen*, D. I. bl. 268. — DE WILDE, bl. 2 en 3.
(3) *De Oosterling*, t. a. p.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 416.

altijd eene menigte kreupelhout en kruiden voortbrengen, welke volgens de Heeren REINWARDT en BLUME aan het Europesche klimaat eigen zijn (1).

Eene menigte vlakten breiden zich tusschen de gemelde bergketenen uit, doch ook hier treft men onderscheidene heuvelen en kleinere bergen aan, die meestal tot aan en op de kruinen met boomen, struiken en kruiden bedekt zijn, en van eenen rijkdom van plantengroei getuigen, waarvan men in *Europa* niet ligt ergens eene wedergade zou vinden. De onophoudelijke afwisseling in de schoonheden, welke de natuur hier zoo ruimschoots ten toon spreidt, kan nimmer naar waarde beschreven worden. Zelfs het kunstigste penseel zou onvermogend zijn, om dit bekoorlijke land in al zijne pracht en schoonheid voor te stellen (2).

De Gedé.

De voornaamste toppen van den *Gedé* zijn: de *Gedé*, de *Gomoeroe*, de *Mandalawangi*, en de reeds vroeger (bl. 22) vermelde *Pangerangoe* (3).

De *Gedé* ligt op de scheiding tusschen het regentschap *Tjandjor* en de landgoederen *Soekaboemi* en *Tjipoetri*, 10 palen W. van *Tjandjor* (4). Het is de zuidelijkste van het gebergte *Gedé*, de hoogste berg der residentie, en een der hoogste bergen van het eiland *Java*. Hij heeft, volgens de berekening van den Hoogleeraar REINWARDT, 2766 Ned. ellen hoogte (5). Volgens Dr. JUNGHUHN zoude hij echter 3037, en volgens Dr. BLUME

(1) KUSSENDRAGER, bl. 94 en 95.
(2) OLIVIER, *Tafereel. en Merkwaardigh. uit Ned. O. I.*, D. I. bl. 268.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 416.
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 386 en 387.
(5) Het zelfde werk, D. I. bl. 393.

3051 ell. hoog zijn (1). De hoogste stand van den thermometer, bij de proeven, door den Hoogleeraar REINWARDT, in 1819, op den top genomen, was 71° en de laagste voor zonsopgang tusschen 46° en 47° F. (2). De Heer HORSFIELD, die den *Gedé* in 1812 beklom, had den stand van den thermometer met 59° F., en naar den door dezen naturalist opgemaakten stand van den barometer, rekent de Hoogleeraar REINWARDT, dat de hoogte van den *Gedé* met eene vermeerdering van 59 Nederl. ellen van zijne opgave verschilt. De krater van den *Gedé* is op den middelsten der drie toppen van dezen berg (3). Deze top, door de inlanders *Kawah* (vuurspuwende berg) geheeten, is slechts met een klein struikgewas en lage planten schraal begroeid (4). De krater is veel grooter dan de meeste anderen, door steile muren van basaltkolommen ingesloten, en gedeeltelijk met ingestort gesteente opgevuld. Uit eene trechtervormige kolk verheffen zich gedurig zwavel- en waterdampen, terwijl de binnenzijden van den krater met zuivere zwavel zijn overtrokken; de vallei tusschen dezen middelsten en den zuidelijken top, de *Seda Ratoes* (honderd dooden), is tot eene aanmerkelijke diepte met verbrand gesteente, puimsteen en lava-asch opgevuld, waaruit de vroegere uitbarstingen van dezen vulkaan kennelijk worden. Noordwaarts uit den krater komt de geheele spruit, welke te *Tjipanas* het warm bad vormt (5). Wanneer men dezen berg wil beklimmen, loopt de weg eerst door uitgestrekte koffijtuinen, en vervolgens door eene wildernis, langs eenen bergrug, *Pasir Santong*, opwaarts. Naar *Gassing* kan men te paard rijden, maar wijl de weg aldaar steil en slecht wordt, moet men afstijgen en de paarden achter laten. Het pad, hetwelk nu steil den berg oploopt, is op de meeste plaatsen niet meer dan 0,90 tot 1,25 ellen breed, en men ziet ter wederzijde in zeer diepe valleijen

(1) *Almanak voor Nederlandsch Indië* voor 1841, bl. 21.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 420.
(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 395.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(5) *De Oosterling*, D. I. bl. 396.

neder, door welke ter regterzijde de *Tjiblang* en ter linkerzijde de *Tji-saton* heenstroomt. Het nederzien op de hooge en zeer zware boomen, waarmede deze *lebars* of valleijen geheel bezet zijn, maakt eenen angstigen indruk op het hart (1).

Groote dikke bosschen en hoog geboomte, in soort zeer onderscheiden, doch waaronder de hooge hechte stammen van den rasamala en vele soorten van vijgenboomen bijzonder uitsteken, kenschetsen de middelbare hoogte van dezen berg en den vruchtbaren grond aldaar (2). De rijke verscheidenheid van houtsoorten, van klimop of langs den grond kruipende planten, gaat alle begrip te boven. Ook ziet men bij het begin van den togt hier en daar eenige *loebongs* of geheel zwarte apen in de boomen, en nu en dan vogelen, wier getal echter vermindert, naarmate men hooger komt (3). Op eene hoogte van ruim 1500 ell. ontwaart men naauwelijks meer een der gewassen, die in het lagere land gemeen zijn. Het hooge hout blijft ook nu nog, bij het verder opklimmen, lang voortduren, en de verscheidenheid der gewassen schijnt ook nog eenen geruimen tijd eer toe dan af te nemen, doch de gemelde gewassen worden al meer en meer door andere van eenen geheel verschillenden vorm vervangen, en het is vooral op eene hoogte tusschen 1700 en 2200 ell., dat de luchtgesteldheid het meest geschikt schijnt te zijn, om de grootste verscheidenheid van gewassen voort te brengen; zoodat een kruidkundige aldaar overvloedige stoffe tot waarnemingen zou vinden, daar een groot gedeelte dezer gewassen naauwelijks of in het geheel nog niet bekend zijn. Boven de gemelde hoogte tot op den top van den berg verandert de gedaante der gewassen al meer en meer; het meeste hout groeit krom en kreupelachtig; is even als de grond met dik mos overdekt, en heeft kleine, stijve, drooge bladeren. Op of omstreeks den top van den berg vindt men een groot aantal gewassen, welke niet dan aan andere geheel verschillende

(1) de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 20 en 21.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 421.
(3) de Wilde, bl. 21.

landstreken, als aan het *Alpische gebergte*, zelfs aan de koudere streken van *Europa*, aan *China*, aan *Japan* en aan *Nieuw-Holland*, eigen zijn (1).

Op den top van den berg wordt de aandacht als overstelpt door prachtige natuurtooneelen, welke men uit zulk een hoog standpunt te overzien heeft, en de oogen kunnen zich niet verzadigen in de beschouwing van die heerlijkheden der schepping, welke in zulk eene uitgestrektheid de bewondering tot zich trekken. Om de Oost vertoont zich de Cheribonsche berg *Tjermay* en het geheele *Bandongsche*, en in het Noordoosten de *Baai van Indramajoe;* vervolgens meer om de Noord de *Krawangsche landen;* in het Westen de *Reede van Batavia*, met de schepen, en alle de omliggende eilanden, de kust van *Sumatra*, enz.; om de Zuidwest het geheele *Bantamsche* en *Tangerangsche*, en verder langs het Zuiderstrand, de *Wijnkoopsbaai*, de *Djampang-distrikten* en anderen. Meer in de nabijheid vertoonen zich aan het gezigt alle de *Tjandjorsche* bergen, de geheele afhellende vlakten tot *Batavia*, het land *Tjipamingkis*, *Baloeboen* en andere distrikten van *Tjandjor*, waarvan het panorama allertreffendst is, en juist aantoont welke gedeelten al of niet bebouwd zijn (2).

De drie toppen van den *Gedé*, zoowel als de lagere, daar omheenliggende heuvelen, hebben aan de inlandsche dichters gelegenheid gegeven, om de herinnering der grootheid en magt van hunne oude koningen levendig te houden. Deze bergen verbeelden namelijk niets minder dan puinhoopen van een paleis, hetwelk PRABOE-WANGI (volgens de Soendasche overleveringen, de zoon van TJIOENG-WANARA, den stichter van het Padjadjaransche rijk) op die plaats oprigtte. Het paleis zelf stond, waar zich thans de *Gedé* verheft; de *Gamoeroe* was de paseban, de *Pangerangoe* de mesdjiet of moskee, en de kleine bergen slavenvertrekken of woningen van des Konings vrouwen (3).

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 421 en 422.
(2) DE WILDE, bl. 22 en 23.
(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 396.

Den 12 November 1842 heeft de *Gedé* meer dan gewoonlijk en vrij beduidend gebrand, hetgeen niet alleen in de *Preanger-Regentschappen*, maar ook te *Buitenzorg* opgemerkt is geworden. Ter laatstgemelde plaatse viel zelfs een zoogenaamde aschregen. Alhoewel zich geen vuur vertoonde, liet de zware rook, welke onophoudelijk uit den krater opsteeg, geen twijfel over ten aanzien van de buitengewone werking, waarin de berg verkeerde. Dit natuurverschijnsel heeft zich den 14 daaraanvolgende met vermeerderde kracht herhaald. Te *Patjet*, tien palen van *Tjandjor*, werden de vlammen gezien en weder slagen gehoord, even als twee dagen te voren.

De *Gomoeroe* of *Gamoeroe* ligt 5 palen Z. W. van *Tjipanas*, 14 palen Z. van *Soekaboemi*, en de *Mandalawangi* op de scheiding van *Soekaboemi* met *Tjipoetri* (1).

Het Westelijke Kendang-gebergte.

Van het *Westelijke Kendang-gebergte* zijn de voornaamste toppen: het *Kadongan-gebergte*, het *Brengbreng-gebergte*, de *Limo*, de *Patoeha*, de *Tiloe*, de *Bidal*, de *Soembong*, het *Malabarsche gebergte*, de *Kolatok*, de *Kendang* en de *Wajang* (2).

Het *Kadongan-* of *Kadogan-gebergte* ligt in het noordelijke gedeelte van het *Tjandjorsche* district *Djampong koelon*. Het *Brengbreng-gebergte* vormt de scheiding tusschen de *Tjandjorsche* districten *Djampong wetan* en *Tjidamar*, en de *Limo* ligt op de scheiding der *Tjandjorsche* districten *Djampong wetan* en *Tjikondang*, met het *Bandongsche* district *Boengga* (3).

De *Patoeha*, welke op de scheiding van de *Bandongsche* districten *Boengga* en *Tjisondari* met de *Tjandjorsche* districten *Djampong wetan* en *Tjidamar* ligt (4), is een vulkaan en

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 387.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 416. — *De Oosterling*, D. I. bl. 387 en 388.

(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 387.

(4) Het zelfde werk, t. a. p.

een der hoogste toppen van het *Westelijke Kendang-gebergte*, zijnde volgens de berekening van den Hoogleeraar REINWARDT 2257, volgens Dr. JUNGHUHN 2410 Ned. ellen hoog (1). De reeds vroeger (2) beschreven krater ligt aan de zuidoostzijde 190 ellen beneden den hoogsten top des bergs. Hooger naar de noordwestzijde heeft de *Patoeha* nog een tweeden krater, die geheel droog, zonder werking, en gedeeltelijk met plantgewas begroeid is (3). Men heeft van dezen berg treffende gezigten over uitgestrekte wildernissen en bosschen, en zonderling gevormde rotsgesteenten, woeste bergstreken, vooral naar het zuiden over het district *Tjidamar*, tot in zee. Er heerscht ook eene bewonderenswaardige verscheidenheid van planten en gewassen, welke naar de verschillende hoogten gedurig afwisselen.

De *Tiloe* of *Tilo*, op de scheiding van de *Bandongsche* districten *Tjisondari* en *Banjarang* met het *Tjandjorsche* district *Tjidamar* (4), is, volgens den Hoogleeraar REINWARDT, 183 Ned. ellen hoog (5).

De *Bidal* treft men op de scheiding van het *Bandongsche* district *Banjarang* met het *Tjandjorsche* district *Tjidamar* aan. Aan den voet van den *Soemboeng* of *Soembong*, welke op de scheiding van het *Bandongsche* district *Tjipitjang* met het *Tjandjorsche* district *Tjidamar* aantreft (6), ontspringt, uit een moeras, de *Tjitaroem* (7).

De hoogste oostelijke top van het *Malabarsche*, *Malebarsche* of *Mahlebarsché gebergte*, hetwelk in het *Bandongsche* district *Banjarang*, 6 palen van *Bandong* ligt (8), is, volgens den

(1) *Almanak voor Nederlandsch Indië* voor 1844, bl. 23.

(2) D. II. bl. 152—154, waar abusivelijk is opgegeven, dat de krater in het zuidwesten van den berg gevonden wordt.

(3) OLIVIER, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 332. — *De Oosterling*, D. I. bl. 396 en 397.

(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 387.

(5) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23.

(6) *De Oosterling*, D. I. bl. 387 en 388.

(7) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 206.

(8) *De Oosterling*, D. I. bl. 388.

Hoogleeraar Reinwardt 2259, en volgens Dr. Junghuhn 2410 Ned. ellen hoog (1). De lange vallei te midden van dit gebergte, door welke zich eene rivier nederstort, is allerschoonst en verrukt het oog door den onnoemelijken rijkdom aan planten en gewassen uit alle geslachten, welke men er bij iederen voetstap aantreft. Het getal dieren vermindert nogtans met de naar boven afnemende warmte, en het scheppend vermogen van een veranderd klimaat strekt zich op deze hoogte niet tot het meer bewerktuigd dierlijk zamenstel uit. Het hooge gebergte levert geene vruchtbare weiden voor het grazend vee meer op, en het verscheurend gedierte, waaraan het ten prooi verstrekt, moet natuurlijk in de nabijheid zijne schuilplaatsen behouden, terwijl de kruipende dieren uit hunnen aard nog minder de warme, broeijende waterplassen van het lagere land verlaten kunnen. Ook de meeste vogelen verheffen zich niet ver boven de vijgenbosschen, daar zij doorgaans hoofdzakelijk op wormen en insecten azen, en dus alleen in het lagere gebergte genoegzaam voedsel kunnen vinden. Bij het opstijgen door de bosschen hoort men nog lang het liefelijk gezang van eenen kleinen, zich met insecten voedenden, vogel en het eentoonig getik der spechten op de holle boomstammen; doch ten laatste verstommen ook deze toonen, en volgt een plegtstatig, door niets afgebroken, zwijgen der geheele natuur. Slechts de rhinoceros, die, door het banen van paden door anders schier ondoordringbare bosschen, den mensch niet zelden eene gewigtige dienst bewijst, ontziet zich niet het hooge gebergte, waar geen ander schepsel zich heen waagt, te beklimmen (2).

De *Kolatok* of *Kolattok* ligt op de scheiding tusschen de *Bandongsche* districten *Banjarang* en *Tjipitjang*, 8 palen Z. O. van de kampong *Banjarang* en 9 palen Z. W. van de kampong *Tjiparai* (3).

(1) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23.

(2) Kussendrager, bl. 121.

(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 388.

Aan den voet van den *Kendang* of *Goenong-Kendang*, welke tusschen het *Bandongsche* district *Tjipitjang* en het *Tjandjorsche* district *Tjidamar* ligt (1), en volgens HORSFIELD 1066 ell. hoog is (2), ziet men zeer schoone met rijstvelden bedekte en door heuvelen omringde vlakten, die nog woest en onbebouwd, en slechts met hoog opgeschoten gras en de Malabaarsche melastome begroeid zijn. Hoogerop is de voet van den *Kendang* met hoog in het wild groeijend gras bedekt; slechts hier en daar, inzonderheid in de vochtige dalen, die schuins van den voornaamsten top afloopen, vindt men kleine lommerrijke boschjes. Eene dikke laag roode, kleiachtige aarde, bedekt alle deze hellingen; slechts hier en daar vindt men er enkele bazaltbrokken ingedrukt; op eenige plaatsen loopen er ook lagen van enkel klei door. Van den noordelijken rand dezes bergs, op eene hoogte van 953 ellen, heeft men een allerschoonst uitzigt. In het N. W. ziet men den stompen kegel van den *Gedé*, welks voet bijna aan alle zijden in heuvelen uitloopt. De hoogste dezer heuvelen, de *Goenong-Kantjanoe*, die eenen uitgestrekten rug heeft, ligt ten Zuiden, en loopt, altijd lager wordende, naar den voet van den *Kendang* uit. Meer ter regter zijde bespeurt men eenen dergelijken rug, de *Goenong Kombong*, wiens toppen even als die van den *Goenong-Kantjanoe*, met bosch bedekt zijn. Een uitgestrekt hoog land, naar den *Gedé* oploopende, en overal met dorpen en bloeijende velden bedekt, ligt tusschen beide. Nog meer regts van den *Goenong Kombong*, ligt eene uitgestrekte bekoorlijke vlakte met golvende rijstvelden, door welke zich de *Kali-Tjikondang* heenslingert. Op den oever van deze laatste, zeer laag aan den voet van den berg, ontwaart men het dorpje *Nagrok*. Wanneer men van hier de reis verder berg op berg af voortzet, door een steeds in woestheid en schoonheid toenemend bergland, komt men te *Tjambaka*, een klein dorpje, dat 7 palen van *Tandjor*, op eene hoogte van 925 ell., eenzaam, van de geheele wereld

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 388.

(2) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23.

afgezonderd, te midden van, met welige bosschen bezette, heuvelen ligt. Schilderachtig liggen er de hutten tusschen het groen verspreid, onbekend met het gedruisch der wereld, terwijl het voor den reiziger, die uren lang door woeste bosschen omdoolde, eene alleraangenaamste verschijning is (1).

De *Wajang* of *Wayang* ligt tusschen het *Bandongsche* district *Tjipitjang* en het *Soekapoerasche* district *Kendang wesi*, 18 palen Z. van de hoofdkampong *Tjiparai* (2), en heeft, volgens Dr. JUNGHUHN, eene hoogte van 1873 ellen (3).

Het Papandajang-gebergte.

De hoogste toppen van het *Papandajang-gebergte* zijn: de *Papandajang*, de *Kawah-Manok* en de *Kawah-Tikaraha* (4).

De *Papandajang* of *Papadayan*, op de scheiding van het *Bandongsche* district *Tjipitjang* met het *Soekapoerasche* district *Kendang wesi*, ongeveer 2 palen O. van de *Wajang*, en omstreeks 19 palen Z. van hoofdplaats *Tjiperay* (5). Het is een brandende berg, die in het midden van den krater, volgens Dr. JUNGHUHN, 2143 ell. hoog is (6). Vroeger was het een der grootste vulkanen van *Java*, maar het grootste gedeelte is, na eene, in 1772 plaats gehad hebbende, korte doch hevige uitbarsting ingestort, zoo als wij dit reeds vroeger (7) meer omstandig vermeld hebben.

De *Kawah-Manok* of *Kawah-Manoek*, ligt op de scheiding van *Tjipitjan* met het district *Timbangantang*, en de *Kawah-Tikaraha* in het laatstgenoemd district, ongeveer 3 palen N. van den *Kawah-Manok* (8).

---

(1) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 173—174.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 388.

(3) *Almanak voor Ned. Indië* voor 1844, bl. 23.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 417. *De Oosterling*, t. a. p.

(5) *De Oosterling*, t. a. p.

(6) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23.

(7) D. II. bl. 136. Vergelijk mede RAFFLES, *the history of Java*, Vol. I. pag. 14 in not.

(8) *De Oosterling*, t. a. p.

Het Goentoer-gebergte.

Van het *Goentoer-gebergte* zijn de voornaamste toppen: de *Goentoer*, de *Tindjoe-laut*, de *Gadjah*, de *Agoeng* en de *Maragit* (1).

De *Goentoer* of *Goenong-Goentoer* (d.i. Donderberg), in het district *Timbangantang*, ongeveer 4 palen van *Trogong* (2), is een brandende berg, welks hoogste noordwestelijke kraterrand, volgens den Hoogleeraar Reinwardt, 1857, volgens Junghuhn 2045 ellen hoog is (3). Hij doet zich voor als een kolossale zand- en steenhoop van eene stompe kegelvormige gedaante. Geen enkel grasscheutje versiert zijne kale helling. Van den uitgetanden rand zijns kraters tot aan zijnen voet is hij met zwartachtig zandsteengruis bedekt, hetwelk in stroomen schijnt te zijn afgevloeid. Tot ver in de rijstvelden, zelfs daar waar de bodem vlak wordt, hebben zich deze stroomen uitgestort, welke naarmate men lager komt, vlakker worden en zich meer uitbreiden. Ten Oosten en Zuiden van den berg zijn zij het meest doorgedrongen. Aan de zuidwestelijke helling van den berg treft men eene kloof aan, die hier in eene kromme rigting naar beneden loopt. Overal waar men den voet zet, ontmoet men waterdampen, welke door onmerkbare spleten uit den grond opstijgen, en rondom welke een witte (aluinaardige) aanslag de steenen bedekt. De voetstappen klinken hol, terwijl men op niets anders treedt dan op steenblokken, die met zand en fijn gruis bestrooid zijn. De steentjes, welke even als het zand uit verbrijzeld basalt bestaan, zijn van de grootte eener erwt tot die van een voet; de meeste hebben de dikte van een of twee duim. Met zulk gruis, dat onder de voeten wegrolt, is de geheele berg overdekt; enkele bazaltblokken van 1½ tot 6 ell. in diameter steken er hier en

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 417.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 389.
(3) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23.

daar uit; de kleur is gemeenlijk graauw; men vindt echter ook vele meer afgeronde, tot klompen gestolde stukken van eene dof roode kleur, die klaarblijkelijk een hoogeren graad van warmte doorgestaan hebben, maar eveneens uit bazalt gevormd zijn. De bergruggen, waarop deze laatste in menigte liggen, hebben in de verte eene donker roodachtige kleur. Bij het hooger klimmen ziet men zich genoodzaakt hamers te gebruiken, om trappen of kerven in het aaneengebakkene, op de oppervlakte vrij gladde gruis te houwen, daar de voet onmogelijk op de schuinsche afhelling kan blijven staan. Andere bergruggen of takken bestaan uit eene laag geheel los en beweegbaar gruis, zoodat men er wel 3 palm inzinkt en bij iederen voetstap weder eenen halven achteruitglijdt; nog andere bestaan uit fijn zand, op hetwelk men zich wel ligt kan laten afglijden, doch hetwelk in het opklimmen niet weinig vermoeit. Het gemakkelijkst om op te klimmen zijn echter die plaatsen of ruggen, waar groote stukken van 3 tot 6 palmen in doorsnede op elkander gestapeld liggen; deze leveren een vast steunpunt voor den voet op, en is het noodig, ook uitstekken, waaraan men zich met de handen kan vasthouden. Eenigzins onder den rand des kraters begint de groote klove, welke aan deze zijde des bergs naar beneden loopt, en uit welks wanden hier vele zwaveldampen opstijgen. Dit oord heeft een woest, rotsachtig aanzien, zoodat het schijnt, alsof daar door de schudding van den berg de steenen zijwaarts afgeslingerd en in de diepte geworpen zijn, want onder het 3 tot 6 ellen hooge steengruis bespeurt men lagen van klipsteen, die parallel met de afhelling des bergs loopen. Nadat men deze moeijelijk te begane plaats voorbij is, wordt de zandachtige bodem vlakker en men komt op eene hoogte, slechts weinige schreden van den noordwestelijken rand des kraters verwijderd, welke 2045 ell. boven de oppervlakte der zee ligt. In de diepte ziet men hier de uitgebreide vlakte met hare spiegelende meren en groene velden onder zich uitgebreid; onder de bergruggen, welke haar omgeven, verheft de hoog met groen bezette *Tjikoray* majestueus zijne spits. In de onmiddellijke

nabijheid is echter alles woest en dor. Diep onder zich ziet men de afgebrokkelde rand van den zuidelijken wand des kraters, welke op zijn minst 60 tot 90 ell. dieper schijnt te liggen. Den hoogen noordwestelijken rand des kraters moet men met omzigtigheid naderen; want hier heeft men bedriegelijk met zand bedekte enge spleten, die in parallelle rigting en op verschillende afstanden van den rand loopen; dunne zwaveldampen stijgen hier en daar door kleine openingen uit haar op, om welke zich het gele aangewaaide zand cirkelvormig heeft opgehoopt. De hoogste rand des kraters stijgt naar het Noordwesten zachtkens tot eenen afgeronden top of eenen rug op, die 50 ell. hooger ligt dan de rand zelf. Deze geheele rug en de schuine grond welke van daar tot aan den rand des kraters afloopt, bestaat wel uit niets anders, dan uit zand en steengruis, doch is overal met eene geelachtig bruine korst bedekt, uit wier tallooze scheuren en reeten duizende kleine dampwolken met sissend geraas te voorschijn komen; daarbij is de grond zoo heet, dat de warmte zelfs door dikke zolen gevoeld wordt. Op de andere zijde loopt de rug eenigzins sterker af en vormt een klein dal, dat hem van eenen anderen top scheidt, die zich achter hem ten Noordwesten van den rand des kraters, doch veel hooger en spitser verheft. Deze top is 2200 ell. hoog, dus 156 ell. boven den hoogsten wand des kraters verheven. Hier heeft men een bekoorlijk uitzigt. Alles wat men om zich heen en aan zijne voeten ziet, draagt wel de sporen van verwoesting; niets dan dorre steile afhellingen van zwart zand, met steenpuin van allerlei grootte bedekt; maar diep onder zich, aan de andere zijde van de vulkaan en gedeeltelijk door hare dampen verborgen, ontwaart men de vlakte met hare rijstvelden, vischrijke meren en belommerde dorpen, rondom door bergketenen omgeven (1).

De uitbarsting van den 28 October 1818 hebben wij reeds vroeger vermeld (2).

---

(1) Dr. JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 197—200.
(2) Zie Deel II, bl. 138.

Den 14 Junij 1825, in den nacht had er weder eene uitbarsting plaats. Reeds op den avond vóór de ontbranding had men eenen dikken rook loodregt hemelwaarts zien stijgen, die nogthans niet van het minste gedruis verzeld ging. Tot half-acht uur bespeurde men hierin geen verandering, toen eensklaps eene menigte gloeijende steenen, grof zand en asch, met eene vreesselijke kracht en onder een ontzettend gebulder, werden uitgeworpen. Tegen den middag nam deze steen-en aschregen van lieverlede af, en hield kort daarna geheel op. De uitgebraakte stoffen waren door den wind meerendeels Zuidwaarts afgedreven, zoodat *Malaija*, *Tjibodas*, *Dongdeh*, *Trogan-Koeler* en *Lelles*, alle plaatsen tot het district *Timbangantang* behoorende, daarmede geheel overdekt werden. Men berekent, dat 1,026,892 koffijboomen hierdoor deels vernield, deels grootelijks beschadigd werden. De geheele oogst werd van de boomen afgeslagen, zoodat het daaruit ontstane verlies op 4000 pikols kan begroot worden; terwijl nog bovendien 1449 *petaks* (akkers, welke door één man kunnen bewerkt worden) rijstvelden onder de asch bedolven geraakten. Tot den 16 was de berg nu stil, doch op den 17 vertoonde hij zich weder met zwarte wolken omhuld. De krater werd bij deze uitbarsting zeer verwijd, en onderscheidene groote steenklompen rukten zich zoodanig los, dat zij ieder oogenblik in de diepte schenen te zullen nederstorten (1).

In December 1834 had er ook eene uitbarsting van den *Goentoer* plaats, waardoor aan het rijstgewas en de koffijtuinen aanmerkelijke schade werd toegebragt (2).

Op den 23 Februarij 1835 begon deze berg weder te branden, en aarde, zand en steenen met zulk een hevig geraas uit te werpen, als men in de laatste tijden niet meer gewoon was (3).

---

(1) Kussendrager, bl. 118.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 418.

(3) Kussendrager, bl. 118 en 119.

Den 26 November 1836 had er nogmaals eene uitbarsting plaats, welke van 's middags 12 tot 4 ure in den namiddag duurde. Met een hevig geweld steeg eene rookkolom op, en zand en steenen werden wijd en zijd heen geworpen (1).

Deze berg heeft ook den 14 November 1841 eene groote hoeveelheid rook, asch en steenen uitgeworpen, vergezeld van een zwaar onderaardsch gedruisch. Tot op een afstand van 10 palen, werd de grond overdekt met eene laag zand en asch van 2 tot 4½ duim hoogte, waardoor eene uitgestrektheid van ruim 300 bouws *sawah*, en eene aanplanting van 400,000 grootendeels vruchtdragende koffijboomen aanmerkelijk zijn beschadigd geworden.

De laatste uitbarsting van den *Goedoer* schijnt den 17 October 1847 te zijn begonnen, terwijl de berg eerst den 29 dier maand tot rust kwam. De aschregen, welke daardoor veroorzaakt werd, was tot aan de grenzen van de residentie *Bantam*, en dus op eenen afstand van meer dan 80 palen Westwaarts van de plaats der uitbarsting, opgemerkt geworden (2).

De *Tindjoelaut* ligt op de scheiding van het distrikt *Tjikoemboelan* met het distrikt *Limbanang*, ongeveer 6 palen Noordwaarts van de hoofdplaats *Lelles;* de *Gadjah* of *Olifant* in het distrikt *Timbangantang;* de *Agoeng* of *Agong*, en de *Maragit* op de scheiding van *Timbangantang* met *Tjikoemboelan* (3).

Het Oostelijke Kendang-gebergte.

De voornaamste toppen van het *Oostelijke Kendang-gebergte* zijn: de *Poetri*, het *Mandalawangi-gebergte*, de *Karoeng-Roeman*, de *Boekit-Toenggoel*, de reeds hier boven beschreven (4) *Tangkoeban-Prahoe*, de *Boeranggrang*, de *Tjidoem*, de *Toembak Roejong*, de *Telaga Bodas*, de *Karatjak*, de *Tjikoraai*,

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 204.

(2) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 Januarij 1848.

(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 389.

(4) Bladz. 71 en 72.

de *Tampo-Maas*, de *Tjikramas*, de *Datas*, de *Paråkrak*, de *Simpay*, het *Tjarenang-gebergte*, de *Bang-Boelan*, het *Galoenggoeng-gebergte*, het *Tahi-Koeskoes-gebergte*, de *Pogor*, en de *Pajong* (1).

Er zijn twee toppen welke den naam *Poetri* of *Goenong Poetri* (d. i. *Koninginnenberg*) dragen, de eene in het distrikt *Timbangantang*, een weinig Zuidwaarts van den *Goentoer*, de andere in het Soemedangsche distrikt *Tjiawi*, ongeveer 5 palen Oostwaarts van de hoofdkampong (2).

Het *Mandalawangi-gebergte* ligt op de scheiding tusschen de Bandongsche distrikten *Tjitjalingka* en *Tjikoemboelan*, ongeveer 5 palen N. van *Lelles*, en omtrent 5 palen Z. O. van *Tjitjalingka;* de *Karoeng-Roeman* in het Bandongsche distrikt *Tjitjalingka*, ongeveer 3 palen N. O. van de hoofdkampong van dien naam, en de *Boekit-Toengoel* op de scheiding van het *Bandongsche* distrikt *Oedjoeng-Brom* en het *Krawangsche* distrikt *Waniasa*, ongeveer 10 palen N. van de hoofdnegorij *Bandong*. De *Boeranggrang* ligt op de scheiding tusschen het *Bandongsche* distrikt *Tjilokotot*, het *Tjandjorsche* distrikt *Gandasoli*, het *Krawangsche* distrikt *Waniasa*, en het distrikt *Oedjoeng-Brom*, ongeveer 13 palen N. van *Bandong*, 14 Z. O. van *Gandasoli*, 7 O. van *Radjamandala* en 10 palen N. van *Lewigadja* (1). De weg aan den zuidelijken voet van dezen laatsten berg loopt zachtglooijende op door uitgebreide koffijtuinen, die hier de helling der bergen tot op eene aanzienlijke hoogte bedekken. Van het dorp *Tjamboetipa*, dat, door tuinen vol bloeijende rozen omgeven, aan de helling van den berg ligt, heeft men een uitgestrekt gezigt op de Bandongsche vlakte, met de daarin verstrooid liggende rijstvelden en boschjes. De berg zelf is van rondsom door bergketenen omgeven, die in het Z.Z.W. zich amphitheaterswijze vertoonen, terwijl de eene kruin altijd hooger boven de andere uitsteekt, tot de achterste en verste rug van den *Patoeha* den

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 417.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 389 en 391.

horizont begrenst. Ongeveer 4 palen van *Tjamboetipa* ziet men in eene diepe naauwe klove, welke ter wederzijde hooge met hout bezette wanden heeft, eenen schilderachtigen waterval van de *Kali-Tjimai*. Scherp steekt de heldere waterzuil af bij den zwarten rotswand en het groene mos waarmede deze hier en daar bedekt is. Aan de onderste helling van de enge klove strekken wilde *pisangs* hunne dikke bladeren uit, en hoog boven de klove verheft het bosch zijn digt gebladert. Vijf palen verder ontmoet men eene kleine bloedwarme bron, die digt bij de *Tjibeureum* tusschen sponsachtigen basaltsteen uit eene bijna cirkelvormige opening ontspringt, en, naar het zeggen der Javanen, eerst sedert het laatst van het jaar 1835 ontstaan is. Het water laat overal een okergeel bezinksel na, en de smaak is zout- en ijzerachtig. De door dit water bespoelde steenen zijn met groene draden bedekt (1).

De *Tjidoem* ligt in het Bandongsche distrikt *Boengga*, 4½ paal N. van de *Patoeha*, en de *Toembak-Roejong* op de scheiding van de distrikten *Boengga* en *Tjisondari*. De *Telaga-Bodas*, op de scheiding van de *Limbangansche* distrikten *Soeda-Larang* en *Wana-Radja*, met de *Soemedangsche* districten *Radja-Polla*, *Indihijang* en *Tjidjoelang*, ongeveer 12½ paal O. van de hoofdnegorij *Garoet* (2) is, zoo als wij reeds vroeger gezien hebben (3), merkwaardig om de geweldige werking welke nog altijd in zijn binnenste plaats heeft.

De *Karatjak* ligt op de scheiding van de Soemedangsche distrikten *Baloeboer* en *Singa-Porna*. De *Tjikoraai* of *Tjikoray*, op de scheiding tusschen het *Limbangansche* distrikt *Panembong*, het *Soemedangsche* distrikt *Baloeboer*, en de *Soekapoerasche* distrikten *Tradjoe* en *Batoewangi*, ongeveer 12 Z. van *Garoet*, is benevens de *Gedé* de hoogste berg van *Java* (4).

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S 187 u. 188.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 390.
(3) D. II. bl. 149.
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 390 en 395.

De *Tampo-Maas* of *Tampomas* ligt op de scheiding tusschen de *Soemedangsche* districten *Melandong*, *Depok*, *Baloeboer* en *Tjoengijang*, ongeveer 9 palen N. van de hoofdnegorij *Soemedang*, 6 palen O. van *Depok*, 4 palen Z. van *Melandong*, en 7 palen W. van *Tjoengijang;* de *Tji-kramas* op de scheiding tusschen de *Soemedangsche* districten *Baloeboer* en *Depok*, ongeveer 8½ paal N. W. van *Soemedang* (1). Het dorp van dien naam ligt aan den grooten postweg, 145 palen Z. O. van *Batavia*, 68 palen O. van *Tjandjor*, 10 palen W. van *Soemedang* (2). De *Datas* treft men mede in het district *Soemedang* op de scheiding tusschen de districten *Baloeboer* en *Depok*, omstreeks 3 palen N. van *Soemedang* en 4 palen Z. van *Depok*, aan. De *Parakrak* en de *Simpay* liggen op de scheiding van de districten *Baloeboer* en *Derma-Radja*, de eerste omtrent 10 palen O. van *Soemedang* en 5 palen N. van *Derma-Radja*, de andere 10 palen O, van *Tjitjalingka* en 6½ paal N. van *Limbangan.* Het *Tjarenang*-gebergte, op de scheiding van de *Soemedangsche* districten *Pawonang*, *Malambong* en *Pagaragong*, met het *Cheribonsche* grondgebied, strekt zich uit van ongeveer 8 palen Z. van *Pawenang* tot 3 palen O. van *Malambong* en 5 palen N. van *Pagaragong* (3). In dit gebergte neemt de *Tjitandoewi* haren oorsprong (4).

De *Bang-Boelan* ligt op de scheiding van *Malambong* en *Tjiawi*, nagenoeg 7 palen Z. van de hoofdplaats *Malambong* en 7½ paal W. van *Tjiawi.* Het *Galoengoeng*-gebergte strekt zich door de *Soemedangsche* districten *Radja-Polla*, *Indihijang*, *Tjidjoelang* en *Tasik-Malajoe* heen, langs de scheiding dezer districten met de *Limbangansche: Soeda-Larang* en *Wana-Radja* (5) en is alzoo een schakel van de bergketen, die aan den voet van den *Tjikaraki* eenen aanvang nemende, van het W. naar het N.

(1) *De Oosterling*, bl. 390.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 187

(3) *De Oosterling*, t. a. p.

(4) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, bl. 206.

(5) *De Oosterling*, t. a. p.

voortloopt, en een gedeelte van den cirkel vormt, welke de natuurlijke scheiding der regentschappen *Soemedang* en *Limbangan* uitmaakt. De *Galoenggoeng* verheft zich op eenen afstand van 31 mijlen van den *Tjokorahi*, en springt dan eenigzins oostelijk buiten den bergrug, die uit verschillende, in eene halfronde ligging rondom de kruin oprijzende toppen, als den *Dingding-ari* in het Zuiden, den eigenlijk zoogenaamden *Galoenggoeng* in het Westen, en den *Tjandjor* en den *Seupat*, in het Noorden is zamengesteld. Van het Westen naar het Oosten begint zich, aan den voet van den *Galoenggoeng*, eene diepe vallei te vormen, die zich vervolgens verbreedt, en zich eindelijk, in eene zachte afhelling, bij de vlakte verliest, welke de boorden uitmaken van de rivieren de *Tjitandoewi* ten Oosten en de *Tjiloewar* ten Westen (1).

De eigenlijke *Galoenggoeng*, welke, zoo als wij reeds vroeger gemeld hebben (2), zwarte en modderachtige zelfstandigheden uitwerpt, werd vroeger door een digt bosch voor de oogen verborgen, doch werd bij de uitbarsting van 1822 ten eenenmale van geboomte ontbloot en overdekt met eene soort van aarde, gelijk aan die, welke aan den voet van den *Goentoer*, van den *Papandajang* en op verschillende hoogten van den *Gedé* gevonden wordt, en ongetwijfeld ook van deze bergen is voortgekomen. De *Galoenggoeng* stond vroeger waarschijnlijk in gemeenschap met den vuurberg *Telaga-Bodas*, die tot de zelfde bergketen behoort, en waarvan de krater slechts 4 mijlen van dien, welke zich thans in den *Galoenggoeng* gevormd heeft, verwijderd is (3).

De *Tjikoenir*, eene der kleinste rivieren, die door de vallei loopen, en nog onderscheidene andere nemen haren oorsprong uit den *Galoenggoeng* en storten in watervallen op de vlakte neder, om zich vervolgens met de *Tjitandoewi* of de *Tjiloewar* te vereenigen. De geheele landstreek tusschen deze

---

(1) Kussendrager, bl. 120 en 121.

(2) Zie D. II. bl. 144—148.

(3) Kussendrager, bl. 121.

beide rivieren en den *Galoenggoeng*, is een der vruchtbaarste en meest bevolkte regentschappen (1).

Het *Tahikoeskoes*-gebergte ligt in het *Soemedangsche* district *Singa-Porna*, weinig Z. W. van den *Galoenggoeng;* de *Pogor*, op de scheiding tusschen de districten *Passir-Pandjang* en *Mandala* en de *Pajong* of *Pajoeng* op de scheiding tusschen de districten *Mandala*, *Passir-Pandjang* en *Djanggala*, ongeveer 13½ paal Z. O. van den *Pogor* (2).

Verdere meldenswaardige bergen.

Behalve de genoemde bergen zijn nog in de *Preanger-Regentschappen* meldenswaardig de *Kawa-Domas*, de *Djondok* en de *Passir-Goeng*.

De *Kawah-Domas* of *berg van achthonderd holen*, ontleent zijnen naam van de menigte holen of spelonken, die men er vindt, en welke rook- en zwaveldamp laten ontsnappen. Een der kraters van dezen berg behoort tot de grootste van *Java;* op den bodem is in het midden een zwavelmeertje (3).

De *Djondok* ligt in het *Soemedangsche* district *Djanggala*, ongeveer 7 palen Z. O. van de hoofdkampong *Kiara-Koening* (4).

Van de *Passir-Goeng*, die zich in het district *Bandong* verheft, en op welke veel doornachtige bamboes groeit, geniet men naar alle zijden een bijzonder bekoorlijk gezigt. Schilderachtig ligt het dal, dat rondom door met wouden bedekte bergen omgeven is, aan de voeten van den beschouwer uitgestrekt. In het Zuidwesten ontwaart men onderscheidene loodregte rotswanden van eene bleeke kleur, die van den rand van eenen lang uitgestrekten rug in het dal afloopen. In

(1) KUSSENDRAGER, bl. 121.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 391 en 392.
(3) *Handl. tot de Aardr. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 88.
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 392.

het Westen ziet men eene brug, welke bij een dorpje over den *Kali-Tjitjambang* ligt, welke men, even als de *Kali-Tjiloem-moet*, onder door het dal ziet slingeren. In het Noordnoord-westen steekt boven de met wouden bedekte bergruggen de top van den ver verwijderden *Gedé* uit (1).

Wegen.

De groote postweg loopt door het Noordelijk gedeelte der *Preanger-Regentschappen* van het Westen naar het Oosten. Hij vangt op den top van den *Megamendong* aan, en beslaat eene lengte van 122 palen of 40 uren gaans (2). Naauwelijks is men in deze residentie gekomen, of men wordt in verrukking gebragt door de heerlijke natuurtooneelen, waaraan de oogen zich niet kunnen verzadigen (3). Indrukwekkend is het gezigt op de schoon gekroonde en met ontelbare parasiten en lianen bedekte *rasamala's*, aan wier voet meestal digt en ondoordringbaar heestergewas in eene bonte mengeling en ontelbare verscheidenheid groeit (4). Aan de Zuidzijde ziet men den *Blaauwberg* zich met majesteit verheffen en de wolken om zijne kruin vergaderen; ten Oosten weidt het gezigt, zich over een statig bosch uitstrekkende, in een heerlijk en zachtwijkend verschiet, hetwelk door de verscheidenheid en zamensmelting tevens het treffendste beeld der schoonste harmonie oplevert. Aan de Noordzijde rijst eene met zwaar hout bewassene en steil opgaande hoogte, waarachter in eene bergkom het bij uitstek fraaije binnenmeer *Telaga-Warna* gelegen is (5). Hier en daar treft men eene plek aan, waar de menschelijke hand zigtbaar is, door den aanleg van in vollen bloei staande koffijtuinen. Midden in de wouden zelfs

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 176.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 433. — *De Oosterling*, D. I. bl. 382.
(3) de Wilde, bl. 17.
(4) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, bl. 18.
(5) de Wilde, t. a. p.

vertoonen zich thans kleine bewoonde streken, hoog in het gebergte, waar vroeger slechts rhinocerossen ronddwaalden, en op het hoogste punt, waar de reiziger voorheen in de eenzaamheid zich nederzette, om uit te rusten, staat thans eene welbeklante *warong* (gaarkeuken), welke voor de vele landbouwers, welke langs dezen weg hunne groenten, vooral witte kool, naar *Buitenzorg* overbrengen, eene zeer nuttige onderneming is (1).

Van hier tot digt bij de volgende poststation is de weg altijd afhellende, en somtijds zoo steil, dat zonder de voorzorg van het vastbinden van een der achterwielen, door middel van eenen ijzeren schoen, de vreeselijkste ongelukken niet te vermijden zouden zijn (2).

Tot *Tjandjor* is de landstreek minder woest. Bergen en heuvels, die geheel of gedeeltelijk bebouwd zijn, worden door schoone vlakten en valleijen, welke eene aaneenschakeling van rijstvelden vertoonen, afgewisseld. Op vele plaatsen is deze landstreek van rivieren doorsneden, waaronder de heldere *Tjandjor*, wier wateren met een statig gedruisch over zware steenen vloeijen, zich bijzonder onderscheidt, en indien er nog iets kon ontbreken, om dit heerlijk en aan *Java* misschien alleen eigen gezigt te volmaken, zouden het de schoone dorpen, omringd van vruchtboomen en bamboesriet, zijn, welke men op de schilderachtigste wijze in deze uitgestrektheid verspreid ziet, en met het overige een geheel opleveren, waardoor de schoonheid en majesteit der natuur als het ware geheel omvangen wordt, en in welks beschouwing zich de aandacht nimmer verzadigen kan (3).

Verder langs den schoonen, ten tijde van het bestuur van den Maarschalk DAENDELS, over *Java* aangelegden en met boomen en heggen beplanten weg voortgaande, daalt men af tot aan de negorij of hoofdplaats van dit regentschap,

(1) VAN HOËVELL, t. a. p.
(2) Het zelfde werk, bl. 20.
(3) DE WILDE, bl. 29 en 30.

en tevens van de geheele residentie, *Tjandjor* genaamd (1). Uit deze negorij, de gewone postroute om de Oost vervolgende, loopt de weg door eene uitgestrekte vlakte, *Maléber* genaamd, de meest verwijderde en zich het verst uitbreidende voet van den *Gedé*. Zij helt zacht en gelijkmatig, naar het Oosten toe, af, tot aan de *Tjisokan*, op eenen afstand van acht palen van *Tjandjor* (2). Deze vlakte is allervruchtbaarst, en door de fraaiste schakeering van verschillende voorwerpen, als rijstvelden, koffijtuinen en dorpen, welke altijd eene schilderachtige vertooning opleveren, geheel overtogen (3).

Van den regter oever der *Tjisokan* af wordt het land vlakker en houdt de helling naar het Oosten op; de bodem is echter golvend in tamelijk gelijkvormige hoogten, en loopt op die wijze vijf palen ver tot aan de *Tjitaroem*. Groot en in het oogvallend is het onderscheid van deze streek, tusschen de *Tjisokan* en de *Tjitaroem*, met de vlakte van *Maleber*. Het is eene van menschen verlaten wildernis met digte bosschen en grassoorten begroeid (4). Over de *Tjitaroem* trekt men meestal op vlotten van bamboes, welke op praauwen of booten gelegd zijn. Ter plaatse van deze overvaart is aan beide zijden der rivier een gehucht gelegen, dat aan den westkant *Bayabang-Tjandjor*, en aan de oostzijde *Bayabang-Bandong* genoemd wordt (5). Deze gehuchten zijn voornamelijk bewoond door het volk, dat den reizigers bij de overvaart behulpzaam is (6).

Nu weinige jaren geleden is de weg van *Bayabang* verlegd, en loopt thans door het district *Tjiheja*, eene verlegging, welke reeds tijdens het bestuur van den Maarschalk DAENDELS ontworpen, doch toen niet doorgegaan is. De afstand van *Tjandjor* naar *Bandong* is daardoor zeven palen

(1) DE WILDE, bl. 30.
(2) VAN HOËVELL, D. I. bl. 35.
(3) DE WILDE, bl. 31.
(4) VAN HOËVELL, D. I bl. 36.
(5) DE WILDE, bl. 32.
(6) VAN HOËVELL, D. I. bl. 36 en 37.

minder geworden. Van *Bayalang*, en dus aan de overzijde, verandert de grond geheel van gedaante, loopende de weg thans onafgebroken nu over hoog dan over laag gebergte, uit schralen rooden grond bestaande, tot aan het poststation *Tjoeroek-agong*. Deze uitgestrektheid levert op vele plaatsen wel prachtige, ruwe en woeste natuurtafereelen op, doch mist dien verblijdenden invloed op ons gevoel, aan vruchtbare streken eigen. Landbouw en bevolking zijn er zeer beperkt, en zoo verre het oog zich uitstrekt, treft het slechts, behalve de posthuizen aan den weg, hier en daar een klein gehucht en eene enkele theeplantaadje aan. Van *Tjoeroek-agong* neemt alles weder eene vrolijkere gedaante aan; hier verlustigen zich de oogen weder in de menigvuldige koffijplantaadjen, uitgestrekte rijstvelden en welbevolkte dorpen; hier ziet men weder den mensch in maatschappelijke vereeniging, en de natuur mild in het vervullen van zijne behoeften; een gezigt dat altoos een streelender indruk op ons maakt, dan die verbazende natuurtooneelen, welke ons wel met ontzetting vervullen, doch ons het ware doel der schepping nimmer in een liefelijk omkleedsel vertegenwoordigen (1).

Aan de grenzen van de bergvlakte van *Bandong*, waar de weg kronkelende naar boven loopt, verheffen zich noordwaarts schilderachtig de *Pandjama*, de *Missighit* en de *Karang-Paranton*, drie kalkbergen, wier krijtwitte wanden door het groene bosch op onderscheidene plaatsen heenglinsteren; de wortels der boomen werken zich in de spleten en openingen der bergen, terwijl door deze zamenstrengeling allerlei zinbegoochelende voorstellingen de aandacht trekken; oude ridderkasteelen, bouwvallen van paleizen, hooge kunstige gebouwen schijnen zich achter het geboomte te verschuilen; van daar dan ook den naam *Missighit* (tempel), dien de inboorlingen aan eenen dezer bergen hebben gegeven. Van lieverlede begint zich de schoone vlakte van *Bandong* voor het oog te ontvouwen. Glinsterende waterspiegels van kleine meren, die de kunst door het

(1) DE WILDE, bl. 32 en 33. — VAN HOËVELL, bl. 37.

aanleggen van eenen dijk tot waterleidingen gevormd heeft, lagchen den reiziger uit de diepte tusschen groene heuvelen toe, en welbebouwde rijstvelden, met dorpen bezaaid, doen zich aan het oog voor (1). Door de zeer uitgestrekte vlakte nadert men de hoofdnegorij *Bandong* (2).

Van hier al verder om den Oost, den weg, welke nog ruim 13 palen door de vlakte loopt, vervolgende, begint men aan de *Tjibassie* weder door de ravijnen en over de steilte van een schoon gebergte te trekken. Nu loopt de weg meest over laag gebergte en levert hier en daar, zoo in de bebouwde valleijen als op de omliggende bergen en heuvelen, zeer schoone gezigten op. Nu eens dalende, dan rijzende, waardoor het oog telkens door vernieuwde afwisselende tooneelen verrast wordt, komt men aan den berg *Polla* (3). Een gedeelte van den weg loopt over dien berg heen, of liever is in zijne zijde uitgehouwen, zoodat men aan den eenen kant langs zijne steil oploopende hellingen, en aan den anderen kant langs duizelingwekkende valleijen en afgronden rijdt. Daarbij is de weg niet zeer breed, en veroorzaakt dus niet zelden aan reizigers, die voor het eerst langs die onafzienbare diepten rijden en niet sterk van zenuwen zijn, eene onaangename huivering. Het moet niet weinig moeite gekost hebben, om hier eenen rijweg aan te leggen, want daartoe was het noodig, nu eens zware brokken uit den berg te kappen, dan weder grond aan te voeren, om diepe kloven aan te vullen. Op zekere plaats, waar de weg door eene rots loopt, die men met kruid heeft laten springen, leest men een opschrift, hetwelk den reiziger berigt, dat dit reuzenwerk in 1822 is vervaardigd onder het opzigt en bestuur van R. Baron VAN DER CAPELLEN, want vóór dien tijd liep de weg over den *Polla* (4). Na dezen te zijn omgetrokken,

(1) VAN HOËVELL, D. I. bl. 37 en 38.

(2) DE WILDE, bl. 33.

(3) Het zelfde werk, bl. 34. — VAN HOËVELL, D. I. bl. 48.

(4) VAN HOËVELL, D. I. bl. 49 en 50.

wordt het gezigt al fraaijer en fraaijer, totdat men in de overheerlijke vlakten van *Soemedang* afdaalt (1).

De hoofdplaats van dit distrikt verlatende, loopt de weg nog eenige palen door eene welbebouwde en in alle rigtingen een fraai uitzigt opleverende landstreek, waarna hij, meer rijzende en dalende, over schrale gebergten voortloopt, totdat men te *Karangsambong* aan de boorden der *Tjimanoek* op de grenzen van *Cheribon*, gekomen is (2).

In deze residentie treft men op verschillende afstanden vierentwintig stations ter verwisseling van paarden, en in de drie hoofdnegorijen *Tjandjor*, *Bandong* en *Soemedang* even zoo vele nachtverblijven aan, waar van Gouvernementswege herbergen zijn opgerigt, die den reiziger in de gelegenheid stellen, om rust te nemen, en zich van verschillende levensbehoeften en ververschingen te voorzien. Ten einde alle oponthoud en lastige vertraging voor te komen, staat aan ieder der gezegde stations altijd een genoegzaam aantal paarden, zoo voor particuliere rijtuigen als voor den brievenpost, aangespannen, terwijl men daarenboven op enkele punten van den weg, waar deze bergop klimt en de helling buitengemeen steil en moeijelijk is, altijd buffels gereed vindt, die, op deze dienst afgerigt, voor de paarden worden gespannen, en aldus den zwaarst beladen wagen gemakkelijk op en over de hoogten brengen (3).

Het onderhoud van dezen weg, die inderdaad een meesterstuk in zijne soort mag genoemd worden, is, zoowel wat de bruggen, beschoeijingen, dammen en dijken, als wat de instandhouding der daarop gelegene poststations, loodsen en stallen betreft, aan de bevolking van het geheele gewest gelijkelijk opgedragen (4). Wanneer het noodig is, dat er reparatiën aan gedaan worden, wordt uit elk district, ook uit die, welke niet onmiddelijk aan den weg liggen, een bepaald getal manschappen

(1) DE WILDE, t. a. p.
(2) De zelfde, bl. 35 en 36.
(3) KUSSENDRAGER, bl. 113.
(4) De zelfde, bl. 112

opontboden. Het zelfde geschiedt in het vrije land *Tjipoetri* door den Landheer. Door de opening der nieuwe wegen, door *Tjihea* en over den *Polla*, is het onderhoud van den grooten postweg zeer vereenvoudigd geworden, alzoo juist dat gedeelte van dien weg, hetwelk nu vermeden wordt, namelijk de *Simpang* en de top van den *Polla*, altijd de meeste reparatiën vereischte (1).

Buiten den grooten postweg, en de onderscheidene wegen, die in de districten tot de koffijronden dienen, en die, volgens de afschrijvingen en aanplantingen veranderen, zijn er in de residentie nog de volgende vaste rijwegen, die gedeeltelijk met den wagen, gedeeltelijk slechts te paard kunnen gebruikt worden (2).

De weg van *Baijabong* naar *Tjikallong*, eene lengte van 7½ palen, is niet alleen met paarden, maar ook met wagens, en zelfs met artillerie te gebruiken. Die van *Tjandjor* naar *Tjikao*, 42 palen lang, is enkel met paarden te berijden. De moeijelijkheid van dezen steilen klipachtigen weg heeft het Gouvernement aangespoord, om eenen nieuwen pedatti-weg (een weg die met karren, door buffels getrokken, kan bereden worden) naar *Tjikao* aan te leggen. De weg van *Tjandjor* naar *Soekaboemi*, 18 palen, is een breede landweg, die zeer goed onderhouden wordt, en volkomen geschikt is voor artillerie. Die van *Soekaboemi* naar de grens van *Buitenzorg* is mede zeer goed en breed. Die van de hoofdnegorij *Bandong* naar de oude negorij van dien naam, 5 palen lang, is voor rijtuigen bruikbaar, en zou met eenige reparatiën ook voor artillerie en troepen kunnen dienen. Die van de *Tjiboessi* naar de hoofdnegorij *Garoet*, eene lengte van 38 palen, is slechts voor paarden gangbaar. Die van de hoofdnegorij *Garoet* naar de hoofdnegorij *Soemedang*, 56 palen lang, en die van *Garoet* naar de oude hoofdnegorij *Soekapoera*, 36 palen ver, zijn breede pedattiwegen, welke in het drooge saizoen voor wagens enz. bruikbaar, doch in den regentijd niet door te komen zijn. Die van de hoofdplaats *Malangbong* tot de pasangrahan *Tjipadat*,

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 386.
(2) Het zelfde werk, D. I. bl. 383.

aan de baai *Sira-Galoe*, eene lengte van 82 palen, is een pedatti-weg, die mede alleen in de drooge moesson met rijtuig kan gebruikt worden. Die van *Tjitjalingka* naar *Tjadas-bodas*, hoofdplaats van het *Limbangansche* district *Wanaradja*, 15 palen lang, is alleen voor paarden bruikbaar, en door het aanhoudend op- en afklimmen zeer vermoeijend. Die van de pasangrahan *Tjinoenoek*, in het district *Wanaradja*, naar den top van den berg *Telaga-bodas*, 7 palen ver, dient slechts om den *Telaga-bodas* te bestijgen, en is alleen voor paarden bruikbaar. Die van de kampong *Tjipeundeuwi*, in het *Soemedangsche* district *Tjiawi*, naar de *Cheribonsche* grensscheiding, loopende over de hoofdplaats *Paggeragong*, eene lengte van 10 palen, is een goede weg, waarover, na eenige verbetering, zelfs artillerie zou kunnen vervoerd worden. Die van *Malangbong* naar *Karang-Sambong* is een nieuwe en goede pedatti-weg (1).

Alle deze wegen zijn over het algemeen in tamelijk goeden staat, en beantwoorden aan het doel, waarvoor zij aangelegd zijn, namelijk de onderlinge gemeenschap der onderscheidene regentschappen en districten. Vermits de gemeene man, wegens de noodzakelijkheid om zijne koffijtuinen bij voortduring in orde te houden, nieuwe aanplantingen te doen of de vruchten in te zamelen, slechts weinig tijd aan de openbare werken besteden kan, is het onderhoud van den grooten postweg steeds toereikende, om zijne ledige uren te vervullen, en het zou onverantwoordelijk zijn, hem met het aanleggen van groote breede landwegen in het binnenste der residentie te belasten, alzoo hier geen van die omstandigheden bestaat, welke dergelijke ondernemingen in meer beschaafde, meer volkrijke en meer handeldrijvende landstreken onmisbaar maken (2).

De wegen, die voornamelijk tot het vervoeren der koffij moeten dienen, en door het gebruik van pedatti's veel te lijden hebben, worden met bijzondere zorgvuldigheid nagegaan, en ook alle andere kleine paden worden, voor zoo ver aldaar

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 383 en 384.

(2) Het zelfde werk, bl. 384 en 385. Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 434.

bruggen en andere onontbeerlijke werken voorkomen, door de inlandsche Regenten regelmatig onderhouden. De meeste wegen zijn voor transporten van artillerie, en vele zelfs voor den overtogt van troepen, ongeschikt. Wegens de algemeene gesteldheid van den grond in deze residentie, kan men bezwaarlijk eenige palen ver binnenslands reizen zonder bergen, diepe valleijen, kleine en groote rivieren en dergelijke meer te ontmoeten. Dit maakt eenen weg in het drooge saizoen moeijelijk, hoe veel te meer in den regenmoesson, wanneer die wegen soms voor voetgangers onbegaanbaar zijn (1).

Rivieren.

Van de menigte bergen ontspringen zesenveertig rivieren, waarvan de meeste langs de dorpen loopen, en, ofschoon onbevaarbaar, nut aanbrengen. De vijf volgende zijn slechts bevaarbaar: de *Tjitaroem*, de *Tjimanoek*, beide reeds vroeger beschreven (2), de *Tjimandiri*, de *Tjiwoelan* en de *Tjitandoei* (3). Van de overige zijn de volgende de voornaamste: de *Tjiboenikassi*, de *Tjikasso*, de *Tjidamar*, de *Tjilaki*, de *Tjikandang*, de *Tjikajingang*, de *Tjilangla*, de *Tjimelang*, de *Tjidjoelan*, de *Tjikoemboelan* (4) en de *Tjimelajoe* (5). Voorts zijn nog meldenswaardig: de *Tjisokan*, de *Tjisangkoei*, de *Tjitarik*, de *Tjipelas*, de *Tjiloetoeng* (6), de *Tjandjor* en de *Tjikoenir*.

De Tjimandiri.

De *Tjimandiri* ontspringt op het westelijk *Kendang-gebergte*, in het *Tjandjorsche* district *Djampong-Wetan*, en loopt in het begin noordwaarts tusschen de districten *Djampong-Wetan* en *Pesser* heen, tot zij na eenen weg van 7 palen den oostelijken

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 385 en 386.
(2) Zie D. II. bl. 287 en D. III. 72.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 4
(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 106—111.
(5) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 206.
(6) *De Oosterling*, D. I. bl. 111—113.

hoek van het vrije land *Soekaboemi* bereikt. Hier neemt zij de *Tjimerang* op, draait naar het Westen, en scheidt in deze rigting het vrije land *Soekaboemi*, ter lengte van 40 palen, van de districten *Djampong-Wetan* en *Djampong-Koelon*, en na in dezen loop de *Tjipellang*, de *Tjitjatti*, de *Tjigentong*, de *Tjitarik*, de uit het N. W. komende *Tjidjaro*, over welke laatste bij de zamenvloeijing met de *Tjimandiri* eene houten brug ligt, en nog vele kleinere rivieren te hebben opgenomen, vereenigt zij zich met de *Tjisemoet*, waarna zij schilderachtig door digtbegroeide oevers heenkronkelt, om zich vervolgens op de Zuidkust bij het dorp *Moewara-Tjimandiri* (d. i. monding der *Tjimandiri*) in de *Palaboewan-Ratoe* of *Wijnkoops-baai* te ontlasten. De oevers dezer rivier zijn meestal met welig bosschaadje begroeid, waarboven de toppen van tallooze waaijerpalmen (*Borassus flabelliformis*) uitsteken (1). Zij is aan haren mond, voor welken eene hevige branding staat, 100′ breed. Aan den oever, boven hare uitwatering, vindt men, behalve basaltsteenen, ook fraaije roode, groene en gele jaspis, witte agaat en kwartzsteenen van 2 tot 3 duim in doorsnede (2). Zij is slechts met praauwen bevaarbaar van den mond der kleine rivier *Tjidjajanti* tot waar zij in de *Wijnkoops-baai* uitloopt, zijnde eene lengte van 1½ paal; doch van *Banter-Gebang* af, zijnde 10 palen van haren mond, worden ook *geteks* of bamboezen vlotten gebezigd (3).

Voor eenige jaren heeft men aan de oevers der *Wijnkoops-baai* en langs de *Tjimandiri* etablissementen van koffij- en zoutpakhuizen aangelegd, tot beter en gemakkelijker vervoer dezer producten over zee naar *Batavia*, en daardoor den bloei van het zuidelijke gedeelte dezer residentie, welks bodem moerassig en onbevolkt was, aanmerkelijk bevorderd (4). Deze

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 106 en 107. Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 168.

(2) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 171.

(3) *De Oosterling*, t. a. p. — Kussendrager, bl. 96. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* bl. 423. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 143.

(4) D. W. Bosch Dz. *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van Neerlands O. I. Bezittingen*, bl. 113 en 114.

etablissementen worden door de aanzienlijke breedte en diepte dezer rivier, voor zoo ver zij bevaarbaar is, aanmerkelijk bevoordeeld. Ten gevolge van zware regens zwelt de *Tjimandiri* dikwijls geweldig op, zoo als onder anderen nog in den nacht van 9 op 10 Januarij 1838, toen zij, even als bijna alle overige rivieren op dat zelfde tijdstip, ver buiten hare oevers trad, en de daar even vermelde etablissementen, de negorij en de omliggende landerijen geheel overstroomde (1).

De Tjiwoelan.

De *Tjiwoelan* (Maanrivier), ook wel *Tjiwoelang* gespeld, ontspringt aan den voet van den berg *Karatjak*, op de scheiding tusschen het *Limbangansche* district *Baloeboer* en het *Soemedangsche* district *Singaparna* (2), neemt haren loop zuidwaarts, bewatert het geheele regentschap *Soekapoera*, en stort zich aan het zuiderstrand in de *Indische Zee* (3). Zij kan van de hoofdnegorij *Soekapoera* ook slechts bij de diepe plaatsen met praauwen worden bevaren. Op 1¼ paal van haren mond wordt het bed effen, en van daar tot aan haren uitloop kan men zich dus van praauwen bedienen; doch reeds 5 palen boven hare monding is zij voor vlotten bevaarbaar (4). De rivier is tamelijk breed, maar heeft lage, moerassige oevers, die zij, vooral in den westmoesson, dikwijls overschrijdt (5). Zij neemt, gedurende haren loop, de *Tjimawateh* en de *Tjilongan* op, welke beide aan den voet van de *Tjikoray*, in het *Limbangsche*, ontspringen en Oostwaarts vloeijen. De eerste loopt 19 palen door het district *Soekapoera*, de andere 18 palen door de districten *Tradjoe* en *Sallatjaoe* (6).

---

(1) Kussendrager, bl. 96 en 97. — Teenstra, t. a. p.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 109.

(3) Kussendrager, bl. 98.

(4) *De Oosterling*, t. a. p. — Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 423.

(5) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 142.

(6) *De Oosterling*, D. I. bl. 113.

De Tjitandoei.

De *Tjitandoei* of *Tjitandoewi* neemt haren oorsprong gedeeltelijk uit eenen der toppen van het gebergte *Tjarenang*, *Tjakraboewana* genoemd, in het *Soemedangsche* distrikt *Paggeragong* (1), gedeeltelijk uit het gebergte van *Cheribon* (2).

Aanvankelijk zijn het slechts een aantal kleine beken, die zich bij toeval vereenigen, tot zij, door den toevloed van vele bergstroomen, allengskens tot eene statige rivier aanwassen, welke, in eene zuidelijke rigting, de grensscheiding tusschen de *Preanger-Regentschappen* en de residentiën *Cheribon* en *Banjoemaas* uitmaakt (3). Zij kan van het dorp *Pataroeman*, in het district *Kawassan*, met groote, en van het dorp *Salaweh*, in het district *Djanggala*, met kleine praauwen bevaren worden. De afstand van *Salaweh* tot aan den mond der rivier is 48 palen (4). Bij de indigo-fabriek te *Lebak-Wangi* wordt zij van 22 tot 25 ellen breed; doch van daar door eene vlakte loopende, neemt zij al meer en meer in breedte en diepte toe, totdat zij zich eindelijk door de *Segara-Anakan* (Kinderbaai) tegenover het eiland *Noesa-Kembangan*, in zee stort (5).

In deze rivier loopt de *Tjiseël* uit, welke aan den voet van den berg *Payong*, in het *Soemedangsche* district *Passir-Pandjang* (grof zand), ontspringt, van den kampong *Tanglar*, in het district *Kawassan*, voor groote praauwen, en van den kampong *Kiana-Koening*, in het district *Djanggala*, zijnde eene lengte van 28 palen, voor kleine praauwen bevaarbaar is (6).

---

(1) *De Oosterling*, bl. D. I. 110. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 421.

(2) Kussendrager, bl. 222.

(3) De zelfde, bl. 98 en 222.

(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 110 en 111.

(5) Kussendrager, bl. 98 en 222. — Roorda v. Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p. — Temminck, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 143 en 148.

(6) *De Oosterling*, D. I. bl. 110.

Ten gevolge der zware stortregens is de *Tjitandoei*, den 26 September 1834, zoodanig gezwollen en buiten hare oevers getreden, dat te *Kali-Poetjang* de grond, ter hoogte van 6 palmen is overstroomd geweest.

De Tjiboenikassi.

De *Tjiboenikassi*, ontspringende in het district *Djampong-Wetan*, uit eene lagere bergketen, welke het *Brengbreng*-gebergte met het *Kendang*-gebergte vereenigt, valt met eene zuidelijke rigting in de *Indische zee* (1). Gedurende haren loop neemt zij de *Tjiboeni*, de *Tjibalapoelang*, de *Tjidampang* of *Tjitjampang*, de *Tjidolok*, de *Tjiloemoet*, de *Tjikroetoek* en de *Tjilintjing* op.

Ter plaatse waar de *Tjilintjing* in de *Tjiboenikassi* valt, zijnde ongeveer 2 palen van haren mond, wordt deze laatste rivier bevaarbaar (2).

De *Tjiboeni* stroomt door een diep eng dal, dat steile oevers heeft, welks reusachtige boomen het in statig donker hullen (3). De *Tjibalapoelang* komt uit den *Goenong-Karang* voort, stroomt, door een bekoorlijk dal, dat 880 ellen boven de oppervlakte der zee ligt, Zuidwestwaarts, en heeft aan haren oever een schilderachtig door bosschaadjen omgeven dorpje (4). De *Tjidampang* ontspringt aan den voet van den vulkaan *Patoeha;* loopt Zuidwestwaarts tusschen basaltrotsen door; besproeit het grootste gedeelte van het district *Djampong-Wetan*, en vereenigt zich, 12 palen van de uitwatering der *Tjiboenikassi*, met die rivier (5); terwijl aan haren oever, op 356 ellen boven de oppervlakte der zee, een

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 107.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) Junghuhn, bl. 177.
(4) De zelfde, bl. 175.
(5) *De Oosterling*, D. I. bl. 111.

klein landgoed, *Podjon-Pedehr*, ligt (1). De *Tjidolok*, welke haren oorsprong neemt uit den berg *Bantong*, ten W. van de *Tjiboenikassi*, valt, na eenen zuidelijken loop van 10 palen, nabij de kampong *Tjimapar*, 7 palen van de uitwatering der *Tjiboenikassi*, in deze laatste rivier (2). De *Tjiloemoet*, welke tusschen basaltbrokken heenbruischt en doorwaadbaar is, kronkelt zich door een bekoorlijk dal. De *Tjikroetoek* loopt langs den voet van het *Brengbreng*-gebergte en neemt onderscheidene beekjes op, door welke watervallen gevormd worden (3).

De Tjikasso.

De *Tjikasso* of *Tjikaso* neemt haren oorsprong in het gebergte *Kadogan*, op de scheiding tusschen de districten *Djampong-Koelon* en *Djampong-Wetan*. Zij begint eerst op 1 paal afstands van haren mond bevaarbaar te worden (4).

De Tjidamar.

De *Tjidamar* of *Tjidammer* ontspringt in het district *Tjidamar*, regentschap *Tjandjor*, uit den *Passir-tipis* of *Passir-nipis* (fijn zand), en ontvangt, omstreeks 2 palen van de kust, bij het dorp *Tjidahoen*, de wateren van de *Tjidahoen*, welke mede uit de *Passir-tipis* ontspringt en eenen 18 palen langen zuidelijken loop heeft. De *Tjidamar* valt, met eene zuidelijke rigting, in de *Indische zee*, en is van het dorp *Tjidahoen* tot aan haren mond voor kleine praauwen bevaarbaar (5).

---

(1) Junghuhn, t. a. p.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 107.
(3) Junghuhn, bl. 176.
(4) *De Oosterling*, bl. 107 en 108.
(5) Het zelfde werk, bl. 108 en 112.

De Tjilaki.

De *Tjilaki*, welke uit den berg *Kandang*, in het district *Tjidamar*, voortkomt, is, ofschoon van aanzienlijke breedte, voor geen soort van praauwen bevaarbaar, om reden haar stroom uitermate snel en hare bedding met grondklippen bezaaid is (1).

De Tjikandang.

De *Tjikandang*, *Tjikondang* of *Tjikendang* heeft haren oorsprong aan den voet van den berg *Papandaijang*, in het district *Kendang-Wesi* (2), en stroomt door een aangenaam dal, langs den voet van den *Goenong-Kendang*, Noordoostwaarts, om zich in de *Zee van Java* te ontlasten (3), nemende, 2 palen van den pasangrahan *Kendang*, de *Tjirompang* op, welke mede in het district *Kendang-Wesi* ontspringt en 14 palen door dat district loopt. De *Tjikandang* is insgelijks ten eenenmale onbevaarbaar (4).

De Tjikaingang.

De *Tjikaingang*, ontspringende uit den berg *Tjikoray*, in het *Soekapoerasche* district *Batoewangi*, wordt met kleine praauwen bevaren van den kampong *Kantjara* tot aan hare uitwatering, eene lengte van 2 palen (5).

---

(1) *De Oosterling*, t. a. p.

(2) Het zelfde werk, t. a. p.

(3) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 173.

(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 108 en 112.

(5) Het zelfde werk, t. a. p.

De Tjilangla.

De *Tjilangla*, welke uit den berg *Simpay*, op de scheiding tusschen de districten *Batoewangi* en *Tradjoe*, in het regentschap *Soekapoera* ontspringt, begint op 1½ paal afstands van hare uitmonding in zee bevaarbaar te worden. In het overig gedeelte van haren loop kan men zich alleen bij de *kedoengs* van praauwen bedienen (1).

De Tjimelang.

De *Tjimelang* heeft haren oorsprong op den berg *Dermang*, en vormt de scheiding tusschen het district *Soekapoera* en het *Soemedangsche* district *Mandala*. Zij is bevaarbaar voor kleine praauwen (schuitjes of kano's) van den kampong *Mangkabaija* tot aan hare uitmonding, zijnde 3½ paal. Van het overige gedeelte van haren loop geldt hetgeen van de laatstvermelde rivieren aangemerkt is geworden (2).

De Tjidjoelang.

De *Tjidjoelang* ontspringt uit het gebergte *Kendang*, in het *Soemedangsche* district *Mandala*, neemt, bij de kampong *Prigi*, de uit het zelfde gebergte voortkomende *Tjidjaloe*, welke met eenen zuidelijken loop het district *Mandala*, op eene lengte van 10 palen, doorsnijdt, en de *Tjiali* op, waardoor zij eene zeer aanzienlijke breedte verkrijgt, en kan van daar tot aan haren mond, eene lengte van 1½ paal, met praauwen bevaren worden (3).

---

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 109.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) Het zelfde werk, D. I. bl. 110 en 113.

De Tjikoemboelan.

De *Tjikoemboelan* neemt haren oorsprong uit het *Kendang*-gebergte, tusschen de districten *Kawassan* en *Tjikoemboelan*, in het regentschap *Soemedang*, neemt 1¼ paal van haren mond, de in het *Soemedangsche* district *Tjikoemboelan* ontspringende *Tjimangoe* op, en is van daar bevaarbaar; doch tijdens den vloed kan zij reeds van de hoofdkampong *Tjikoemboelan*, 1½ paal hooger, bevaren worden (1).

De Tjimelajoe.

De *Tjimelajoe* ontspringt in het regentschap *Bandong*, niet ver van de grenzen van *Krawang*, en stroomt, in de rigting van Noord ten Westen, door het *Krawangsche*, om zich nabij den hoek *Sedari* in zee te storten (2).

De Tjisokan.

De *Tjisokan* of *Tjisokan-kaleer* ontspringt uit den berg *Lima*, in het *Tjandjorsche* disirict *Tjikondang*. Zij vormt de scheiding tusschen de regentschappen *Tjandjor* en *Bandong*, besproeijende de districten *Boengga* en *Tjiheja* van het laatstgemelde, en *Tjikondang*, *Tjiketjoek* en *Malébor* van het eerstgenoemde, en vereenigt zich aan den Oostelijken hoek van het district *Tjiheja* met de *Tjitaroem*; zij zwelt nu en dan, bijzonder in den regenmoesson; tot eene verbazende hoogte aan, en brengt voorzeker aan de *Tjitaroem* veel water toe, alhoewel deze niet dadelijk na het opnemen van de *Tjisokan* bevaarbaar wordt (3).

(1) *De Oosterling*, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 199 en 206.
(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 111 en 112.

Door eene zware overstrooming, die den 18 April 1837 plaats had, is de brug over deze rivier, op den grooten postweg van *Tjandjor* naar *Bandong*, weggespoeld. Men was juist bezig die brug belangrijk te herstellen; drie daaraan arbeidende werklieden geraakten daarbij vermist, en het grootste gedeelte der houtwaren, tot de herstelling benoodigd, ging mede verloren.

De Tjisangkoewi.

De *Tjisangkoewi* neemt haren oorsprong op den berg *Tiloe* in het *Bandongsche*. Zij doorstroomt het geheele district *Banjarang*, ter lengte van 15 palen Noord ten Oosten (1), doorloopt de vlakte van *Bandong* (2), en stort zich nabij het dorp *Moewara-Tjisangkoewi*, op de scheiding tusschen *Banjarang* en *Baloeboer-Bandong*, in de *Tjitaroem* (3).

De Tjitarik.

De *Tjitarik* ontspringt uit den berg *Simpay*, in het district *Baloeboer*, regentschap *Soemedang;* maakt, Westwaarts loopende, 20 palen ver, de grensscheiding tusschen *Bandong* en *Soemedang* uit, en stort zich bij het dorp *Sapan*, op de scheiding van het *Bandongsche* district *Baloeboer* met het *Soemedangsche* district *Tandjongsahari*, in de *Tjitaroem* (4).

De Tjipeles.

De *Tjipeles*, ontspringende uit den berg *Djamboe*, in het *Soemadangsche* district *Tandjongsahari*, neemt haren loop Noordoostwaarts door de districten *Tandjongsahari*, *Baloeboer*

---

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 112

(2) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, bl. 38.

(3) *De Oosterling*, t. a. p.

(4) Het zelfde werk, t. a. p.

en *Tjoengijang* van het regentschap *Soemedang*, ter lengte van 25 palen, en valt bij de kampong *Tjipeles*, in laatstgenoemd district, in de *Tjimanoek* (1).

De Tjitoelong.

De *Tjitoelong* komt uit het gebergte *Sira-Talaga*, residentie *Cheribon*, scheidt vervolgens, in de residentie *Preanger-Regentschappen*, het *Soemedangsche* district *Derman-Wangi* van het *Cheribonsche* grondgebied, in eenen loop van 17 palen, en valt, 1 paal beneden de redoute *Tomo*, in de *Tjimanoek*, welke door het opnemen van deze rivier aldaar aanmerkelijk vergroot wordt (2).

De Tjandjor.

De *Tjandjor* is eene heldere rivier, wier water met een statig geruisch over zware steenen vloeit, in het regentschap van den zelfden naam, hetwelk naar haar aldus genoemd is (3).

De Tjikoenir.

De *Tjikoenir*, die haren oorsprong aan den *Galoenggoeng* heeft, stort zich met drie watervallen in eene kleine kom uit, die boven de vlakte, op omtrent een derde van de hoogte van den berg, ligt. De inlanders, die de boorden van dit riviertje bewonen, ontwaarden in de maand Julij van het jaar 1824 dat het water troebel was geworden, en wel dermate, dat degenen, die het doorwaad hadden, een witachtig schuim aan hunne voeten behielden. Het water had ook eenen zwavelachtigen smaak en eenen bitteren reuk aangenomen (4).

---

(1) *De Oosterling*, bl. 112, 113. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 206.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 113.

(3) de Wilde, bl. 30.

(4) Olivier, *Tafereel. en Merkwaardigh.*, D. I. bl. 270.

Zoo ver de hierboven beschreven rivieren bevaarbaar zijn, hebben zij deze hoedanigheid in geenen deele aan de kunst, maar alleen aan de natuur te danken. Uit het reeds aangemerkte blijkt, dat die bevaarbaarheid bij de meesten slechts tegen het einde van hunnen loop plaats vindt, alwaar zij, hunne bergachtige oevers verlatende, het weinige vlakke land bereiken, hetwelk zich, welligt door allengs aangespoeld zand, hier en daar aan den voet der lager afhellende kustgebergten gevormd heeft, en waar dus een ruimer en niet meer met klippen aangevuld bed hunnen loop veiliger maakt. Dit is namelijk het geval met alle rivieren, die zich uit de districten *Djampong-Koelon*, *Djampong-Wetan*, *Tjidamar*, *Kendang-Wesi*, *Nagara* en *Paroeng-karang* in de *Indische Zee* ontlasten. Zij ontspringen meest allen uit het *Westelijk-Kendang-* en *Brengbreng*-gebergte, welker trapswijze afhellende zijtakken zich overal tot aan de kust uitstrekken. Door deze zijgebergten heen storten zich die rivieren met eene geweldige kracht, en hunne ontelbare klippen, ondiepten en vallen dulden derhalve geenerlei soort van vaartuigen. De bewoners der gemelde districten, door geen kusthandel met andere gewesten van het eiland in betrekking staande, kunnen dan ook van de geringe uitgestrektheden dezer rivieren, welke nabij hunne monding bevaarbaar zijn, des te minder voordeel trekken, alzoo dit gedeelte van de kust niet eens voor de vischvangst geschikt is (1).

Alleen de rivieren van *Mandala* en *Tjikoemboelan* bieden in hunne gedeeltelijke bevaarbaarheid eenig nut aan de bewoners dier streken aan, doordien zij, meestal door vlakten stroomende, meer naar de binnenlanden toe genaakbaar zijn, en zich in de vischrijke baaijen *Panandjong-oost*, *Panandjong-west* en *Segara-Anakan* uitstorten. Aldus bevorderen zij aan den eenen kant den kleinhandel in lijnwaden, kapas en padi met de bewoners van *Noesa-Kembangan* en de kust der Vorstenlanden, terwijl zij aan den anderen kant ook aan de binnenlanders gelegenheid tot vischvangst geven (2).

---

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 113 en 114.
(2) Het zelfde werk, bl. 114 en 115.

Watervallen.

In het regentschap *Bandong*, 6 palen van den hoofdkampong *Bandong*, 6 palen van *Oedjong-Brom*, is de waterval van de *Tjikapoendoeng*. De rivier, welke eerst tusschen basaltsteenen als een breede stroom heenmurmelt, wordt plotseling in een, ½ uur lang, slechts weinig afhellend rotsbed geperst, en stort zich vervolgens, met eene enkele kolom water, van ongeveer 4 ellen doorsnede, ruim 12 ellen diep loodregt in een cirkelvormig, door donkere bosschen omgeven bekken neder, hetwelk zeer ruim en meer dan 6 ellen diep is. Op eenen geruimen afstand veroorzaakt de val van dit water een zoo zwaar geluid als van onderscheidene kanonschoten. De grond davert er van; de lucht wordt er door verkoeld, en de afstuivende waterdeelen tintelen in het zonlicht als vuurvonken met verschillende kleuren. Zware boomen overschaduwen het plegtige oord, en sommigen zijn door den storm ontworteld en in den afgrond geworpen. Het geheele tooneel veroorzaakt eenen eerbiedwekkenden indruk (1).

De *Tjimantri*, eene rivier die haren oorsprong heeft nabij de kraters van den *Takoeban-Prahoe*, en door het *Bandongsche* district *Tjilokotot* loopt, vormt onderscheidene watervallen, waaronder die van *Boegberag* en *Oelat* de voornaamste zijn; bij den eersten stort de zware waterzuil langs eenen steilen rotswand van 30 ellen naar beneden; die van *Oelat* is grootsch; de rivier stort zich in eene diepe kloof van ongeveer 60 ellen, waar het oog haar schemerend volgt (2).

Ongeveer 4 palen van *Tjamboetipa*, in het regentschap *Tjandjor*, heeft men den reeds beschreven waterval van de *Kali Tjimai* (3).

---

(1) Junghuhn, bl. 193. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* bl. 424.

(2) *Handl. tot de Aardr. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 88.

(3) Zie hiervoor blz. 142.

Kanalen en waterleidingen.

Er zijn in de residentie ***Preanger-Regentschappen*** eene menigte waterleidingen (***seloekans***), te weten in het regentschap *Tjandjor* 24, in dat van ***Bandong*** 9, in het ***Limbangansche*** 10, en in het regentschap ***Soemedang*** 13. Van alle deze waterleidingen is de rijstcultuur het voornaamste doel. Er bestaan boven de hier opgenoemde nog ontelbare kleine waterleidingen, omdat de inwoners op zoodanige plaatsen, die tot het aanleggen van eenige, of soms ook van een enkel rijstveld geschikt zijn, van elk spruitje voordeel weten te trekken. Alle deze waterleidingen zijn in een goeden staat, alzoo elk landeigenaar er belang bij heeft, dat de seloekans, voor het minst langs zijne eigene rijstvelden, wel onderhouden blijven. Ook vereischen deze waterleidingen zeer weinig reparatie; de bedding, eenmaal gegraven zijnde, behoeft nooit overvloedig water op te nemen, vermits het door dijken naar goedvinden kan gestuit worden. De meeste waterleidingen bestaan reeds van ouds, en het zou zeer moeijelijk, zoo niet onmogelijk zijn, den aanlegger van elke daarvan op te noemen. De in nieuwere tijden gegravene seloekans of waterleidingen zijn: de ***Tjimopakolan*** en de ***Tjikapoendoeng***, in het *Oedjoengbromsche*, door den Heer A. DE WILDE in 1818 aangelegd; de ***Tjimahi***, in 1819 door den zelfden landeigenaar in het district ***Tjimahi*** uitgevoerd; en de ***Tjikendang***, in 1821 door den Regent van ***Soemedang***, op zijne kosten, in het district ***Depok*** voltooid. Op de autorisatie van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN zijn ook in het *Tjandjorsche* district ***Gandasoli*** twee nieuwe waterleidingen aangelegd, waarvan de eene haar water uit de *Tjikao* ontvangt, en van haar hoofd westwaarts naar de vlakten ***Tagal***, ***Tjilentja*** en ***Tjipoendani*** loopt. De andere begint aan den noordkant van het gemelde district uit de ***Tjikaloempit***, en rigt zich, door eenige riviertjes versterkt, meer Zuidwaarts, om de vlakte *Tagal-Tjikarorija* te bewateren. Deze waterleidingen zijn

van het grootste belang, alzoo de gronden van de gemelde vlakten zeer geschikt voor de rijstteelt zijn, en de bevolking aldaar, door de betere bebouwing van den grond, spoedig vermeerderen zal. Hierdoor kan dan ook de cultuur in dit gewest meer uitbreiding bekomen, zoodat de onkosten dezer nieuw aangelegde werken ruimschoots door de voordeelen zullen worden opgewogen (1).

Meren.

Hoewel geen der talrijke meren van deze residentie eene aanmerkelijke uitgestrektheid bezit, zijn de meeste overvloedig van visch voorzien en daardoor voor de ingezetenen van geen gering nut. De voornaamste zijn: het meer *Andewadak*, het meer *Telaga-Warna*, het meer *Telaga-Patengan*, het meer *Bagendit*, het meer *Bassawahan*, de meren van *Leles*, het meer *Telaga-Bodas*, het meer *Loebak*, het meer *Tjikaboejoetan* en het meer *Tjiangkoewan* (2).

Het meer *Andewadak.*

Het meer *Andewadak*, in het regentschap *Soemedang*, levert behalve veel visch, ook een aantal lekkere watervogels, onder welke vele wilde eenden, op, die zeer groot, voedzaam en smakelijk zijn, en naar hare gewone verblijfplaats *andewadak* genoemd worden (3).

Het meer *Telaga-Warna.*

Het meer *Telaga-Warna*, op den kruin van den *Megamendong*, is niet groot van omvang (4), zijnde slechts ongeveer

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 122 en 123.

(2) Kussendrager, bl. 98—100. — *De Oosterling*, D. I. bl. 399.

(3) Kussendrager, bl. 98 en 99. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 424. — Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 113.

(4) Kussendrager, bl. 99.

80 ellen lang en ruim 30 ellen breed (1), doch door de ligging op den top van zulk eenen hoogen berg een niet gewoon verschijnsel (2). Het is, naar men wil, een uitgebrande krater, van alle zijden, behalve aan eenen kant, waar men hem kan naderen, door hooge rotsgevaarten omgeven, waarop hier en daar de krachtige vegetatie zich eene plaats heeft weten te veroveren, en in welks spleten en kloven de *warongs*, wilde *pisangs* en hooge varens zijn doorgedrongen. De krater zelf is gevuld met helder water; de schaduwen der rotsen en boomen verwen het met eene afwisseling van tinten, die aan de plaats den naam van *telaga-warna* (het gekleurde meer) heeft doen geven (3). De bodem van dit meer bestaat geheel uit eene fraaije, zuivere, goudgele okeraarde, die zeer fijn, en gedroogd zeer ligt is (4), Somber is het op dit, in het digte woud verscholen, plekje, waar eene plegtige stilte heerscht, die maar zelden door het gefluit van eenen schoonen gevederden vogel of door eenig ander levend wezen wordt gestoord (5). Opmerkelijk is het, dat daarin zoogenaamde goudkarpers gevonden worden, die zoo tam zijn, dat zij het hun toegeworpen aas bijna uit de hand aannemen (6).

Het meer *Telaga-Patengan*.

Het meer *Telaga-Patengan*, aan de westelijke helling der *Patoeha*, is, volgens Junghuhn, ruim 1640 ellen boven de oppervlakte der zee gelegen, terwijl de thermometer van Fahrenheit er in de opene lucht 46°, en die van Reaumur 6,22° stond. Stil en eenzaam wederkaatst zijn groene waterspiegel het dikke loofgewelf van den met bosch bezetten oever.

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 188.
(2) Kussendrager, t. a. p.
(3) v. Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 19.
(4) Junghuhn, t. a. p.
(5) v. Hoëvell, t. a. p.
(6) Kussendrager, bl. 99 — Roorda van Eisinga, *Land- en Volkenk.* bl. 425.

Geen menschelijke stem wordt er in deze woestenij gehoord; slechts het plassen van wilde eenden breekt van tijd tot tijd de stilte dezer eenzaamheid af. Het is bijna cirkelrond, vormt echter eene menigte bogten en uitstekken van klipsteen. De grootste diameter van het N. naar het Z. is ruim 760 ellen lang. Behalve een eiland, dat met planten begroeid is, en twee kale klippen, welke uit den waterspiegel naar boven steken, is er nog eene landtong, welke een klein Oostelijk deel van het eigenlijke meer scheidt. Dat Oostelijk gedeelte is even als de engte, welke het met het eigenlijke meer verbindt, zeer ondiep en bijna geheel verland, zoodat de grassoorten tot bijna in het midden opgroeijen. Hier storten zich twee van den *Patoeha* komende beken uit, zijnde de eenige toevloed van water, welke het meer bij voortduring ontvangt. De hoogste oever is de oostelijke, waar de bodem altijd naar den stompen kegel van den *Patoeha*, die zich op den achtergrond voordoet, oploopt. De overige oevers zijn minder hoog en hellen zachtkens af. Slechts onmiddelijk aan den oever van het meer vindt men naakte, door het water bespoelde rotsen, en hier en daar verstrooide blokken, allen uit eene zwartachtige graauwe basalt bestaande, waaruit ook de bodem van het meer is zamengesteld, dat zeer ondiep is, beloopende op slechts weinige plaatsen 3,50 tot 5 ellen, ontzaggelijke klompen van eene soort van fonteinkruid (*potamogeton*), welke onder het water in de klippen wortel schiet, zwemmen op de oppervlakte, en aan den oever groeijen eenige waterplanten. Van watervogelen vindt men er, behalve groote scharen eenden, hier en daar een zwartvlekkige pijlbek (*plotus melanogaster*), die lang onder het water doorzwemt. Slechts van tijd tot tijd ziet men zijn kop met een klein gedeelte van den slangvormigen hals als een zwart punt boven den spiegel des waters uitkomen (1).

Dit meer schijnt zijnen oorsprong te danken te hebben aan eene aardstorting, waardoor eene diepte ontstond, in welke

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 178 und 179.

het water der derwaarts vloeijende beken zich verzameld heeft. Men kan niet ontdekken, waar het water zijn afloop heeft; de Javanen gelooven echter, dat het langs onderaardsche wegen afvloeit, en lager onderscheidene bronnen, welke uit den berg ontspringen, doet ontstaan (1).

Het meer *Bagendit*.

Het meer *Bagendit* of *Bagendiet*, in het *Bandongsche* district *Timbangantang*, is van het N. naar het Z. omtrent 1½ paal lang, en van het W. naar het O. 1 paal breed. De omtrek bedraagt omtrent 4 palen (2). Men treft daarin een overvloed van visch aan (3).

Het meer *Bassawahan*.

Het meer *Bassawahan*, in het regentschap *Bandong*, is mede zeer breed en bijzonder vischrijk (4).

De meren van *Leles*.

De meren van *Leles*, in het regentschap *Bandong*, zijn drie in getal en kleiner dan de beide voorgaande, doch voor den landbouw van uitgestrekt nut. Het daaruit afgeleide water wordt door de bergstroomen telkens spoedig weder aangevuld, zoodat in de meren zelve zelden of nooit eenig merkbaar verschil in den stand des waters ontwaard wordt (5).

---

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 179.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 399.
(3) Kussendrager, bl. 99.
(4) De zelfde, t. a. p.
(5) De zelfde, t. a. p.

Het meer *Telaga-Bodas.*

Het meer *Telaga-Bodas* (zwavelmeer), op den berg van dien naam, in het regentschap *Limbangan*, district *Wana-Radja*, ligt ongeveer 1700 ellen boven de oppervlakte der zee verheven (1). Het is, even als dat op den *Megamendong*, een uitgebrande krater, welke later met water is aangevuld. Langwerpig rond van gedaante (2), heeft het van het N. naar het Z. eene lengte van omstreeks 630 ellen, en van het W. naar het O. eene breedte van 470 ellen (3). Den naam van *zwavelmeer*, waaronder het algemeen bekend is, ontleent het aan een aantal zwavelpoelen, die er rondom verstrooid liggen (4).

Het meer *Loebak.*

Het meer *Loebak*, in het regentschap *Soemedang*, heeft eene zekere befaamdheid verkregen door het groot aantal slangen, die er in en rondom verblijf houden, terwijl men er daarentegen volstrekt geen visch in aantreft, zoodat deze groote waterplas den mensch geenerlei dadelijk nut aanbrengt, daar zij ook in eene te diepe vallei verzonken ligt, om voor den landbouw van dienst te kunnen zijn (5).

De meren *Tjikaboejoetan* en *Tjiangkoewan.*

Het meer *Tjikaboejoetan*, in het district *Timbangantang*, ligt ½ paal ten N. van het meer *Bagendit;* en het meer

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* bl. 425. — de Wilde, bl. 114.
(2) Kussendrager. t. a. p.
(3) de Wilde, t. a. p.
(4) Zie omtrent deze zwavelpoelen nader hier boven D. II. bl. 149—152.
(5) Kussendrager, bl. 150. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 142.

Tjiangkoewan, in het district *Tjikoemboelan*, ligt ongeveer 2½ paal ten N. van het meer *Tjikaboejoetan*, en heeft eenen omtrek van omtrent 4 palen (1).

Moerassen.

Tot de vruchtbaarheid der residentie over het algemeen dragen de moerassen, die eene vruchtbare aarde bevatten, zeer veel bij, alzoo zij het best geschikt zijn tot het aanleggen van sawahvelden. Onder deze zijn bijzonder te rangschikken de moerassen van de *Bandongsche* districten: *Tjiheja*, *Tjipitjang*, *Tjikoemboelan* en *Timbangantang*, die van de *Soemedangsche* districten: *Tandjongsahari*, *Kawassan* en anderen, die gedeeltelijk nu reeds gebruikt worden, gedeeltelijk hunne ontginning van den aanwas der bevolking te gemoet zien (2).

Het droogmaken van deze moerassen zoude derhalve meer nadeel dan nut veroorzaken, terwijl ook andere voor den rijstbouw niet bruikbare moerasgronden, langs de Zuidelijke kust, uithoofde van de geringheid der bevolking aldaar, niet kunnen drooggemaakt worden zonder onkosten en bezwaren, die naar evenredigheid van het nut al te aanzienlijk zijn. De drooge vruchtbare gronden zijn aldaar zelfs slechts voor een gedeelte bebouwd (3). Bij de snelle toeneming der bevolking zullen alle moerassen eenmaal aan den landbouw dienstbaar worden (4).

Baaijen en havens.

In de residentie *Preanger-Regentschappen* bestaan geene eigenlijk gezegde havens, doch er zijn eenige baaijen, kreken

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 399. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksb.* bl. 206.

(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 103 en 104. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 425.

(3) *De Oosterl.*, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.*, t. a. p.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

en inhammen, welke tot de bevordering der scheepvaart geschikt mogen worden geacht. Deze zijn: de *Palaboean ratoe* of *Wijnkoops-baai*, de baai *Legok*, de baai *Gentang*, de baai *Tjianti*, de baai *Tjiliab*, de baai *Tjilautaran*, de baai *Panandjong* en de baai *Sira-Galoe* (1).

De Westelijke en Zuidelijke kusten dezer residentie zijn doorgaande voor grootere vaartuigen ongenaakbaar, en maken, met uitzondering van weinige plaatsen, de landing zelfs voor inlandsche praauwen ondoenlijk. De weinige bovengenoemde baaijen en inhammen, welke langs die kusten worden aangetroffen, kunnen, wegens de onstuimigheid der zee en de onveiligheid van den bodem, niet als natuurlijke havens beschouwd worden. Om ze door kunst daarin te hervormen, zoude niet alleen, wegens de zoo even aangehaalde belemmeringen, waarschijnlijk onuitvoerbaar, maar ook oogenschijnlijk nutteloos zijn, alzoo deze kust grootendeels onbewoond en woest is en geen de minste gemakkelijkheid voor den zeehandel aanbiedt (2).

De opgenoemde baaijen en inhammen kunnen derhalve alleen tot schuilplaats dienen voor schepen, die naar deze kust mogten verslagen worden, of wel voor de kleine praauwen der ingezetenen, die zich bijzonder in de districten *Mandala* en *Tjikoemboelan*, op sommige tijden van het jaar, met de vischvangst bezig houden (3).

De Wijnkoops-baai.

De *Wijnkoops-baai*, bij de inlanders *Palaboean-ratoe* (vorstelijke ankerplaats) genoemd, en aan de Westzijde der residentie, tusschen de monding der rivier *Tjibarenok* en den hoek *Sodong-parat* gelegen, wordt ter helfte, namelijk van

(1) *De Oosterling*, D. I. bl. 118.

(2) Het zelfde werk, t. a. p.

(3) Het zelfde werk, t. a. p. — ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III D. II. bl. 413.

de *Tjibarenok* tot aan den mond der *Tjimandiri*, door de kustgebergten van het vrije land *Soekaboemi*, en van de monding der *Tjimandiri* Zuidwaarts tot *Sodong-parat*, door het *Tjandjorsche* district *Djampong-Koelon*, en de *Tangkoeban-Prahoe*, district *Tjitoeroek*, regentschap *Tjandjor*, gevormd (1).

Deze baai, welke zich in de rigting van het Z. W. naar het N. O. landwaarts uitstrekt (2), werd in 1801, op last van het Gouvernement, door den Kapitein Jan Cornelis Baane opgenomen en gepeild, uit wiens onderzoek bleek, dat de baai tusschen de monden der *Tjimandiri* en der *Tjibarenok*, aan de *Bantamsche* grenzen, voor middelmatige schepen toegankelijk was, en van 10 tot 20 vademen goeden ankergrond opleverde (3).

Zij loopt 1¾ zeemijl diep landwaarts in, en is bijna even zoo breed, van voren geheel open en nergens door klippen ingesloten, zoodat men zich haar voorstellen kan als eenen vierhoek, van welken de voorste zijde, waar zij gemeenschap heeft met de zee, ontbreekt. Haar Zuidelijk en Noordelijk strand is steil; aldaar verheffen zich de rotsen onmiddelijk tegen de zee, zoodat de branding over haren voet heensnelt; terwijl zij van boven in bergruggen uitloopen, die met welig houtgewas bedekt zijn. Deze rotsen vormen evenwel geen loodregten wand, maar loopen schuin uit de zee op, zoodat zij bijna overal kunnen bestegen worden. Het zijn naar basalt gelijkende schachten, die loodregt, slechts zelden eenigzins schuin, liggen, en slechts van onderen, waar zij door de branding bespoeld worden, kloven, groeven en scherpe klippen vormen (4).

De kusten hebben hier en daar kleine uitstekken, kapen of punten, tusschen welke kleine bogten overblijven, in welke de zee dieper indringt. In deze bogten loopen gedurende den

---

(1) *De Oosterling*, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p.

(2) Junghuhn, bl. 169.

(3) *De Oosterling*, t. a. p. — Kussendrager, bl. 101. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 415.

(4) Junghuhn, t. a. p.

regentijd kleine beken uit; in een daarvan aan de noordkust is eene grot, waar de branding vrij ver indringt, en die in smalle donkere gangen doodloopt, welke door honderde vledermuizen bewoond worden. Aan de noordelijke kust is de zwaarste branding, die het landen geheel onmogelijk maakt. De oostkust der baai loopt tamelijk regtuit en vormt een zacht oploopend zandstrand, hetwelk echter door de hevige branding moeijelijk kan worden aangedaan. De landingsplaats is hier digt bij den noordelijken hoek der baai, waar de oost- en de noordzijde te zamen komen. Aan de oostzijde zijn de bergen, welke van de noord- en zuidzijde onmiddelijk uit het water oploopen, nog al ver van het strand verwijderd, zoodat, doorgaans tusschen den voet van het gebergte en het strand, eene ruimte van 3 tot 4 palen overblijft, welke echter geen vlakte vormt, maar eenen oneffen verheven grond, welke binnenwaarts naar het Oosten altijd hooger oploopt. Deze grond, door welken de *Tjimandiri* zich naar de baai kronkelt, doet zich als zeer vruchtbaar voor; eigenlijke wildernissen vindt men hier niet, daar de altijd meer toenemende bebouwing in den oostelijken achtergrond der baai reeds alle woudboomen heeft doen verdwijnen (1).

Deze zandige oostkust is slechts in het midden door eene smalle reeks rotsen afgebroken, welke in de baai vooruitspringt. Bestonden deze rotsen niet, dan kon men aan deze oostkust langs het zandige strand, van den noordelijken hoek tot aan de zuidelijke punt ongehinderd gaan, nu echter moet men eenen kleinen omweg maken over den rotsweg, die ter plaatse, waar hij in de zee uitloopt, eenen loodregten muur vormt, welke van onderen op eene zonderlinge wijze uitgehold en van de zee doorwoeld is, terwijl van boven de struiken zich welig tot op den uitersten rand verdringen. Men kan intusschen niet zonder gevaar in die grot komen, want daar de zandgrond naar binnen oploopt, moet men zich tegen het door de branding bespoelde uitstek van de rots

(1) Jonghuhn, bl. 169 en 170.

aandringen en het oogenblik waarnemen, dat de zee afloopt, om er in te springen. Is men te langzaam en verzuimt men het regte oogenblik, dan wordt men ligt door de terugkeerende branding tot aan den schouder onder water gezet, en moet zich aan de klippen vasthouden, om niet, even als het gruis onder de voeten, mede teruggesleurd te worden. De grot heeft drie voorname afdeelingen, van welke de middelste ruim 12 ellen hoog is. In deze laatste bouwen de zwaluwen hare eetbare nesten. Deze afdeelingen hebben weder onderscheidene gangen, die binnenwaarts op- en niet zelden zeer naauw toeloopen, zoodat het in de achterste spleten, waar vledermuizen wonen, volkomen duister is. Onderscheidene dwarsgangen loopen door de rotswanden, op welke de gewelven rusten, zoodat de grotten onderling door deze gangen gemeenschap hebben. De stof, waaruit de rots bestaat, is eene zwartachtig graauwe basalt, die, even als alle rotsen aan de oevers dezer baai, in loodregte lagen van 3 tot 6 palmen dikte liggen. Men verbeelde zich nu den zwartachtig graauwen rotswand met de als een doolhof dooreenloopende gangen, waar het witte schuim der branding instuift, de zwerm van zwaluwen, die uit- en invliegen, en daarbij het donderend geklots van de branding der zee, en men zal zich eene flaauwe voorstelling van deze schilderachtige rots kunnen maken. Zuidwaarts op eenen kleinen afstand van hier loopt de *Tjimandiri* in de zee (1).

In de *Zandbaai*, eene der inhammen van de *Wijnkoops-baai*, ligt eene blinde klip, die in Augustus 1837 ontdekt is op eenen togt van de Nederlandsche korvet *Castor*, onder bevel van den Kapitein-Luitenant Ampt, en den kolonialen schooner *de Krokodil*. onder bevel van den Luitenant der Nederlandsche Marine Esscher. Bij laag water staat op deze klip 2 vademen water. In den oostmoesson biedt de *Wijnkoops-baai* eene goede ligplaats voor schepen aan (2). Het Gouvernement heeft aan den noordelijken hoek op eenen af-

(1) Junghuhn, bl. 170 en 171.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 413

stand van ongeveer 30 ellen een etablissement van koffij- en zoutpakhuizen opgerigt, terwijl het huis van den Pakhuismeester, dat nog ongeveer 30 ellen verder op den steeds hooger oploopenden bodem staat, met onderscheidene Javaansche hutten een dorp vormt, dat zich ter wederzijde van den weg uitstrekt (1), en in 1836 reeds door meer dan 800 huisgezinnen bewoond was (2).

De baai *Legok.*

De baai *Legok*, insgelijks aan den westkant van het *Tjandjorsche* district *Djampong-Koelon* gelegen, heeft omtrent 1 mijl in de breedte en even zoo veel in de lengte. Volgens de opgaven van den Regent van *Tjandjor*, bedraagt hare diepte bij hoog water 40, en bij laag water 29 vademen. Zij is wegens hare kleinte bij hevige winden zeer gevaarlijk, vermits alsdan eene woedende branding de praauwen dreigt te verpletteren. Bij stil weder biedt zij eene schuilplaats voor visscherspraauwen aan (3).

De baai *Gentang.*

De baai *Gentang* of *Genting*, aan den westelijken hoek van *Djampong-Koelon*, *Antjol*, gelegen, heeft aan den oostelijken kant van dien hoek, dat is van het buitenste punt van *Antjol* tot aan de uitmonding der kleine rivier de *Tjikodehi*, omtrent 2 mijlen breedte en ongeveer 1 mijl lengte. Bij hoog water zijn er circa 32, bij laag water 27 vademen water. Bij stil weder kunnen er visscherspraauwen eene veilige schuilplaats vinden (5).

(1) JUNGHUHN, bl. 169 en 170.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

(3) *De Oosterling*, D. I. bl. 119 en 120. — ROORDA VAN EYSINGA', *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 414.

(4) *De Oosterling*, D. I. bl. 120. — ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 203, en *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

De baai *Tjianti.*

De baai *Tjianti*, aan de kust van *Tjidamar*, 3½ palen oostwaarts van de uitmonding der *Tjidahoen*, is slechts eene kleine inham van ongeveer 57 ellen breedte en 31 ellen lengte, en kan alleen bij stil weder eenige vaartuigjes opnemen. De diepte is bij hoog water 10, bij laag water 6 vademen (1).

De baai *Tjiliab.*

De baai *Tjiliab*, aan de kust van *Tjidamar* en *Kendang-Wesi*, juist waar de grensrivier van deze twee districten de *Tjipapantjong* in zee valt, heeft eene breedte van 64 op eene lengte van 41 ellen. De diepte is bij hoog water 17 en bij ebgetij 12 vademen; zij is ook alleen bij stille zee voor kano's genaakbaar (2).

De baai *Tjilautaran.*

De baai *Tjilautaran*, aan den oostelijken hoek van het district *Kendang-Wesi*, kan 750 ellen in de breedte en 190 ellen in de lengte groot zijn. Bij hoog getij rijst het water tot 75 vademen, bij laag water bedraagt de diepte 66 vademen. Deze inham wordt veel door praauwen bezocht, die ter vischvangst varen; de branding is er minder hevig, en de praauwen worden door het westelijke in zee uitloopende gebergte tegen den wind beschut (3).

(1) *De Oosterling*, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volk.* t. a. p.
(2) De zelfde werken, t. a. p.
(3) *De Oosterling*, bl. 120 en 121. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksbes. van Ned. Indië*, t. a. p. en *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

De baai *Panandjong*.

De baai *Panandjong* wordt verdeeld in *Panandjong-oost* en *Panandjong-west*, en wordt gevormd door een ver zuidwaarts in zee uitloopend gebergte, welks buitenste punt den naam van *Panandjong* (voorgebergte) draagt. De westelijke baai heeft 7 zeemijlen breedte, doch is landwaarts in niet diep genoeg, om veilig te zijn. Zij heeft eenige goede ankerplaatsen westwaarts onder den hoek *Batoekras*, (d. i. Harde klip) van 5 tot 10 vademen diepte, en oostwaarts bij *Pengadaran* van de zelfde hoedanigheid. De Oostelijke baai is over het algemeen veiliger, om reden haar ingang aan den eenen kant door de oostwaarts draaijende rotsen *Panandjong*, en aan den anderen kant door het eiland *Noesa-Kembangan* (d. i. Bloemen eiland) meer vernaauwd wordt. Zij is omtrent van de zelfde breedte als de Westerbaai; en biedt westwaarts bij *Pengadaran* eenen zeer veiligen ankergrond aan. De zee is hier ongemeen vischrijk, en wordt tegen de maanden October en November door talrijke kano's bevaren, welke van de kust van *Mandala* en *Tjikoemboelan*, door welke laatstgenoemde de baai gevormd wordt, ter vischvangst uitgaan en doorgaans met eene goede vangst terugkeeren (1).

De baai *Sira-Galoe*.

De baai *Sira-Galoe*, aan den westelijken kant van den hoek *Panamboera*, tusschen de kust van *Tjikoemboelan* en die van *Noesa Kembangan* gelegen, wordt door het eilandje *Noesa-Woeh* tegen den zuidewind beveiligd, en biedt aan de visscherspraauwen eene goede schuilplaats aan. De breedte

(1) *De Oosterling*. bl. 121 en 122. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksbes. van Ned. Indië*, t. a. p. en *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

bedraagt 1½ mijl; de diepte is niet juist bekend, zoodat het twijfelachtig is, of deze baai of kreek schepen zoude kunnen opnemen (1).

Oudheden.

Op de vlakke kruin van den *Salak* ziet men eenige opgeworpene hoogten en eene begraafplaats, die door den Javaan met heiligen eerbied worden beschouwd. Aan de helling van den *Telaga-Bodas*, in de vlakte ten noorden van *Bandjaran* en elders, zijn ruw gehouwen steenen, menschelijke gedaanten voorstellende, alles van Soendaschen oorsprong, en zeer ver achterstaande bij de meer oostwaarts gevonden beelden. Aan die ruwe beelden hechten zich intusschen overleveringen, en derwaarts worden, zoowel als naar de kraters van den *Tankoeban-Prahoe*, bedevaarten gedaan (2).

Voor eenige jaren zijn door Dr. JUNGHUHN, bij de kampong *Tjipanjaloe*, op de *Pasir-Tjipanjaloe*, een bergrug, die een van de lengteribben uitmaakt, welke van den top *Manglajang* in de vlakte van *Bandong* afdalen, ook nog eenige oudheden gevonden, bestaande uit eenen *nandi* of de aan SIVA geheiligde stier en twee beelden in zittende houding, zwaar beschadigd (3).

Plaatsbeschrijving.

De voornaamste plaatsen in deze residentie zijn: *Tjandjor*, *Soekaboemi*, *Tjikoebang*, *Bandong*, *Oedjong-Brom*, *Negara-Wangi*, *Trogong*, *Soemedang*, *Karangsambong*, *Limbangan* en *Soekapoera*.

(1) *De Oosterling*, bl. 122. — ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volk.* t. a. p.
(2) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezittingen*. bl. 90.
(3) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 47.

Tjandjor.

Tjandjor, *Tjihandjoer* of *Tjihadjoer* (verstuivend water), de hoofdplaats van de *Preanger-Regentschappen* en het verblijf van den Resident, die hier een fraai en luchtig huis heeft (1), ligt 77 palen Z. O. van *Batavia*, 500 palen W. van *Soerabaya* (2), op den oostzuidoostelijken voet van den berg *Gedé* (3), volgens VAN DER WIJK 494, volgens JUNGHUHN 460, en volgens HASKARL 457 ellen boven de oppervlakte der zee (4).

Deze negorij, het gewoon nachtverblijf der reizenden (5), munt door netheid bijzonder uit (6), en is, even als alle anderen, zoowel in den omtrek als het binnenste gedeelte, met zeer vele vruchtboomen, klapper- of kokosnoten- en pisangboomen beplant, waardoor zij op eenigen afstand zich opdoet als een fraai bosch, door eene uitgestrekte en met rijstvelden overdekte vlakte omgeven (7). Ofschoon slechts weinig Europeanen dit bevallig oord bewonen, wordt toch het oog aangenaam verrast door de zindelijkheid, welke er heerscht. De straten zijn breede en lijnregte lanen (*loeloerong* genaamd), met kreupelgewas omzoomd, die elkander regthoekig snijden. Bijna alle hoven zijn met regte, 2 of 2,50 ellen hooge, van bamboes gevlochten omtuiningen of beschuttingen (*paggers*) omgeven, welke zeer eenvoudig, maar smaakvol zijn zamengesteld, en door hunne doelmatige en kunstige bouworde eene zekere welvaart aan den dag leggen (8). De straten hebben het voordeel, dat op zijde verkoelend bergwater

(1) TEENSTRA, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 143.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 187.
(3) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 166.
(4) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 21.
(5) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(6) De zelfde, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 210.
(7) DE WILDE, bl. 34.
(8) C. J. W. Grave VAN HOGENDORP; *Besch. der Ned. Bezitt. in O. Indië*, bl. 440. — ROORDA V. EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 43. — JUNGHUHN, S. 466. — VAN HOËVELL, D. I. bl. 10.

stroomt, hetwelk tot de frischheid en het zindelijk houden van de plaats niet weinig bijdraagt (1). Achter de beschuttingen rust het oog op altijd frisch en jeugdig groen van vrucht- en bloemboomen, welke eene liefelijke geur rondom zich verspreiden, maar nergens bemerkt gij een huis of wat er naar gelijkt, want onder en tusschen dit groen zijn de woningen der inboorlingen verscholen. Slechts nu en dan wordt de eentoonigheid der omheiningen afgebroken door de ingangen, die naar binnen geleiden, door eene gaarkeuken (*warong*) of door een winkel, waar de Javanen hunne benoodigdheden voor den landbouw, huisraad, kleeding enz. kunnen koopen (2).

De steegjes zijn paden, welke even zoo net aangelegd en fraai belommerd zijn als de straten. De kleinste hutten zijn even sierlijk en zindelijk onderhouden als de grootste huizen; alles ademt er overvloed, algemeene welvaart en geluk (3).

De graven der inlandsche hoofden liggen onder statig geboomte, door heiningen omgeven; uit eerbied zijn er bloempotten op geplaatst. Zij boezemen eerbied in, en getuigen ten voordeele van de stichters, die ons zeker in de hoogachting, welke zij hunne overledene vrienden toedragen, overtreffen. Even als op de meeste hoofdplaatsen, is hier een vierkant plein of *paséban*, dat, even zoo als nog andere wegen, eene goede wandelplaats aanbiedt; aan dit plein staan eene moskee, de aanzienlijke regentswoning of *dalem*, eene pandopo of opene galerij. Er is hier eene Protestantsche kerk, waarin enkele malen gepredikt wordt (4).

Te *Tjandjor* is eene gevangenis van klipsteenen gebouwd, welke door stroomend water omspoeld wordt, en bij de aardbeving van den 10 October 1834 veel geleden heeft,

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, t. a. p., en *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

(2) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 21.

(3) VAN HOGENDORP, bl. 441.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 41 en 42, en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 435.

waardoor de regentswoning mede gedeeltelijk instortte. Ook is aldaar eene school, waarin twintig kinderen in een ruim gebouw onderwijs ontvangen in het lezen en schrijven van het Maleisch, het laatste met het Javaansch karakter (1).

In het midden van het vlek ziet men een fraaijen pasar, welke hier met regt eene nationale markt kan genoemd worden, alzoo men er alleen Javanen, en niet, gelijk overal elders, Chinezen ontwaart. Deze pasar is echter niet minder levendig, sterk bezocht en wel voorzien dan andere, waar men Chinezen aantreft. Voor degenen, die *Tjandjor* eerst in 1819, en andermaal in 1825 gezien hebben, scheen het niet meer de zelfde plaats te zijn, derwijze had de uitbreiding van de nijverheid harer inwoners tot de verfraaijing, bloei en rijkdom dier plaats toegebragt. De Resident, Baron A. van der Capellen, had er werkplaatsen aangelegd, alwaar alleen inlanders arbeidden; men maakte er gereedschappen voor den landbouw, volgens modellen, die tot nu toe onbekend waren geweest, ten einde het gebruik daarvan aan de inlanders te leeren kennen; karren om de vervoering der producten gemakkelijker te maken enz. Ter zelfder tijd diende deze zoo nuttige inrigting, om bekwame ambachtslieden te vormen en onder de inlandsche bevolking den smaak voor nuttige kunsten en handwerken te verbreiden (2).

Te *Pasar-Ajam*, niet ver van *Tjandjor*, is eene paardenstoeterij, ten doel hebbende het ras van de kavalleriepaarden te verbeteren. De eerste vee- en paardenmarkt, in 1829 te *Tjandjor* gehouden, overtrof de daarvan gekoesterde verwachtingen; daarop werden verkocht:

138	paarden, voor eene som van . . .	f 10,193.
300	buffels	» 6,700.
5000	stukken lijnwaden, lakens, sitsen en zijde	» 16,200.
Aan	edelgesteente, goud, zilver en galanteriën	» 14,600.
	te zamen	f 47,693. (3)

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

(2) van Hogendorp, t. a. p.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

De omstreken van *Tjandjor* maken buiten kijf het schoonste gedeelte der *Preanger-Regentschappen* uit, en zijn bijzonder vruchtbaar. Overal is hier de landbouw tot eene zeer groote hoogte gebragt. Hier en daar vindt men de rijstlanden, waarvan het zuivere, heldere en malsche groen van de donkere tinten der *soeren*, *rasamala* en andere hooge boomen zeer bevallig afsteekt. Men heeft er ook eene tallooze menigte van koffijtuinen, die, vooral wanneer zij in den bloei staan, een verrukkelijk gezigt opleveren. De bloesem van den koffijboom is schitterend wit, zoodat men gelooven zoude, dat de boompjes besneeuwd zijn, hetwelk eene zonderlinge begoocheling in eene zoo warme luchtstreek te weeg brengt (1). Hetgeen vooral aan de omstreken van *Tjandjor* de schilderachtigste bekoorlijkheid bijzet, en den reiziger meermalen, in verrukking over de onbeschrijfelijke schoonheid des lands, om zich heen doet staren, is de onafgebrokene afwisseling van kleine lagchende heuvelen en hemelhooge berggevaarten, die zich aan alle kanten met de stoutste omtrekken, op de betooverendste wijze, aan het bewonderend oog vertoonen (2).

Van *Tjandjor* gaat een weg naar de Zuidkust tot aan de *Wijnkoopsbaai* (3).

Tjandjor leed belangrijke schade door eene aardbeving, welke in October 1834 heeft plaats gehad. De Regentswoning was gedeeltelijk ingestort en de gevangenis uit elkander gedrongen.

In den namiddag van den 18 December 1843 ontstond er in eene tot de pastorij behoorende woning brand, ten gevolge waarvan de in de nabijheid gelegene herberg en onderscheidene andere woningen en pakhuizen, ten getale van 254, in de asch werden gelegd. Door eenen hevigen wind werd het vuur in verschillende rigtingen uitgebreid, en heeft men eerst omstreeks half vijf ure den brand kunnen meester worden. Het blijkt niet, dat bij dit ongeval menschen zijn omgekomen.

(1) Olivier, *Tafereelen*, D. I. bl. 189.
(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 326.
(3) *Handl. tot de Aardrijksk. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 89

In den namiddag van 25 Augustus 1844 is te *Tjandjor* brand ontstaan in de kazerne van de pradjoerits, waardoor dit gebouw benevens eenige woningen zijn in asch gelegd.

Ten gevolge der uitbarsting van den *Goentoer*, welke den 17 October 1847 plaats had, werden des nachts ten elf ure te *Tjandjor* drie elkander kort opvolgende schokken van aardbeving gevoeld, waarvan de eerste vrij sterk was en wel tien seconden aanhield. Den zelfden nacht begon de aschregen te vallen, die den volgenden morgen reeds de aarde, het gras, de boomen en de gebouwen als met een bruin kleed bedekt had. Het vallen van asch en zand heeft toen den geheelen dag voortgeduurd, hetgeen het verblijf in de opene lucht zeer hinderlijk maakte, zóó zelfs, dat personen, welke zich juist op weg bevonden, hierdoor eene onaangename aandoening aan de oogen ondervonden. De aardschuddingen hadden den 29 October te *Tjandjor* nog niet geheel opgehouden, gelukkig echter begon de berg toen tot rust te komen, en waren door de uitbarsting geene verwoestingen aangerigt (1).

Soekaboemi.

Soekaboemi is een groot, regelmatig aangelegd, zeer bekoorlijk en net dorp, in het regentschap *Tjandjor*, hetwelk Z. Z. W. van den *Gedé* aan den voet van dien berg ligt. Men heeft er eene *pandopo* (opene gaanderij), welke het gezigt heeft op eene grazige vlakte. Ten N. O. van dit dorp treft men op de heuvelen talrijke groepen van rasamala-boschjes, met regtopgroeijende witachtige stammen aan; aan de andere zijde ten Z. W. van *Soekaboemi*, hebben de heuvelen een meer kaal aanzien, en gelijken naar weilanden, uit welke hier en daar witte steenen uitsteken, slechts op enkele plaatsen zijn zij met eenig kreupelhout bedekt (2).

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 Januarij 1848.

(2) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 167.

Tjikoembang.

Tjikoembang of *Tjikoebang* is een aanzienlijk, net dorp, in het regentschap *Tjandjor*, dat nabij eene kleine heuvelketen (1), 29 palen O. van *Tjandjor*, 106 palen Z. O. van *Batavia*, en 471 palen W. van *Soerabaja*, aan den militairen postweg ligt (2).

Bandong.

Bandong, de hoofdplaats van het regentschap van dien naam, en de verblijfplaats van eenen Adsistent-Resident, een aanzienlijk en zeer aangenaam gebouwd dorp, ligt 48 palen O. van *Tjandjor*, 125 palen Z. O. van *Batavia*, 452 palen W. van *Soerabaja* (3), volgens VAN DER WIJK en HASKARL ruim 700, en volgens JUNGHUHN 694 ellen boven de oppervlakte der zee (4), op eene uitgestrekte vlakte tusschen de bergen (5), aan den zuidelijken voet van den *Tangkoeban-Prahoe*, zoodat men er dien berg ten N., den *Boekit-Tangil* ten N. O., den *Manglajang* ten O. N. O., het *Malabar-gebergte* ten Z. en Z. Z. O., en den *Tiloe* ten Z. Z. W. heeft (6). Ofschoon veel hooger dan *Tjandjor* liggende, heeft het eenen zoeler en vochtiger dampkring, welke door velen voor ongezond wordt gehouden. Ook is het hier dikwerf zeer mistig (7).

De woning of *kraton* van den Regent is eene der grootsten op *Java*, en is inwendig tevens veel fraaijer dan de andere Javaansche *kratons* (8). Daarbij is een langwerpig bijgebouw,

---

(1) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 168.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 187.

(3) Het zelfde werk, t. a. p.

(4) *Almanak voor Nederlandsch Indië* voor 1841, bl. 22.

(5) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 436.

(6) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 186.

(7) TEENSTRA, *Ned. Overz. Bez.* bl. 144. — *Handl. tot de Aardr. van Nederl. O. I. Bezitt.*, bl. 89.

(8) TEENSTRA, t. a. p.

dat tot huisvesting van aanzienlijke ambtenaren is ingerigt. Het voorste gedeelte is eene groote zaal met glasvensters; het middelste gedeelte bevat twee groote en vier kleine kamers, die op de Europesche manier van meubelen voorzien zijn. De achterzaal, welke aan beide zijden open is, heeft het uitzigt op eenen grooten vijver, waarin lekkere vischsoorten, zoo als de *goerami* en andere, gehouden worden (1).

Ook is te *Bandong* een fort, *Kolonel van der Wijck* genaamd, hetwelk voor eenige jaren eerst voltooid is (2).

Het gezigt uit deze hoofdplaats op de omliggende bergen, welke allen, tot op eene aanmerkelijke hoogte, met koffijtuinen en amphitheaterswijze opgaande rijstvelden bebouwd zijn, is allerbekoorlijkst en levert een toonbeeld op der voortreffelijke overeenstemming van het verhevene en eenvoudige der natuur (3).

Den 22 Augustus 1836 heeft hier een hevige brand plaats gehad, welke, door eenen sterken zuidoostenwind aangewakkerd, binnen weinig tijds, genoegzaam het geheele westelijke gedeelte van het dorp, benevens de daartoe behoorende pasar, heeft in asch gelegd. De schade, door deze ramp veroorzaakt, die aan een toevallig ongeluk werd toegeschreven, was vrij aanzienlijk, als zijnde er meer dan honderd huizen en een bijna gelijk aantal warongs, aan welgestelde inlanders toebehoorende, alsmede nagenoeg zeventig schuren met padi gevuld, behalve nog eene menigte paardenstallen, door de vlammen vernield.

Ook in den nacht tusschen 24 en 25 November 1845 ontstond er mede te *Bandong* een hevige brand, welke moedwillig aangestoken was, en waarbij de Adsistent-Resident C. W. A. Nagel verraderlijk aangevallen en gewond werd, ten gevolge waarvan deze verdienstelijke ambtenaar een paar

---

(1) Hoorda van Eysinga, t. a. p.

(2) Teenstra, t. a. p. — *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 99.

(3) de Wilde, *De Preanger Regentschappen*, bl. 34.

dagen later overleed. De moordenaar redde zich met de vlugt en is niet gevat (1).

Van *Bandong* doet men gaarne een uitstapje naar *Tjiseroepan*, dat op het gebergte ligt, en zoo koud is, dat men er van tijd tot tijd bij vuur zou wenschen te zitten. Men vindt hier eene menigte geurige en schoone rozen en Europesche groenten. Op deze plaats zijn tuinen aangelegd, die goede thee opleveren (2).

De vlakte van *Bandong* is op zulk eene hoogte (660 tot 750 ellen boven de oppervlakte der zee), verreweg de grootste en uitgestrektste van geheel *Java*. Zij heeft eene kegelvormige gedaante, en is geheel door bergen ingesloten; zuidelijk strekt zij zich uit tot de keten van den *Tiloe* en *Malabar*, noordelijk tot den voet van het *Tangkoeban-Prahoegebergte;* oostelijk loopt zij tot den *Patoeha*, en westelijk tot den *Blaroeroeng*, Alle deze gebergten, waarvan zij omgeven is, zijn door tallooze verbindingen met elkander vereenigd. Zij beslaat eene oppervlakte, zoo groot als eene der kleinere provinciën van het vaderland, met eene bevolking van 129,000 zielen. In tallooze menigte doorsnijden haar bergstroomen en rivieren, die zich allen in de *Tjitaroem* uitstorten. Er zijn daaronder belangrijke vloeden, zoo als de *Tjikapoendang*, de *Tjisangkoewi*, de *Tjimahi* en meer anderen. Slechts een betrekkelijk klein gedeelte dezer vlakte is bebouwd; vooral in het noorden liggen uitgestrekte streken woest en ledig, ofschoon de bodem in vruchtbaarheid misschien op de geheele wereld niet overtroffen wordt. De grond bestaat uit eene roode, vette, leemachtige aarde, niet alleen geschikt voor den rijstbouw, maar ook, door de hooge ligging en het koele klimaat, voor alle Europesche korensoorten, groenten en vruchten, somtijds zaait men er rogge, boekweit, tarwe in eenen niet beploegden grond, en evenwel komt deze zoo welig op, en werpt zoo overvloedig af, dat de landbouwer in het vaderland maar zelden met zulk eenen oogst verblijd wordt.

(1) Teenstra, bl, 144.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 437.

Het gebergte, dat de vlakte omgeeft, levert, ofschoon geen djati-, echter zeer voortreffelijk timmerhout; kalk hebben de kalkbergen in overvloed; minerale bronnen met de weldadigste geneeskrachten treft men er in menigte aan (1).

Oedjong-Brom.

Oedjong-Brom is een uitgebreid landgoed, in het regentschap *Bandong*, zich in de lengte uitstrekkende van den 119 tot den 538 paal, en bevattende 50,000 morgen land, waarvan ongeveer twee vijfde gedeelten bebouwd zijn. Er is eene bevolking van ruim 5000 zielen, van welke ruim 300 mannen in de koffijteelt arbeiden, of ongeveer 400,000 koffijboomen oppassen. Men berekent het product daarvan op 1200 of 1300 pikols koffij van 125 pond. Het gewone beloop van de zwarte of Javasche suiker is 1400 of 1500 pikols, die de landheer van de inlanders opkoopt, tegen 33 stuivers de honderd bollen van een pikol zwaarte, en gewoonlijk tegen twee spaansche matten weder verkoopt. Het geheele land wordt geschat op 3000 of 4000 *tjaings padi* jaarlijks, ieder van 1250 pond, en een vijfde gedeelte daarvan is voor den landheer. De grond is voortreffelijk voor de koffij-kultuur, en onmetelijke velden liggen nog woest, die een overvloed van rijst konden voortbrengen, en daardoor meer inwoners zouden lokken, De waterleidingen, welke sedert eenige jaren zijn aangelegd, hebben eene zeer goede strekking; de slokan *Tjibenoejing*, welke zijn water in de uitgebreide vlakte van *Hawar Pantjoek* ontlast, is voldoende voor de reeds bebouwde velden en voor degene, die men nog, gedurende eenige jaren, wil ontginnen. De slokan *Tjisantri* bespoelt de ruime vlakte van *Tjibeurum*, en de reeds aangekomen huisgezinnen, die zich met het aanleggen van rijstvelden hebben onledig gehouden, zullen, bij eene gepaste aanmoediging, spoedig van

---

(1) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 38 en 39.

andere gevolgd worden. Ook heeft men in de *Tjibaligo*, de *Geuger-Kalang* en de *Tjibeurum* dammen aangelegd en slokans gegraven, zoo voor den aanleg van nieuwe rijstvelden, als om de oude van meer water te voorzien. Maar er zoude in *Oedjong-Brom* mede nog een slokan kunnen gegraven worden, om daardoor het *djati-bosch* te bewateren. Daar dat hout echter aldaar van weinig aanbelang is, schijnt het beter en verkieslijk, om hier sawah-velden te hebben, daarenboven kon die slokan dan ook dienen om de rijstvelden van *Tjibeurum* van meer water te voorzien, waaraan thans min of meer gebrek is (1).

Negara-Wangi.

Negara-Wangi (welriekend land) is een dorp, in de residentie *Bandong*, 5 uren van de hoofdplaats, in digt geboomte verscholen. Het heeft eene zoogenaamde *pasanggrahan*, d. i. een verblijf voor reizigers, om te kunnen overnachten. De koude, welke men er gevoelt, maakt soms eenen goeden overjas zeer noodzakelijk. De thermometer teekent er somtijds 51° Fahr. (2).

Trogang.

Trogang is een dorp in de residentie *Bandong*, district *Timbanganten*, waarvan het de hoofdplaats is, het ligt 716 ell. boven de oppervlakte der zee, 40 palen van *Bandong*, aan den zuidoostelijken voet van den *Gedé* (3).

Soemedang.

Soemedang, de hoofdplaats van het regentschap van den zelfden naam, de verblijfplaats van eenen Adsistent-Resident,

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. I. bl. 207—209.
(2) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 49.
(3) Junghuhn, bl. 196.

alsmede van eenen inlandschen Regent (1), is een allerliefst groot fraai gelegen dorp en gewoon nachtverblijf van de reizigers, met een zeer aangenaam en gezond klimaat (2). Het is er wel warmer dan te *Bandong*, maar gezonder, want zelden is het er nevelachtig (3). Het ligt ten zuidzuidwesten van den *Tampomas* (4) aan den voet van dien berg, op den grooten postweg, 78 palen O. van *Tjandjor*, 155 palen Z. O. van *Batavia*, 422 palen W. van *Soerabaja* (5), volgens VAN DER WIJCK op eene hoogte van 476 ellen, volgens HASKARL op 472, en volgens JUNGHUHN op 467 ellen boven de oppervlakte der zee (6).

Deze hoofdplaats is zeer fraai en schilderachtig tusschen bebouwde heuvelen, welke er geen 5 minuten van verwijderd zijn, in een vruchtbaar dal gelegen (7), en doet zich met alle de omliggende *lemboers* of dorpen verrukkend aan het oog voor, en de hooge verwachting, welke dit gezigt doet geboren worden, wordt niet teleur gesteld, wanneer men het zeer nette en naar de Javaansche wijze met smaak aangelegde dorp binnentreedt (8). Men vindt er bruine, roode en ook zwarte aarde, boschjes en bebouwde velden, en nimmer zal men een bekoorlijker geheel aantreffen. Door deze negorij stroomt uitmuntend bergwater (9).

Ten Zuiden verheffen zich, digt achter het dorp, eenige heuvelen van vrij aanzienlijke hoogte, waarop vele buffels grazen, en hier en daar tipars (drooge rijstvelden) en katjangtuinen zijn aangelegd; een en ander draagt niet weinig bij,

---

(1) TEENSTRA, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 144.

(2) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 52.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. I. bl. 213.

(4) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 227.

(5) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 187.

(6) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23. JUNGHUHN, t. a. p.

(7) TEENSTRA, t. a. p. — ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 66 en *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 210.

(8) DE WILDE, *De Preanger-Regentschappen*, bl. 35.

(9) ROORDA VAN EYSINGA, *Reizen en Lotgevallen*, t. a. p. en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 437.

om deze landgezigten, zoo door bevallige ligging als rijke stoffaadje, te verfraaijen (1). Deze heuvelen, welke nabij het dorp van 100 tot 160 ell. hoog zijn, verheffen zich allengs tot bergruggen, welke tot eene uitgestrekte met bosch bedekte keten aangroeijen (2).

De gezonde dampkring schijnt hier van invloed te zijn op de gesteldheid der menschen. De Javaansche vrouwen uit dezen omtrek worden voor de schoonste van allen gehouden (3).

Karangsambong.

Het dorp *Karangsambong*, in het regentschap *Soemedang*, ligt 113 palen O. ten N. van *Tjandjor*, 180 palen O. Z. O. van *Batavia*, 397 palen W. van *Samarang*, aan den grooten militairen postweg (4) en aan de *Tjimanok*, die hier de grensscheiding uitmaakt tusschen de *Preanger-landen* en de residentie *Cheribon* (5). Deze plaats levert niets aangenaams op. Het klimaat is onverdragelijk heet, staande de thermometer van FAHRENHEIT er van 95 tot 100 en meer graden op den middag. De grond is droog en schraal, en brengt niets noemenswaardigs voort (6).

Digt bij de dessa ligt het fortje *Tomo*, waar twaalf of twintig man in bezetting liggen, zijnde dit de geheele gewapende magt, die onder de 800,000 inwoners der *Preanger-Regentschappen* de rust en orde bewaart, want eenige weinige zoogenaamde *pradjoerits* (inlanders, die voor een tijdlang in dienst treden en eenigzins tot soldaten gedrild worden) te *Tjandjor* en *Bandong*, behooren niet tot het staande leger, en dienen meer tot staatsie van den Resident en de Regenten, en tot

(1) DE WILDE, t. a. p.
(2) JUNGHUHN, t. a. p.
(3) VAN DEN BOSCH, *Nederlandsche Bezittingen in Azië, Afrika en Amerika*, D. II. bl. 7.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Land. en Volkenkunde*, B. III. D. 1. bl. 187.
(5) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 52.
(6) DE WILDE, *De Preanger-Regentschappen*, bl. 36.

het transporteren en bewaken van 's Lands gelden en goederen of van gevangenen (1).

Te *Karangsambong*, of liever dat gedeelte der plaats, hetwelk *Tomo* heet (waarnaar ook het fortje zijnen naam draagt), vindt men groote pakhuizen, waarin de koffij uit een gedeelte der residentie wordt ontvangen, en van waar dit produkt in praauwen, langs de *Tjimanok*, naar *Indramajoe* wordt vervoerd, om vervolgens over zee naar *Batavia* en elders te worden overgebragt (2).

Ten gevolge van den zwaren regen, die in December 1831 en Januarij 1832 gevallen is, werden in den omtrek dezer plaats vele huizen weggespoeld en verloren daarbij eenige menschen het leven (3).

In den avond van 27 Augustus 1849 is te *Tomo*, in de nabijheid der gouvernementspakhuizen, een hevige brand uitgebarsten, waardoor 75 huizen, de pasar met 28 kramen, 58 padi-schuren en 18 paardenstallen zijn vernield. Een bejaard inlander is in de vlammen omgekomen, en een man, eene vrouw en twee kinderen hebben zich niet kunnen redden, dan na veel van de vlammen geleden te hebben; drie paarden zijn mede in het vuur omgekomen (4).

Limbangan.

Limbangan, de hoofdplaats van het regentschap van den zelfden naam en de verblijfplaats van eenen inlandschen Regent, ligt slechts 7 palen hemelsbreedte van *Bandong*, ten Z. van den *Takoeban-Prahoe* (5). Het is hier minder gezond dan te *Tjandjor* en *Soemedang*, uithoofde van de aldaar des morgens hangende nevelen, die uit de dalen of uit de moe-

(1) van Hoëvell, t. a. p.
(2) Kussendrager, bl. 119. Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 229.
(3) De zelfde, bl. 53.
(4) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 November 1849.
(5) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 188.

rassen en rijstvelden opstijgen (1). Ofschoon de omtrek ongemeen vruchtbaar is, steekt de groote armoede en ellende van den Javaan hier grootelijks bij den rijkdom en de pracht der heerlijke natuur af; zoodat de geheele bevolking van dit regentschap niets dan een armzalig hutje tot woning, eene bamboezen bank tot tafel bij dag en tot legerstede bij nacht heeft, zijnde bovendien in lompen gekleed en somtijds met een stroomatje gedekt (2).

Soekapoera.

Te *Soekapoera*, insgelijks de hoofdplaats van een regentschap en tevens van een distrikt, aan het ter dier plaatse lage, moerassige Zuiderzeestrand, is het drukkend warm, en door uitwasemingen van poelen en plassen zeer ongezond (3).

Den 29 Augustus 1844 is een berg, in het onder het regentschap *Soekapoera* gelegen district *Karang*, ingestort, waardoor twee kampongs, bestaande uit 70 inlandsche woningen en rijstschuren geheel bedolven en 107 menschen van beider kunne en van allerlei ouderdom, onder de nederstortende aarde omgekomen zijn.

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 205.
(2) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 144 en 145.
(3) Het zelfde werk, bl. 145.

DE RESIDENTIE

CHERIBON.

Geschiedenis.

SJECH IBNOE MAULANA, die ook SOENAN GOENONG DJATI genoemd wordt en op *Sumatra* en andere eilanden het Mohhammedaansche geloof ingevoerd of bevestigd had, kwam in deze provincie en vestigde zich te *Goenong-Djati*. De stad *Cheribon* bestond toen nog niet, en ontving, met het land, dien naam naar het door hem geliefkoosde water. Hij leefde zeer eenzaam en heilig als een kluizenaar. Zijne kunde in de gronden van het Islamismus en zijne gestrenge leefwijze kwamen ter ooren van KJAHI GEDÉ van *Demak*, en van KJAHI GEDÉ van *Padjang*, welke, vergezeld van veertig wijze mannen, zich tot hem begaven, en zijne geleerdheid weldra hoog waardeerden. Gaarne liet hij zich overhalen, de Vorsten van *Galoe* en *Padjadjaran* tot het nieuwe geloof te bewegen, en slaagde niet alleen in zijne onderneming, maar werd door die Vorsten als hun Heer gehuldigd. Zich een groot gezag aanmatigende, begaf hij zich naar de hoven van *Demak* en *Padjang*, liet de bevolking op het buitenhof komen en maakte haar bekend, dat, door de bestiering van den Allerhoogste, haar Vorst tot Sultan verheven werd. Hij wist de wereldlijke en geestelijke magt alzoo in zich te vereenigen, en kan als een Kalif beschouwd worden. De door hem benoemde Sultans begaven zich met hem naar den *Djati-berg;* vergezeld door eenen stoet van tienduizend man, stelden zij hem als *Soesoehoenan* of Keizer voor, en gaven hem den naam van

Makhdom of Voorganger. Naar hunne rijken teruggekeerd, zonden zij weldra eenige duizende werklieden, die voor hem eene bemuurde stad bouwden, welke den naam van *Cheribon* ontving. De Sultan van *Demak* droeg hem eene zoo groote achting toe, dat hij hem zijne dochter Njahi Bintoro ten huwelijk gaf. Bij zijnen dood liet Sjech Ibnoe Maulana drie zonen na, die ieder een rijk ontvingen, als *Cheribon, Padjadjaran* en *Bantam* (1). Van zijne nazaten, die in eene regte linie als Sultans over *Cheribon* bij opvolging regeerden, kennen wij: Pangeran Pasaréjan, ook Hasan genaamd, die hem na zijnen dood in 1417 of 1427 opvolgde, Panumbahan Ratoe, Panumbahan Giri Laja, Pangeran Adipati Cheribon; deze laatste verdeelde het rijk, bij zijn overlijden in 1473, tusschen zijne twee zonen, Pangeran Marta Widjaja en Pangeran Karta Widjaja, die alstoen de titels van Sultan Sepoeh of de oude Sultan, en Sultan Hanom (Anom) of de jonge Sultan aannamen. De eerste nam den eertitel van Sjamoe'ddin of zon der godsdienst, en de tweede dien van Kamaroe'ddin of maan der godsdienst aan. Deze verdeeling hield stand tot in de zestiende eeuw, toen, in stede van twee, drie Sultans, onder de namen van Sultan Sepoeh, Sultan Anom en Sultan Cheribon, geheel onafhankelijk van elkander, elk over zijn eigen aandeel, eene souvereine magt uitoefenden, waarbij het opmerkelijk verschijnsel plaats vond, dat nimmer eenig geschil tusschen deze Vorsten ontstond. Zij hadden hunnen zetel in de hoofdplaats, waar ieder zijn eigen *dalam* (paleis) bewoonde, zonder den ander in het ongestoord bezit van zijn erfdeel hinderlijk te zijn (2). Aldus oefenden zij hunne magt uit in het begin van het jaar 1769; want toen een dezer *Cheribonsche* Prinsen niet wel met zijne onderdanen handelde, werd hij, op bevel van den Raad van *Indië*, in verzekerde bewaring genomen en naar het kasteel *Victoria*, op het eiland *Ambon*, gebannen, terwijl een ander Prins van den bloede in diens plaats tot Vorst werd verheven;

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 451 en 552

(2) Kussendrager, bl. 137.

echter onder verpligting, dat hij den gevangen Vorst zekere som gelds tot diens onderhoud zou verzorgen (1).

De Sultan SEPOEH stelde zich in 1682 onder de bescherming der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, die later, door onderscheidene overeenkomsten een groot gedeelte van *Cheribon* in eigendom verkreeg (2), wordende zelfs in 1705 het geheele oppergezag over *Cheribon* door den Soesoehoenan van *Mataram* aan de Oost-Indische Compagnie afgestaan (3). Van dien tijd af werd er een opperhoofd van wege de Compagnie te *Cheribon* aangesteld; nu eens was dit een civiel, dan eens een militair ambtenaar. Het opperhoofd had eene zeer winstgevende betrekking door het drijven van handel en het ontvangen van geschenken. De Vorsten genoten uiterlijk alle eer, maar door de geslotene verbindtenissen was hun gezag zeer beperkt geworden (4).

In 1802 ontstond er te *Cheribon* een oproer, waartoe de schandelijke knevelarijen en bedriegerijen, aan welke de alom verspreide Chinezen zich ten koste der ingezetenen schuldig maakten, de Javanen gebragt hadden. De Chinezen hadden wel duizend Javanen onschuldig doen opsluiten, van daar dan ook, dat, bij het uitbarsten van dien oorlog, zulk een groot aantal Chinezen genoegzaam openlijk vermoord werden. De opstand was zoo algemeen, dat daarbij meer dan 50,000 menschen om het leven kwamen. Zekere RADJA HANOMAN, die daarin eene voorname rol speelde, werd gevangen genomen en naar *Amboina* verbannen; de bevolking was zeer aan hem gehecht, en de Priesters maakten de Javanen diets, dat de toen heerschende ziekte en hare erge besmetting een vloek van God was, naardien zij hadden toegelaten, dat de Nederlandsche regering dien heiligen Radja gebannen had. Om

(1) STAVORINUS, *Reise naar Batavia*, *Bantam*, *Bengalen* enz. D. I. bl. 183 en 184., en *Reize naar Samarang*, *Macassar*, *Amboina*, *Suratte*, enz. D. II. bl. 258.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 442.

(3) TEMMINCK, *Possess. Neerl. dans l'Inde Archip.*, Tome I. p. 360.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 452 en 443.

den opstand te dempen, deed de Gouverneur-Generaal DAENDELS hem in 1808 terugkeeren, en benoemde hem tot Sultan, onder den titel van Sultan CHERIBON. De gezegde Gouverneur-Generaal nam daarenboven gepaste maatregelen, zoowel tot stuiting van vele verkeerdheden, als ook vooral ter verwijdering van de Chinezen uit de binnenlanden; terwijl eindelijk den ingezetenen de vrije beschikking werd overgelaten over alle produkten, welke niet tot de verpligte leverancie behoorden (1).

Den 27 Januarij 1809 echter vernietigde DAENDELS het rijk van CHERIBON, en den 2 Februarij 1809 verdeelde hij het in twee prefectures: de eene bevatte het noordelijke gedeelte of de zoogenaamde *Sultans*-landen met het prinsdom *Gebang;* en de andere de zoogenaamde *Cheribonsche Preanger-landen*, namelijk *Limbangan*, *Soekapoera* en *Galoe*. De drie Sultans behielden hunne titels en een jaarlijksch pensioen van 8000 rijksdaalders; het inkomen van den Resident of Prefect werd op 20,000 rijksdaalders bepaald; het aannemen van geschenken en het drijven van handel hem daarentegen strengelijk verboden; de amfioenpacht werd hem echter opgedragen, met bepaling dat hij honderd spaansche matten voor den verkoop van iedere kist amfioen zou genieten. Het geheele bestuur van *Cheribon* werd tevens geregeld, de inkomsten der Hoofden werden bepaald en de drie Sultans, aan wien geen hooger gezag dan dat van een gewoon Regent werd toegekend, als ambtenaar van Zijne Majesteit den Koning van *Holland* beschouwd. Wekelijks moest de Prefect met ieder hunner eene bijeenkomst hebben, om over zaken, hunne districten betreffende, te raadplegen. Uiterlijk behielden zij de gewone eerbewijzingen en teekenen van gezag; en er werd tevens bepaald uit hoe vele personen hun gevolg bestaan zou (2). De Gouverneur-Generaal behield zich voor, over den rang en titel van de opvolgers der Sultans nader te beschikken.

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 137. — ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. — TEENSTRA, *Ned. Overz. Bezittingen*, bl. 132.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 453. — KUSSENDRAGER, t. a. p. — TEENSTRA, t. a. p.

Aan hunne bestaande wettige afstammelingen en nabestaanden werd de titel van *Pangeran* toegekend, terwijl die, welke zouden geboren worden, *Raden* en *Raden Ajoe* zouden heeten. De onechte *Pangerans* moesten dien titel met dien van *Raden* of *Maas* verwisselen. Ieder Sultan mogt in zijn district van elk huisgezin, naar gelang van de gegoedheid, eene jaarlijksche heffing doen, zoowel in geld, van twintig, dertig of achtenveertig stuivers, als in voortbrengselen van den grond, en behield de vrije beschikking over de rijstvelden; daarentegen moest ieder hunner aan den lande jaarlijks opbrengen 2000 kojangs rijst van 3500 pond ieder voor niet, en eene erkenning in geld, ten bedrage van 10,000 rijksdaalders in het jaar (1).

Intusschen bleef zekere Bagoes Rangon dit gewest nog drie jaren verontrusten, zijnde hij eerst in 1812 onder het Engelsch tusschenbestuur gevat (2).

Gedurende het Britsche tusschenbestuur werden de hun kort te voren ontnomene landen, bij een besluit van de maand April 1815, evenwel op nieuw aan de Sultans teruggegeven, doch naauwelijks waren zij weder in hun bezit gekomen, of luiheid en verwaarloozing werden aan alle zijden op eene zeer in het oog loopende wijze zigtbaar, en den Sultans ontbrak die klem, welke er vereischt werd, om het binnenlandsch bestuur geregeld te doen werken, zoo als zulks door de tusschenkomst van het Gouvernement had plaats gehad. Dit gevoelden de Sultans weldra zelven, en na de teruggave van het eiland, zag men geen ander middel, om zich tegen gebrek te beveiligen, dan door, in 1819, een smeekschrift bij den Gouverneur-Generaal in te dienen, waarin zij dringend om eene aanzienlijke vermeerdering van inkomsten verzochten. Ten gevolge hiervan, werd aan de beide Sultans van *Cheribon*, daar Radja Hanoman of Sultan Cheribon inmiddels overleden was, een jaarlijksch pensioen toegekend van 18,000

(1) Roorda v.-Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 452—454.

(2) Teenstra, t. a. p.

gulden ieder, waartegen alle landen, hun door het Britsche tusschenbestuur afgestaan, weder onder het onmiddelijk beheer van het Gouvernement werden gebragt, en, even als alle andere gedeelten der residentie, in den aanslag der landregten begrepen, sedert welken tijd de invloed der Sultans op de bevolking zeer verminderd is (1).

De Sultans werden tot dien stap dringend genoopt door een oproer, dat in Januarij 1818 op hunne landen was uitgebarsten. De muitelingen betoonden eene groote wreedheid, en spaarden hunne eigene hoofden niet; zij vermoordden Raden Adipati Niti Diningrat, Regent van *Bengawan-Wetan*, eenen zeventigjarigen grijsaard, die algemeen zeer geacht was, en Among Pantjas, Demang van het district *Blandong*, Op den 29 Januarij verbrandden de roovers de dorpen *Radja-Galoe*, *Palimanang* en *Bandjaran*, terwijl zij den Adsistent-Resident Heidenreich, die tegen hen was opgerukt, vermoordden. Het opperhoofd der muiters was Bagoes Serrit, een bloedverwant van de vroeger beruchte Hoofden Bagoes Sidon en Bagoes Rangin. Op den 4 en 10 Februarij werd hij door onze troepen verdreven, en op den laatstgenoemden dag sneuvelden drie zijner voorname onderbevelhebbers (2).

Het gelukte den Resident Servatius, den oproermaker Bagoes Serrit meester te worden, die den 17 November, ingevolge vonnis van gezworenen, met de koord gestraft werd. Hij was een gemeene Javaan, uit het *Samarangsche*, en ondersteunde in 1811 Bagoes Rangin; zijn ware naam was Rono Diwongso; bij zekeren Najirem in dienst zijnde, spoorde deze hem aan, zich bij het gemeen als iemand van hooge geboorte en bedeeld met bovennatuurlijke krachten te doen gelden. Nadat men hem in handen had werd de rust weldra geheel hersteld, en *Cheribon* ging, onder een wijs en billijk bestuur, gestadig vooruit in landbouw, handel, nijverheid en beschaving (3).

(1) Kussendrager, bl. 138. — Roorda van Eysinga, t. a. p.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 434.

(3) Het zelfde werk, bl. 434 en 435.

Den 16 November 1847 had er in de residentie *Cheribon* eene aardbeving plaats, waarvan de volgende bijzonderheden door een ooggetuige medegedeeld zijn: De eerste schok, die des ochtends tusschen half elf en elf ure gevoeld werd, hield nagenoeg dertig seconden aan; de rigting was in den eersten schrik niet te bepalen, echter scheen het, dat het geene eigenlijke golving was, maar eene trilling met korte schuddingen. Weinige seconden daarna begon de tweede schok, die insgelijks 25 à 30 seconden aanhield en nog heviger was. Door de zeer korte tusschenpozing van den eersten op den tweeden schok heeft men die beide voor eenen enkelen schok kunnen nemen. Nagenoeg 10 à 12 minuten later kwam er een derde schok, even hevig als de beide vorige. Toen scheen het, dat de rigting was van Zuidwest naar Noordoost. Alle deze schokken waren vergezeld van een dof, dreunend geluid, volmaakt gelijk aan dat, hetwelk de ijzeren ankerketting, bij het vallen van het anker, aan den boeg van een schip veroorzaakt. De beweging der gebouwen was duidelijk zigtbaar; een brandgevel zag men meer dan 6 palm buiten de loodlijn slingeren. Te *Ardjowinangon*, 16 palen van *Cheribon*, lag alles in puin. Den volgenden ochtend begonnen de schokken op nieuw zeer hevig te worden. Te *Boentamatti*, aan de rivier *Tjimanok*, 16 palen Zuidwaarts van *Indramajoe*, waren de schokken zoo geweldig, dat er alles wat vallen kon ter aarde stortte. Dwars door het huis van eenen Opziener aldaar waren, bij de eerste schokken, onderscheidene scheuren in den grond gekomen, waaruit, ter hoogte van 1 ell., water opspoot, vermengd met een blaauwachtig fijn zand, gelijk aan het zeezand van de stranden van *Cheribon*. Volgens de rigting der omgevallen voorwerpen, waren de schokken van Zuidwest naar Noordoost gevoeld. De dampkring was buitengewoon helder, zoodat van de hier genoemde plaats de bergen in de *Preanger-Regentschappen* konden gezien worden, waarbij werd waargenomen, dat uit eenen daarvan, waarschijnlijk de *Goenong-Goentoer*, eene rookkolom oprees. Te *Dana-Radja*, waar ook alle steenen gebouwen waren ingestort, werd

de grond op meer dan vijftig plaatsen opengescheurd; terwijl uit de meeste scheuren mede water, vermengd met een blaauwachtig zand, opspoot. De aldaar aanwezige Opziener verklaarde, dat het water warm geweest was en een onaangenamen reuk had. De rigting der schokken moet hier mede van Zuidwest naar Noordoost geweest zijn, hetwelk men afleidt uit de rigting, waarin eenige natte gevormde steenen, welke onder loodsen op hunnen kant te droogen stonden, gevallen zijn. In eene kleine dessa, vijf palen noordwaarts van *Dana-Radja*, en in eene andere dessa, met name *Persana*, acht palen noordwaarts, was de massa van het uit den grond gespoten zand en water zoo groot, dat daardoor, volgens opgave der inlanders, eene ware overstrooming werd te weeg gebragt. Ook op dien dag werd de berg in de *Preanger-Regentschappen*, waarvan hier boven gesproken is, sterk rookende gezien. De berg *Tjermai*, in de residentie *Cheribon*, was, gedurende al den hier bedoelden tijd, buitengemeen helder en onbewolkt geweest, en heeft niets bijzonders aan zich doen waarnemen. De schokken, welke in de bovenvermelde plaatsen gevoeld zijn, kwamen, zoo veel men heeft kunnen opmerken, uit de rigting van de *Preanger-Regentschappen*, en de golving van den grond schijnt gestuit te zijn tegen den basaltpijler, waaruit het *Palimanangsche gebergte* bestaat; heeft zich daar omheen gewonden noordwaarts, en is vervolgens, na *Ardjowinangon* te zijn doorgetrokken, weder in de rigting van West naar Oost voortgeloopen, waaruit het dan ook kan worden verklaard, waarom de schokken in de nabijheid van het *Palimanangsche gebergte* veel heviger gevoeld zijn dan elders. Op alle plaatsen, die gelegen zijn op het vulkanisch terrein van den berg *Tjermai*, zijn de schokken weinig of in het geheel niet gevoeld, maar hevig in het alluviale en tertiaire terrein tusschen *Cheribon* en de *Tjimanok* (1).

Ook hebben in de residentie *Cheribon*, op den 10 November 1847, des namiddags te vier ure, hevige windvlagen

---

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 28 Januarij 1848.

gewoed, welke zich in den vroegen ochtend van den 11, hebben herhaald; in de districten *Losari* en *Sindang-Laut* zijn in onderscheidene dessa's 177 inlandsche woningen en 81 padi-lombongs door den wind omvergerukt. Behalve een inlander, die bij het instorten zijner woning gewond was geworden, heeft niemand hierdoor letsel ondervonden (1).

Ligging.

De residentie *Cheribon* wordt ten Noorden en Noordoosten door de *Zee van Java* bespoeld; ten Oosten scheidt de *Losari* haar van de residentiën *Tagal* en *Banjoemaas;* ten Zuiden grenst zij aan de baai *Segara-Anakan*, alwaar deze residentie met eene punt tusschen de *Preanger-Regentschappen* en *Banjoemaas* aan de *Indische Zee* komt; ten Zuidwesten paalt zij aan de *Preanger-Regentschappen*, en ten Westen aan die zelfde residentie en de residentie *Krawang*, van welke laatste zij door de *Kali-Sewoe* gescheiden wordt (2).

Naamsoorsprong.

De naam *Cheribon*, oorspronkelijk *Tji-riboen* (d. i. Garnalenwater of Garnalen-rivier), thans door de inlanders bij verbastering *Tjerebon* en *Tjarebon* geschreven, zou volgens sommigen door Sjech Ibnoe Maulana, die het Islamismus hier invoerde, aan het geheele land gegeven zijn, ter gedachtenis van het door hem geliefkoosde garnalenwater, waarop de inlanders hem onthaalden (3). Anderen schrijven den naamsoorsprong toe aan eene rivier, aan wier monding eene groote menigte kreeften en garnalen gevonden werden (4).

(1) De zelfde Courant, t. a. p.
(2) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezittingen*, bl. 146.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 440.
(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 434.

Verdeeling.

Deze residentie was, door een besluit van de Heeren Commissarissen-Generaal van den 15 Januarij 1819, in vijf regentschappen gedeeld, te weten: ***Cheribon***, ***Madja***, ***Galoe***, ***Bengawan-Wetan*** en ***Koeningan***; het besluit van den Gouverneur-Generaal van den 23 September 1827, N°. 37, voegde er de districten ***Indramajoe*** en ***Kendang-awor*** bij, welke tot hiertoe een gedeelte van de residentie ***Krawang*** uitmaakte (1). Thans wordt de residentie ***Cheribon*** in vijf regentschappen verdeeld, als: ***Cheribon***, ***Madja-Lengka***, ***Koeningan***, ***Galoe*** en ***Indramajoe***, van welke men de vier eerste de ***Sultans-landen*** noemt (2).

Ieder regentschap is weder in districten gesplitst; zoo telt het regentschap ***Cheribon***, dat ten Noorden aan de ***Zee van Java***, ten Oosten aan de residentie ***Tagal***, ten Zuiden aan het regentschap ***Galoe***, en ten Westen aan het regentschap ***Koeningan*** paalt, 7 districten, zijnde: ***Cheribon***, ***Ploemboe***, ***Mandi-Rantjang***, ***Bebej***, ***Gebang***, ***Soera-Nengala*** en ***Gegesik*** (3).

In dit regentschap is in het district ***Gebang*** den 27 Februarij 1817 een gedeelte van den berg ***Lawoer*** ingestort, waardoor een kampong van acht huisgezinnen, met omliggende rijstvelden, menschen en vee verzwolgen en de ***Tjidienklot*** ten eenenmale opgedroogd werd. Reeds voor langen tijd had men in dien berg eene zware scheur ontdekt, waardoor zelfs buffels heendrongen (4).

Het regentschap ***Madja-Lengka*** paalt ten Noorden en Oosten aan de ***Zee van Java***, ten Zuiden aan het regentschap ***Koeningan***, en ten Westen aan het regentschap ***Indramajoe***.

---

(1) Hogendorp, *Bes. der Nederl. Bezittingen in O. Indië*, bl. 443.

(2) Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 146. — Kussendrager, bl. 126. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 447.

(3) Teenstra, bl. 147. — Kussendrager, t. a. p. — Roorda v. Eysinga, t. a. p.

(4) Kussendrager, bl. 139.

Het bevat 6 districten, als: *Madja*, *Sindang-Kassi* of *Sindang Kasih*, *Radja-Galoe*, *Telaga*, *Palimanang* en *Kadondong* (1).

In dit regentschap, in het district *Telaga*, had in den nacht van den 4 Maart 1817 eene instorting van eenen berg plaats, waardoor eenige huizen en padi-lombongs in den kampong *Tjitroyo* vernield, benevens een halve jonk beplant hoogland onder de aarde weggezonken zijn (2),

Den 5 Februarij 1838 had er weder eene dergelijke inzakking plaats, waardoor onderscheidene huizen met de bewoners, alsmede een jonk rijstveld, geheel bedolven en een halve jonk beplant hoogland weggerukt zijn.

Het regentschap *Koeningan*, grenzende ten Noorden aan het regentschap *Madja-Lengka*, ten Oosten aan de regentschappen *Cheribon* en *Galoe*, ten Zuiden en Westen aan de *Preanger-Regentschappen*, is verdeeld in 4 districten, zijnde: *Koeningan*, *Kedoe-Gedé*, *Malebar* en *Loerahagong* of *Loeragong* (3).

In April 1842 hebben in het district *Kedoe-Gedé* onderscheidene instortingen van bergen en inzakkingen van den grond plaats gehad, waardoor niet alleen schade is veroorzaakt aan eenige dessa's, gaga-velden en koffijplantaadjen, maar waarbij ook menschen zijn omgekomen.

Het regentschap *Galoe*, dat ten Noorden grenst aan het regentschap *Cheribon*, ten Oosten aan de residentie *Banjoemaas*, ten Zuiden aan de baai *Segara-Anakan* en aan de *Preanger-Regentschappen*, en ten Westen aan het regentschap *Koeningan*, heeft 4 districten, zijnde: *Tjiamis* of *Tjamis*, waar de luchtstreek zeer gezond is, *Tjawor-Boti* of *Tjauer-Botti*, *Koewali* of *Kwali* en *Keppel* (4), en maakt met het regentschap *Koeningan* de adsistent-residentie *Koeningan-en-Galoe* uit (5).

Het regentschap *Indramajoe* paalt ten Noorden aan de *Zee van Java*, ten Oosten aan het regentschap *Madja-Lengka*, ten

(1) Teenstra, t. a. p. — Kussendrager, bl. 126.
(2) Kussendrager, bl. 139.
(3) Teenstra, t. a. p. — Kussendrager, bl. 126. — Roorda v. Eysinga, t. a. p.
(4) De zelfde werken, t. a. p.
(5) De zelfde werken, t. a. p.

Zuiden aan de *Preanger-Regentschappen*, ten Westen aan de adsistent-residentie *Krawang*. Het is vervat in twee districten, namelijk: *Indramajoe*, het Oostelijke, en *Kandang-awor*, het Westelijke gedeelte. Deze twee districten zijn door het Engelsch Gouvernement verkocht geworden, en zijn sedert dien tijd een particulier eigendom (1).

Het regentschap *Indramajoe* is tevens ook eene adsistent-residentie, welke vroeger met *Krawang* eene residentie uitmaakte, waarvan de stad *Indramajoe* de zetel was. Deze residentiezetel werd vervolgens, tot groot ongerief van den handel, naar *Wayanassa*, in het gebergte, 9 Eng. mijlen van *Indramajoe*, verlegd. Eindelijk werd de adsistent-residentie *Indramajoe*, in 1823, bij de residentie *Cheribon* ingelijfd, en aan die *Krawangsche* afdeeling nog een district, *Saleman* of *Sleeman* toegevoegd, terwijl de adsistent-residentie, uithoofde van het belangrijke der geldelijke administratie, regtstreeks aan de Algemeene Rekenkamer werd rekenpligtig gemaakt, en dus te dien aanzien een geheel afzonderlijk beheer uitoefent.

De groote levendigheid in deze adsistent-residentie door den particulieren handel veroorzaakt, wordt nog vermeerderd door den afscheep der koffij uit de *Preanger-Regentschappen*, en wel voor dat gedeelte van het product, hetwelk in de pakhuizen te *Karang-Sambong* wordt ingeslagen. De hoeveelheid hiervan was in 1827—1828 tot 7,000,000 ponden gestegen, terwijl de cultuur sedert nog zeer is toegenomen. Vervolgens is de afdeeling van *Indramajoe* ook inzonderheid belangrijk, om den aanmaak van zout, welke onder *Kandang-awor* geschiedt. De hoeveelheid daarvan is zeer verschillend en geheel afhankelijk van de bestendigheid van den droogen moesson; het wordt door den Javaan geleverd in de Lands pakhuizen te *Indramajoe*, tegen 10 guldens den kojang van 3500 ponden, en verkocht voor 240 guldens, welk meerder bedrag echter niet geheel en al winst is. Onder het bestuur van den Adsistent-Resident K. van der Sluis (1823—1830) is

(1) Hogendorp, *Beschouw. der Ned. Bezitt. in O. Indië*, bl. 443. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 216.

de aanmaak van dit winstgevend artikel gestegen tot ongeveer 3000 kojangs, dat is meer dan 5,000,000 Ned. ponden. Verder vindt men in deze adsistent-residentie digte bosschen van djati- en ander deugdzaam hout, dat, geveld zijnde, de rivier afkomt, en te *Indramajoe* tot houtvlotten vereenigd wordt, welke met vaartuigen naar de reede van *Batavia* gesleept, en op het eilandje *Edam* ter bewerking uit elkander genomen worden (1).

De groote dorpen heeten hier *dessa's*, de kleinere *kampongs*, en de gehuchten *tjamtillans* (2).

Men telt in deze residentie 658 dessa's of dorpen in de districten, welke aan het Gouvernement behooren (3).

Bestuur.

Het bestuur dezer residentie berust bij eenen Resident en vier Regenten, van welke laatsten die van *Cheribon*, *Madja* en *Galoe* den titel van *Raden-Adipati* voeren, terwijl die van *Koeningan*, als de laatst aangesteld zijnde, slechts *Maas-Toemenggoeng* genoemd wordt. Over het regentschap *Indramajoe*, dat geheel uit particuliere landen bestaat, is geen Regent aangesteld. De verder onder den Resident aangestelde ambtenaren zijn: een Secretaris, die tevens met het Notariaat en den Burgerlijken Stand belast is; drie Adsistent-Residenten, een voor *Cheribon* en *Madja*, een voor *Galoe* en *Koeningan*, en een voor *Indramajoe;* een Vendu-meester, die tevens Postmeester is; een Opziener over de houtbosschen; drie Kommiezen; negen Elèves voor de indigo-cultuur, en eindelijk de noodige inlandsche ambtenaren, zoo voor de policie als voor den aanbouw, die allen bezoldigd zijn (4). Voorts heeft men hier een naar de plaatselijke behoeften geëvenredigd garni-

(1) *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 59.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 447.
(3) v. Hogendorp, *Beschouw. der Nederl. Bezitt. in O. Indië*, bl. 443.
(4) Kussendrager, bl. 127. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 447. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 147.

zoen, dat uit infanterie en artillerie bestaat, en in de forten *Palimanang*, *Indramajoe* en *Tomo* verdeeld is. Een korps inlandsche ruiters, *djajang-Secars* genaamd, en doorgaans te *Tankil* gelegerd, is wel ten volle uitgerust en gemonsterd, doch bijna alleen tot het waarnemen der dienst van maréchaussées bestemd. Ten einde de kustvaart tegen zeeroovers te beschermen, worden hier eindelijk nog altijd twee kust-praauwen gereed gehouden, welke tot hiertoe nogthans van weinig nut zijn geweest (1).

Ter handhaving van de justicie en regterlijke policie in deze residentie bestaan landraden, de eerste ter hoofdplaatse, onder voorzitting van den Resident; de tweede te *Indramajoe* en gepresideerd door den Adsistent-Resident. De voornaamste inlandsche hoofden maken de leden van dezen landraad uit. Ieder Regent heeft een *Phati* (Minister, medehelper), die zijne bevelen volbrengt, eenen *Djaksa* of Regter en eenen *Panghoeloe* of Opperpriester, die met het *Demangs-divisiehoofd* den *Boepati-raad* zamenstellen, en voorts nog vier of vijf *goelangs-goelangs* of policiedienaren onder zich. De *Demangs-divisiehoofden*, voor zoo ver ieder district betreft, hebben ook nog eenen kleinen raad, doch beslissen alleen in geringe zaken. De *Demangs* onderhouden ieder twee, drie of vier *goelangs-goelangs*, naar de meerdere of mindere uitgestrektheid van hun district. De *Hoofd-Djaksa* is belast met de algemeene policie over de geheele residentie, in welke betrekking hem een cipier en twaalf geregtsdienaren zijn toegevoegd (2).

De residentie heeft twee gevangenissen in de forten van *Cheribon* en *Indramajoe*. In het eerstgenoemde zijn daartoe eenige bovenvertrekken ingerigt, welke ruim, luchtig en met planken vloeren voorzien, voor de gezondheid zeer voordeelig zijn (3).

Van de Geestelijken genieten slechts de *Hoofd-Panghoeloes* of Hoogepriesters en de vijf *Panghoeloes* bij iederen Regent eene vaste bezoldiging, terwijl de overige Priesters niet dan

(1) Kussendrager, t. a. p.
(2) De zelfde, bl. 134 en 135.
(3) De zelfde, bl. 135.

gedeeltelijk door de dessa's onderhouden worden. Naar hunne verschillende waardigheid dragen deze Geestelijken onderscheidene benamingen, zijnde de *Ketib* de Priester van eene grootere, en de *Modien* die van eene kleinere dessa; de *Merbot* degene, die de *missigit* bewaakt en den *bedoek* in den tempel slaat, en eindelijk de *Lebé*, die in de verafgelegene dessa's de dienst waarneemt en de trouwplegtigheden verrigt. De inkomsten dezer Priesters bestonden vroeger in hetgeen *dzakat* genoemd wordt, zijnde een tiende van den oogst, en vervolgens in de *pakarassat* of trouwgelden, waarvoor de helft werd afgegeven; doch alhoewel de bevolking thans niet langer gedwongen is het tiende gedeelte aan de geestelijkheid af te staan, geschiedt dit echter nog door velen geheel vrijwillig. Ten gevolge van deze onderscheidene en met den geestelijken stand verbondene voorregten, is de Priesterschaar te *Cheribon* dan ook zeer talrijk, en onderscheidt zich niet zelden door dweepzucht en overdreven godsdienstijver (1).

De Buddahs scheiden zich geheel van deze gewone Priesters af, en vormen eene afzonderlijke secte, welke zich door de gestrengheid van hare instellingen en hare zonderlinge begrippen onderscheidt. Zij wenden voor: somwijlen door eenen duivel bezeten te zijn, terwijl zij zich op andere tijden wederom op Goddelijke ingevingen beroemen. Men ziet hen dikwijls op lederen paarden van karbouwhuiden als waanzinnig in het rond rijden, gewoonlijk hunnen weg nemende naar den top van den berg *Tjermai*. Zij draven alzoo rusteloos voort, tot zij van vermoeijenis uitgeput, buiten adem en half bewusteloos op den grond nedervallen. Zoodra zij uit deze bezwijming ontwaken, weten zij allerlei vreemde verhalen te doen van Goddelijke ingevingen, welke zij op dat tijdstip willen ontvangen hebben. In 1829 stelden deze dweepers allerlei pogingen in het werk, om volksbewegingen te verwekken, doch door de gepaste maatregelen van het bestuur werd dit hun opzet gelukkig verijdeld, en de openbare rust op eene krachtdadige wijze gehandhaafd (2).

(1) Kussendrager, bl. 133 en 134.
(2) Het zelfde werk, bl. 134.

Gedaante.

De residentie *Cheribon* is een langwerpig, onregelmatig, smal vlak, dat drie zeer scherpe hoeken, als een in het Noorden, een in het Oosten en een in het Zuiden, benevens verscheidene bogten, heeft (1).

Grootte.

Deze residentie strekt zich van 6° 10′ tot 7° 45′ Z. B. en van 125° 41′ tot 126° 31′ O. L. uit. De Zuidkust beslaat slechts eene kleine streek lands. Van *Kali-Sewoe*, de westelijke grens, loopt de kust oostzuidoost, en van de *Tampoelong*, wendt zij zich met eene groote bogt noordwaarts naar den hoek van *Indramajoe*, die op 126° 8′ 6″ O. L. en op 6° 17′ 8″ Z. B. ligt. Vervolgens wendt zij zich zuidoostwaarts naar *Tandjong-Tanah*, en van daar tot aan *Cheribon* zuidwaarts, van waar zij naar de *Losari* met eene bogt oostwaarts loopt (2).

Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening, op de jongste hydro- en topographische kaarten, beslaat zij eene oppervlakte van 127 vierk. geogr. mijlen of 3084 vierk. palen.

Luchtgesteldheid.

De warmtegraad is gelijk aan dien van *Bantam;* de dampkring komt zeer veel met dien van deze residentie overeen; aan de stranden is het er zeer ongezond, en in 1804 en 1805 heeft aldaar eene pest gewoed, die duizenden menschen ten grave heeft gesleept. In het Zuidelijk en bergachtig gedeelte, vooral te *Galoe* en *Tjiamis*, is het klimaat zeer gezond. De moessons zijn de zelfde als over geheel *Java;* de regens kunnen

---

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 213.

(2) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 440.

er zeer zwaar zijn. Op de bergen blijft in kloven het water somtijds staan, doorweekt den grond, veroorzaakt groote scheuren en eindelijk nederstortingen van een gedeelte der bergen (1).

De bewoners.

De bevolking beloopt 550,000 zielen (2). Zij vormt eenen overgang, dewijl zij aan het westelijke gedeelte voornamelijk uit Soenda-stammen, en aan de oostelijke zijde uit Javanen bestaat (3),

Het getal der Chinezen beloopt ongeveer 3000. Europeanen worden hier buiten de ambtenaren bijna niet aangetroffen; de Arabieren zijn er niet talrijk. De afstammelingen van Nederlanders, zoowel als van Portugezen, zijn door vermenging met het inlandsche ras dermate verbasterd en ontaard, dat het moeijelijk is hen onder eenige klasse te brengen (4). Zij spreken gebrekkig Hollandsch. Hunne kleur is vaal en fletsch, en vele hunner hebben het voorkomen van wandelende dooden. Leven, geest of vlugheid wordt zelden bij hen aangetroffen, en zij bevestigen de stelling, dat een verplante boom of bloem zelden onder vreemde hemelstreken zoo welig tiert, als in zijnen geboortegrond (5).

Karakter.

De bevolking is niet zoo oproerig, als men haar wel heeft afgemaald, doch laat zich wel eens op datgene, hetwelk zij als hare regten beschouwt, veel voorstaan; zij is verlichter dan in de *Preanger-Regentschappen* en in de Vorstenlanden,

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 441. — *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 213.

(2) Temminck, *Coup d'oeil général sur les possess. Neerl*. T. I. p. 361.

(3). Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 441. — Kussendrager, bl. 123.

(4) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indie*, bl. 215.

(5) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 68.

en daardoor te verstandig om blindelings bevelen op te volgen, doch zij zijn niet onvatbaar voor reden (1). De Javanen zijn in deze residentie onder een billijk bestuur uitmuntende onderdanen, die verreweg den vrede boven den oorlog kiezen, maar bij onderdrukking of knevelarij zeer spoedig oproerig en door hunne hardnekkigheid hoogst gevaarlijk kunnen worden; overigens behoeven zij voor de bevolking van andere residentiën, ten opzigte van maatschappelijke deugden, niet achter te staan (2). De bewoners van *Indramajoe* en *Palimanang* staan echter ongunstig bekend; zij zijn van eenen woesten, driftigen, onbesuisden en onrustigen aard, waarvan het gevolg is, dat zij zich dikwerf aan misdaden schuldig maken, zoodat aldaar ook de meeste moorden gepleegd worden (3).

Nergens treft men op *Java* zoo vele gebrekkige, blinde en verminkte inlanders aan, als in de nabijheid van de stad *Cheribon*, die den reiziger om eene aalmoes vragen; overigens gaat men hier in het algemeen veel beter gekleed dan in de *Preanger-landen*. De inlanders hebben hier een spel, dat met het *saroeni* der Maleijers op *Sumatra* veel overeenkomst heeft. De kampvechters zijn met eenen rotting gewapend, hebben het hoofd met doeken of kleedjes omwonden, en brengen elkander slagen toe, die zij trachten af te weeren. Hij die zich te zwak gevoelt, om zijnen tegenpartijder langer het hoofd te bieden, verlaat, vooral wanneer hij voor de schenen getroffen wordt, het strijdperk, terwijl de overwinnaar toegejuicht wordt (4).

Beschaving.

Vóór 1824 bestond hier geen school voor de Europesche kinderen, doch in dat jaar is er eene te *Cheribon* opgerigt,

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 70. — *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 444.

(2) De zelfde, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. O. Indië*, bl. 215.

(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p. — Kussendrager, bl. 128.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

waarop zich aanvankelijk 21 leerlingen bevonden, welk getal in 1832 tot 40 was aangegroeid, ten gevolge waarvan in dat zelfde jaar ook een vaste onderwijzer benoemd is geworden (1). Dit was zeer noodig voor de afstammelingen van Nederlanders en Portugezen, die hier bij uitstek zwak van ligchaam en geest, lusteloos en onverschillig zijn. De inlandsche scholen zijn 200 in getal, en worden gemiddeld ieder door 14 kinderen bezocht. De school heet hier *pesantrên* en de meester *goeroe* (2). Tot het bekleeden der betrekking van *goeroe* of leermeester wordt geene bijzondere ordening of toelating gevorderd. Ieder die de vereischte bekwaamheid meent te bezitten, om den Koran en andere gewijde geschriften te verklaren en uit te leggen, kan zich, ter plaatse waar hij verkiest, als onderwijzer nederzetten, hoewel deze betrekking meerendeels door geestelijke personen bekleed wordt. De *goeroes* eischen geen schoolgeld van hunne *santri's* of leerlingen; maar de jongeling, die zich naar eene *pesantrên* of school begeeft, is verpligt een gedeelte van den dag voor zijnen *goeroe* te werken, en het zijn de vruchten van dien arbeid, welke dezen tot belooning van zijne moeite strekken. Ofschoon dit onderwijs geheel vrijwillig en niemand verpligt is, de scholen te bezoeken, zenden de meeste Javanen van aanzien toch hunne kinderen derwaarts (3).

Het onderwijs bepaalt zich tot het lezen van den Koran en andere geschriften, betrekking hebbende op de Mohhammedaansche godsdienst (4).

Het Arabisch karakter dient voor het onderwijs in de godsdienst; het Javaansch karakter wordt voor brieven en rapporten gebezigd. De hoofden kennen het laag-Maleisch; wijders is in de westelijke streken het Soendasch, en in de oostelijke het Javaansch de hoofdtaal (5).

---

(1) Kussendrager, bl, 132.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 445.
(3) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) De zelfde, t. a. p.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

Middelen van bestaan.

Even als in alle de andere residentiën van *Java*, is de landbouw onder de verschillende bedrijven en takken van nijverheid het hoofdbestaan, zoodat hier in 1829 niet minder dan 82,000 personen waren, die zich uitsluitend met den landbouw bezig hielden (1).

De landbouw gaat hier dan ook gestadig vooruit, en bewijst hoe verre het Nederlandsch-Indisch bestuur boven dat der Sultans te verkiezen is, onder wier regering alle takken van landbouw en nijverheid kwijnden, en het land aan onlusten gedurig ten prooi stond. De koffij wordt hier met zorg aangekweekt (2).

Voor den landbouw ontbreekt het op de lage landen, gelijk in de afdeeling *Cheribon* of de *Bengawan*, somtijds aan water, waarvan de andere afdeelingen echter altijd genoegzaam voorzien zijn. Nadat de *padi* gesneden is, wordt op de daartoe geschikte gronden doorgaans *kapas*, *katjang-tanah*, *katjang-kedeleh*, uijen, *obies*, *kombeli-djawa*, *djagong*, *djarak*, *widjing-minjak*, *ketala* en indigo gebouwd, alle welke voortbrengselen, mitsgaders de *kapok*, klappers, *pisang* enz., den landbouwer aanmerkelijk voordeel opleveren. Bij eene in 1829 gedane telling vond men in de residentie ruim 15,432 jonken sawavelden, van 2000 vierk. roeden ieder, waarvan de opbrengst op 810,965 hamatten padi van 200 katties ieder kan berekend worden, benevens 2225 jonken tegalland, waaronder de particuliere landen van *Indramajoe* nogtans niet begrepen waren (3).

De beste koffij wordt door het regentschap *Koeningan* geleverd, van waar dit product zich ook op de beste wijze laat vervoeren, en aldaar en in de regentschappen *Cheribon*,

---

(1) Temminck, *Nederl. Overz. Bezittingen*, bl. 150.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 446 en 447.
(3) Kussendrager, bl. 129 en 130.

Madja en *Galoe*, welk laatste ook bij uitnemendheid voor deze teelt geschikt is, werden in 1824 3,756,169 koffijboomen in geregelde tuinen en 278,465 pagger-koffijboomen geteld. Ook de aankweeking van den indigo (*taroem* genaamd) en het suikerriet wordt hier met gelukkig gevolg voortgezet, immers in 1832 werden 4000 morgen lands met *taroem-kembang* beplant, waarvan het product in 1833 120,000 ponden indigo bedroeg, en 1300 *bahoes* met suikerriet, welke ruim 20,000 pikols suiker opbragten. In het zelfde jaar 1832 zijn in *Cheribon* 70,799 klapperboomen, 418,883 stoelen bamboes, 8010 gebang- of palmboomen en 542 sewalangboomen aangeplant (1). In 1846 heeft de geheele residentie opgebragt 616,858 pikols koffij, 59,000 pikols suiker, 287,358 Amsterdamsche ponden indigo, 76,000 Amsterdamsche ponden thee en 2500 Amsterdamsche ponden cochenille (2). In 1848 3,000,000 pikols padi, 50,000 pikols suiker, 336,000 Amsterdamsche ponden indigo, 10,000 Amsterdamsche ponden thee, 70,000 goeni-zakken en 1700 ponden kaneel (3).

Fabrijken.

In het *Cheribonsche* worden vele nijvere lieden aangetroffen (4). Tot de verschillende bedrijven en takken van nijverheid, waarop de ingezetenen zich toeleggen, behoort het vervaardigen van katoenen kleedjes, het toebereiden van vitriool, dat vooral in den kampong *Pangalang* geschiedt, benevens het bakken van dakpannen en metselsteenen, en het vervaardigen van pannen, potten en ander aardewerk, waarin de ingezetenen van den kampong *Pandjoenampong* hoofdzakelijk hun bestaan vinden.

---

(1) Kussendrager, bl. 130.

(2) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 54.

(3) Temminck, *Coup d'oeil général des possessions Neerl.* T. I. p. 361.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 446.

De kampong *Pagongon* en het regentschap van de *Bengawan* leveren voorts houtskolen op, en in het regentschap *Galoe* worden matten vervaardigd (1). Ook maakt men er fraaije manden (2). De Cheribonsche steenen, die beroemd zijn en uit vele soorten van versteend hout bestaan, worden in het regentschap *Galoe* bijzonder fraai geslepen, waaruit zeer sierlijke hals- en oorsieraden, ringen, cachetten en knoopen verwerkt worden (3). In de hoofdplaats heeft men de meeste ambachtslieden, en wel voornamelijk ijzersmeden, koperslagers, geelgieters, timmerlieden, goudsmeden en touwslagers (4).

Ook wordt aan de kusten van *Cheribon* veel zout bereid, waarvan de rijkste pannen te *Kandang-awor* zijn (5), welke jaarlijks 3000 kojangs opleveren; terwijl men er tot plaatselijk gebruik slechts 740 kojangs behoeft (6).

Handel.

De binnenlandsche handel is er van weinig belang, doch bij de velerlei producten des lands is de overzeesche handel hier vrij aanmerkelijk, wordende daartoe mede vier hier te huis behoorende schepen gebezigd (7). Deze handel bepaalt zich, wat den uitvoer betreft, tot rijst, koffij, lijnwaden, katjang-olie, suiker, *laksa* (vermicelli), huiden, kassia, boom- of arengsuiker, indigo en natte indigo in potten; waartegen Europesche lijnwaden, Chinesche porceleinen, ruwe metalen, stofgoud, gambier en rottings worden ingevoerd. Daar de

---

(1) Kussendrager, bl. 130 en 131.

(2) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 130.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 446.

(4) Kussendrager, bl. 131. — Roorda van Eysinga, t. a. p.

(5) Teenstra, t. a. p.

(6) Temminck, *Coup d'oeil général des possessions Neerl.* T. I p. 361.

(7) De zelfde, t. a. p.

reede van *Cheribon* zeer goed en veilig is, en de vaartuigen niet ver van den wal behoeven te liggen, kost het lossen en laden, niettegenstaande de modderbank, weinig moeite, en kunnen de schepen aldaar, zelfs in den regenmoesson, doorgaans veilig ankeren (1).

Visscherij.

De visscherij levert meer op, dan men voor het gebruik noodig heeft; het overige, hetwelk gedroogd uitgevoerd wordt, bedraagt ongeveer 275 *prahoes* van onderscheidene grootte (2).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Zoowel door de groote volkrijkheid, als door het minder bergachtige van deze residentie, zijn hier minder wilde dieren, dan in de *Preanger-Regentschappen* (3).

Het getal buffels zal niet minder dan 115,000 bedragen, dat der paarden 30,000 (4), waaronder die van het district *Koeningan* sterk en edel, en daarom zeer geacht zijn (5). Rundvee wordt er bijna niet gevonden, doch er is een aanzienlijk getal geiten (6). De jaarlijksche consumptie aan slagtvee wordt er op 12 à 1400 buffels en 4 à 500 geiten

---

(1) Kussendrager, bl. 131 en 132.

(2) Temminck, *Coup d'oeil général des possessions Neerl.* T. I. p. 361.

(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, bl. 214.

(4) Temminck, t. a. p.

(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 444. — van Hogendorp; *Besch. der Ned. Bezitt. in O. Indië*, bl. 444.

(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p. en *Aardrijksbes. van Ned. Indië*, bl. 214.

28 *

gerekend (1). Aan hoenders, wild gevogelte, zee- en riviervisch is er mede geen gebrek (2).

Ten Oosten van *Cheribon*, in de *Baai van Moendo*, verschijnt op zekeren tijd van het jaar bij duizenden eene vischsoort, welke nergens anders langs de Noordkust van *Java* wordt bespeurd. Deze visch, *ikan-proel* (buikvisch), is iets grooter dan de kabeljaauw, en draagt dien naam, omdat de buik, als een zeer smakelijk geregt, gezouten en gedroogd, door geheel *Java*, vooral naar *Batavia*, wordt verzonden (3).

Plantenrijk.

Voormaals kwam uit *Cheribon* de beste koffij, zoodat nog dikwijls aan de beste Java-koffij den naam van Cheribon-koffij wordt gegeven; thans wordt zij er echter veel minder aangekweekt (4). Ook alle andere artikelen tieren hier niet minder welig dan op de meeste andere plaatsen van het eiland *Java* (5). Voornamelijk zijn onder deze producten te erkennen: suiker, indigo en rijst, waarvan de teelt meer en meer uitgebreid wordt, en die omstreeks *Kandang-awor* vooral voortreffelijk is, benevens allerlei vruchten, moeskruiden, ofschoon tot een minder goedkoopen prijs dan te *Batavia* (6). De peper groeide hier voor dezen zoo overvloedig, dat in het jaar 1680 de bhaar van 375 oude ponden slechts tegen 10 Spaansche matten betaald werd (7). Thans wordt zij weinig aangetroffen (8). Een ander voornaam product van deze residentie leveren de uitgestrekte djati- en andere voortreffelijke houtbosschen op. *Tjigerobak*, aan de helling van den hoogen berg *Tjermai*,

(1) Kussendrager, bl. 130.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indië*, t. a. p.

(3) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezittingen*, bl. 58.

(4) Het zelfde werk, t. a. p.

(5) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 436.

(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 444. — Olivier, t. a. p.

(7) Stavorinus, *Reize naar Samarang, Macasser enz.* D. II. bl. 258.

(8) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezittingen*, t. a. p.

onderscheidt zich door eene ontzaggelijke menigte van arengboomen. Hier staat geheel afzonderlijk eene zeer groote bamboezen schuur, waarin door de bewoners der naburige kampongs, het geheele jaar door, het zoete sap van dezen boom verdikt en in suiker hervormd wordt. De hoeveelheid van dit product is ongeloofelijk groot, want de zware vruchttrossen worden, bijna een half jaar lang, alle dagen afgetapt (1). Ook zijn alle de bergen, in de nabijheid van den berg *Tjermai*, even als deze laatstgenoemde, bedekt met eene verbazende hoeveelheid areng-boomen (2). De broodvruchtboom (*Artacarpus incisa*) groeit hier welig langs het strand, terwijl men er ook de zoogenoemde waterboom aantreft (3).

Bosschen.

In de residentie *Cheribon* zijn onderscheidene bosschen, die zeer lommerrijk en op sommige plaatsen zoo digt ineengegroeid zijn, dat door hun loofweefsel geen zonnestraal doordringen kan en men hen met ontstoken fakkels doortrekt, hetwelk een somber schouwspel oplevert; bij het verlaten is de overgang verrassend, wanneer men eensklaps een bekoorlijk landschap aanschouwt (4). Deze bosschen worden met den naam *kabajan* (geheiligde of gezegende wouden) bestempeld. In die wouden huivert men van de koelte, kilheid en somberheid, die er eeuwig in heerschen. In een dergelijk woud buiten *Radja-Gåloe* staan eenige steenen, die vermoedelijk ten tijde der Boeddahs tot offerplaats gediend hebben. Op deze plek komt van tijd tot tijd een inlander spijs brengen, en op zijn geroep dalen de apen in menigte van de boomen af, om het voedsel, bestaande in rijst en pisang, te nuttigen. Een zeer

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 437.

(2) Hogendorp, *Nederl. Bezittingen in O. Indie*, bl. 444.

(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 438. — Bosch, *Ned. O. en W. I. Bezitt.* bl. 114.

(4) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Nederl. Indië*, bl. 214. en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 443.

groote en sterke aap plaatst zich op eenen steen en eet het eerst, terwijl de overigen niets aanraken, zoo lang hij niet verzadigd is; indien zij inmiddels iets wegnemen, straft hij hen met klappen en heeft het oppergezag over hen. Deze apen zijn niet bevreesd voor den mensch; zij naderen en besnuffelen hem, en het is aardig hier in den natuurstaat hunne sprongen, kuren en grappen te zien (1).

Delfstoffenrijk.

De zoutpannen te *Kandang-awor* leveren zoo veel zout op, dat bijna de geheele binnenlandsche bevolking der residentie *Cheribon* daarvan voorzien kan worden (2). In den omtrek van het dorp *Pakending* wordt eene soort van roode aarde uitgegraven, die de inlanders *ampoh* noemen, en in mandjes naar *Tagal* vervoeren om, even als de roode aarde in sommige oorden van *Amerika*, gegeten, en deels ook tot berooking gebruikt te worden (3).

Bronnen.

Aan den noordelijken voet van het voorgebergte van *Tjermai*, in de nabijheid van *Palimanang*, ontspringt eene bron, opmerkelijk door haar uiterlijk voorkomen en hare weldadige kracht. Het water dringt, op eene hoogte van naauwelijks 50 ell. boven de zee, uit talrijke van elkander verwijderde openingen voort; het riekt, hoewel niet zeer sterk, naar zwavelstofgas; heeft eenen zoutachtigen smaak, bij eene temperatuur van 142° tot 146° F., en bezit de eigenschap van tallooze hoeveelheden kalkspath-aardige massa's af te zetten. Deze bedekken den kalen grond, en maken, door hare witte en grijze kleur, de plaats reeds van verre kenbaar. De bronnen

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. II. bl. 443 en 444.

(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 436 en 437.

(3) Kussendrager, *Beschrijving van Java*, bl. 130. Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 442.

omvatten eene ruimte van onderscheidene honderd voeten in den omtrek, die uit verschillende terrassen en trappen bestaat, over welke het heete rookende water naar beneden stroomt. Bladen, takjes en andere voorwerpen, in het water geworpen, worden zeer spoedig met eene harde witte korst overtogen; ook ligt er eene menigte van zeer fraaije kristallen van kalkspath in het rond, waarvan er eenigen in het Mineralogische Kabinet van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bewaard worden. Het water van alle deze bronnen vereenigt zich tot eene zeer aanzienlijke beek, die, onderscheidene honderd schreden van de bronnen verwijderd, nog eene warmte heeft van 96° F. In de nabijheid van deze heete bronnen zijn ook bronnen van aardolie (1), en nog wat hooger op, in het gebergte, 95 ell. boven de oppervlakte der zee, is eene grot, die met koolzuurgas is gevuld, en waar, om die reden, de ademhaling zeer moeijelijk en op den duur onmogelijk wordt, zijnde het gas, dat, 1,25 el hoog, uit den bodem opwelt, verdoovend en stikkend (2).

De Grond.

De grond is in het *Cheribonsche*, in het algemeen, zeer vruchtbaar, en levert vele voortbrengselen op (3). Voor koffij, indigo en suiker is hij bijzonder geschikt; de regentschappen *Koeningan* en *Galoe* leveren uitmuntende koffij. In de afdeeling *Cheribon* ontbreekt den grond behoorlijke bewatering, hetwelk voor den landbouw zeer nadeelig is (4). De districten *Indramajoe* en *Kandang-awor* zijn vlak, en niet zeer geschikt voor de koffijteelt, maar brengen rijst in overvloed voort, en bevatten ook zeer aanzienlijke djati-bosschen (5).

---

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 81 en 82.

(2) van Hoëvell, t. a. p. Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 377.

(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbes. van Ned. Indië*, bl. 213.

(4) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 441.

(5) Hogendorp, *Ned. Bezittingen in O. Indië*, bl. 445.

Bergen en vulkanen.

In *Cheribon* zijn weinige bergen, namelijk de *Tjermai*, de *Poetri*, welke, zoo als wij hierboven (bl. 142) gezien hebben, ook gedeeltelijk in het *Soemedangsche* district *Tjiawi* ligt, de *Sodong*, de *Loewoer* en het *Gekartelde gebergte* (1).

De Tjermai.

De voornaamste berg in *Cheribon* is de *Tjermai*, die *Tjermi*, *Tjermé*, *Tjerimai*, *Tjermy* geschreven wordt. *Tjermé* is vermoedelijk de goede spelling, naar eenen zekeren boom, die vruchten voortbrengt, welke zoo heeten; want dat *Tjermy* het ware woord zou zijn, om daardoor de verzoening tusschen MAULANA en den Koning van *Galoe*, die op dien berg plaats gehad zou hebben, aan te duiden, schijnt op taalkundige gronden onaannemelijk (2).

Deze berg is een vulkaan, welks krater, als eenen 160 ell. diepen ketel, den geheelen top beslaat (3), terwijl de hoogste noordwestelijke kraterrand 3054 ell. hoog is, en *Argalinga*, het hoogste dorp op dien berg, 1218 ell. boven de oppervlakte der zee ligt (4). Hij ligt op 7° Z. B. in de nabijheid der *Preanger-Regentschappen* (5), en hangt, door het gebergte *Gebang*, met den meer oostelijk gelegen berg *Losari* zamen (6). De laatste uitbarsting van dezen berg had in 1805 plaats.

Doctor BLUME heeft deze merkwaardige vulkaan tot aan haren krater beklommen, en daarvan eene belangrijke beschrijving geleverd (7).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 442.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) TEENSTRA, *Ned. Overz. Bez.* bl. 147. — *Handl. tot de Aardr.* bl. 57.
(4) *Almanak voor Nederl. Indië* voor 1844, bl. 23.
(5) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 214.
(6) TEENSTRA, t. a. p. — *Handl. tot de Aardrijkskunde*, t. a. p.
(7) CYRILLE, *Tydschrift voor Land- en Volkenkunde*.

Op 1250 ell. hoogte zijnde, spreekt de Doctor in zijn schilderachtig verhaal van dezen togt aldus:

»De avond was zeer aangenaam, waartoe de zachte tempe»ratuur van 60° F. niet weinig bijdroeg, zoodat wij dan ook »tot zeer laat in den nacht rondom de hier en daar ontsto»ken vuren bleven zitten, en ons verlustigden in het zien der »diepten, die de maan slechts flaauw verlichtte, en het rui»schen van het loof der hooge *cyathea arborea.* In dezen »nacht ontving ik een brief van den Resident van *Cheribon*, »die mij meldde, dat hij met eenige andere Heeren en Re»genten naar *Linga-djati* was gekomen, om ons den volgenden »dag te bezoeken, en vervolgens te zamen den top van den »*Tjermai* te beklimmen. Spoedig werd nu ons leger tot ont»vangst onzer gasten ingerigt, tot welk einde ik vijf tenten in »eene linie deed opslaan. Naauwelijks was dit geschied, of »de echo van het geschreeuw der naderende koelies verkon»digde ons de aankomst onzer gasten, en reeds ten vier ure »na den middag geleek ons kamp in het donkere woud vol»komen naar eene kleine kermis. Met het opkomen der maan »trok de lange trein juichend naar boven, en trotseerde alle »ongemakken, welke door de vermoeijenis zoowel als door »geheele wolken van stof veroorzaakt werden.

»Onder het steeds meer moeijelijk worden van den weg, »was er eindelijk slechts nog een half uur klimmens noodig, »om boven te zijn; doch dit half uur viel vooral aan hen, »die het klauteren niet gewoon waren, zoo bezwaarlijk, dat »herhaalde opwekkingen en zelfs het gezigt van den zoo na»bijzijnden top naauwelijks vermogend waren, om hen daar»toe aan te moedigen. Ook ik gevoelde mij, nadat wij ein»delijk het doel hadden bereikt, zoo afgemat, dat ik eenige »rust moest nemen, alvorens mij aan de beschouwing van den »krater, aan welks rand wij ons bevonden, te kunnen over»geven. Nu eens wierp ik een blik op de onoverzienbare vlak»te, die als eene landkaart voor mij uitgebreid lag, doch als »met een witten sluijer door nevelen bedekt, zich slechts in »haren omtrek vertoonde; dan weder op de afgronden, boven

»welke wij ons bevonden, en die eene onwillekeurige huive-»ring verwekten, terwijl de nabijzijnde afhellingen in de verte »met donkere bosschen omgeven, nog een zeker kenmerk van »de verwoesting aantoonden, door de uitbarsting in den jare »1805 aangerigt. Werpt men daarentegen een blik op den »krater, dan gevoelt men zich van verbaasdheid en ontzetting »getroffen. Het is waar, geen gloed stijgt thans uit de diepte »meer op, geene dikke zwaveldampen dreigen hier den be-»schouwer te verstikken, doch de teekenen, dat zich uit de-»zen wijden kolk eens de vreeselijkste verwoesting heeft ver-»spreid, en dat de kiem daartoe ook thans nog in werking »is, openbaarden zich overal ten duidelijkste in de hooge »wanden, die dezen ketel vormen."

De Heer Blume had zich op dezen togt met zijne reisgenooten zeer nabij een groot levensgevaar bevonden. Den anderen avond namelijk, nadat hij den top des bergs verlaten had, ontving hij berigt, dat het geheele woud rondom *Tjigerobak* in brand was geraakt. Ditmaal was het echter gelukt den brand meester te worden, doch eenige dagen daarna ontstak de wind dien op nieuw, en nu breidden de vlammen zich met zulk eene woede uit, dat hij genoodzaakt was met overhaasting den berg te verlaten. Vreeselijk was in de voorgaande nachten het kraken en dreunen der nederstortende boomen geweest, en nu moesten de reizigers zich eenen weg door die tooneelen van verwoesting banen, waar de gloed alles verteerd had, en waar enkele overhangende half verteerde boomen hen elk oogenblik door hunnen val dreigden te verpletteren (1).

»Gelukkig," zegt de Heer Blume in zijn reisverhaal, »dat »wij op dezen dag den berg verlaten hadden, want den vol-»genden dag verspreidde een hevige noordoostenwind den »brand met zulk eene woede over het geheele woud, dat ie-»mand, die met zulk een toeval niet bekend is, zou gemeend »hebben, den vulkaan van het midden des bergs zijne gloei-»jende ingewanden te hebben zien uitstorten. Zelfs thans nog,

(1) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 440 en 441.

»terwijl ik dit schrijve (vier dagen nadat wij den berg hebben »verlaten), nu zich de brand reeds een hoogeren weg gebaand »heeft, levert dezelve, in weerwil van den hevigen op gisteren »gevallen regen, een schouwspel op, gelijk aan dat van een »onder het gebulder des geschuts aanrukkend leger, welks »kolommen achter wolken van rook verborgen zijn."

Bij de aardbeving, welke zich van 16 tot 20 November 1847 op het eiland *Java* heeft doen gevoelen, is aan de noordoostelijke en noordwestelijke helling van den berg *Tjermai* op meer dan veertig plaatsen de grond gespleten, en zijn aldaar scheuren ontstaan van meer dan 50 ell. lengte en van 1 tot 1,26 el breedte. Op enkele plaatsen zijn de wegen naar de koffijtuinen gescheurd, zoodat de toegang daartoe vooreerst volstrekt onmogelijk was. De koffijtuinen zelve, even als de in het gebergte gelegene dorpen, hebben echter niet geleden, met uitzondering van het kleine dorp *Tjiboeloe*, dat door 20 huisgezinnen bewoond werd, welks bevolking zich echter bij tijds door de vlugt gered heeft (1).

De Loewoer.

De *Loewoer* of *Lawoer* ligt in het district *Gebong*.

Den 27 Februarij 1817 is een gedeelte van dezen berg ingestort, waardoor een kampong van acht huisgezinnen, met omliggende rijstvelden, menschen en vee, geheel verzwolgen, en de *Tji-Dienklok* ten eenenmale opgedroogd werd. Reeds voor langen tijd had men in dien berg eene zware scheur ontdekt, waardoor zelfs buffels heendrongen (2).

Het Gekartelde Gebergte.

Het *Gekartelde Gebergte*, nabij de redoute van *Palimanang*, bestaat uit kalk en steen en bevat eene heete bron, die door

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 Januarij 1848.

(2) Kussendrager, bl. 139. — Roorda v. Eysinga, *Land- en Volkenk.* bl. 441.

boetelingen, of menschen, die voor heilig willen gehouden worden, bewoond wordt (1).

Wegen.

De wegen zijn in deze residentie, vooral in den regentijd, in sommige lage streken niet zoo goed als in vele andere. De groote postweg, die er, in eene oostelijke rigting, van de *Tjimanok* tot aan de *Losari*, doorloopt (2), beslaat eenen afstand van 72 palen (3). Deze weg loopt langs het kale vlakke zeëstrand, en levert weinig belangrijks op. Aan den kant der zee ontwaart men hier en daar de kracht der golven, die het op het land winnen, en op sommige plaatsen geheele brokken wegspoelen, zoodat men zelfs den weg heeft moeten verleggen. Aan de landzijde heeft men het ruime uitzigt op eene uitgestrekte vlakte, die tot aan het centraal gebergte, waaruit zich, in het *Cheribonsche*, de *Tjermai*, en in het *Tagalsche* de *Slamat* verheffen, met eene slechts geringe rijzing voortloopt. In de vlakte rust het oog op vruchtbare rijstvelden, besproeid door talrijke kleine stroomen. De voornaamste dessa's, die men in het *Cheribonsche* doorrijdt, zijn *Moenda-Gabang*, dat zeer volkrijk is, vlak aan het strand ligt en veel inlandschen handel heeft, en *Losari*, aan de rivier van dien naam, welke men met eene pont oversteekt, om in het *Tagalsche* te komen (4).

De weg, door de Engelschen aangelegd, door de lagere landen van *Jakatra*, *Krawang* en *Indramajoe*, vereenigt zich te *Cheribon* met den grooten landweg, en wordt bij voorkeur gebruikt boven dien, welke door de *Jakatrasche* binnenlanden loopt, als gemakkelijker zijnde (5).

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 443.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbes. van Ned. Indie*, bl. 217. — VAN HOGENDORP, *Ned. Bezitt. in O. I.* bl. 445.
(3) KUSSENDRAGER, bl. 139.
(4) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I bl. 82.
(5) v. D. BOSCH, *Ned. Bezitt. in Azie, Amerika en Afrika*, D. II. bl. 18.

Van het Noorder- naar het Zuiderstrand, alsmede naar de districten, loopen binnenwegen, waarvan sommige voor rijtuigen, en anderen slechts voor paarden bruikbaar zijn (1). Die, welke van de hoofdplaats naar de regentschappen loopen, uitgenomen de weg naar *Madja* en *Galoe*, kunnen met rijtuigen bereden worden. Inzonderheid is de weg van *Cheribon* en *Kali-Tandjong*, die, over onderscheidene bergruggen, naar het regentschap *Koeningan* leidt, bij uitstek fraai, en levert het sprekend bewijs op, hoe de zedelijke invloed der Regenten op het volk oneindig meer vermag uit te werken, dan waartoe de dwang des Sultans vroeger immer in staat was (2).

Kapen.

De voornaamste kapen zijn: *Tandjong Indramajoe* of de *Hoek van Indramajoe* aan de monding der *Tjimanoek*, welke laag, digtbegroeid en ver uitstekend is, en de *Hoek van Losari*, aan den mond der rivier van den zelfden naam, die laag en kort is, tusschen welke uitspringende punten de *Baai van Cheribon* ligt. Voorts *Tandjong Tanah*, de oostelijke punt van *Cheribon*, uit welke oostwaarts een uitgestrekt rif uitsteekt (3).

Rivieren.

De voornaamste rivieren zijn: de *Tjimanok*, de *Tjitandoei*, de *Tjikassi*, alle drie reeds vroeger beschreven (4), de *Kali-Tondo*, de *Tjiloeram*, de *Tjiriboen*, de *Losari* en de *Tjiamplong*.

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(2) Kussendrager, t. a. p.

(3) Teenstra, *Ned. Overz. Bez.* bl. 148. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 387.

(4) Zie hiervoor bl. 72 en 158.

De Kali-Tondo.

De *Kali-Tondo* maakt de grensscheiding tusschen de residentie *Cheribon* en *Banjoemas* uit, en valt op 7° 36′ Z. B. en 126° 58′ O. L. in de *Indische Zee* (1).

Deze rivier loopt met bogten van het Noorden naar het Zuiden, en ontvangt in het regensaizoen zoo veel toevloed van water, dat zij op sommige plaatsen wel 200 vademen breedte verkrijgt. Hare diepte is echter in het drooge saizoen zeer gering en bedraagt op sommige plaatsen slechts 6 palm (2).

De Tjiriboen.

De *Tjiriboen* (het Garnalenwater of de Garnalenrivier) loopt met eenen dubbelen mond in de *Zee van Java* uit, en is tot zeer ver van hare monding voor groote praauwen bevaarbaar, doch de mond zelf is door eene modderbank gesloten (3).

De Losari.

De *Losari* of *Tjilosari*, die de Oostelijke grensscheiding der residentie *Cheribon* en der *Soenda-districten* uitmaakt (4), en eene verzameling is van vele beken, die van het gebergte *Kembang* afvloeijen, ontstaat oorspronkelijk in de residentie *Cheribon*, onder den naam van *Sangâron* (5), valt bij de dessa *Babakan*, waar zij de *Keboejoetan* opneemt (6), in het district *Losari*, en loopt van daar, de grensscheiding tusschen *Cheribon* en *Tagal* vormende, naar den *Hoek van Losari*, waar zij zich met drie uitwateringen, op omtrent 30 palen W. van het residentiehuis, in de *Zee van Java* ontlast.

(1) VAN WIJK, *Aardrijkskundig Woordenboek*, op het woord CALITONDO.

(2) OLIVIER, *Tafereelen*, D. I. bl. 191. — *Handl. tot de Aardr. van Nederl. O. I. Bezitt.*, bl. 57.

(3) *Handl. tot de Aardr. van Nederl. O. I. Bezitt.*, bl. 58.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a p. bl. 214.

(5) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III bl. 355.

(6) Het zelfde werk, bl. 14.

Tot op 9 palen van hare monding is zij voor *prahoe-majang* (1) bevaarbaar (2). Voor haren mond liggen twee eilandjes. Haar loop is 35 mijlen (3).

De Tjiamplong.

De *Tjiamplong* doorstroomt de streek, die op eenigen afstand westwaarts van de *Tjimânok* loopt. Hare wateren nemen de beken op van de bergruggen, die de scheiding der *Preanger-landen* ten Noorden vormen, beoosten het gebergte *Tampomas.* Doch in haren loop neemt zij verder geen tak meer op. De loop is bogtig, wendende eerst noordnoordoost, dan noordwest, noordoost, en eindelijk noorden ten oosten. Na eenen afstand van 40 palen doorstroomd te hebben, valt zij even bewesten de monding der *Tjimanok.* met twee monden in zee (4). Zij is tot zeer ver van haren mond voor groote praauwen bevaarbaar (5).

Rivieren van minder belang.

Minder belangrijk dan de hierboven vermelde rivieren, zijn: de *Sewoe*, op de grenzen van de adsistent-residentie *Krawang*, met eene koraalbank voor de monding (6); de *Kendang-Awor* of *Kandang-Hawor*, welke met eene noordelijke rigting 10 palen door een vlak land loopt en in de *Zee van Java* uitstroomt (7). Vroeger had men er nog: de *Tjidienklok*, doch deze is in 1817 door het instorten van den *Goenong-Lawoer* verdwenen (8).

---

(1) *Prâhoe-majang* is eene soort van vaartuigen der inlanders, met scherpe kiel, die een groot zeil voeren en zeer snel zeilen.

(2) KUSSENDRAGER, *Beschrijving van Java*, bl. 153. — TEENSTRA, *Nederl. Overz. Bezitt.*, bl. 154.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 355.

(4) Het zelfde werk. B. III. D III. bl. 359.

(5) *Handl. tot de Aardr. van Nederl. Indië*, bl. 57.

(6) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 443 en D. III. bl. 369.

(7) Het zelfde werk, B. III. D. III. bl. 369.

(8) KUSSENDRAGER, bl. 139. — ROORDA VAN EYSINGA, B. III. D. II. bl. 441.

Baaijen en havens.

Langs de Noordkust zijn goede ankerplaatsen, en de reede van de stad *Cheribon* biedt eene goede en veilige ligplaats aan, terwijl de schepen niet ver van den wal behoeven te ankeren, hetwelk voor de afscheping der voortbrengselen en voor den handel in het algemeen zeer voordeelig is (1). Zij is, van het Noorden aanzeilende, gevaarlijk door een groot rif, van de westkust, oostwaarts uitstekende. De diepte is tot 6 vademen. De *Inham van Indramajoe* is eene ondiepe bogt, bewesten den hoek van dien naam (2).

Oudheden.

Bij *Kali-Astana*, op den heuvel *Goenong-Djati*, een uur benoorden *Cheribon*, ligt het graf van den reeds meer genoemden Sjech Ibnoe Maulana, den stichter van den Islam in deze streken. Het wordt *astana* of paleis genoemd (3), en is van voren vierkant, maar van achteren komt het met een halfrond tegen den berg aan. Het heeft vijf verdiepingen of pleinen, tot welke men met verscheidene trappen opgaat, en van welke verdiepingen de eerste de breedste en grootste, en de laatste de kleinste is. Het eerste, dat men omtrent dit graf ontmoet, is een groot hek, om het van den gewonen weg af te zonderen. Daarna komt men aan den eersten opgang, van waar men tot het eerste plein met zeven trappen opgaat, zijnde in het midden door een hekje afgesloten. Langs dit plein, dat met klinkers belegd is, en eene breedte van honderd treden van voren of in het vierkant heeft, is eene borstwering van 1,50 el hoog, die van voren met witte en beschilderde Chinesche tegeltjes, even

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 440 en 441.
(2) Het zelfde werk, B. III. D. III. bl. 380 en 381.
(3) Het zelfde werk, B. III. D. II. bl. 445.

alsof het Hollandsche waren, bezet is. Als men er pas opkomt, ziet men ter wederzijde van den ingang een kostelijke, fraaije blaauwe Japansche pot, met bloemen er in, boven op den muur; aan de regterhand staan er bovendien nog vier, eenige palmen van elkander, en aan ter linkerzijde nog drie, tusschen welke drie laatste men twee groote boomen tot belommering heeft. Aan den tweeden opgang heeft men insgelijks eenen muur van de zelfde hoogte er voor, mede met zulke steentjes bezet, en beneden aan den voet versierd, ter regterhand met zeven, en ter linkerhand met zes groote heerlijke Chinesche bloempotten, door Mohhammedaansche Koningen, te weten, die van *Bantam*, *Makassar*, *Palembang* en meer anderen, aan dit graf, ter eere van dezen Heilige, ten geschenk gegeven. Daarna gaat men hier, na het openen van het tweede hekje, vijf trappen op, en komt dan op het tweede plein, dat een weinig smaller dan het eerste is. Boven op dezen muur heeft men ter wederzijde van den ingang weder eene pot, zonder bloemen, en dan aan iederen kant nog drie met bloemen, doch zoo geschikt, dat men ter regterhand vier groote boomen ziet, welke ieder door eene pot afgewisseld worden; doch ter linkerhand heeft men eerst twee potten, dan twee zware boomen, en dan weder eene pot en eenen boom, en vervolgens nog eene pot en eenen boom, dat een zeer fraai gezigt en een goed lommer geeft. Van dit plein tot aan het derde is een fraaije, net aangelegde weg, ter regterzijde van welken men eene, en ter linker twee fraaije inlandsche woningen heeft, tot verblijf der Vorsten, als zij hier komen, om te offeren. Ook wijkt dit plein ter linkerhand eerst, met eene ronde bogt, wat uit, en loopt daarna, met eene inbogt, tot aan het derde plein al vrij wat in, loopende dan zoo rond op tot boven toe, terwijl het ter regterhand van beneden af slechts een weinig schuins oploopt. Ook heeft men digt bij het derde muurwerk ter wederzijde twee fraaije potten met bloemen aan het einde van het plein staan. Vervolgens gaat men vier trappen op, en komt door eene fraaije poort op het derde plein, dat mede

van voren door eenen muur is afgesloten, die ook met dergelijke steentjes als de beide vorige bezet, doch geenszins met eenige potten versierd is. Tot dit plein toe (dat veel kleiner dan de twee vorige is) mogen alle Christenen komen, doch hooger niet. Men zegt, dat Jacob Koeper, weleer Oppergezaghebber van *Java's* Noordoostkust, benevens nog eenige andere Krijgsoversten, hoogerop tot aan het graf geweest zijn, doch dat de meesten die stoutheid met hunnen dood, die hun van de Mohhammedaansche Priesters voorzegd was, betaald hebben, onder welke een Kapitein met eenen knecht, een Luitenant en een Vaandrig geweest zijn, die kort daarop stierven, naar men vermoedt ten gevolge van vergif, hun, op aanstoken van de Priesters, ingegeven. Naar het vierde plein, waarvoor geen muur is, gaat men met vijf trappen weder door een hekje. Op dit plein staat een heerlijke Moorsche tempel, waarin de Prinsen en Koningen, die vroeger een of tweemaal 's jaars op dit plein bijeenkwamen, gewoon waren te offeren. Het is een groot en fraai gebouw met drie langzaam verminderende en al smaller opgaande daken. Ter wederzijde op dit plein, dat nog kleiner dan het derde is, staan vier of vijf groote en kleine boomen, enkel om het te overschaduwen. Eindelijk komt men, waarschijnlijk mede langs eenige trappen, die men echter niet zien kan, op het vijfde en kleinste plein, hetwelk ter wederzijde niet boven de acht of negen schreden breed schijnt te zijn, en boven op eenen vrij belangrijken afstand van daar rond toeloopt, zonder dat men daar eenige andere sieraden dan het graf van den heilige zelven ziet. Want door de verren afstand en hoogte kan men het niet goed onderscheiden, zoodat men er niet anders van zeggen kan, dan dat daar eene fraaije verhevene tombe met eene overwelfde groote deur gevonden wordt, welke sommigen voorgeven zeer sierlijk verguld te zijn, hoewel anderen zeggen, er dit niet aan gezien te hebben. Velen nogthans beweren, dat er zeven omgangen zijn, waarin zij echter schijnen misleid te wezen. Men gaat ook van elk plein nog al eene aanzienlijke hoogte op, eer men aan die trappen komt, hetgeen het graf zoo hoog rijzen doet. Zoo ras

men ook in de nabijheid komt, vertoonen zich ten minste twee Priesters, die zich daar altijd ophouden, en eene menigte van kinderen, die zeer dringend om eene aalmoes bedelen, aan welke men dan eenige *petis* geeft, waarvan er tien in een stuiver gaan. Men steekt, derwaarts gaande, doorgaans, met voordacht, voor eenige rijksdaalders *petis* bij zich. De beide Priesters gaan overal mede, om de schoonheden van dit graf, voor zoo ver een Christen komen mag, aan de kijkers te vertoonen. De voornaamste reden van hun medegaan is echter, om eenige aalmoezen te eischen, en om de Christenen te beletten, dat zij niet hooger dan op het derde plein komen, zoo zij zich zelven niet in het uiterste levensgevaar willen brengen. Vlak voor het graf is een open halfrond, alwaar een groote Nagasari-boom (*Acacia pedinculata*) staat. Ter regterzijde van het graf is een dwarsmuur, waarin eene deur is, regt tegenover den grooten en breeden weg, langs welken men van *Cheribon* derwaarts gaat, alwaar men halverwege eenen schoonen tuin van het Opperhoofd ontmoet. Aan de linkerzijde is ook een dwarsmuur, doch deze heeft geen deur. Het huis der Vorsten en dat der Priesters, niet ver van dit graf staande, vervallen hoe langer hoe meer, gelijk ook het graf zelf, omdat er de hand niet aan wordt gehouden, zoo als het behoort (1).

In het dorp *Telaga*, dat bezuiden den berg *Tjermai* ligt, worden de *poesaka* of heilige erfenissen bewaard; deze bestaan in eenen kris en eenige ijzeren gereedschappen, die vermoedelijk aan een der invoerders van het Islamismus of aan een Buddhaschen tegenstrever behoord hebben (2).

In weerwil der hooge vereering, welke hier de nagedachtenis van Maulana Magfoer geniet, vindt men op verschillende plaatsen beelden, tot de Braminsche Godsdienst betrekkelijk, welke bij de bevolking in hooge eere gehouden worden (3).

---

(1) Valentyn, *Oud en Nieuw O. Indie*, D. IV. St. I. bl. 15 en 16.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II bl. 445.
(3) *Handl. tot de Aardrijksk. van Nederl. O. I. Bezittingen*, bl. 59.

Er worden in de bergdistricten onderscheidene grotwerken aangetroffen, die op de zelfde wijze als in *China* aangelegd, en door Chinezen vervaardigd zijn. Zoo vindt men er een in het regentschap *Koeningan* buiten het dorp *Derma;* een bij het paleis van den Sultan Hanom; en een, *Soengi-Ragi* genaamd, dat zeer merkwaardig is, op een klein uur afstands van *Cheribon*, toebehoorende aan den Sultan Sepoeh. Deze grotwerken bevatten bruggen, beelden, bloempotten, nagebootst rotswerk, geheime gangen en kamertjes, vijvers met helder vlietend water en visschen, die het aangeboden lokaas uit de hand rukken. Deze lustverblijven dienden tot verlustiging van de Vorsten, wanneer zij zich aan het oog der vrouwen van hunne serails wilden onttrekken (1).

Plaatsbeschrijving.

De voornaamste plaatsen in deze residentie zijn: *Cheribon*, *Tangkil*, *Soengi-Ragi*, *Koeningan*, *Galoe*, *Tjiamis*, *Indramajoe* en *Kendang-Awor*.

Cheribon.

Cheribon, eigenlijk *Tjiribon*, de hoofdplaats der residentie, ligt 214 palen O. van *Batavia*, en 153 palen W. van *Samarang*, aan den grooten militairen postweg (2), digt aan het lage en zandige zeestrand (3) tegen den voet van eenen zeer hoogen berg, naar die plaats genaamd (4), en aan eene baai, welke door den *Hoek van Indramajoe* ten W. en eene breede bank ten N. gevormd wordt, op 6° 48′ Z. B. en 126° 44′ O. L. (5)

Deze stad is in het laatst der zeventiende eeuw aangelegd, eenigzins op de Hollandsche wijze, met zeer naauwe straten

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 446.

(2) Het zelfde werk, B. III. D. I. bl. 188.

(3) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 229.

(4) Baanb, *Reis door een gedeelte van de Ned. Bezitt. in O. I.* bl. 207.

(5) van Wijk, *Aardrijkskundig Woordenboek*, op het woord.

en stegen, maar waaraan in de laatste jaren vele verbeteringen en verfraaijingen zijn aangebragt (1), zoodat men er thans breede straten heeft; weleer was de plaats welvarende, aangenaam en niet onbelangrijk (2), doch is thans vervallen, en telt slechts weinige fraaije huizen, die allen te digt op elkander staan (3). Er zijn evenwel nog blijken van vroegeren bloei; het uitzigt op de zee is zeer schoon. Aan den zeekant is de stad met eene zeer fraaije laan van enkel tamarindeboomen versierd (4), welke eene verkwikkende en aangename lommer geven (5). Achter de muren staan eenige kleine huizen, die zeer bedompt zijn, daar de wind er niet door kan spelen, en zij alzoo den rook kwalijk kunnen ontladen. Men behoeft zich dus niet te verwonderen over den verschrikkelijken stank, welke vroeger aan vele plaatsen heerschte, noch over de verwoesting, door de pest meermalen in dit stadje aangerigt (6), zoo als nog in 1804 en 1805 plaats had, toen de stad schier geheel ontvolkt werd, thans is het er echter tamelijk gezond, doch eene nabijgelegene modderbank verspreidt immer nadeelige dampen. Er is hier een fort, *de Beschermer*, dat 60 ell. in het vierkant en op iederen hoek een bastion heeft, terwijl het door eene gracht omgeven is; daarin worden de gevangenen en kettinggangers gehuisvest. Het kruidmagazijn van dit fort sprong op den 31 October 1835 door een noodlottig toeval in de lucht (7), bij welk ongeluk de oostelijke bastion der sterkte en eenige in de nabijheid gelegene gebouwen geheel uiteengeslagen en de Gouvernements-pakhuizen en eenige particuliere woningen in den omtrek aanmerkelijk beschadigd werden. Ten gevolge van

---

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 75.

(2) Hogendorp, *Nederl. Bezittingen in O. I.* bl. 445.

(3) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. I. bl. 221.

(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 434.

(5) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 68.

(6) Het zelfde werk, D. I. bl. 221, en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 448.

(7) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

dezen ramp zijn de voormalige gebouwen gesloopt, en binnen de ruimte van dit fortje, dat door eene gracht omgeven is, ruime koffijpakhuizen en eene gevangenis gebouwd. Voorts vindt men te dier plaatse drie aanzienlijke pakhuizen, waarvan twee op steenen pilaren rusten, en in welke ruim 12,000 pikols koffij kunnen geborgen worden, benevens vier zoutpakhuizen aan de westzijde van het fort, waarvan twee ieder 300 en twee ieder 200 kojangs kunnen bevatten (1).

In de nabijheid dezer pakhuizen zijn ook het residentiekantoor en de kerk, en daarnaast de dalam van den Regent, de *haloen-haloen* en de *mesdjid* of moskee. Alle deze gebouwen werden in de laatste acht jaren opgerigt (2).

Men heeft te *Cheribon* eene Christenkerk, bestemd voor de eeredienst beide der Protestanten en der Roomsch-Katholijken, die in November 1842 is ingewijd; en sedert 1824 bestaat er eene Europesche school, welke in 1832 reeds 40 leerlingen telde (3). Ook zijn er twee zoogenaamde *kratons* of vorstelijke paleizen, welke niet belangrijk zijn om de gebouwen, maar om de personen, die ze bewonen, als zijnde de overblijfselen der familiën, welke vroeger niet alleen *Cheribon*, maar ook een groot gedeelte der *Soenda-landen* als onafhankelijke souvereinen geregeerd hebben (4).

De inwoners zijn meest allen afstammelingen van Europeanen, zoowel van Hollanders als van Portugezen, en spreken gebrekkig Hollandsch (5). De handel heeft er onderscheidene ingezetenen rijk gemaakt, vooral Chinezen en Arabieren (6).

In het *Chinesche Kamp*, dat zeer volkrijk is, staat een nieuwe Chinesche tempel of *klinting*, die bepleisterd en met Chinesche figuren rijk beschilderd is, en in een vak de

(1) Kussendrager, bl. 129. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 148, 149.

(2) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 75.

(3) Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 149.

(4) van Hoëvell, t. a. p.

(5) Roorda aan Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 68.

(6) Hogendorp, *Ned. Bezittingen in O. I.* bl 445.

namen der stichters bevat. Bouwmeester en schilder van dit gebouw waren uit *China* overgekomen (1).

Het *Arabische Kamp*, dat zeer morsig is, wordt door Arabieren bewoond, die edelgesteenten, juweelen, gouden en zilveren sieraden, zijden en sitsen verkoopen. Dit volk, dat zeer onzindelijk is, lijdt veel aan oogziekten, hetgeen gedeeltelijk aan eene scherpe zalf, die zij, even als in *Arabië*, aan het onderste ooglid smeren, om het wit der oogen beter te doen uitkomen. Zij zijn zeer minnenijdig en onttrekken hunne vrouwen en dochters aan het oog der wereld; deze ongelukkigen zitten in flaauw verlichte, kleine, benaauwde, vuile vertrekken. De voorname Arabieren worden hier *Sjech* en *Seijid* genaamd; de eerste titel is die van eenen deftigen bejaarde, en de tweede die van een aanzienlijk man, en beteekent Heer. De Javaansche Hoofden en minderen hebben voor beide eerbied, hetzij omdat zij hen als afstammelingen van den Profeet of als voormalige bewoners van het heilige land beschouwen (2).

Nevens de stad ligt het dus genoemd *Rif van Cheribon* op 6° 9′ Z. B. (3)

Bij de aardbeving van 18 November 1847 zijn te *Cheribon* alle de landsgebouwen (met uitzondering van de pakhuizen) en meer dan 200 particuliere steenen woningen, zonder onderscheid, allen zwaar beschadigd en meestal onbewoonbaar geworden. Dien ten gevolge durfde niemand gedurende den nacht in zijn huis blijven, en bragten allen op de pleinen in de stad of in de tuinen der woningen den nacht door. Eene Chinesche woning stortte in, een man werd bij het afvallen van dakpannen gedood en zes anderen werden zwaar gekwetst (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, E. III. D. II. bl. 448.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 448, 449.
(3) Bruinings, *Aardrijkskundig Woordenboek*, op het woord.
(4) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 Januarij 1848.

Tangkil.

Tangkil, op een afstand van *Cheribon*, in eene hoogere en meer gezonde streek dan de stad (1), is het oord, waar het residentiehuis, de woning van den Secretaris, de kazerne en stallen der *djajang-sekars* (inlandsche kavallerie) en nog enkele andere huizen staan. Uit de eerstgenoemde woning ziet men de uitgestrekte watervlakte van den oceaan voor zich. Twee wegen, de eene langs het strand, overschaduwd door oude, breedgetakte en digtgebladerde boomen; de andere wat meer binnenwaarts en met jonger plantsoen omzoomd leiden naar de op 2 palen afstands gelegen zoogenaamde stad (2).

Soengi-Ragi.

Van den grooten weg van *Cheribon* naar *Koeningan*, op een paar palen afstands van de hoofdplaats, eenen binnenweg inslaande, komt men op een vrij groot plein, omgeven en beschaduwd door breedgetakte en rijkgebladerde oude *waringins*. Daaronder ziet men den ingang naar *Soengi-Ragi*, een lustverblijf van den voor eenige jaren overleden Sultan Sepoeh, Bij den eersten aanblik zou men denken aan eene soort van fortificatie, want men ontdekt niets dan eenen aarden wal, waarin drie openingen zijn. In de middenste ziet men de overblijfselen van eene soort van voorportaal, boven eenen kleinen vijver, en aan beide zijden toegangen, die met smalle wenteltrappen naar binnen leiden. Een daarvan betredende, wordt het oog getroffen door eene aaneenschakeling van nagebootst rotswerk van de meest verschillende gedaanten en vormen; hier en daar versierd met mythologische monsters, met Europesche gekleurde borden, tigchels, zoo als men in

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. b.. 449. — Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.*, bl. 149.

(2) Van Hoevell, *Reis over Java, Madura en Bali*, bl. 74 en 75.

het Vaderland aan de schoorsteenen van boerenwoningen vindt, en Chinesche en Japansche bloempotten van allerlei fatsoen. Eene menigte kleine poortjes en donkere gangen vormen een doolhof, zijnde de rots overal gewelfswijze uitgehold, en gelijken op kalkbergen, welke door de branding der zee uitgespoeld en uitgeknabbeld zijn. Sommige daarvan loopen uit in onderaardsche holen; andere leiden met trappen naar den top van de hoofdrots, waarop een klein koepeltje zich verheft, te naauwernood groot genoeg, om eenen persoon tot zitplaats te verstrekken; nog andere gangen leiden naar het, deels van metselsteenen, deels van hout opgetrokken, hoofdgebouw, dat in drie hoofdafdeelingen (ieder weder in onderscheidene onderafdeelingen gesplitst) verdeeld is. Zoo worden vele kleine vertrekken en donkere schuilplaatsen gevormd, waarin men hier en daar nog de overblijfselen van rustbanken en ledekanten aantreft. Vroeger liep overal water, op de kunstigste wijze geleid, hier in kleine fonteinen, ginds in verfrisschende badplaatsen, elders in kleine watervallen; zoo viel onder anderen van den hemel van een der ledekanten eene breede dunne stroom naar beneden en vormde als het ware de gordijnen en draperiën (1). Het is geheel in den Chineschen smaak op eene kleine schaal aangelegd, zoodat de hoogste rotswanden naauwelijks 6 ellen hoog zijn. Op alle uitstekken der rotsen zitten uit klei vervaardigde vogelen, papegaaijen en andere dierlijke of menschelijke gedaanten, en in de groeven van het gesteente zijn onderscheidene soorten van boompjes en struikjes geplant. Vóór de hoofdrots ziet men eenige in steen uitgehouwen beelden, welke mannelijke en vrouwelijke Javanen, levensgrootte, in onderscheidene kleederdragten en in zittende houding, voorstellen (2). Talloos zijn de versierselen van kunstig snijwerk aan de houten pijlers en balken aangebragt, en overal blinken nog de sporen van fraaije verwen en verguldsel. Aan den tegenovergestelden kant van den ingang bemerkt men een

(1) Van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 76, 77.
(2) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 230.

eenigzins verheven uithoek van het lustverblijf, van waar men een schoon gezigt heeft op een uitgestrekt meer, omzoomd door hoog geboomte, de woonplaats van tallooze herten en hinden. Men wil dat dit lustverblijf voor een paar honderd jaren gebouwd werd door eenen Chinees, die regelregt uit *China* hier aankwam, en den Sultan aanbood, om voor hem een lustverblijf te bouwen, schooner dan nog een op *Java* was. De Vorst beloofde hem eene schitterende belooning, en toen het werk gereed was, vond de despoot er zoo veel behagen in, dat hij den Chinees de oogen liet uitsteken, uit vrees, dat hij misschien voor de twee andere Vorsten ook zulk een prachtig lusthuis zou stichten, en het zijne daardoor in waarde en roem zou verliezen (1).

Palimanan.

Palimanan, de hoofdplaats van een distrikt van den zelfden naam, in het regentschap *Madja-Lengka*, ligt tusschen *Karang-Sambong* en *Cheribon*, 204 palen O. van *Batavia*, 10 palen O. van *Cheribon* en 163 palen W. van *Samarang*, aan den grooten militairen postweg (2).

Het is aldaar zeer heet en de thermometer wijst er nu en dan op 108°. De warmte is te dier plaatse echter niet ongezond, want de dampkring is niet vochtig, en men heeft er uitmuntend water (3). Hier is een fort, waar het Nederlandsche Gouvernement een klein garnizoen heeft en een hospitaal (4), waar de zieken uitmuntend verzorgd worden en gewoonlijk herstellen. De woning van den geneesheer is iets hooger dan de andere gebouwen, zoodat de koele windjes, welke over de verschansing waaijen, er doorheen spelen (5).

---

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 77 en 78.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 187.

(3) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. I. bl. 217, en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 449.

(4) De zelfde, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 216.

(5) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, t. a. p.

Ten gevolge van de aardbeving, welke den 16 November 1847 plaats had, werd de Kommandantswoning te *Palimanan* zoo zwaar beschadigd, dat zij elk oogenblik dreigde in te storten; de bijgebouwen vielen bij den derden schok ineen. Alle de steenen gebouwen in het fort waren zwaar beschadigd en onbewoonbaar; de officieren en de bezetting moesten den nacht op de borstwering doorbrengen, een inlandsch soldaat en twee inlandsche vrouwen werden bij het omvallen van eenen muur zwaar gekwetst; ook het hospitaal en de woning van den officier van gezondheid hadden veel geleden; de ziekenzaal der manschappen en die der officieren, alsmede de woning der officieren van gezondheid der derde klasse, welke van hout waren zamengesteld, hadden echter geen schade van eenig belang bekomen. Op de twee nabij *Palimanan* gelegene suikerfabrieken *Ardjawinangan* en *Glagamidan* was het droevig gesteld; van eerstgenoemde was niets dan een gedeelte van het molengebouw blijven staan, doch het woonhuis, het kerkgebouw en de suikerpakhuizen waren allen ingestort; de Administrateur, de Heer COLENBRANDER, had even tijd gehad zich met vrouw en kind te redden; bij het instorten der pakhuizen werd er een man onder het puin begraven en 17 werklieden gewond. Op de fabrijk *Glagamidan* was het woonhuis ingestort en de fabrijkgebouwen zwaar beschadigd; ook hier had de Administrateur, de Heer SIMON, zich, met de zijnen, in tijds kunnen redden, doch 6 werklieden hadden onder het puin den dood gevonden. Alle de gebouwen, behoorende tot het geweezen rijstpelmolen-etablissement te *Bana-Radja*, benevens de Opzienerswoning, waren ingestort (1).

Koeningan.

Koeningan, de hoofdplaats van het regentschap *Koeningan* en van de adsistent-residentie *Koeningan-en-Galoe*, ligt bezuiden

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 Januarij 1848.

den berg *Lawoer*. Het luchtgestel is er gezond en de natuur zeer schoon (1).

Indramajoe.

Indramajoe, *Indramahioe*, *Indramayoe* of *Indramayo*, de hoofdplaats van het regentschap en de adsistent-residentie van den zelfden naam was vroeger mede de hoofdplaats van de residentie *Krawang*. Het ligt aan de *Tjimanok*, welke hier de *Indramajoe* genoemd wordt, ten Westen van den *Hoek van Indramajoe* (2), 35 u. O. van *Batavia* (3). Het is een vlek met een klein fort, eenen grooten handel en eene vrij goede haven, gedekt door de *Boompjes-eilanden* (4). *Indramajoe* lag vroeger aan den mond van de *Tjimanok* of zoogenaamde *Rivier van Indramajoe*, doch de aanslibbing voor deze rivier vergroot van jaar tot jaar den afstand dezer handelplaats van de zee, zoodat zij in 1829 reeds op meer dan 8 palen mogt berekend worden. Er is een Landraad gevestigd voor civiele zaken, en voor crimineele van vonnissen tegen inlanders of Chinezen, tot kettingslag en bannissement gaande, waarvan de Adsistent-Resident het voorzitterschap bekleedt. Verder is er een Koffij- en zoutpakhuismeester, tevens waarnemende de ontvangst van inkomende en uitgaande regten, alsmede een Luitenant der Chinezen. Hier worden de naar *Karang-Sambong* terugkeerende praauwen met zout bevracht (5). Uit de haven wordt deugdzaam timmerhout afgeleverd, dat men langs de *Tjimanok* van het gebergte naar elders vervoert (6).

Den 17 April 1823 sloeg hier bij de markt *Lamoetang*, op de *Tjimanok*, een belangrijk houtvlot (*sesak*), bestemd voor

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 449.
(2) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezittingen*, bl. 149.
(3) van Wijk, *Suppl. op het Aardrijksk. Woordenboek*, op het woord.
(4) *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 59.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 449.
(6) Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 149.

de zeehoofden te *Batavia*, uit elkander en zonk met alle de daarop zijnde personen; de gepensionneerde Luitenant Blondeau en J. Poll verloren daarbij het leven (1). Het werd echter door de activiteit van den Adsistent-Resident grootelijks binnengesleept en later in kleinere vlotten naar *Batavia* afgevoerd.

Te *Indramajoe* waren bij de aardbeving van 16 November 1847 het Adsistent-Residentshuis, de Kommandantswoning en het fort, zoo mede alle de steenen huizen van de Europesche ingezetenen zwaar beschadigd en onbewoonbaar geworden; 40 steenen huizen, aan Chinezen behoorende, waren geheel of gedeeltelijk ingestort, alsmede twee der padi-pakhuizen van den Heer Burger en drie steenen pasarloodsen. Op onderscheidene plaatsen was de grond gescheurd en waren de openingen van drie tot zes palmen wijd, uit welke zand en modderig water in groote hoeveelheid opborrelde; bij het instorten van een der huizen te *Indramajoe* werd eene vrouw gedood en zijn twee kinderen gekwetst. De Gouvernements-pakhuizen, zoo ter hoofdplaats *Cheribon* als te *Indramajoe*, welke geheel uit hout waren zamengesteld, hadden niet geleden (2).

Kendang-awor.

Kendang-awor, *Kendang-Hawar* of *Kendang-Hauer*, een welbevolkte kampong, de hoofdplaats van een district van den zelfden naam, in het regentschap *Indramajoe*, is het hoofddepot van het zout, dat onder de administratie van eenen Europeschen Pakhuismeester staat (3), en bijna eene genoegzame hoeveelheid van dit Gouvernements-monopolie oplevert, om de geheele uitgestrektheid der Cheribonsche binnenlandsche bevolking daarmede te voorzien (4).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27 Januarij 1848.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. — Teenstra, *Ned. Overz. Bez.* bl. 150.
(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 457.

Het ligt aan het noorder zeestrand, aan de rivier van dien naam (1). Den 28 September 1835 werden hier drie zoutpakhuizen, benevens de woning van den Opziener aldaar en eenige kleine gebouwen door de vlammen verteerd. Niettegenstaande een hevige wind en felle droogte het blusschen onmogelijk maakten, werden de meeste goederen gelukkigerwijze nog gered (2).

Eilanden.

De *Boompjes-eilanden* liggen aan de Noordkust van de residentie *Cheribon*, benoorden den mond der *Indramajoe* (3). Zij zijn aangenaam en lommerrijk, beschutten de haven van *Indramajoe* (4), en dienen soms tot schuilplaats van zeeroovers (5).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 451.
(2) Kussendrager, bl, 139 en 140. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschr. van Ned. Indië*, bl. 213.
(4) *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 59.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

MIDDEL-JAVA.

Middel-Java wordt ten Noorden door de *Zee van Java* en ten Zuiden door de *Indische Zee* bespoeld; ten Westen grenst het aan *Westelijk Java*, waarvan het door de *Losari* gescheiden is, en ten Oosten aan *Oostelijk Java*. Het bevat de residentiën: *Tagal*, *Pekalongan*, *Samarang*, *Kadoe*, *Bagelen*, *Banjoemaas*, *Soerakarta*, *Djokjokarta*, *Madion*, *Kediri*, *Djapara* en *Rembang*, benevens de adsistent-residentie *Patjitan*.

Met de nabijgelegene, tot de residentiën *Banjoemaas* en *Djapara* behoorende eilanden beslaat het eene oppervlakte van 999 vierk. geogr. mijlen of 23,969 vierk. palen, en zonder die eilandjes 995 vierk. geogr. mijlen of 23,875 vierk. palen. De bevolking beloopt 4,574,000 zielen.

DE RESIDENTIE

TAGAL.

Geschiedenis.

De overlevering van *Tagal* vermeldt, dat in het begin der tiende eeuw een Chineesch vaartuig op de Noordkust van het eiland strandde, en de schipbreukelingen zich te *Tagal*, *Samârang* en *Djapâra* verspreidden. Een der Chinezen kwam

op eenen goeden voet met het Inlandsch Hoofd der plaats, door middel van zekeren wondersteen, denkelijk eenen zeilsteen of kompas, en bekwam daarvoor de vrijheid zich aldaar met der woon te vestigen. Alzoo is *Tagal* de plaats, waar dit volk zich het eerst op *Java* nestelde. In vervolg van tijd schijnen zij magtig geworden te zijn, want reeds in 1150 verzocht het Hoofd van *Tagal* hulp bij den Koning van *Djenggolo*, Koeda Laléjan, tegen de knevelarijen der Chinezen, die daarop verslagen werden. Sedert werd het land een tooneel van oorlogen tusschen *Madja-Pâhit* en *Padjadjâran*. Eene lange betwisting van grondgebied laat het niet toe, met zekerheid te veronderstellen, dat *Tagal* onder *Gâloe*, *Bâjong-Gâloe*, *Djongga-loehoer* of *Padjadjâran* regtstreeks behoord hebbe. Sultan Ageng had hier zijne voorraadschuren van oorlogsbehoeften in 1629. Alstoen vijandig tegen de Nederlanders werd *Tagal* in dat jaar door den Nederlandschen bevelhebber verbrand (1).

In 1646 beklom Tagal-Aroem den troon van het huis van *Mataram*, als alleenheerscher van het grootste gedeelte van *Java*. Hij maakte zich gevreesd door de ongehoordste wreedheden. Eene eerste zamenzwering tegen hem werd ontdekt, en had een bloedbad ten gevolge, waarbij onder anderen alle Priesters in zijne hoofdstad, als verdacht er aan deelgenomen te hebben, ten getale van zesduizend, met vrouwen en kinderen, in koelen bloede vermoord werd. Zijn oudste zoon huwde met eene jonge vrouw, waarop Tagal-Aroem zelf verliefd was; deze liet het jonge paar voor zich komen, en dwong den bruidegom, om zijne bruid in zijne tegenwoordigheid met eigene hand de kris in het hart te stooten. Zijn schoonvader, de Vorst van *Soerabaja*, liet hij met vrouwen, kinderen en kindskinderen ter dood brengen. Eindelijk was de mate zijner misdaden vol, zijn behuwdzoon Troena-Djaja maakte in 1672 eenen opstand tegen zijnen schoonvader, verstiet hem van den troon, en verdreef hem uit zijn rijk. Het monster dwaalde eenigen tijd

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. III. bl. 14 en 15.

als balling rond, stierf eindelijk te *Tagal*, en werd aldaar begraven, en het gebeente van dien man wordt nu nog, twee eeuwen later, bijgeloovig vereerd (1).

In 1743 kwam de landstreek aan de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, als zijnde begrepen onder de Noordelijke kustlanden, welke toen door PAKOE-BOEWONO II aan haar werden afgestaan (2). In 1810 gaf *Tagal* zich aan het Engelsche oorlogschip, dat ter reede kwam, over. In 1821 werden de moerassen bij het fort gedempt (3).

Gedurende de maand Januarij 1848 hebben in de residentie *Tagal* vele ongelukken plaats gehad, ten gevolge van hevige windvlagen en onweders; niet minder dan acht inlanders zijn gedurende die maand in de regentschappen *Tagal* en *Pamâlang* door den bliksem getroffen en gedood; in de dessa *Pabelah*, in eerstgenoemd regentschap, werden 15 inlandsche woningen door den wind omvergerukt; de brug *Bientjangan*, op den grooten postweg, in het distrikt *Losari*, regentschap *Brebes*, werd, door het snel afstroomend rivierwater medegesleept, en de gemeenschap tijdelijk gestremd, waarin echter spoedig weder voorzien was door het leggen van eene noodbrug. Het te veld staande gewas had weinig of niet geleden (4).

In de maand Maart 1849 en in Februarij 1850 heeft het water groote schade in deze residentie veroorzaakt, zijnde daardoor in het laatstgemelde jaar 30 Javaansche huizen, 10 padischuren en 7 stallen vernield (5).

Ligging.

Deze residentie wordt ten Noorden langs hare geheele oostelijke en westelijke strekking door de *Zee van Java* bespoeld, terwijl

(1) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 86.
(2) TEMMINCK, *Possess. Neerl. dans l'Inde Archip.*, Tome I. p. 362.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 15.
(4) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 23 April 1848.
(5) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 28 Mei 1849 en 22 Mei 1850.

de *Seragi*, en verder in het gebergte de *Lajangan*, tot daar waar zij zich met de *Genteng* vereenigt, haar van de residentie *Pekalongan* afscheiden. Ten Zuiden wordt zij van de Vorstenlanden gescheiden door het gebergte *Kendang*, en loopt hare grens over den top van den berg *Slamat* of *Tagal* en den rug van het gebergte *Kendang* Noordwestwaarts tot op den berg *Sawa*, en van daar in de zelfde rigting over den berg *Goetsi* tot op den berg *Lampahi*. Ten Westen eindelijk wordt zij van *Cheribon* gescheiden door den berg *Lampahi*, door de *Kiboejoetan* tot aan de dessa *Tjipandjan;* van hier door de *Djonkellan* tot waar deze bij de dessa *Babakkan* in de *Losari* of *Sangâron* valt, en eindelijk door deze laatste tot aan hare monding (1). Zij strekt zich van 6° 52′ tot 7° 32′ N. B. en van 126° 19′ tot 127° 13′ O. L. uit (2).

Naamsoorsprong.

De naam *Tagal* of *Tegal* in het Laag Javaansch, *Tegil* in het Hoog Javaansch, beteekent hooggelegen land, dat niet door waterleidingen bevochtigd wordt; ook vlak, hoog land, vlakte; *Tegal-Tegâl-an*, vlak land met een laag kreupelhout (3). Eveneens schijnen ook de namen der beide overige regentschappen van de vroegere of nog waargenomene eigenschappen van den grond afgeleid, daar *Brebes* waterachtig, modderig of moerassig, en *Pamâlang* hinderpaal, beletsel of belemmering (van *malang*, dwars leggen) beteekent, zijnde deze laatste streek in vroegere eeuwen door een woest en roofzuchtig volk bewoond, hetwelk den doortogt voor anderen onveilig en gevaarlijk maakte (4).

---

(1) Kussendrager, bl. 146 en 145.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Nederl. Indië*, bl. 219

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 1.

(4) Kussendrager, bl. 148 en 149. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.* B. III. D. III. bl. 11 en 12.

Verdeeling.

De residentie, welke 1 stad, 1325 *dessa's* of dorpen, 52 *kampongs* of buurten, en 287 *padoekoean* of gehuchten telt, is verdeeld in de regentschappen *Tagal, Brebes* en *Pamâlang*, welke wederom in verschillende districten gesplitst zijn (1).

Tagal ligt in het noordelijke gedeelte der residentie en loopt in eenen scherpen hoek op den *Slamat* uit. Het bevat de districten *Tagal, Krangdon, Maribâja, Kâli-Soko, Balâmoa* en *Gantoengan*, en beslaat eene uitgestrektheid van 460 vierk. palen (2). In dit regentschap werden, door den in Januarij 1849 plaats gehad hebbende hoogen waterstand en het onstuimige weder, veertien bruggen geheel of gedeeltelijk vernield, en alle de overige min of meer beschadigd. Eene brug aan den grooten postweg over de *Maribâja*, welke ruim 60 ell. lang was, werd weggeslagen, en eene brug over de *Ketinong* had veel geleden, doordien een der landhoofden geweken was; in de districten *Pangka* en *Krangdon* stonden eenige suikerrietvelden onder water, en was een gedeelte der daaromgeplaatste paggers door den hevigen storm en windvlagen omvergerukt (3).

Brebes, dat in het Westelijke gedeelte der residentie ligt, en meer dan ⅗de gedeelte van hare oppervlakte beslaat (4), bestaat uit de districten *Brebes*, *Lebaksijoe* en *Boeniâjoe*, en heeft eene uitgestrektheid van 956 vierk. palen (5).

In het district *Lebaksijoe* waren door opgemelde oorzaak in Januarij 1849 drie bruggen weggeslagen, en de overige allen meer of min beschadigd; 35 bouw rijstvelden waren overstroomd en vernield (6).

(1) De zelfde, bl. 146. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volk*. B. III. D. III. bl. 6, en *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 220. — Teenstra, *Ned. Overz. Bez.* bl. 154.

(2) Kussendrager, t. a. p. — Roorda v. Eysinga, *Land- en Volkenk.* t. a. p.

(3) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 20 April 1849.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 12.

(5) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 6. — Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.* bl. 154.

(6) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 20 April 1849.

Pamålang, in het Westelijke gedeelte der residentie, in de afhelling van den Noordoostelijken voet van den *Slamat* liggende (1), 672 vierk. palen groot, bevat de districten *Pamålang*, *Tjiomal*, *Mandiråđja*, *Boengas* en *Tjiomal-Kidoel*. Het is grooter dan *Tagal*, maar kleiner dan *Brebes* (2).

Bestuur.

Het bestuur berust voor het geheel bij eenen Resident; voor de Chinezen bij eenen Kapitein; voor de Maleijers bij een Hoofd, even als voor de Boeginezen; voor het Islamismus bij eenen Hoofdpriester, en voor het regt bij eenen Hoofdfiskaal. Onder den Resident zijn drie Regenten; onder deze staan de *Demangs* (Districthoofden); onder de *Demangs* zijn *Loerahs* over verscheidene dorpen, die ieder afzonderlijk onder *Bekels* of Dorpshoofden staan. Onder de *Bekels* zijn de *Bauws* en *Kabajans* of Eerste en Tweede Plaatsvervangers van de *Bekels* (3).

Het Geestelijk bestuur daalt van den *Hoofd-Panghoeloe* op de *Panghoeloes* of Opperpriesters, en van deze op de *Lebehs* of Dorpspriesters. Deze zijn halve Vrederegters, bedienaars van het gebed bij feesten, aanwijzers bij de deeling der rijstvelden, besnijders en echtscheiders. De huwelijken worden ingezegend door den Panghoeloe, of door diens volmagt (4).

De Secretaris der residentie is tevens Algemeene Ontvanger en Secretaris van den Landraad, Notaris en Vendumeester. Voorts zijn hier een Commies-Ontvanger der in- en uitgaande regten, een Zout-Pakhuismeester, een Landmeter, die Keurmeester van kalk en steen en Opziener van 's Lands gebouwen is (5).

Voor de Landelijke inkomsten en cultures heeft men hier van ieder der drie klassen een Controleur; voor de thee-

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 11.

(2) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 6 en 11. — Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.*, bl. 154.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 6 en 7.

(4) De zelfde, in het zelfde werk, bl. 7.

(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

cultuur zijn hier een Opziener van de eerste en een van de tweede klasse (1).

In de regentschappen berust het bestuur bij eenen Regent, die den titel voert van *Raden-Toemenggoeng*, terwijl men in het regentschap *Tagal* eenen Hoofdfiskaal en eenen Hoofdpriester, en in ieder der beide andere regentschappen eenen Fiskaal en eenen Priester heeft (2).

Gedaante.

De gedaante dezer residentie is een langwerpig, zeer ongelijkvormig vierkant vlak, dat vooral aan de Zuid- en Noordzijde vele bogten en hoeken heeft (3).

Grootte.

Deze residentie strekt zich van 6° 52′ tot 7° 32′ N. B. en van 126° 19′ tot 127° 13′ O. L. uit (4). De gemiddelde breedte van het Noorden naar het Zuiden wordt op 36, en de lengte langs de kusten van het Westen naar het Oosten op 58 palen geschat, hetgeen eene geheele uitgestrektheid van 2088 vierkante palen oplevert, wordende de bij de nieuwe grensscheiding toegevoegde landstreek op 20 palen lengte en 2 palen breedte berekend (5). Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening, op de jongste hydro- en topographische kaarten, beslaat zij echter slechts eene oppervlakte van 53 vierk. geogr. mijlen of 1284 vierk. palen (6).

---

(1) Het zelfde werk, t. a. p.

(2) Het zelfde werk, B. III. D. III. bl. 9, 11 en 12.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardr. van Ned. Indie*, bl. 219, en *Land- en Volk.*, B. III. D. III. bl. 2.

(4) KUSSENDRAGER, bl. 197. — ROORDA VAN EYSINGA, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 214 en *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

(5) KUSSENDRAGER, bl. 146.

(6) *Tijdschrift voor Neerl. Indie*, 5e Jaargang, D. II. bl. 156.

Luchtgesteldheid.

De luchtgesteldheid is in het *Tagalsche* nagenoeg aan die van alle andere langs de zeekust liggende streken in deze kolonie gelijk. In de benedenlanden is de hitte grooter dan in het gebergte, en de lucht met de uitwasemingen der moerassen bezwangerd, en bij gevolg zwaarder en minder gezond. Daarbij komen de Zuidwesten- en Nòordoostenwinden, welke bij afwisseling met zulk eene hevigheid waaijen, dat de ademhaling er dikwijls door belet wordt (1). Vooral voor pas aankomende vreemdelingen zijn deze winden zeer nadeelig, ook doen zij veel kwaad aan het jonge gewas (2). De Zuidwestenwind komt over het gebergte *Koembang* (waarvan hij den naam *Angin-Koembang* ontleent) en de moerassen van de afdeeling *Brebes*, en wordt zeer schadelijk voor de gezondheid gehouden (3). Hij is zeer woest van kracht, droog, borstbeklemmend en hoofdpijn verwekkend, veel gelijkende op de *samoem* van *Afrika*, de *sirocco* van *Italië* en de *foen* van *Zwitserland* (4). De Noordwestenwind, welke zeer droog en koud is, schroeit de huid digt en veroorzaakt niet zelden koortsen van een ontstekingachtigen aard (5). In den natten tijd worden de winden minder, maar de alledaagsche regens ten vier ure na den middag zijn zeer hevig, vergezeld van donder en zeer sterke rukwinden. Een of twee uren later is het evenwigt hersteld en de natuur wordt weder kalm. De regens komen na de kentering in October van het Zuiden afdalen, en vorderen dagelijks eenige honderd roeden om de Noord, zoodat hunne kreits scherp wordt aangewezen, en het op 1 paal afstands somtijds zwaar regent en naast den regen te gelijk helder weder is. De donder slaat hier bijzonder vele

(1) De zelfde, bl. 147.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 2.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 13.
(5) Kussendrager, t. a. p.

menschen dood, gewoonlijk een twintigtal 's jaars (1). Te *Tagal* is de gemiddelde stand van den thermometer op den middag in de maanden Augustus, September en October 90°—92° en daalt ook in andere maanden zelden onder 80°. In de bovenlanden der residentie, voornamelijk op *Boemi-Djawa*, *Leggok*. *Goenoeng-Batoe*, *Boengas* en *Gantoengan*, heeft men over het geheel eene zeer zuivere lucht, en de hitte is aldaar minder onverdragelijk. De berg *Slamat* brengt hier, door zijne hoogte, niet weinig tot verkoeling van het luchtgestel toe, daar de wolken, welke zijne kruin steeds naar zich trekken, niet zelden een verkwikkenden regen over de omliggende heuvelen uitgieten, wanneer men in de benedenlanden van hitte en dorst bijna versmacht (2).

De bewoners.

De inwoners zijn hoofdzakelijk Javanen en Soendanezen. Beide natiën wonen hier onder elkander, met dien verstande dat geen Javaan in een Soendaneesch, noch een Soendanees in een Javaansch dorp woont of komt; maar in één district zijn soms beiderlei *dessa's* (dorpen). Geene vermenging heeft plaats, zelfs niet bij werkzaamheden ter bebouwing van den grond. Geen Soendanees zal over Javanen, of geen Javaan over Soendanezen bevelen, maar wel de Ambtenaar. Ieder heeft zijne eigene taal, eigene zeden, leefwijze, gebruiken, zelfs tot in de geringste bijzonderheden, huishouding, landbouwgereedschappen, kleeding enz. De Javanen zijn onvergelijkelijk slimmer en beschaafder dan de Soendanezen, die eenvoudig en dom zijn. Het grootste onderscheid merkt men in de gewoonten der beide natiën op, want terwijl de Javanen steeds gezamenlijk iets voor een enkelen zullen verrigten en immer onder Hoofden te leiden zijn, werken hier de Soendanezen voor zich zelven, kiezen geen gemeenschappelijk

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 2 en 3.
(2) Kussendrager, bl. 147 en 148.

Opperhoofd en eerbiedigen de voorname Hoofden minder. De Javaan heeft hier geen bepaald denkbeeld van eigendom van grond; de Soendanees volkomen. De Javaan is gekleed in eene wijde *sarong*, kort buisje, hooge kraag, de hoofddoek los en dik gebonden, de punten van voren ingestopt, het ligchaam steeds zoo veel mogelijk gedekt, en trekt altijd zijne beste kleederen aan; de Soendanees loopt gaarne naakt, met een enkel stuk eener broek, de hoofddoek stijf gebonden, met den haarknot in den hals, de doekpunten er onder over den rug hangende. Liefst draagt hij een zijdgeweer schuins op zijde; hij is weinig ijdel, dan alleen voor den opschik van kinderen. De gelaatstrekken verschillen. De Javaan heeft een platter aangezigt, kleiner neus, hoog achteroverliggend voorhoofd en bruiner kleur; de vrouwen zijn kuischer. De Soendanees heeft een meer uitkomend, langwerpig gelaat, grooter neus, ligter kleur, voller voorhoofd; de vrouwen zijn schooner dan de Javaansche, doch minder braaf (1).

In het jaar 1832 bedroeg de bevolking, volgens plaatselijke opgaaf, 187,462 zielen, onder welke wat den landaard betreft: 130 Europeanen, 184,373 Javanen, 1695 Chinezen, 1264 Arabieren en 130 slaven, en ten aanzien van geslacht en leeftijd: 52,619 mannen, 58,566 vrouwen, 66,698 kinderen en 337 Priesters (2). De bevolking is echter sedert aanmerkelijk toegenomen, zoodat men er in 1845 reeds 303,820 inwoners telde, onder welke 374 Europeaneu, 3068 Chinezen, 2820 Arabieren, Maleijers enz., 102 Pradjoerits en 58 slaven. Men rekent, dat de bevolking sedert 1815 met 125,405 zielen of ruim 4146 zielen 's jaars vermeerderd is (3).

Karakter.

De Javaan is spoedig gescheiden van familie en land; de Soendanees neemt zijne familie meest overal mede en verlaat

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, bl. 8.
(2) Kussendrager, bl. 147. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 153.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 4.

zijn land niet gaarne. Maar in dienstbaarheid zijn de Soendanezen boven de Javanen te kiezen, wanneer zij met deze niet vermengd worden; jaren zijn zij knecht, zonder van meester te veranderen, wanneer hun een toegekend loon geregeld wordt uitgereikt. Eerlijk zijn zij uit domheid, en trouw uit eenvoudigheid (1). De Javanen zijn er, even als elders, zeer diefachtig en behendig, om zich door leugens te redden, hebbende daarin wel iets van snapachtige kinderen (2). Groothartigheid bezitten de Soendanezen zoo niet als de Javanen, en hunne geleerdheid gaat niet verder dan hun werkkring, die vrij beperkt is. Meermalen hebben zij uren werk, om eene hoeveelheid gelds onder elkander te verdeelen. De Javaan laat veel over aan de zorg zijner Hoofden, en zal die tot in de grootste knevelarij eerbiedigen. Dit is bij den Soendanees volstrekt het geval niet; hij kent meer eigen regt. De bevolking van *Tagal* is afkeerig van oproer en bemint de rust bij nuttigen arbeid (3).

Taal.

De hoofdtalen zijn hier Javaansch en Soendaasch; de eerste taal is hier van die der landen beoosten *Samarang* eenigzins verschillend. Alle uitgangen der woorden, die daar *o* zijn, luiden hier als *a*, de oorspronkelijke klank van het Javaansch en Soendasch, Kawi en Sanskrit. Zij, die aan de *o*-klank gewoon zijn, vinden in *sapa, kana, wedana*, in plaats van *sopo, kono* en *wedono*, iets onaangenaams en zelfs iets pijnlijks; *dhîssik* is hier in *dhîngngan*, *hora* in *bléh*, en *ndiko* in *ndika* veranderd, en baart in het eerst verwarring, doch het lijdelijke gehoor gewent zich weldra hieraan (4).

De bevolking tusschen de *Losari* en de *Pamali* wonende, verstaat grootendeels Soendaasch en Javaansch, terwijl het

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 6.
(2) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 76.
(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.
(4) De zelfde, het zelfde werk, bl. 7.

Javaansch bewesten de eerstgenoemde rivier weldra geheel ophoudt, en het Soendasch beoosten de *Pamali* bijna plotseling geheel verdwenen is (1). Onder de verschillende volken hoort men het Maleisch, Boegineesch en Chineesch, een ieder naar zijnen landaard. Het Javaansch wordt hier, even als het Soendasch, met Javaansche karakters geschreven. De Islamitische godsdienstige schriften zijn met het Arabisch karakter geboekt (2).

Middelen van bestaan.

In de residentie *Tagal* is de rijstbouw uitmuntend, de suikerteelt en tabaksbouw slagen er beter dan die der indigo (3). Er bevonden zich in 1840 in deze residentie 7866 jonken sawah- en 347 jonken tegalvelden. Het getal landbouwers werd op nagenoeg 107,200 geschat; voorts telt men er onderscheidene indigo- en twee suikerfabrijken, welke in eenen bloeijenden staat verkeeren en aan eene menigte handen werk verschaffen (4). Voor eenige jaren is in het distrikt *Brebes* de suikercultuur ingevoerd, en die der indigo gestaakt (5). Op de hoofdplaats is een negotiehuis en aldaar heeft men vier handelsvaartuigen (6). De binnenlandsche handel is er vrij levendig, maar die ter zee is nog veel belangrijker (7). De handel is er in handen van de Chinezen, terwijl de inlandsche bevolking zich meestal met anderen arbeid bezig houdt (8). Onder de Chinezen bestaat veel nijverheid, en te *Tagal* vindt men steenhouwers, die ook grof beeldwerk vervaardigen; voorts zijn er goede timmerlieden, smeden en houtsnijders (9). Vooral heeft men er vele ijzersmederijen,

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 63.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III bl. 7.
(3) De zelfde, t. a. p. bl. 9.
(4) Kussendrager, bl. 161.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III D. III. bl. 13.
(6) Het zelfde werk, bl. 9.
(7) Temminck, *Possessions Neerl.* Tom. I. p. 362.
(8) Bosch, *Ned. O. en W. I. Bezittingen*, bl. 116.
(9) Roorda van Eysinga, t. a. p.

waarvan de voortbrengselen evenwel meest tot eigen gebruik worden aangewend (1). Hunne kleederen maken zij zelf, en zij verstaan de kunst, om de *sarongs* beter dan elders rood te verwen, waarom die voor bijzonder fraai worden gehouden (2). De Javaan is hier vatbaar voor ontwikkeling, en zou bij eene goede leiding, in handwerken en werktuigkunde, belangrijke vorderingen maken (3).

De vischvangst, welke aan meer dan 1900 huisgezinnen werk verschaft, levert meer op dan er voor het gebruik noodig is, zoodat er 845 zoo groote als kleine prahoes worden uitgevoerd (4).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Het getal buffels zal in deze residentie 39,000, en dat der paarden 8000 bedragen (5). In de hoogere streken worden tijgers, doch geene rhinocerossen aangetroffen. Zee- en riviervisch is er, zoo als wij reeds hierboven gezien hebben, in overvloed.

Plantenrijk.

Het voornaamste voortbrengsel uit het plantenrijk is rijst; voorts teelt men er indigo, tabak en suiker. De theecultuur gaat er mede vooruit (6). Men berekent de jaarlijksche opbrengst op 800,000 pikols padi, 33,000 pikols koffij, 33,500 pikols suiker en 53,500 pikols thee. Men heeft mede beproefd, om er den kruidnagel aan te kweeken (7).

---

(1) Temminck, t. a. p.

(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 76.

(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 9.

(4) Temminck, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 220.

(5) De zelfde, t. a. p.

(6) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 3 en 4.

(7) Temminck, t. a. p.

Ook is *Tagal* vruchtbaar in *katjang*, een artikel, dat in deze streken van gewigt is, om de groote hoeveelheid olie, welke daaruit geperst wordt, en welke de inlanders tot de toebereiding hunner spijzen, zoo als wij de boter, gebruiken (1). Men treft er mede voortreffelijke boom- en veldvruchten aan (2).

Bosschen.

De zuidelijke streken van de drie regentschappen zijn met digte bosschen bedekt, die goed djati-hout en bamboes opleveren. Het algemeen toezigt daarover berust bij den Resident. Het getal is niet minder dan zeventig groote en kleine (3). Men berekent, dat 306 vierkante mijlen met djatibosschen bezet zijn (4). Onder deze bosschen leveren die van *Kali-Widjin*, *Semingkir*, *Karang-Asam*, *Ledoek*, *Soengoem* en *Babakan* de meeste en beste houtsoorten op, en zijn voordeelig gelegen in de nabijheid van rivieren, zeer geschikt om het gevelde hout af te voeren. De overige bosschen zijn voor een groot gedeelte uitgeput, zoodat men den houtkap vooreerst heeft moeten staken, alhoewel de ingezetenen daarin nog altijd eene menigte houtsoorten vinden, waarvan zij een nuttig gebruik weten te maken. Zoo rekent men b. v. dat jaarlijks 40,000 pikols houtskolen worden gebrand, welke binnen de residentie verbruikt en tegen 16 cents de pikol verkocht worden (5).

De vorderingen van den landbouw en kweekerij doen de randen der bosschen meer en meer inkrimpen. Het brandhout is te geef, men betaalt alleen het kaploon en vervoer; het jaarlijksche verbruik wordt, behalve de gemelde 40,000 pikols houtskolen, op 7000 vademen berekend; wijders leveren de bosschen nog 5000 balken van verschillende grootte (6).

(1) Hogendorp, *Ned. Bezittingen in O. I.* bl. 445.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Indië*, bl. 220.
(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 3.
(4) Temminck, t. a. p.
(5) Kussendrager, bl. 156.
(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.*, B. III. D. III. bl. 3 en 4.

Grond.

Wat de gesteldheid van den grond betreft, kan men deze residentie in twee nagenoeg gelijke deelen scheiden. Het eerste is vlak en laag en strekt zich van het strand tot aan den voet van het gebergte onafgebroken ter lengte van 18 tot 20 palen uit; het tweede in het Zuiden bestaat uit menigvuldige heuvelen en bergen, die den voet van den berg *Slamat* uitmaken en zich al hooger en hooger opeenstapelen tot aan den *Slamat*, die met zijnen kegelvormigen kruin ernstig en statig oprijst, en zich als een koning verheft boven zijne rondom hem in het stof gebogene slaven. De benedenlanden zijn over het algemeen zeer vruchtbaar en naar evenredigheid der bevolking goed bebouwd; maar de bovenlanden minder, hoewel de grond daar doorgaans zeer geschikt voor menigvuldige aanplantingen is (1). Deze residentie wordt, wegens de bijzondere vruchtbaarheid van den grond, inzonderheid in rijst, met de meer oostelijke regentschappen, als de korenschuur, niet alleen van *Batavia*, maar ook van alle onze overige bezittingen beschouwd (2).

Bergen.

De voornaamste bergen in deze residentie zijn: de *Slamat* en de *Gadjah.*

De *Slamat*.

De *Slamat*, ook wel *Goenong-Tagal* geheeten, verheft zich op het smalste gedeelte van het eiland *Java*, midden tusschen *Tagal* aan de noord- en den mond van de *Seropoe* aan de zuidkust (3). Hij behoort tot het gebergte *Gedé*, en is in het

(1) Kussendrager, bl. 148.
(2) van den Bosch, *Ned. Bez. in Azie, Afrika en Amerika*, D. II. bl. 22.
(3) *Tijdschrift voor Ned. Indie*, 5de Jaarg. D. I. bl. 745.

Zuiden der residentie *Tagal*, wier zuidelijke grenslijn over zijnen kruin heenloopt, terwijl zijn voet zich van het Zuidoosten naar het Zuidwesten over de districten *Boengas*, *Mandiradja*, *Gantoengan*, *Lebaksijoe* en *Boenidjoe* uitstrekt (1).

Deze berg ligt op 7° 13′ 30″ Z. B. en 126° 58′ O. L. (2), 6278 ell. boven de oppervlakte der zee (3). Hij maakt bijna juist het middelpunt van *Java* uit, wanneer men dit eiland meet langs eene lijn van het Westnoordwesten naar het Oostzuidoosten, indien men namelijk het van *Soerabaja* af zoo veel smaller wordende Oostelijke gedeelte van *Java* (waarin *Probolingo*, *Bezoeki* en *Banjoewangi* liggen) niet mederekent, dan is de Westkust van het eiland aan de *Peperbaai* en de Oostkust tusschen *Soerabaja* en *Pasoeroewan* bijna even ver, namelijk ongeveer 213 Eng. mijlen, van den *Slamat* verwijderd (4). De *Slamat* behoort tot de brandende bergen; ontelbare overblijfselen van vroegere uitbarstingen vindt men aan zijnen voet verstrooid liggen, terwijl zijn kale en kegelvormige top over eene uitgestrektheid van ongeveer 470 ell. niets dan gestolde lava- en slaksteenen vertoont, en nagenoeg het aanzien heeft van versch bevroren modder, met vele steenen doormengd (5). Op eenige plaatsen wordt de zwartachtige, 1,50 tot 3 ell. dikke lavakorst met lagen zand en steengruis afgewisseld. De meeste brokken lava, die bij duizenden op de helling van den berg verstrooid liggen, en wier grootte van het kleinste steentje tot het grootste blok aangroeit, zijn meer of min met gaten doorboord en in stukken veranderd. Menig stuk is nog gedeeltelijk vast en hard, terwijl de andere helft poreus en hol is. De ruimte tusschen de scherpe steenen en de vlakten zijn met zand opgevuld, dat uit hunne verbrijzeling ontstaan is (6). De top heeft eene langwerpig ronde gedaante, ter lengte van ongeveer 300, en

(1) Kussendrager, bl. 155.
(2) *Almanak voor Ned. Indie*, 1844, bl. 23.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 339.
(4) *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Vijfde Jaarg. D. I. bl. 746.
(5) Kussendrager, t. a. p.
(6) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 397.

ter breedte van 150 schreden, en bestaat uit drie zeer verschillende gedeelten, waarvan het Noordoostelijke de eigenlijke kruin vormt, die door eene diepe kloof weder in twee punten is gespleten, van welke de oostelijkste ongeveer 60 ell. boven de andere uitsteekt. Alle deze toppen bestaan uit verbrande ineengesmoltene steenen en hebben een zeer woest aanzien. Twee kraters liggen evenwijdig naast elkander, en zijn door geene andere ruimte gescheiden, dan door den smallen rand, die den gemeenschappelijken tusschenmuur uitmaakt, en de geheele verdere oppervlakte in twee nagenoeg gelijke deelen scheidt. De noordelijkste krater is tegenwoordig niets anders meer, dan eene met fijn zand opgevulde kom, die eene vlakte vormt, ter lengte van 150 schreden van het Oosten naar het Westen, en ter breedte van 50 schreden van het Noorden naar het Zuiden. De zuidelijkst gelegene krater daarentegen bestaat uit eene verbazende holte, wier ontzaggelijke diepte het oog niet peilen kan, en welker wanden uit den donkeren met smook en damp opgevulden afgrond loodregt omhoog rijzen. Zijne gedaante is langwerpig rond, en de wanden zijn van veelkleurig basalt, dat, door de zon beschenen, eene schitterende vertooning oplevert. De gemiddelde diameter van deze ontzagwekkende kom kan op 70 tot 80 schreden berekend worden, alhoewel de juiste omtrek onbekend is, daar geen der reizigers, die dezen berg beklommen hebben, zich verstouten durfde, den smallen, zoowel naar buiten als naar binnen, zeer steilen rand rond te wandelen, waarop de minste misstap of het losgaan van eenen enkelen steen voor den waaghals noodlottig moet worden (1). Geen krater op *Java* ziet er ook zoo dreigend en gevaarlijk uit als deze, zoodat niemand zonder huivering daarin kan nederzien; ook is hij steeds met eenen dikken damp omgeven, die onophoudelijk met geweld in de hoogte stijgt, het gezigt belemmert en een zwavelachtigen reuk heeft (2). Even als uit een duizendtal

(1) Kussendrager, bl. 159.
(2) Junghuhn, S. 398.

kleinere, over den geheelen top verspreide scheurtjes, stijgt uit dezen krater een witte, heete, vochtige wasem op, die somtijds met zoo veel geweld en in zoo digt op elkander gepakte kolommen wordt uitgebraakt, dat de gelijktijdige losbranding van duizend mortieren bezwaarlijk meer smook zou kunnen voortbrengen. Men verneemt daarbij echter geen ander dan een dof sissend geluid, even als dat van eenen geweldig kokenden ketel (1). Wordt echter soms de damp door eenen gunstigen wind uiteen gedreven en van den krater verwijderd, dan ontwaart men eene bijna cirkelronde opening, die door loodregte rotswanden omgeven is, welke op elkander gestapelde arduinsteenen schijnen. Want overal zijn er spleten in en de onregelmatig gevormde stukken, welke slechts los op elkander schijnen te liggen, springen op vele plaatsen zoo ver vooruit, dat men ieder oogenblik verwacht, dat zij in den afgrond zullen nederstorten. Zij zijn wit en geelachtig van kleur, en schijnen uit afgebrokkelde en week gewordene lavabrokken te bestaan (2). De diepte van deze kolk is bezwaarlijk te bepalen, daar de proef, om haar met een touw van 84 vademen te meten, door het breken daarvan mislukte. Toen het geheel was uitgevierd, viel de steen, die er onder aangebonden was, in de diepte neder, en men hoorde dien nog lang met eenen in den beginne helderen weerklank, die allengs doffer, van de eene rots op de andere afstuitte. Toen men daarna een anderen steen op den rand des afgronds gewenteld en, op een gegeven teeken, daar in nedergestort had, wees de tijdmeter aan, dat deze steen gedurende dertig seconden loodregt moest zijn nedergevallen, want daarna hoorde men hem, even als den vorigen, van rots op rots voortspringen, en ten laatste met eenen doffen dreun als in het water plompen (3).

De *Slamat* behoort tot een der regelmatigste kegels van het eiland, en is tevens waarschijnlijk de hoogste. Bovendien

(1) Kussendrager, bl. 159 en 160.

(2) Junghuhn, t. a. p.

(3) Kussendrager, bl. 160.

is hij betrekkelijk hooger dan de anderen, dewijl niet alleen zijn noordelijke, maar ook zijn zuidelijke voet diep in het alluviaal land afdaalt, zonder dat zij door terrassen en hooglanden, zoo als andere dergelijke gebergten (de *Gedé*, de *Soembong*, de *Merbaboe*), omgeven zijn. Slechts van twee kanten, aan de Westnoordwest- en de Oostnoordoostzijde, verbindt zich de eenvoudige rug van de bergketen met zijne helling, zoodat de vulkaan als het ware van twee zijdelingsche vleugels voorzien is, waarvan de oostelijke 5000′, de westelijke echter slechts 3500′ hoogte heeft. Over de oostelijke keten loopt, eenige palen van den vulkaan verwijderd, de weg tusschen *Banjoemaas* en *Tagal*, onder welken bergpas zich de noordelijke afhelling van de keten, een klein uitspringend gedeelte vormende, tot eene plaat verwijdt, op welke het dorpje *Bliek* ligt, hetwelk door eenen zeer grooten stompen rotskegel merkwaardig is, die zich ten noorden van het dorp verheft en naar de kust (noordwestwaarts) met eenen vele honderden voeten hoogen wand afdaalt. De naam dezer rots is *Mindillang*. De zuidelijke helling van den berg is beneden de streek van 2000′ terrasvormig, d. i. in breede vlakten uitspringende, die vooral voor den rijstbouw geschikt en daarom ook geheel en al met *sawahs* bedekt zijn. Deze helling gaat slechts van de eene vlakte tot de andere zacht dalende in de vlakte bij kaap *Serajoe*, nabij *Banjoemaas*, over, welker hoogte met de oppervlakte der zee overeenkomt. Het grootste gedeelte van dezen terrasvormigen voet bevat het regentschap *Probolingo*, en is eigenlijk het voorgebergte van den vulkaan. De noordelijke helling van den berg daalt uit eene hoogte van 10,600′ geheel gelijkmatig, zonder eenige terrassen te vormen, tot op eene hoogte van 1000′ naar beneden, waar het dorpje *Mogo*, aan den noordnoordoostelijken voet van den berg ligt, met het kristallijnen koele bad *Mandiradja*, een bekken van groote bronnen, die met geweld uit den grond opborrelen. Tusschen dit dorp en de eigenlijke noordelijke alluviaalvlakte liggen nog onderscheidene hier en daar zeer romaneske heuvels, die zich dwars van den berg

uitstrekken. Aan de bovenste helling van den *Slamat* heeft men slechts aan eene zijde, namelijk in het N. O. op eene hoogte van ongeveer 8000′, een vooruitstekend gedeelte, overeenkomende met die, welke men ook aan andere kegelvormige vulkanen van dit eiland, doch steeds op eene aanmerkelijke hoogte, vindt, namelijk aan de *Sindoro*, de *Merapi*, de *Smiroe* enz., en welke de oorspronkelijke hoogte schijnen aan te duiden (1).

Tot aan de kale kruin is deze merkwaardige berg zeer digt met geboomte van allerlei soort bewassen; de grond schijnt zeer vruchtbaar te zijn, bestaande meestal uit eene losse, zwarte, met den weligsten plantengroei overdekte aarde (2).

Op eene hoogte van ruim 2350 ell. houdt op den *Slamat* alle plantengroei op; men komt dan uit de groene bosschaadjen van viburnumsoorten en araliaceën, welke daar het grootste aantal uitmaken, op het gebied van den geheel kalen bovensten top, waar geen grashalm meer groeit, en waar niets dan zwavelachtig grijze lavakorsten met zand en vlakkige steenhoopen afwisselen (3).

De laatste boomen aan den rand van den naakten top zijn allen zonder bladeren en geheel wit, waardoor zij, van boven gezien, een Europeesch winterlandschap vertoonen (4).

De plantengroei van den *Slamat* strekt zich tot ver naar beneden uit; zijne middelste en onderste hellingen zijn wijd en zijd met bosschen bedekt, die zich aan den Zuidkant tot op 1500′, en op de Noordzijde tot 1000′ naar beneden uitstrekken, en zonder eenige kunstmatige bebouwing toe te laten, tot bijna in het vlakke land ondoordringbare wildernissen vormen. De geringe hoogte, welke de landbouw alzoo op den voet van den *Slamat* heeft bereikt, pleit er reeds voor, dat het tijdperk nog niet lang verleden is, waarop

(1) *Tijdschrift voor Ned. Indië*, Vijfde Jaarg. D. I. bl. 751—753.
(2) Kussendrager, bl. 161.
(3) *Tijdschrift voor Ned. Indië*, Vijfde Jaarg. D. I. bl. 753.
(4) Kussendrager, bl. 161.

hevige vulkanische werkingen daarin plaats gehad hebben, waardoor de nijvere landbouwer uit zijne nabijheid verdreven werd. In de benedenste gedeelten dezer bosschen vertoonen zich vooreerst de schoone Oost-Indische acacia's met haar fijn gevederd straalvormig uitgebreid loof (*Erigo gracilio* en *umbraculiformis*, *pohon sengon* en anderen der Javanen), prachtige voortbrengselen, welke in de westelijke helft van *Java*, het eigenlijke *Soenda*, geheel schijnen te ontbreken. Het onderscheid tusschen dezen vulkaan en de meer oostelijk gelegene naburige is opmerkenswaardig; *daar* heeft de landbouw (op den *Soembong* en *Merbaboe*, met tot 7000′ hooge velden) alle de wilde bosschen verdrongen, en op de hoogste toppen ter naauwernood eenige thibaudiaboschjes verschoond, naar welke de paden van den houthakker van alle kanten heenslingeren. *Hier* is daarentegen alles met een woud bedekt, en van boven met asch en lava (1).

De Gadjah.

De *Gadjah* ligt in het Zuidoosten der residentie, in het district *Mandiradja*. Deze verheft zich 160 tot 200 ellen loodregt in de gedaante van eenen kegel (2). De verbazend groote steenbrokken en schuins overhangende rotsen, welke ieder oogenblik dreigen neder te storten, doen het gevoelen niet onwaarschijnlijk voorkomen, dat deze berg eertijds aanmerkelijk hooger geweest, en door de vele omwentelingen, welke de aarde heeft ondergaan, van gedaante veranderd en in zijnen tegenwoordigen staat gebragt zij. Thans heeft de *Gadjah* het voorkomen van een geraamte, de basis of kern uitmakende van eenen eenmaal veel hoogeren berg, en is slechts aan de Zuidzijde nog eenigzins begroeid (3).

---

(1) *Tijdschrift voor Ned. Indië*, Vijfde Jaarg. D. I. bl. 753 en 754.
(3) Kussendrager, bl. 155. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 154.
(3) Kussendrager, bl. 161.

Bergen van minder belang.

Bergen van minder belang zijn: de *Mandalam*, in het Zuidoosten van *Tagal*, aan den noordoostelijken voet van den *Slamat*, in het district *Boengas;* het gebergte *Koembang*, dat zich aan de westelijke takken van den *Slamat* aansluit, en door het district *Losari* met de bergen van *Cheribon* vereenigt (1), en over welk gebergte de reeds door ons hier boven vermelde schadelijke wind *angin-koembang* waait (2); het gebergte *Kindong*, zich uitstrekkende door de districten *Losari*, *Boeniajoe*, *Lebaksioe* en *Boengas*, en een gedeelte uitmakende van den grooten bergrug, welke dit eiland van het Westen naar het Oosten doorsnijdt; en eindelijk de *Bankong*, in het district *Losari*, welke de grensscheiding tusschen *Dajoloehoer*, deze residentie en *Cheribon* uitmaakt (3).

Met uitzondering van den berg *Gadjah* en het hoogste gedeelte van den *Slamat*, zijn deze bergen met bosschen bezet en overdekt met eene laag zwarte vruchtbare aarde, welke bij uitnemendheid geschikt is voor de koffijteelt (4).

Wegen.

De groote weg, welke door de geheele residentie van het Oosten naar het Westen loopt, is 59 palen lang (5). Van de *Losari*, waar hij uit de residentie *Cheribon* komt, loopt hij eerst in eene oostelijke en vervolgens in eene noordelijke strekking naar *Tagal*, van waar hij eerst weder in eene oostelijke, daarna in eene Zuidoostelijke, en vervolgens

---

(1) Kussendrager, bl. 155.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 2.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) De zelfde, bl. 157 en 158.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

nogmaals in eene oostelijke rigting naar *Oeloedjami* op de grenzen van *Pekalongan* loopt. Van *Losari* tot *Brebes* blijft hij van het zeestrand verwijderd, waar hij echter van *Pamalang* tot *Tagal* langs loopt (1). Langs dezen weg zijn in de residentie *Tagal* de volgende twaalf poststations: *Losari*, *Kali-Tandjong*, *Kloewat*, *Bangsri*, *Brebes*, *Krangdon*, *Tagal*, *Moerabaja*, *Bandoe-Lawang*, *Pamalang*, *Tjapang* en *Tjomal* (2).

De verdere wegen in dit gewest zijn: van het fort naar de hoofdplaats van het district *Lebaksioe*, zijnde 14 palen zuidwaarts gelegen; een andere van de dessa *Kamoerang*, aan den postweg van de hoofdplaats *Brebes*, zuidwaarts voortloopende langs en door het landgoed van den Regent, tot aan de rivier *Baroos*, over eene uitgestrektheid van 10 tot 12 palen, en eindelijk een weg van den op den weg naar *Lebaksioe* gelegen tuin *Kedjanbon* naar de dessa *Samoer-Pongon*, welke eerst twee palen westelijk en daarna noordelijk op tot aan den grooten weg loopt. Daar de rivieren in den regentijd dikwijls eensklaps opzwellen, en alles medeslepen, wat hare vaart belemmert, is het leggen van bruggen daarover met onoverkomelijke bezwaren verbonden, terwijl de moeijelijkheid van het reizen in deze streken, door de hoogte en steilte der bergpassen, welke men alom aantreft, niet weinig vermeerderd wordt. Voorts heeft men nog twee wegen op het gebergte *Kendal*, waarvan de eene langs de dessa *Boelakkan*, afdeeling *Pamalang*, naar *Probolingo*; de andere langs de dessa *Windoehadji*, afdeeling *Brebes*, naar *Banjoemaas* leidt; alsmede een over het gebergte *Koembang*, welke naar het binnenste der residentie voert, en door de vele steilten en afhellingen uiterst bezwaarlijk is (3).

---

(1) Kussendrager, bl. 156 en 157.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 488.

(3) Kussendrager, bl. 157.

Kapen.

Men heeft in deze residentie de *Hoek van Losari*, aan de monding der rivier van dien naam; de *Hoek van Sawadjadjar*, aan de mond der *Tji-Pamali*, en de *Hoek van Oeloedjami*, waarvan de beide eerste laag en kort, en de laatste zandig en rond is (1).

Rivieren.

Drieënveertig rivieren van verschillende grootten bespoelen deze residentie, waaronder, behalve de reeds vroeger (bl. 230) vermelde *Losari*, de *Tjiomal*, de *Waloeg*, de *Ramboet*, de *Palawangan*, de *Kali-Maribaja*, de *Kali-Goeng*, de *Kali-Tagal*, de *Pamali*, de *Kaboejoetan*, de *Kali-Baros* en de *Oeloedjami* de voornaamste zijn.

De Tjiomal.

De *Tjiomal* of *Tjomal* ontspringt in het Noorden aan den voet van den berg *Slamat*, op ongeveer 470 ell. boven de oppervlakte der zee, en bezuiden de dessa *Moga*, in het district *Mandiradja.* Zij loopt van haren oorsprong noordwaarts tot de dessa *Moga;* vervolgens, gedwongen door den aandrang van vele beken, welke haar ontmoeten, neemt zij eene oostelijke rigting tot de dessa *Bandoe-Donkol*, waar zij het district *Mandiradja* verlaat, en stroomt in de zelfde rigting voort, door het district *Bongas*, tot *Karang-Assam*, waar zij in het district *Tjiomal* valt, en noordwaarts naar zee vloeit. In dezen haren uitgestrekten loop, neemt zij de *Polaga*, de *Loemenong*, de *Soewakong*, de *Sodong*, de *Granggang*, de *Pienggang* en de *Kroeh* op, alle welke riviertjes hunne namen

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 387.

verliezen na hunne vereeniging met den hoofdstroom, welke hen, zonder eenen merkwaardigen arm meer voort te brengen, naar zee voert, waarin zij zich bij den *Hoek van Pamalang*, 30 palen oostwaarts van het residentiehuis, uitstort. De *Tjiomal* is voor praauwen moeijelijk bevaarbaar, tot bijna 60 palen van hare monding (1).

De oevers dezer rivier zijn hoog, het bed is diep. Vele krokodillen houden er zich in op. Bij den overtogt aan den grooten landweg is zij ongeveer 50 ell. breed; de oevers zijn ongeveer 6 ell. hoog en in den regentijd zeer moerassig. De overvaart geschiedt met een vlot. De loop is zeer kronkelend in eene noordoostelijke rigting en 60 palen in eene regte lijn (2).

Zij was ten gevolge van zware regenbuijen, welke van den 6 tot den 8 Februarij 1847 gevallen zijn, buiten hare oevers getreden, en heeft daardoor eenige voor de tweede maal met tabak beplante *sawah-* en eenige suikerrietvelden, tot eene fabrijk te *Tjiomal* behoorende, overstroomd (3).

De Waloeg.

De *Waloeg*, de *Pamalang* of *Pemalang* ontspringt uit den *Pakambarang*, een berg, ten Noorden van den *Slamat*, bij de dessa van dien zelfden naam, ruim 2600 ell. benoorden *Moga*, in het district *Mandiradja*. Zij neemt eene noordelijke rigting door het district *Mandiradja*, dat zij bij de dessa *Soengappan* verlaat; stroomt noordoostwaarts tusschen de districten *Tjiomal* en *Pamalang* tot aan de dessa's *Pepedan* en *Banter-Tandjong*, en stort zich in zee bij de dessa *Loening*, omtrent 25 palen ten Oosten van het residentiehuis (4). Zij heeft eenen loop van 25 palen, en is bij den grooten

(1) Kussendrager, bl. 149. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 360.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 April 1847.
(4) Kussendrager, bl. 119.

weg 20 ell. breed (1). Deze rivier heeft geene armen, en neemt ook geene bijrivieren in zich op (2).

De Ramboet.

De *Ramboet* heeft haren oorsprong in den berg *Slamat*, aan de Noordzijde bij de *Padoekoeän-Gamboeran*, drie palen bezuiden de dessa *Mandiradja*. Zij neemt haren loop noordelijk door het district *Mandiradja*, langs de grenzen van het district *Gantoengan* tot aan het bosch *Soenkantela*, en stroomt van daar door het district *Pamalang* noordoostwaarts bij de dessa *Bodjong-Kellar*, 17 palen ten Oosten van het residentiehuis, in zee. De *Ramboet* ontvangt geene andere rivieren, en heeft onderdeelen noch takken (3).

De Palawangan.

De *Palawangan* ontstaat uit twee takken, van welke de oostelijke de *Tjatjaban-Wetan*, en de Westelijke de *Tjatjaban-Koelon* heet (4).

De *Tjatjaban-Wetan* heeft onderscheidene bronnen, waarvan die bij de dessa's *Djati-Negara* en *Lebakwangi*, aan den voet van den berg *Gantoengan*, in het district van dien naam de voornaamste zijn. Van haren oorsprong af stroomt zij noordwaarts tot *Karang-Djati*, van daar noordwestelijk door het district *Gantoengan* tot de dessa *Ranjoe-Weroe;* loopt vervolgens, in eene noordelijke rigting, door het district *Balamoa*, langs de dessa van dezen naam, tot de dessa *Karang-Waloeg*, en valt daar weder in het district *Gantoengan*, en bij de dessa *Djati-Laban* in de rivier *Tjatjaban-Koelon*, in welke zij haren naam

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 368.
(2) Kussendrager, bl. 150. — Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

verliest. De *Tjatjaban-Koelon* ontspringt uit den berg *Wanalaba*, bewesten den *Slamat*, omtrent 2500 ell. beoosten de dessa *Wanalaba*, in het district *Lebaksioe*. Zij neemt haren loop noordelijk door het district *Lebaksioe* tot de dessa *Doekoe-Djati*, valt daar in het district *Gantoengan*, hetwelk zij in eene noordwestelijke rigting doorsnijdt (1). Na, bij *Djati-Laban* de *Tjatjaban-Wetan* te hebben opgenomen, neemt zij den naam van *Palawangan* aan (2); stroomt vervolgens westwaarts naar de dessa *Barkat*, waar zij in het district *Maribaja* valt; loopt dit in eene noordelijke rigting door (3), en stroomt, na eenen loop van 25 palen, met twee monden naar de *Zee van Java* (4), die haar bij het poststation *Maribaja*, ongeveer 8 palen ten Oosten van het residentiehuis, opneemt (5).

De Kali-Maribaja.

De *Kali-Maribaja*, *Marabaja* of *Moerabaja* neemt mede haren oorsprong op den *Slamat*, en stroomt, in eene noordelijke bogtige rigting, naar de *Zee van Java*, in welke zij zich, na eenen loop van 20 palen, door twee monden ontlast. Bij den grooten weg is zij 50 ell. breed. Op eene halve mijl noordwaarts van hare monding is een koraalrif (6).

De Kali-Goeng.

De *Kali-Goeng* of *Gangsa* ontspringt uit den berg *Bentong*, ten Noordwesten van den *Slamat*, omtrent 3 palen Z. O. van de dessa *Bantar-Sari*, in het district *Lebaksioe*, loopt door laatstgenoemd district noordwestwaarts naar de dessa van den

(1) Kussendrager, bl. 150 en 151.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, bl. 151.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(5) Kussendrager, t. a. p.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p.

zelfden naam, vervolgens noordoostwaarts tot de dessa *Poenoesappan*, waar zij het district verlaat, en in dat van *Gantoengan* valt; loopt door dit laatste noordwaarts tot de dessa *Prodjat;* neemt daar eene noordoostelijke rigting aan; vloeit langs het district *Balamoä* tot de dessa *Maassan*, en stroomt eindelijk noordwaarts door de districten *Tagal* en *Kranden*, tot zij ten laatste onder haren eigen naam in zee stort (1).

Het is een nieuwe bergstroom, die bij *Kemanglan*, 10 palen van hare monding, 10 ellen breed van overtogt, doch smal van bed is. Haar loop is 15 palen lang. Zij is onbevaarbaar, en neemt de *Kali-Heran* op (2). In Februarij 1849 heeft deze rivier eenen anderen loop genomen, waardoor 30 bouws rijstland weggespoeld zijn (3).

De *Kali-Heran* ontspringt aan den westelijken voet van den *Slamat*, in het district *Lebaksioe*, dat zij in eene noordwestelijke rigting doorloopt, en vereenigt zich vervolgens bij de dessa *Karang-Djamboe* met de *Kali-Goeng* (4).

De Kali-Tagal.

De *Kali-Tagal* of *Tegal* is oorspronkelijk een arm van de *Maribaja*, uit welke zij, op 18 palen afstands van de monding dezer laatste, voortkomt. De breedte is slechts 13 tot 15 el. Nabij *Tagal* wordt zij verminderd door het kanaal van *Pagongan*, ter bevochtiging van de rijstvelden gegraven. De monding, hoewel zeer ondiep, dient evenwel tot eene haven voor kleine vaartuigen. Zij valt langs een palenhoofd in de *Zeė van Java*. (5).

(1) Kussendrager, bl. 151 en 152.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 Mei 1849.
(4) Kussendrager, bl. 152.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

De Pamali.

De *Pamali*, *Pomali* of *Tjipamali* (rivier des verbonds) neemt haren oorsprong uit de westelijke helling van den *Slamat*, bij den berg *Tembok*, in het noordelijk gedeelte van het district *Boeniajoe*, dat zij in eene westelijke rigting doorloopt tot het *doekoeh* (gehucht) *Banjaran* en de dessa *Pangarassan*, waar zij in het district *Brebes* valt en zich, door digte bosschen en woeste streken en langs de hoofdplaats van het regentschap, sterk, kronkelend noordwaarts wendt. Beneden *Brebes* verdeelt zij zich in onderscheidene bogtige armen, en valt bij *Sawoedjadjan*, ongeveer 8 palen ten Westen van de residentie, met vier monden, in de *Zee van Java* (1). Zij neemt boven *Brebes* alle de rivieren, die van het gebergte *Kembang* en *Dojoloehoer* afstroomen, in hare bedding op (2), waaronder de *Heran*, de *Goenong* enz. (3).

Deze rivier maakt de natuurlijke grens tusschen het eigenlijk *Java* en *Soenda* uit. Op eenige mijlen van de zee verkrijgt zij eene aanmerkelijke breedte, zoodat de brug in de hoofdstad *Brebes* 50 ell. lang is. Ofschoon deze brug eene hoogte heeft van 12 ell. en door 50 zware balken gestut wordt, kunnen de wateren zoo hoog stijgen, dat zij haar bereiken en doen trillen. De oevers zijn over het algemeen steil en hoog afgesneden van den zandigen kleibodem. Zij heeft eenen loop van ongeveer 45 Eng. mijlen, en is ongeveer 10 palen landwaarts in voor praauwen onbevaarbaar (4).

De *Heran* ontspringt in de door het gebergte *Geger-Tiga* gevormd wordende valei, ten Westen van den berg *Slamat*, in het district *Boeniajoe*, en voert de stroomen van het gebergte *Geger-Tiga* af, neemt, na het gezegde district in eene westelijke rigting doorloopen te hebben, de *Kroeh* op, en

(1) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 354.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

stort zich vervolgens met deze in de regterzijde van de *Pamali*, na tot daartoe in eene westelijke rigting te hebben voortgeloopen (1).

De *Goenong* ontspringt meer westelijk, ten Zuiden van den berg *Sawa*, in het district *Losari;* doorloopt dat district in eene Oostelijke rigting tot aan de dessa *Kadoeman;* valt aldaar in het district *Boeniajoe*, en vereenigt zich bezuiden de dessa *Bantar-Waroe*, 1½ paal ten Zuiden van *Pangerassan*, ter linkerzijde met de *Pamali* (2).

De Kaboejoetan.

De *Kaboejoetan* of *Keboejoetan* ontspringt in het gebergte *Kembang*, aan de Noordelijke afhelling ten Westen van den berg *Slamat*, en loopt door het district *Losari* west- en noordwaarts tot aan *Tjipadjang*. Zij neemt eenige riviertjes van weinig beteekenis in zich op, waaronder die van *Babakan*, welke meer Westelijk haren oorsprong neemt, de voornaamste is, en valt bij de dessa *Krakahan*, omtrent 20 palen ten Westen van het residentiehuis, in zee (3).

De Kali-Baros.

De *Kali-Baros* ontspringt uit het gebergte *Kembang*, ten Westen van de dessa *Tjisoeroe;* loopt van haren oorsprong Noordwestwaarts tot aan de dessa *Pemedaran*, en van daar regt Noordwaarts, langs de dessa *Tjikesal*, tot de dessa *Baros*, alwaar zij zich in de *sawahs* of moerassen verliest (4).

De Oeloedjami.

De Westelijke helling des bergrugs van *Dieng* en de Noordelijke van dien, welke de waterscheiding uitmaakt tusschen

(1) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 354.
(2) Kussendrager, bl. 152 en 153. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 369.
(3) De zelfde, bl. 453.
(4) De zelfde, t. a. p.

de *Serajoe* en de noordelijke stroomen, zetten hun water in de beken de *Soerat*, de *Inderagon*, de *Telogo-indro*, de *Perkoeto* en de *Marong* af, welke allen van bergen van gelijken naam afkomen. Na het district *Wonosobo*, in de residentie *Pekalongan*, tot aan de dessa *Kampong-Temen* in verschillende rigtingen te hebben doorkruist, vereenigen deze vijf beken zich tot eenen stroom, die aanvankelijk *Kali-Sekarang* heet. De massa dezer wateren in eenen stroom niet bevat kunnende worden, verdeelt zich reeds 1 paal verder weder in twee armen, die oost- en westwaarts vloeijen. De oostelijke arm stort zich bij de dessa *Kranjeh* in de *Pabejan*, en de westelijke stroomt, onder den naam van *Kali-Menjengan*, noordnoordwestwaarts voort tot aan de dessa *Ligo*, waar zij de *Pajingan* ontvangt, die met twee takken van de bergen *Soemping* en *Taweng* afkomt. Na de *Pajingan* te hebben opgenomen, neemt de *Kali-Sekarang* den naam van *Serapi* aan, en scheidt, noordwaarts stroomende, *Tagal* van *Pekalongan*. Aan den grooten landweg nabij de dessa *Oeloedjami*, neemt zij dien naam aan en vloeit vervolgens in zee. De loop is 40 palen, de stroom middelmatig en de oevers zijn niet hoog. Zij kan van eenige palen van hare monding bevaren worden (1).

Kanalen.

Men heeft in deze residentie slechts een gegraven kanaal, *Padek* genaamd, hetwelk ter bevordering der binnenlandsche gemeenschap zeer dienstig is. Het loopt van *Tagal* tot in de *Kali-Gangsa*, en stroomt van daar, langs de dessa *Randoe-Sanga*, van het Oosten naar het Westen in de *Pamali* (2).

Baaijen en havens.

Aan de zeekust vindt men te *Krakahan* eene inham, welke voor de scheepvaart van uitgebreid nut is, doch slechts

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.*, B. III. D. III. bl. 356 en 357 en Kussendrager, bl. 169.

(2) Kussendrager, bl. 154.

éénc haven, zijnde die van *Tagal*, welke eene breedte van 40 tegen eene lengte van 380—385 ell. heeft, zoodat alle Tagalsche kustvaarders er doorgaans eene veilige schuilplaats vinden (1). Deze haven werd, ten gevolge van de aanslijking voor de rivier, slechts met vele kosten en moeiten, voor kleine vaartuigen bevaarbaar gehouden, en zelfs was men nog dikwijls verpligt, om de goederen, die gelost en geladen moesten worden, ver in zee te dragen, wegens de ondiepte. Door het aanbouwen van een in zee uitloopend hoofd, hetwelk voor weinige jaren heeft plaats gehad, is zij echter veel verbeterd (2).

De *Reede van Tagal* is open en bloot (3), en dus in den kwaden of westmousson dikwijls onveilig, en de schepen, die in dat jaargetijde moeten ankeren, zijn verpligt geheel buiten de palen te blijven, ten einde bij het opsteken van storm niet op lager wal te geraken (4). Op 4 mijlen van den wal, benoorden de monding der *Moerabaja*, verheft zich eene voor zeevarenden zeer gevaarlijke klip, *Karang-Djerook* genaamd (5).

Oudheden of gedenkteekenen.

In het *Tagalsche* vindt men geene oudheden. Het graf van Saïdi Prakidien, een der eerste te *Grissé* aangekomene Apostelen van den Islam, vindt men te *Pamalang*, en het wordt steeds in eere gehouden. Tusschen *Bandjaran* en *Lebaksioe*, 13 palen Zuidwaarts, bij het dorpje *Pasarejan* (rustplaats), is een plekje gronds, waarop hooge boomen staan, en dat steeds schoon gehouden wordt door de bewoners der dessa. Door eenige muren komt men in een planken huisje, waar steeds

---

(1) Kussendrager, bl. 154.

(2) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 84.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 40.

(4) Kussendrager, t. a. p.

(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 220. — *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 220. — Kussendrager, bl. 162.

wierook brandt, en het graf is van den hier voor reeds vermelden TAGAL AROEM, of Soesoehoenan MANGKOE RAT SENOPATI HINGNGALOGO, Keizer van *Java* (1), wiens rustplaats door twee steenen, een aan het hoofd- en een aan het voeteinde, daar binnen wordt aangewezen. Wierook en bloemen verspreiden er, door de zorg der bewoners, altijd eene welriekende geur. Jaarlijks komt er nog een gezantschap van wege den Soesoehoenan van *Soerakarta* aan deze heilige plaats zijne hulde bewijzen en ze helpen verzorgen; en honderden pelgrims komen hier, waar eene diepe stilte en indrukwekkende somberheid over het geheele oord verspreid is, in vromen ootmoed hunne offeranden brengen. Eerbiedig en onder het prevelen van eenige gebeden, leiden de met de bewaking belaste Priesters den bezoeker naar binnen, en zullen niet, voor dat zij eerst hunne *sumbah* gemaakt hebben, de heilige plek betreden (2).

Te *Soera*, eene dessa aan den weg van *Lebaksioe*, 8 palen Zuidwaarts van *Brebes*, zijn heilige graven, waarvan de overlevering niets bewaard heeft; zij liggen zonder eenig sieraad, te midden van eene met digt kreupelhout bewassene plek, onder zeer hoog geboomte, waarin duizende vledermuizen zich ophouden, op den linkeroever der kleine rivier de *Danoewari* (het Monsterwater). Een halve paal verder aan de overzijde der rivier liggen de grafsteden der oude Regenten van *Brebes* op eene stille, donkere, digt beschaduwde plek gronds. Eenigzins verder Zuidwaarts, aan den weg, ligt nog eene andere plek met digt geboomte begroeid, te midden van bebouwd land. Deze plek zal de Javaan niet bewonen, bebouwen of betreden. Zorgvuldig vermijdt hij die. Eene groote menigte apen bewonen dit boschje; ook huizen er tijgers. Dit is een der gronden, die de inlander *Tânah angker* noemt, een gevaarvol, heilloos oord, dat hij uit vrees van allerlei ongelukken te zullen deelachtig worden, nimmer betreedt of van nabij nadert (3).

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 8.
(2) VAN HOËVELL, t. a. p. bl. 85 en 86.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

Plaatsbeschrijving.

De voornaamste plaatsen in deze residentie zijn: ***Tagal***, ***Maribaja***, ***Brebes***, ***Lebaksioe***, ***Boeniajoe*** en ***Pamalang***.

Tagal.

Tagal, de hoofdplaats der residentie en van een regentschap en district, ligt op het middelste gedeelte der Noordkust (1), 10 uren gaans van *Losari*, de eerste poststation in deze residentie, en 11 uren van de grenzen van *Pekalongan* (2), 261 palen O. van *Batavia*, 316 W. van *Soerabaja*, 74 N. van *Banjoemaas*, op 6° 54′ N. B. en 126° 53′ O. L. (3) In een bekoorlijk en schilderachtig oord, loopt de rijweg van *Cheribon* derwaarts tusschen lanen, padi-velden en kampongs door, die elkander beurtelings afwisselen (4). Men kan zich, zonder het gezien te hebben, geen denkbeeld vormen van den rijkdom, dien de grond hier overal ten toon spreidt, van het leven en de beweging, die hier overal veroorzaakt worden door honderden arbeidzame, gelukkige landbouwers, die in de suikerfabrijken werken, door tallooze karren, beladen met suikerriet, om in de fabrijken te worden vermalen (5), terwijl men, zoodra men in de hoofdplaats zelve aankomt, door het treffende gezigt der zee aandoenlijk verrast wordt (6). Het is eene zeer levendige plaats, die door den afvoer van voortbrengselen uit de binnenlanden der residentie veel vertier heeft (7). De Zuidelijke wijk is die der Chinezen, en de Oostelijke die der Javanen (8).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 220.

(2) Hogendorp, *Ned. Bezitt. in O. Indië*, bl. 445.

(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. II. bl. 106, en D. III. bl. 9 en 10.

(4) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 73.

(5) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 87.

(6) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 74.

(7) van Hoëvell, t. a. p. bl. 84.

(8) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 10.

De stad is merkwaardig om hare oudheid, waarvan zij nog in enkele gebouwen de bewijzen draagt. Volgens de Javaansche kronijken zou de berg *Tagal* reeds in het jaar 39 bevolkt zijn geweest. De aanleg der plaats getuigt van vroegere grootheid. Twee ruime pleinen zijn nabij de zee, en worden door het residentiehuis gescheiden. In vroegere tijden werden op deze pleinen tournooispelen gehouden (1). Op het plein achter het residentiehuis liggen de zware fondamenten eener koepelkerk, door onze godsdienstige voorvaderen opgetrokken, maar door hun nageslacht in het begin dezer eeuw afgebroken. Het residentiehuis is mede oorspronkelijk een oud gebouw, maar voor eenige jaren geheel veranderd en vernieuwd (2). Een paar groote huizen prijken nog in de nabijheid als een gedenkteeken der oude Compagnie (3).

Het stadhuis, een vrij oud doch hecht gebouw, draagt nog blijken van de oude welvaart der plaats, daar het zeer ruim en kostbaar gebouwd is. Fraai grotwerk prijkt nog in den tuin, die zeer verwaarloosd is (4). Niet ver van de monding der rivier, nabij de stad, ligt een fort, dat 60 ell. in het vierkant heeft, en vroeger tamelijk sterk was, doch door het dempen van de gracht, die er eertijds omstroomde, is het zeer verzwakt (5), en is ook thans niet meer gewapend, maar het wordt alleen tot gevangenis gebruikt (6). De *dalam* of woning van den Regent is van steen en door eenige muren omringd, en biedt, door onderscheidene vertrekken, die er bijgebouwd zijn, eene goede verblijfplaats voor gasten (7).

Tagal was vroeger ongezond door de uitdamping der moerassen rondom het fort; nadat deze echter gedempt zijn, heeft de ongezondheid grootendeels opgehouden (8).

---

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 10.
(2) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 84.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 75.
(5) De zelfde. t. a. p.; en *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 221.
(6) van Hoëvell, t. a. p.
(7) Roorda v. Eysinga, *Reiz. en Lotg.* D. III. bl. 77; en *Aardrijksb.* bl. 220.
(8) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.

Te *Tagal* zijn gevestigd de Collegiën en Departementen, en een Landraad voor de geheele residentie; de Europeanen staan onder het regtsgebied van *Samarang*. Voorts is er een Havenkantoor, een Kantoor van Ontvangst, eene algemeene Pakhuis-Administratie, een Zoutverkoop, een Agentschap der Samarangsche Weeskamer, eene Sub-Commissie van Onderwijs en eene van Weldadigheid, eene Gouvernements lagere school, en eene Afdeeling Inlandsche Schutterij (1).

De bevolking der stad en omstreken is zeer ijverig, en men treft er kundige steenhouwers, smeden en timmerlieden aan. Beter dan elders verstaat men hier de kunst, om kleedjes (*sarongs*) rood te verwen (2). De handel met de binnenlanden, die zeer aanmerkelijk is, wordt meest door Chinezen gedreven (3), die er ook eenen belangrijken kusthandel hebben (4). Niet ver van *Tagal*, op den weg naar *Lebaksioe*, heeft men de suikerfabrijken *Kemangleng* en het *doekoeh* (gehucht) *Waringgin* (5).

Zes palen Z. van de hoofdplaats *Tagal* ligt het dorp *Bandjaran*, aan de *Tagal* (6), waar de Resident eene aangename woning heeft (7). Voor het huis heeft men eene drok bezochte *pasar* of marktplaats, waar de menigte dooreenkrioelt en wemelt, en het dus zeer levendig is; achter het gebouw heeft men een overheerlijk landgezigt, en in de verte ziet men den trotschen *Slamat*, uit wiens krater rook opstijgt; zoodat men van de voorste naar de achterste gaanderij gaande, uit de wereld in eene bekoorlijke eenzaamheid komt (8). Van *Tagal* loopt tot aan dat dorp een breede weg, die aan weerskanten door hooge boomen overschaduwd wordt; het heen en wederkeeren van inlanders, zoowel als van vele hier gevestigde Chinezen, maakt dit oord zeer levendig (9).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 221.
(3) van Hogendorp, *Ned. Bezittingen in O. Indië*, bl. 445.
(4) *Handleiding tot de Aardr. van Ned. Indië*, bl. 60.
(5) van Hoëvell, t. a. p. bl. 87.
(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, t. a. p.
(7) *Handleiding tot de Aardr. van Ned. Indië*, t. a. p.
(8) Roorda v. Eysinga, *Aardr.* t. a. p.; en *Reizen en Lotgev.* D. III. bl. 76.
(9) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, bl. 11.

Op 14 mijlen Z. O. ten O. is eene kegelvormige rots, genaamd *Goenong-Gadjah*, wel eenige gelijkenis hebbende op eenen liggenden reusachtigen olifant. Zij is ongeveer 600 voeten hoog en alleen van de Zuidzijde beklimbaar. Hangende rotsklompen zijn er nabij, en het geheel is een enkele steenklomp, welligt het overschot van een gezonken rotsgevaarte (1).

Maribaja.

Maribaja of *Moerabaja* is een dorp en poststation, 261 palen W. van *Batavia*, 99 W. van *Samarang*, en 7 O. van *Tagal* (2), ter plaatse waar de *Tjatjaban-koelon* in zee valt. Men heeft in het distrikt, waarvan het de hoofdplaats is en in het distrikt *Gantoengan*, in het jaar 1835 eene waterleiding aangelegd, waardoor eene uitgestrektheid van ongeveer 4000 bouw boschgronden en rijstvelden verkregen zijn (3). — Er heerscht hier over het geheel eene zeer frissche lucht, en de hitte is er nimmer onverdragelijk.

Brebes,

Brebes ligt 8 palen W. van *Tagal*, 253 palen O. van *Batavia*, 324 palen W. van *Soerabaja*, aan den regter oever der *Tjipamali* (4). Het is eene zeer zindelijke, nette, vrij uitgestrekte negorij (5), doch eenigzins minder van aanzien dan *Pamalang*, en met meer Chinezen, die aan den grooten weg wonen. Te *Brebes* woont een Controleur der Landelijke Inkomsten en Cultures; ook is er eene Afdeeling Inlandsche Schutterij (6).

Over de *Tjipamali*, die hier zeer breed en in den regentijd zeer diep is, ligt hier eene brug van de eerste grootte. Aan

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) De zelfde, B. III. D. I. bl. 188.
(3) *Utrechtsche Courant* van 19 Augustus 1836.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. B. III. D. I. bl. 188; en D. III. bl. 13.
(5) van Hoëvell, *Reis over Java*, *Madura en Bali*, D. I. bl. 83.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p. D. III. bl. 13.

den oever van deze rivier, boven *Brebes*, staat een groote boom, welke twee hoofdtakken heeft, waarvan de een zich naar het Oosten, en de ander zich naar het Westen uitstrekt. Hier werd in 1330 de vrede gesloten tusschen de rijken *Madja-Pahit* en *Padjadjaran*, en bepaald, dat de grensscheiding over dezen boom zou loopen, terwijl eene der legenden verhaalt, dat deze boom bij die gelegenheid zou zijn ontstaan (1).

Lebaksioe.

Te *Lebaksioe*, de hoofdplaats van het district van den zelfden naam, is eene *pasanggrahan* of rustplaats, op een schoon en liefelijk plekje, vol landelijk genot. Men heeft er een zeer prachtig vergezigt over de vlakte, die men, van *Tagal* komende, doorrijdt, terwijl het bruisende water van eenen bergstroom, helder als kristal, dat men even achter het huis in de diepte ziet vloeijen, en dat waarschijnlijk aan de plaats den naam van *Lebaksioe* (d. i. murmelende vallei) gegeven heeft, ruimschoots gelegenheid geeft, om zich door een alleraangenaamst bad te verfrisschen (2).

De plaats ligt 13 palen van *Tagal* en even zoo ver van *Brebes*, op de Noordnoordoostelijke rigting van den berg *Slamat*, aan de vereeniging van den weg van *Brebes* en dien van *Tagal*, welke van hier bewesten den *Slamat* naar *Banjoemaas* loopt (3).

Boeniajoe.

Boeniajoe, mede de hoofdplaats van een district van den zelfden naam, ligt 13 palen Z. van *Lebaksioe*, en 14 palen N. ten W. van *Adjibarang*, in het *Banjoemaasche*, bewesten den berg *Slamat*, op de bergketen *Kembang*, ruim 780 ell. hoog (4).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) van Hoëvell, t. a. p., bl. 87 en 88.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 14.
(4) De zelfde, t. a. p.

Pamalang.

De naam *Pamalang* of *Pemalang*, een beletsel, hinderpaal of belemmering beteekenende, (van *malang*, dwars liggen), is op de hoofdplaats minder toepasselijk dan op het regentschap, dat in de afhelling van den Noordoostelijken voet van den *Slamat* ligt (1). *Pamalang*, de hoofdplaats, ligt in het Noordoostelijk gedeelte der residentie (2), aan den grooten weg, die langs de kust loopt, 20 palen O. van *Tagal*, 310 W. van *Soerabaja* (3). Het is eene volkrijke en nette plaats (4), waar de groote landweg eenen draai van het Oosten om den Noord naar het Westen neemt (5). Men heeft er een fort, dat tegen den aanval van inlanders bestand is (6).

De omstreek is aan de Noordzijde goed bebouwd, doch aan den Zuidkant meer boschrijk. Te *Randoe-Dongkal*, 22 palen Zuidwaarts, is eene groote indigo-plantaadje, en bij *Tjiomal*, 13 palen Oostwaarts, waar de landen echter zeer laag zijn, eene suikerfabrijk. Drie palen van *Tjiomal*, op de grenzen van *Pekalongan*, is *Oeloedjami*, een zeer welvarend dorp met steenen woningen, dat gedeeltelijk tot deze residentie, gedeeltelijk tot *Pekalongan* behoort. Onder de bevolking telt men vele Chinezen (7).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 11.
(2) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 221.
(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 188.
(4) van Hoëvell, t. a. p. bl. 89.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. B. III. D. III. bl. 12.
(6) Bosch, *Beschrijving van Ned. O. en W. I. Bezittingen*, bl. 116.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p.

DE RESIDENTIE

PEKALONGAN.

Geschiedenis.

Het zoo fabelachtige rijk van *Astina*, hetwelk door sommigen op het eiland *Madoera*, door anderen weder in den *Hindostan* gezocht wordt, zou, volgens de Javaansche kronijken, in deze residentie bestaan hebben. Indien men de overlevering gelooven mag, dan is dit rijk in oorlog geweest met het rijk van *Amarto*, welke oorlog de *Broto Joedo* genoemd wordt, en door het dichtstuk van dien naam, in de Kawi-taal, vereeuwigd is. Eene andere legende plaatst het rijk van de vroegste tijden af onder het rijk van *Mendang-Kamoelan* (1).

Tusschen de twee groote rijken van *Padjadjaran* en *Madja-Pahit* gelegen, bleef *Pekalongan* lang van vreemde overheersching vrij; doch toen later de rijken *Padjang* en *Mataram* ontstonden, geraakte *Pekalongan* als van zelve onder het beheer van die rijken, en bleef eindelijk onder *Mataram*, tot in het jaar 1743, toen het begrepen was onder de Noordelijke kustlanden, welke aan de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie werden afgestaan (2). In den oorlog van 1742—1755 had dit land veel te lijden, vooral van MANGKOE BOEMI, broeder van PAKOE BOEWONO II, Keizer van *Mataram*, die, van onwettige aanmatiging van gezag betigt, het hof zijns broeders ontvlugt was, en het Noordoostelijk gedeelte van *Java* verontrustte. Het bestuur van dit land was der Compagnie zeer

(1) ROORDA v. EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 21 en 22.

(2) Het zelfde werk, bl. 22. — TEMMINCK, *Possessions Neerl. dans l'Inde Archip.* T. I. p. 362.

ontrouw, en kleefde nu eens deze, dan weder gene partij aan (1).

In 1810 werd in het tot deze residentie behoorende regentschap *Batang*, door het volk van den Sultan, eenige rooverijen gepleegd, hetwelk den Gouverneur-Generaal DAENDELS aanleiding gaf, om, door eenige daartoe afgezondene troepen, de schuldige dorpen te doen verwoesten en verbranden, en tevens voldoening van den Sultan te vragen, hetwelk ten gevolge had, dat de Demang van *Tirsono* werd uitgeleverd en doodgeschoten (2). In het volgende jaar eischte die zelfde Gouverneur-Generaal den afstand van een gedeelte van *Kadoe*, hetwelk bij deze residentie werd gevoegd, en thans bijna de helft van het regentschap *Batang* uitmaakt. In 1828 werd het district *Karang-Kobar* door het Gouvernement van de inlandsche Vorsten gekocht en bij deze residentie gevoegd (3), doch dit is later daar weder van afgenomen en bij de residentie *Banjoemaas* ingedeeld.

In Februarij 1847 hebben in deze residentie zware overstroomingen plaats gehad, waardoor niet alleen de hoofdplaats geheel onder water heeft gestaan, maar ook de aanplantingen van 579 bouws rijst- en 138 bouws indigo-velden gedeeltelijk vernield en gedeeltelijk belangrijk beschadigd zijn. Drie menschen hebben bij deze ramp het leven verloren (4).

Ligging.

De residentie *Pekalongan* paalt ten Noorden aan de *Zee van Java*, ten Oosten aan de residentie *Samarang*, waarvan het door de *Koetoe* gescheiden wordt, ten Zuidoosten aan *Bagelen*, ten Zuiden aan het gebergte van *Banjoemaas*, en ten Westen aan de *Oeloedjami*, die haar van *Tagal* scheidt (5).

(1) ROORDA v. EYSINGA, t. a. p. B. III. D. II. bl. 115, 116, en D. III. bl. 22.
(2) Het zelfde werk, B. III. D. III. bl. 22.
(3) VAN HOGENDORP, *Ned. Bezittingen in O. I.* bl. 446.
(4) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 April 1847.
(5) KUSSENDRAGER, bl. 165. — TEENSTRA, *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 158.

Zij strekt zich uit tusschen 6° 55′ en 7° 15′ Z. B. en tusschen 125° 11′ en 127° 49′ O. L. (1).

Naamsoorsprong.

Pe-kalong-an, beteekent: vledermuizen-verblijf (2), welke naam deze residentie zou ontleend hebben aan de vele hier aanwezige groote vledermuizen, *kalong* genoemd (3). De naam is vroeger verkeerdelijk *Paccalongan* en *Pekkalongan* geschreven. In het Hoog Javaansch is het *Pangangsaallan* (4).

Verdeeling.

De residentie is verdeeld in twee regentschappen: *Pekalongan* en *Batang;* deze wederom elk in zes districten. *Pekalongan*, dat het Oostelijke gedeelte der residentie uitmaakt, bevat de districten: *Pekalongan*, *Pakadjangan*, *Wonosobo*, *Wiradessa*, *Seragi* en *Bandar*. *Batang*, het Westelijke gedeelte, is gesplitst in de volgende districten: *Marsen*, *Batang*, *Sedajoe* of *Sedojo*, *Soeba*, *Keboemen* en *Kali-Salak* (5). De geheele residentie telt 1656 dorpen (6).

Bestuur.

Het opperbestuur berust bij den Resident (7). Hij heeft twee inlandsche Regenten, een te *Pekalongan* en een te

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 16.

(2) Het zelfde werk, t. a. p.

(3) Teenstra, t. a. p. — *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I.* bl. 62.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(5) Kussendrager, bl. 164. — Teenstra, t. a. p. bl. 150. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 21.

(6) van Hogendorp, t. a. p. bl 436.

(7) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 19.

Batang, onder zich (1). De Arabieren, Maleijers en Chinezen hebben ieder een afzonderlijk Hoofd (2).

De Regent bekleedt den eersten rang onder alle inlandsche Ambtenaren; hij is het Hoofd der Policie; alle door den Resident uitgevaardigde bevelen worden door zijne tusschenkomst aan het volk bekend gemaakt, en hij heeft onder zich eenen *Patih*, die somtijds de waardigheid van *Raden* bezit. In het regentschap *Batang* bevond zich weleer een Regent, met den titel van *Pangeran* (Prins), terwijl die van *Pekalongan* dien van *Raden-Adipatih* voert (3). Na den Regent volgt, in zaken van policie, de Hoofd-*Djaksa*, welke in ieder regentschap eenen *Djaksa* onder zich heeft, terwijl aan de Regenten nog *Kliwon's* en *Mantri's* zijn toegevoegd, die het opzigt over de publieke werken en de aangelegenheden der policie hebben. Voorts hebben de districten ieder voor zich eenen *Demang* tot hoofd, welke ook wel eens den titel van *Raden* voert; en worden de districten *Keboemen* en *Kali-Salak* door Ambtenaren bestuurd, onder de benaming van *Penatoes* en *Penekat*, die 10 tot 25 *dessa's* onder zich hebben, en genoegzaam met de dorpshoofden gelijk staan. De hoofden der *dessa's* worden *Loerahs* en hunne onderhoofden *Bebakoe* of *Kebajan* genoemd (4).

De Landraad over de inlanders der geheele residentie is in de hoofdplaats gevestigd; de Europeanen behooren onder het regtsgebied van *Samarang;* wijders bestaat er een haven-departement en een algemeen verkooppakhuis van zout. In de geheele residentie zijn vijf Controleurs bij de landelijke inkomsten en cultures, twee Opzieners voor de thee-cultuur en negen voor de indigo-cultuur (5).

Ter hoofdplaats is een agentschap voor de Samarangsche wees- en boedelkamer, een kantoor van landmeting en taxatie,

(1) Kussendrager, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, bl. 164.
(4) Kussendrager, bl. 164 en 163. — Teenstra, *Ned. Overz. Bez.* bl. 159.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

eene Commissie van onderwijs, eene gouvernements lagere school met eenen Onderwijzer van den tweeden rang. De Hervormden hebben twee Diakenen, en behooren, even als de Roomsch-Katholijken, onder *Samarang;* eindelijk is hier een Sub-Commissie der Maatschappij van Weldadigheid, ten behoeve der koloniën in *Nederland* (1).

De Mohhammedaansche Geestelijkheid is in deze residentie mede in onderscheidene rangen en klassen verdeeld, waaronder die van *Panghoeloe* of Hoogepriester de voornaamste is. Onder hem staan de *Lebeh's* of Dorpspriesters, die doorgaans mede aandeel in het dorpsbestuur hebben, de *Prapats*, *Ketib*, *Modin* en *Marbat*, welke met hem de diensten in den tempel verrigten, voor het rein houden en bewaken daarvan zorg dragen, en door het slaan van de trom of *bedoeh*, op het torentje van den *missigith* (tempel), de Javanen tot het biduur oproepen (2).

Gedaante en grootte.

De residentie *Pekalongan* is een onregelmatig vierkant vlak, dat aan de Noordkust oostwaarts smal eindigt (3). Volgens de naauwkeurigste berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, beslaat zij eene oppervlakte van 29 vierk. geographische mijlen of 466 palen (4).

Luchtgesteldheid.

Door de vlakte van het terrein is de warmtegraad hier aan weinig verschil onderworpen; alleen de Zuidelijke streek is koeler. De thermometer teekent hier gewoonlijk van 74° tot 76°, des middags van 82° tot 84°, terwijl de bergkoelte van

(1) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(2) KUSSENDRAGER, bl. 165.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 227.
(4) *Tijdschrift voor Neêrlands Indie*, 5 Jaargang, D. II. bl. 157.

den *Prahoe* des avonds van veel invloed is op de meerdere of mindere hitte (1).

De luchtgesteldheid is in deze residentie zeer zuiver en gezond, uitgenomen slechts in eenige, nabij de zee gelegene, moerassige streken, welker uitwasemingen voor de gezondheid zeer nadeelig zijn (2). De winden zijn hier niet zoo schadelijk als in *Tagal*, en in het algemeen is het klimaat hier zeer bestendig, hetwelk de Europeanen en Javanen hier gezond doet leven (3).

De bewoners.

Volgens plaatselijke opgave bedroeg de bevolking in het jaar 1832, 234,974 zielen, onder welke 61,139 mannen, 70,004 vrouwen, en 53,768 jongens en 50,063 meisjes beneden de twaalf jaren. Ten aanzien van den volksaard bevonden er zich onder: 232,361 Javanen, 1603 Chinezen, 317 Arabieren en Maleijers, 200 Europeanen of hunne afstammelingen, en 114 slaven (4). In 1845 bestond hier de bevolking uit 233,227 Javanen, 2353 Chinezen, 364 Arabieren en Maleijers, benevens ongeveer 302 Europeanen, onder welke vrouwen en kinderen zijn; hier komen nog 90 Pradjoerits en 84 slaven bij, zoodat het totaal 236,620 bedroeg (5).

Karakter.

De bewoners van dit gewest onderscheiden zich over het geheel door hunnen zachtzinnigen en goedhartigen aard, en zijn bijzonder naarstig en werkzaam (6). De Javanen zijn hier

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 17.
(2) Kussendrager, bl. 165.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) Kussendrager, bl. 163.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p, bl. 11 en 19.
(6) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, bl. 160. — Bosch, bl. 117.

rustig (1) en beter te leiden dan die van *Samarang*, welke meer ontwikkeld zijn, doch minder gedwee dan die van *Kadoe* en niet zoo hooghartig als die van *Madioen;* overigens zachtzinnig, goedhartig en arbeidzaam. De invloed der nabijgelegene *Soenda-landen* laat zich hier, zoowel in de leefwijze als in de kleeding, nog opmerken; in de snee van het buisje en in de knoop van den hoofddoek is meer netheid en smaak dan in die der *Soenda*-volken (2).

Taal.

De Javanen in deze residentie spreken de *h* duidelijk uit; dikwerf hoort men hier *hanak*, *habang* en *hirem* zeggen, hetgeen in meest alle overige residentiën niet geschiedt (3).

Middelen van bestaan.

Landbouw.

De landbouw, ofschoon reeds in bloeijenden staat, is hier meer en meer toenemende. Ook zijn de inboorlingen hier zeer geschikt voor den landbouw, en door de uitbreiding van dit middel van bestaan neemt de welvaart meer en meer toe en wint de residentie gestadig in belangrijkheid (4).

Bij de jongste telling vond men in *Pekalongan* 11,011 jonken sawah-velden, 454 jonken tegal-velden, 1,795,653 vruchtdragende en 564,700 jonge koffij- en 17,560 moerbeziënboomen (5), terwijl er in de laatste jaren ook theetuinen aangelegd zijn (6).

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 224.
(2) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 49.
(3) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. II. bl. 80.
(4) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, t. a. p.
(5) Kussendrager, bl. 172.
(6) Teenstra, *Ned. Overz. Besitt.*, bl. 161.

Handel.

Over land en over zee wordt hier handel gedreven (1). Vele inlanders leven van den kusthandel (2). In het jaar 1832 vonden er ruim een duizendtal huisgezinnen hun bestaan in (3). Tegenwoordig worden daartoe 10 vaartuigen gebezigd, gezamenlijk metende meer dan 790 last (4), behalve een groot aantal inlandsche praauwen (5). Voor de groote scheepvaart waren hier in 1845 twee fregatschepen, een barkschip, eene brik en vier schoeners thuis.

Tot de artikelen van binnenlandschen handel in deze residentie behooren hoofdzakelijk: lijnwaden, ijzer, gambier, tabak, rijst, padi, javasche suiker en kaneel, *trassi* (toespijs uit drooge garnalen vervaardigd), lampolie, *katjang*, gedroogde visch, stroozakken, kalk, aardappelen, roode uijen en klappers; terwijl *padi*, koffij, suiker, indigo, tabak, *kapas* (katoen) en *gemoetie* als de voornaamste producten van den eigen grond dienen genoemd te worden (6).

De binnenlandsche handel houdt gelijken tred met den zeehandel, die, zoo als uit het hier boven gezegde blijkt, niet onbelangrijk is (7).

Fabrijken.

Tot het fabrijkwezen behooren eenige belangrijke indigofabrijken en onderscheidene suikermolens; doch onder de inboorlingen treft men bekwame goud-, zilver- en ijzersmeden,

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 224.
(2) Bosch, *Ned. O. en W. I. Bezittingen*, bl 717.
(3) Kussendrager, bl. 171.
(4) Temminck, *Possess. Neerl.* p. 363.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 20.
(6) Kussendrager, bl. 172.
(7) Temminck, t. a. p.

kopersiagers, schoen- en zadelmakers, pottebakkers, papierfabrijkanten, bamboeswerkers, timmerlieden, metselaars en kuipers aan (1), door welke voornamelijk in de plaatselijke behoefte voorzien wordt (2).

Visscherij.

Vele inlanders leggen zich op de vischvangst toe (3). In 1832 hielden meer dan 3000 huisgezinnen zich daarmede bezig, waartoe zij zich van 295 praauwen bedienen, die voor het grootste gedeelte te *Rembang*, *Grissé* en andere plaatsen langs de Javaansche kust gebouwd worden (4).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

De residentie *Pekalongan* brengt een overvloed van hoornvee voort (5). Men telt er 30,000 buffels en runderen en 4000 paarden (6). Hoenders en ander gevogelte, zee- en riviervisch zijn er in overvloed (7).

Plantenrijk.

De zware wouden, die in verschillende oorden van dit landschap bestaan, getuigen van de vruchtbaarheid van den

---

(1) Kussendrager, bl. 172. — Teenstra, t. a. p.
(2) Temminck, t. a. p.
(3) Bosch, t. a. p.
(4) Kussendrager, bl. 171 en 172. — Temminck, t. a. p.
(5) Hogendorp, *Ned. Besittingen in O. Indië*, bl. 446.
(6) Temminck, t. a. p.
(7) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 223.

grond, die, behalve allerlei boom- en veldvruchten, tabak, koffij, rijst, suiker, thee, indigo en olie oplevert (1). De indigo, suiker en tabak groeijen er zeer welig, en brengen er aanzienlijke voordeelen aan. De tabak wordt uitgevoerd en in de strandresidentiën verkocht (2). De jaarlijksche oogst levert op 800,000 pikols rijst, 33,040 pikols koffij, 33,500 pikols suiker en 53,300 pikols thee (3).

Bosschen.

De voornaamste bosschen worden in de *Pekalongansche* districten *Wonosobo* en *Bandar*, alsmede in het regentschap *Batang* aangetroffen. In het eerstgenoemde district heeft men de bosschen *Groedoe*, *Tanaloen*, *Heger*, *Ageng*, *Lolong* en *Padata*, welke *soeren-*, *poeloe-*, *sempoe-* en *waroe*-hout opleveren en van uitgestrekt nut zijn, doordien het aldaar gevelde *waroe*-hout voor het binnenwerk van praauwen en de bast tot het vervaardigen van eene soort van zeer bruikbaar touw dient; terwijl het *sempoe-* en *soeren*-hout voor alle werken, welke niet aan weder en wind zijn blootgesteld, gebruikt kan worden, wordende het laatste, dat zeer buigzaam is, zeer geschikt geacht voor paneelwerk van rijtuigen. De *soeren*-boomen zijn zeer zwaar, en het hout is zeer gemakkelijk te bewerken, waarom het veelal tot grove kisten van allerlei aard gebruikt wordt. Het district *Bandar* heeft de bosschen *Oedjong-Negoro*, *Winong* en *Boekoer*, welke *djati*-hout opleveren. Onder deze heeft het bosch *Winong* dat 16 palen ten Zuidwesten van *Pekalongan* ligt, de lengte van 2½ palen. De bosschen *Sedjati*, beslaande eene lengte van 6 palen, en 24 palen zuidwaarts van *Batang* gelegen, en *Kandeman*, in het district *Soeba*, zijn rijk in *waroe-*, *ringas-* en *soeren*-hout.

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 223 en 224; en *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 18. — Hogendorp, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 80.
(3) Temminck, t. a. p. p. 362.

De *djati*-bosschen van *Soeba* zijn *Banjoe-Poetih*, *Patjelongan*, *Soeba*, *Segon* en *Tragon*, van welke de beide eerste van 2 tot 5 palen lang en omtrent 25 palen Oostelijk van *Batang* gelegen zijn (1). Men berekent de oppervlakte, welke de *djati*-bosschen beslaan, op 129,000 vierk. mijlen (2).

Langs het geheele zeestrand en op andere moerassige plaatsen groeit eene palmsoort, *nipah* genaamd, met welker bladeren de inlanders hunne woningen dekken, en die soms uitgestrekte bosschen vormt, welke door een goed onderhoud veel verbeterd kunnen worden. De voornaamste *nipah*-bosschen zijn: in het district *Pekalongan*, die van *Pandjang* en *Kemting*, in het district *Wiradessa*, die van *Bojomatti* en *Bebel*; en eindelijk die van *Moewaralawas*, *Sampang-tiga* en *Depok*, in het district *Batang* (3).

Delfstoffenrijk.

Bronnen.

In het Zuidelijke gedeelte heeft men vele heete zwavelbronnen, van welke sommige modder uitwerpen (4). In de gebergten *Prahoe* en *Soendoro* ontmoet men grootere en kleinere kommen of meertjes, ook heete bronnen, waarvan het water meer of minder met zwavel bezwangerd en ten deele witachtig van kleur is. Ook bestaat op enkele plaatsen de bodem uit heeten zwavel en modder, slechts met eene dunne korst bedekt (5).

---

(1) Kussendrager, bl. 166 en 167. — Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 20 en 21.

(2) Temminck, t. a. p.

(3) Kussendrager, bl. 171.

(4) Bosch, t. a. p. bl. 116.

(5) *Handl. tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.* bl. 61.

Kawa Scorowedi of Tringo.

Als men, *Batoor* verlatende, den weg volgt, welke altijd naar het Oostnoordoosten opklimmende, tusschen de bergtoppen *Pakereman* en *Nogosari*, naar het *Diengsche gebergte* loopt, heeft men naauwelijks eene groote Nederlandsche mijl afgelegd, of men ontwaart eene rookwolk, die midden uit het bosch opstijgt. Deze plaats ligt in het gebergte, ten Noordwesten achter de *Pakereman.* Een voetpad geleidt eerst over boomlooze, slechts met gras-, bokstaart-, ranonkel-, valeriaan- en weegbree-soorten begroeide en hier en daar met eene boomstruik bezette hoogten, en brengt den wandelaar vervolgens in een bosch, waar men eensklaps aan den rand van eenen afgrond staat, waaruit dikke rookwolken onder hevig bruisen opstijgen. Langs eenen kleinen omweg komt men aan den voet van den wand, en bevindt zich in de onmiddelijke nabijheid van een der merkwaardigste verschijnselen, die men op *Java* ontmoet. Een ongeveér 12½ ell. hooge wand, welke eenen halven cirkel vormt, staat aan de eene zijde open en loopt daar zelfs nederwaarts in eene klove af, zoodat de wand als het ware de oorsprong dezer klove uitmaakt. Zij bestaat geheel uit bruinachtige vruchtbare aarde, die binnenwaarts eene gladde oppervlakte en eene geelachtig witte kleur aangenomen heeft. Aan den voet van dezen wand ligt een ronde ketel, ongeveer 15′ breed en met water gevuld, hetwelk in de hevigst kokende beweging is. Onophoudelijk wordt het water in het midden van den ketel al golvende 1 tot 1½ el omhoog geslingerd, zoodat de geheele waterspiegel in beweging geraakt en er eene branding ontstaat, die het water aan den oever in de hoogte spuit. Daarbij ontwikkelen zich uit de geheele oppervlakte van het water eene groote hoeveelheid dampen, die snel opstijgen en zich tot wolken vormen. Weinige schreden beneden het groote bekken, over welks laagsten rand van tijd tot tijd, als de beweging bijzonder hevig wordt, het water stroomt, zijn nog onderscheidene kleine gaten of holen in de kloof, in welke

eveneens het water kookt. In eenige dezer holen slaat het water, hetwelk door de opstijgende dampen bewogen wordt, met zulk een geweld tegen de zijden der holen aan, dat de geheele omtrek daarvan beeft, en er een hol, donderend gedruisch gehoord wordt. De temperatuur van het water aan den rand des ketels is 182° F. of 66° 67′ R. Het water is troebel, geelachtig graauw en laat een zwavelachtig, witachtiggeel bezinksel na. De damp is reukeloos. Een welige plantengroei omgeeft dezen ketel en de geheele kloof. Het digstbij groeijen varen-soorten, die een 1½ tot 2 ell. hoog bed vormen, en boomvaren, die er bij honderden rondom staan. Deze bergstreek heet *Goenong Doengangang* (1).

Telaga Leri.

Vier of vijf mijlen Oostnoordoostwaarts van *Batoor* komt men in eene bergstreek, die tusschen de toppen *Igger Kendang*, *Nogosari* en anderen gelegen is, en eene hoogte vormt, welks vlakke streken met de stroo- en klagahutten van onderscheidene dorpen bedekt zijn. Verschillende bergkloven, in de meeste van welke beken afvlieten, doorsnijden dit hoogland, in welks midden men onderscheidene trechtervormige kuilen of aardstortingen van onregelmatigen vorm ontmoet. In de diepte dezer kuilen, wier ontstaan waarschijnlijk door aardbevingen veroorzaakt is, vindt men vele kleine moerassen met een tapijt van waterkers bedekt. Merkwaardiger nog dan deze kuilen, is een groot bekken van warme bronnen, hetwelk de Javanen *Telaga Leri* noemen, en de diepste plaats van dit hoogland inneemt. Om het te genaken, komt men eerst aan den westelijken voet van den steilen met bosch bedekten kruin *Igger Kendang*. Aan den zuidelijken rand van den *Telaga* staande, ziet men in een dal vol welig struikgewas en krachtig gewelfde boomen, en midden tusschen deze boomen ziet men een klein meer, welks

(1) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 378 u. 379.

witachtig-geel water door het frissche groen zijner oevers heen schemert. Een scherper contrast kan geen schilder uitdenken. Het meer heeft eenen onregelmatigen omvang, trekt zich hier te zamen, wordt ginds weder wijder, en is door tallooze moerassige plaatsen, door onderscheidene kleine eilanden en door enkele witte steenblokken afgebroken, op welke zich, midden in het water, het heerlijkst lommer verheft (1).

Bij het afklimmen in den grond des kraters treft men nog onderscheidene warme beken aan, welke aan den steilen wand van den *Igger Kendang*, midden in het bosch, ontspringen, in den krater afvlieten, en eene menigte smaak- en reukeloos water aanvoeren, welks temperatuur zoowel boven in het bosch als onder in den krater 105° F. of 32° 44′ R. is. Op den bodem vereenigen zij zich met nog andere wateren, die uit duizende kleine gaten en spleten ontspringen. De geheele krater is schier een moeras, geheel van dampen doorwoeld; alle steenen zijn ontaard, verbrokkeld en in eene lichtgraauwe kleiachtige aarde herschapen. Slechts weinige blokken hangen nog eenigermate zamen, en ook deze zijn reeds wit geworden en vormen kalkaardige, brokkelige stukken. Wegens den weeken, modderigen toestand van den oever is het gevaarlijk, het meer te naderen, dat de meest noordelijke en diepste plaats van den krater inneemt en niet meer dan 20 tot 40 ell. in doorsnede heeft. In het Zuiden en Westen vindt men, door bosschaadje van dit meer gescheiden, nog dergelijke moerassen. Het water van het meer, dat troebel en melkwit van kleur is, is in het midden koud, 10 ell. diep. Aan den oever echter zijn honderde spruiten, van welke eenigen eene temperatuur van 134° F. of 45° 33′ R., anderen van 155° F. of 54° 67′ R. hebben. Andere spruiten in de hooger gelegene zuidelijke streek des kraters, wier water kleurloos is, wijken, hoe digt zij ook bij elkander liggen, in temperatuur belangrijk van elkander af; de heetste teekent 178° F. of 64° 89′ R., bij eene

(1) Junghuhn, S. 380.

luchttemperatuur van 62° F, of 13° 33′ R., ten 10 ure. Digt bij deze kleurlooze treft men weder eene beek van geelachtig-wit, troebel water aan, hetwelk slechts eene hitte van 96° F. of 28° 44′ R. heeft. Bijna alle deze onderscheidene wateren laten een geelachtig-wit of geheel wit bezinksel achter, dat niet zelden als draden op het water zwemt. In den omtrek van vele dier kleine rook uitwerpende gaten en spleten vindt men ook eene zwavelachtige stof. In dezen krater, welke, het meer medegerekend, van het Z. naar het N. ongeveer 220 ell. in doorsnede heeft, kan men nergens eenen voet verzetten, zonder op sissende dampen of op heete borrelende rivierspranken te stooten. Zelfs de drooge, met klaga en met een bed van varenkruiden bedekte streken zijn er vol van. Men is gedurig in dampwolken gehuld, die evenwel niet hinderlijk voor de ademhaling zijn, en slechts eenen bijna niet merkbaren zwavelreuk hebben. Alle wateren, welke uit den bodem des kraters voortkomen, en de heete beken, die in den krater vlieten, vereenigen zich ten laatste in een stroompje, dat naar het W. vliet. In het W. en N. W. zijn de omstreken van den krater geheel vlak en moerassig, maar met welig houtgewas bezet; slechts in het Z. heeft de krater eenen ongeveer 30 ell. hoogen steilen oever; in het O. is echter de hooge steile wand van den *Igger Kendang*. Overigens hebben zijne oevers niets, wat men eenen kraterrand noemen kan, daar de geheele streek, die men *Telaga-Leri* noemt, meer van eene verzakking of ingestorten grond heeft. De hoogte van het meer boven de oppervlakte der zee is ruim 1800 ell. Zeer fraai verheft zich het kreupelbosch op den witten oever of op de eilanden en de opene ruimten tusschen de moerassen. Voornamelijk doen zich hier vier boomsoorten voor, als: 1) een hooge melastomen met groote lancetvormige bladeren, door de Javanen *kambehrong* genaamd (*astronia spectabilis*); 2) eene fijnbladerige *thibaudia*, *thibaudia microphylla* (*komados*), die ongemeen sierlijke boompjes en bosschaadje van zacht gewelfd loof vormt; waar zulk een boompje zich alleen op een wit rotsblok midden in het meer verheft, kan men

het oog er niet afwenden, uithoofde van den schoonen vorm en de afwisseling der kleuren; 3) een ranke, niet minder fraaije boom met lancetvormige bladeren, *pohon knitni* (*elaeocarpus angustifolius*); 4) *pohon krangean* (*tetranthera citrata*). De daartusschen groeijende ruigte bestaat meest uit varenkruiden, die een digt geweefd, welig bed van 1½ tot 2 ell. hoog vormen. Het schijnt, dat al het water, hetwelk uit dezen krater voortkomt, gewoonlijk bronwater is, dat van de hooge bergtoppen in de diepte afzijpelt, met de dampen in aanraking komt, heet wordt en voortgedreven wordt. Dat het bij het in aanraking komen met zwavelachtige dampen en met in kleiachtigen modder overgegane steenen vreemde bestanddeelen opneemt, is ligt te begrijpen (1).

De Stikvallei.

Tusschen het *Dieng-gebergte* en de *Soendoro* ligt de *Stikvallei*, aan welker aanwezen door zoo velen wordt getwijfeld (2). Deze *Stikvallei*, *Vallei des doods* of *Dal der levensmoeden* (*Pakaraman* of *Pekaraman*) is eene kegelvormige diepte van eene langwerpig ronde gedaante, van boven ruim 150 ell. en van onderen 30 ell. in diameter. Zij ligt op eene hoogte van 1560 ell. (3), en is een hol, waarvan de opening juist op den steilen top eens bergrugs gevonden wordt, zoodat de bovenste rand van de grot ten minste 30 ell. hooger ligt, dan de onderste, van waar het alleen mogelijk is in de diepte van het hol neder te dalen. De altijd steile, ja op menige plaats loodregte wand van den benedensten rand is met struiken en opgaande boomen bezet. Heeft men den rand bereikt, dan ziet men in eenen ketelvormigen afgrond neder, welks bodem rond en kaal is, en slechts in het midden eene kleine, zandige, met eenige rotsbrokken bestrooide vlakte vormt.

---

(1) JUNGHUHN, S. 381 en 382.

(2) *Handl. tot de Aardrijksk.* t. a. p.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 377 en 378.

De hoogte van den zuidelijken wand bedraagt ongeveer 30, die der noordelijke echter 90 ell. (1). Het schijnt, dat een hond er een half uur in zijn kan, alvorens te sterven; ook een mensch kan er het leven laten, doch niet, tenzij hij op den grond gaat liggen, omdat, naar men meent, de stiklucht zich niet hooger dan 6 tot 9 palm boven den bodem der vallei verheft. In het dal zelf groeit noch plant noch kruid, en men gelooft, dat de aldaar heerschende stiklucht uit koolzuur gas bestaat, welke gassoort veelal, hoezeer meestal minder sterk, in de nabijheid van vulkanen gevonden wordt. Na regen moet de stiklucht zich sterker ontwikkelen dan bij droog weder (2).

Kawa Pakoeodjo of Goa Oepas.

Aan de noordnoordwestelijke helling van de *Pakoeodjo*, welks wand steil in de hoogte staat, en nog hoog tusschen het houtgewas kale vlekken en strepen van eene witte kleur vertoont, is eene ingezonkene helling, die geheel kaal en van alle plantgewas ontbloot is; tallooze steenbrokken van eene losse en weeke zelfstandigheid en ligt gewigt liggen rondom verstrooid en deelen den grond, dien zij bedekken, de witte kleur mede. Geen blok basalt of lava treft men meer aan, dat niet omkorst of in zulk eene ligte gelijksoortige stof van witte kleur veranderd is. Doch welig bosschaadje van *thibaudia*, alpenrozen (*rhododendron*), *mertensia* en randvaren (*pteris*) omgeven de kale plekken, en kreupelhout omzoomt de geheele plaats. Uit honderde openingen en spleten dringen zacht en zonder geruisch dampen naar boven, terwijl de randen met zwavelkristallen en naaldvormige zwavelbloemen bezet zijn. Ook liggen digt ineengedrongen stukken van deze stof verstrooid. Ver de meeste rook stijgt uit eene kloof op, welke den krater in eene regte rigting van boven af naar het W. N. W. doorloopt, en door de Javanen *Goa Oepas*

---

(1) Junghuhn, S. 379.

(2) *Handl. tot de Aardrijksk.* t. a. p.

genoemd wordt. Deze kloof gelijkt naar eene gewone rivierbedding, ook ruischt daarin ongetwijfeld in den regentijd een beekje naar beneden, terwijl, volgens het zeggen der Javanen, de dampen in den regentijd met veel meer geweld daaruit opkomen (1).

De grond.

Langs de kust vindt men eenige moerassige streken, en meer zuidwaarts woeste berglanden met uitgestrekte bosschen (2). Daar deze streken niet overal even rijkelijk van water voorzien zijn, heerscht natuurlijk ook niet overal de zelfde vruchtbaarheid. Het hooge land van *Batang* en vele Zuidelijke bergstreken liggen grootendeels woest, terwijl de vetste gronden er echter tot de koffijteelt gebezigd worden. De rijstlanden in het lagere gedeelte van *Pekalongan* worden enkel door het zwellen der bergstroomen in den regentijd bevochtigd, zoodat de padi aldaar niet het geheele jaar door kan geplant worden (3). De onvruchtbaarheid, zoo als te *Batang* en in sommige hoogere Zuidelijke streken, schijnt de oorzaak van de daar geringe bevolking te zijn (4).

Bergen.

Het gebied van *Pekalongan* onderscheidt zich door geen hoog gebergte (5). De voornaamste zijn de *Goenong-Prahoe*, het *Diengsche gebergte*, de *Soendoro*, de *Groedo* en de *Rogo-Djembangan*.

---

(1) Junghuhn, S. 389.
(2) Teenstra, t. a. p. bl. 159.
(3) Kussendrager, bl. 165 en 166.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 17.
(5) Kussendrager, bl. 170.

De Goenong-Prahoe,

De *Goenong-Prahoe* (Schuitberg), welks voet aan de zuidelijke grensscheiding aanvangt, en die zich tot de residentie *Bagelen* uitstrekt (1), zoodat de zuidelijke grens tegen *Bagelen* daarover heenloopt, ligt op 7° 10′ 30″ Z. B. en 127° 39′ O. L., en is 2557 ell. hoog. Het is op zijnen kruin, dat zich de grenzen van *Kadoe*, *Bagelen* en *Pekalongan* vereenigen (2). Het is de hoogste top des bergketens, welke zich ten Oosten van *Batoor* met onderscheidene kruinen voordoet, die zich naar het Zuiden uitbreiden, en daar in de hellingen van den *Soendoro* overgaan (3). De *Prahoe* is steil en heeft eenen krater (4). Aan zijnen noordoostelijken voet liggen de bronnen, benevens het etablissement van *Selo-Katon* (zigtbare steenen) in het *Kendalsche*. De berg *Prahoe* maakt eene indrukwekkende vertooning met zijnen breeden kruin en donkere zware wouden (5).

Bij bouwvallen van tempels, welke men 3 à 4 palen van den grooten krater aantreft, staat de thermometer des middags op 64° en de barometer op 23 duim (6).

Het Diengsche gebergte.

Bewesten den *Prahoe* sluit het *Diengsche gebergte* zich daaraan, vormt de grens met *Banjoemaas*, en strekt zich van 7° 8′ tot 7° 12′ Z. B. en van 127° 30′ tot 127° 36′ O. L. uit. Het is eene verzameling van bergtoppen van 2100

---

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 223

(2) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 17.

(3) Junghuhn, S. 377.

(4) Kussendrager, bl. 214. — *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezittingen*, bl. 92.

(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 17 en 18.

(6) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 43.

tot 2260 ell. hooger dan de zee (1). De benedenste helling van deze bergketen, welke in het Westen zich met den *Goenong Tagal* verbindt, onderscheidt zich door eene roode kleiachtige aarde. Hier vlieten talrijke beken af, die het rijstland bevochtigen. Ook in het hangen van het gebergte ziet men nog ver opwaarts rijstvelden, en geheele heuvels en bergruggen zijn in terrassen herschapen. Het gebergte verheft zich zeer zacht, en vormt op onderscheidene plaatsen, eer het weder op nieuw oploopt, kleine bergvlakten, op welke men onderscheidene dorpen aantreft. De wouden zijn bijna geheel door den landbouw verdrongen, en slechts in de diepe kloven en op de hoogste kruinen der keten treft men nog kreupelbosch aan (2). Te midden dier bergtoppen strekt zich in de residentie *Banjoemaas* eene met rijstvelden en dorpen bedekte vlakte uit, welke, op 7° 8′ 30″ Z. B. en op 127° 32′ O. L., 2044 ell. boven de oppervlakte der zee ligt. De omtrek dier vlakte wordt op 6 palen berekend (3). Zij is grasrijk en langwerpig rond, en van het N. O. naar het Z. W. 4 Ned. mijlen lang, in de dwarste echter slechts ongeveer 3 mijlen breed. Hooge bergtoppen en minder hooge verbindingsruggen tusschen deze toppen omgeven haar van onderen, zoodat zij eenen vlakken ketel vormt, van bergen omringd. Onder de hoogste toppen en bergruggen verdienen de *Pangonan* in het Z. W. en W., en de *Pakoeodjo* in het Z. O. vermeld te worden, van welke laatste de steile helling met ondoordringbaar houtgewas bedekt is, dat echter door eenige kale strepen en plekken van witte kleur worden afgewisseld. In het noordelijke gedeelte der vlakte ligt het dorp *Dieng*, het hoogste van het eiland *Java;* het bestaat slechts uit eenige weinige hutten, van klagastroo en ruwe boomstammen te zamen gevoegd, en zwartberookt door het vuur, dat men wegens de koude, die hier heerscht, daar binnen aanhoudend moet stooken. De berg levert een woest en eenzaam gezigt op, dat zeer

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 18, 74 en 75.

(2) Junghuhn, S. 376.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 75. — Junghuhn, S. 376.

afsteekt bij de omliggende bergruggen, welke welig met houtgewas bedekt zijn; want de bodem is slechts met gras bewassen, waaronder zich leeuwenklaauw, eenige soorten van weegbree, palmriet en onderscheidene soorten van biezen voordoen. In het midden ligt een klein meer, de *Telaga Palikambang*, dat ongeveer 200′ in doorsnede heeft, en hetwelk men, uithoofde van den moerassigen en zachten oever, onmogelijk naderen kan. Ook nog andere kleine moerassen en kanalen doorloopen deze vlakte (1). In dit gebergte heeft de krater *Tjondro di Moeko* of *Kawa Tjondro di Moeka*, welke in eene diepte ligt, en ruim 60 ell. middellijn beslaat, drie steeds kokende en borrelende zwavelbronnen. In de nabijheid dier bronnen kan men door den grond als eene korst heenstooten, en men heeft dan dadelijk heeten zwavelmodder (2). Deze krater heeft Noord- en Zuidwaarts bergruggen, doch neemt van het O. naar het W. allengs af, zonder van bergwanden omgeven te zijn. Zij ligt geheel in het woud verborgen, en is grootendeels met klein struikgewas van *thibaudia's* en wandvaren begroeid. Onderscheidene plaatsen, vooral de Noordwaarts dieper gelegene, zijn kaal, van allen plantentooi beroofd, en van eene geelachtig witte kleur. Eene menigte afgebrokene witgewordene steenen en stukken zwavel liggen in het rond; ja, geheele rotsblokken bestaan uit eene geelachtige zwavelachtige stof. Daartusschen vindt men onderscheidene, 6 tot 10 ell. breede waterplassen, die men, wegens de modderachtige oevers, niet zonder gevaar naderen kan, alsmede vele kleine kuilen en honderde kleine spranken, welke gedeeltelijk den grooten vijver omgeven, gedeeltelijk zonder orde in den omtrek verspreid zijn. Uit allen bruist een troebel water op, hetwelk in eenige eene temperatuur van 152° F. of 53° 33′ R., in andere van 192° F. of 71° 11′ R., en in nog andere van 197° F. of 73° 33′ R. heeft. In het Z. van den krater treft men een ongeveer 3 ell. wijd gat aan, hetwelk naar eene grot vol water geleidt, waaruit mede

(1) Junghuhn, S. 383.

(2) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.* bl. 61.

dampen voortkomen. Al het water, dat uit de openingen ven dezen krater welt, staat in verbinding met eene beek van koud drinkbaar water, die ten N. van den krater stroomt en aan de westelijke helling onder struikgewas wegmurmelt. In het Z. Z. W. van den krater ligt de bergtop *Wisnoe*, in het W. N. W. en N. W. grenst hij aan de afhelling van den *Pangonan* (1). In het zelfde gebergte ligt het meer *Mindjir* (2).

De Soendoro.

De *Soendoro*, *Sindoro* of *Sendoro*, welke de grensscheiding tusschen *Pekalongan*, *Kadoe* en *Bagelen* vormt (3), is gelegen op 7° 16′ 20″ Z. B. en 117, 41′ 30″ O. L. Hij is volgens Junghuhn 3144, volgens Melvill 3250 ell. hoog, en heeft kraters, waarvan sommigen nog rook uitbraken. Deze berg heeft tot dusverre het grootste verschil in den stand van den thermometer op *Java* opgeleverd. De Luitenant Heyland, die hem in de maand Mei 1813 beklom, bevond, dat in den voornacht de thermometer 36°, des nachts 44°, en bij den dageraad 26° F. teekende, terwijl een tweede thermometer 30° aanwees. Hij vond op een aldaar gelegen meer des morgens ijs, ter dikte van 6 tot 12 strepen, en vermoedde, dat het water den vorigen dag niet ontdooid was. Het water in een bord was des nachts geheel bevroren en het ijs 2 duimen dik (4).

De Rogo-Djambangan.

De *Rogo-Djambangan*, in het district *Wonosobo*, 40 palen van de hoofdplaats *Pekalongan*, is geheel onbewoond, en

(1) Junghuhn, S. 385 u. 386.
(2) *Handl. tot de Aardrijksk.* t. a. p.
(3) Het zelfde werk, t. a. p.
(4) Koorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 56.

levert eene soort van bruinachtige zwavel op. De plaatsen, alwaar deze delfstof, meestal ter diepte van 4½ palm, gevonden wordt, zijn slechts met laag struikgewas bedekt, terwijl het overige gedeelte des bergs daarentegen met digte bosschen is overdekt (1).

De Groedo.

De *Groedo*, mede in het district *Wonosobo*, nagenoeg 30 palen van de hoofdplaats *Pekalongan* (2), is enkel aan den voet bebouwd; men vindt daarop de dessa *Goëmelem*, met ruim twintig huisgezinnen, welke zich met het planten van tabak en djagong bezig houden (3).

De beide laatste bergen zijn echter niet zeer hoog, en daarover loopen voetpaden, waardoor de gemeenschap met *Banjoemaas* onderhouden wordt (4).

Wegen.

De voormalige postweg, welke door het bosch van *Wileri*, langs het zeestrand liep, is door eenen nieuwen vervangen, welke door het zuidelijk gedeelte der residentie over eenen bergrug loopt, die eene voortzetting van het *Diengsche gebergte* is (5).

Deze weg loopt van de westelijke grensscheiding *Oeloedjami* oostwaarts door *Wiradessa*, *Pekalongan* en *Batang*, alwaar hij eene zuidelijke rigting aanneemt, tot het district *Soeba*; vervolgens gaat hij oostelijk door een gedeelte van *Dali-Salak*, *Soeda-Keboemen*, tot aan de rivier *Kali-Koeto*, zijnde

(1) Kussendrager, bl. 170.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 18.
(3) Kussendrager, bl. 170.
(4) Het zelfde werk, t. a. p.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 21.

de grensscheiding met *Samarang*. Door de vlakte van *Pekalongan* loopt deze weg gelijk en effen voort, doch voert den reiziger over steile en moeijelijke hoogten (1), zoodat men gedurig een span van vier buffels voor het rijtuig gebruikt. Wanneer deze weg eenmaal bevestigd zal wezen, en de heuvelen meer en meer geslecht worden, zal hij gewis zeer aangenaam zijn, daar de landbouw zich in de nabijheid thans reeds begint te ontwikkelen, en het zich laat aanzien, dat de woeste streken weldra in vruchtbaar land zullen herschapen worden (2).

Van *Pekalongan* loopt er dwars over eene kruin van het *Diengsche gebergte* een weg naar *Batoor*, vanwaar hij verder door de hooge vulkanische bergvlakte naar *Wonosobo*, en voorts tusschen de bergen *Soembang* en *Soendoro* door, naar *Magelan* gaat. Deze weg kan van *Wonosobo* af met wagens en voor het overige zeer goed te paard bereden worden. Het is de hoogste bergpas op *Java*, die daar, waar hij over een der kruinen van het *Diengsche gebergte* loopt, eene hoogte van ongeveer 2200 ell. bereikt, en slingerende langs de met kreupelbosch begroeide zuidelijke afhelling van den berg naar *Batoor* afloopt (3).

Kapen.

De eenige kaap, welke men in deze residentie aantreft, is de *Oedjong-Goenong*, bestaande in eenige boschheuveltjes, welke eenen steilen strandhoek vormen, nabij de monding van de *Kali-Orang* (4).

Rivieren.

De rivieren in deze residentie zijn niet ver landwaarts op bevaarbaar, ten gevolge van de nabijheid der bergen,

(1) Kussendrager, bl. 172 en 173.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Junghuhn, S. 376 u. 377.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 387.

alwaar men slechts bergstroomen aantreft, die over klipachtige en ondiepe beddingen heenbruisen en voor geen vaartuig toegankelijk zijn (1). De voornaamste zijn: de reeds vroeger (bl. 276) vermelde *Kali Oeloedjami*, de *Kali Pabean*, de *Kali Pekalongan*, de *Kali Batang*, de *Kali Roban*, de *Kali Orang* en de *Kali Koeto* (2).

De Kali Pabean.

De *Kali Pabean* ontspringt in den berg *Godek*, in het district *Wonosobo*, omstreeks 28 palen van zee, en doorloopt dit district in verschillende bogten tot aan de dessa *Kranjek*, alwaar zij eenen arm van de *Kali Oeloedjami* opneemt, en vervolgens, onder den naam van *Kali Pabean*, in zee loopt (3). De oevers zijn laag. De geheele lengte is 20 palen (4). Voor kleine vaartuigen is zij omstreeks 12, voor groote slechts 6 palen landwaarts in bevaarbaar (5).

De Kali Pekalongan.

De *Kali Pekalongan* ontspringt uit het gebergte *Telogondro*, in het district *Wonosobo*, omstreeks 40 palen van zee gelegen (6), en ten Zuiden de waterscheiding uitmakende van de *Serajoe* (7). Zij verdeelt zich in twee armen, de *Kali Telogondro* en de *Kali Mangon*, welke het district *Wonosobo* doorloopen tot bij de dessa *Parroot*, alwaar zij zich weder vereenigen en den naam aannemen van *Kali Koepang*, die zij behoudt tot bij de dessa *Maritja*, in het district *Massen*,

(1) Kussendrager, bl. 167. — Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 18.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 20 en 21.
(3) Kussendrager, bl. 169.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 368.
(5) Kussendrager, t. a. p.
(6) Het zelfde werk, bl. 168.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 367.

alwaar een arm van de *Paingan* zich in haar stort; vervolgens loopt zij tot in het district *Pekalongan*, waarvan zij haren naam ontleent, en verliest zich bij de dessa *Timbok* in de *Zee van Java*. Deze rivier is tot 5 palen landwaarts in voor *prahoe-majangs* bevaarbaar, en nog 1½ paal verder tot aan de hoofddessa *Massen* voor kleinere praauwen. Zij is 24 palen lang en in de stad *Pekalongan* 27 ell. breed (1).

De Kali Batang.

De *Kali Batang* neemt haren oorsprong in het, eene dagreis van de kust verwijderde, gebergte *Goenong-Boetak*, loopt in verschillende kronkelingen door de districten *Sedajoe* en *Batang*, waarbij zij tot bij de dessa *Sambong* den naam van *Kali Lojahan*, en tot in de hoofddessa *Batang* den naam van *Kali Sambong* voert, om zich eindelijk onder dien van *Kali Batang* in zee te ontlasten (2). Zij is 15 palen lang en onder de brug te *Batang* ongeveer 40 ell. breed (3).

De Kali Roban.

De *Kali Roban* ontspringt mede in den *Boetak*, loopt vervolgens door het district *Soeba* in twee takken, welke onder den naam van *Kali Tinap* en *Kali Toeso* zich bij de dessa *Nehri* vereenigen, en aldaar den naam van *Kali Roban* aannemen. Zij is eene mijl landwaarts in tot aan de dessa *Roban* bevaarbaar voor groote vaartuigen, terwijl men met kleine praauwtjes nog omstreeks ½ paal verder tot aan de dessa *Denasri* kan komen (4).

---

(1) Kussendrager, bl. 168, 169. — Roorda v. Eysinga, t. a. p. bl. 367, 368.
(2) Kussendrager, bl. 168. — Teenstra, *Ned. Overz. Besitt.*, bl. 160.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 367.
(4) Kussendrager, t. a. p.

De Kali Orang.

Eene derde rivier, welke uit den *Goenong Boetak* ontstaat, de *Kali Orang*, verdeelt zich vervolgens in twee armen, welke onder de namen van *Banjoe Poetih* en *Ketiran*, in verschillende rigtingen het district *Soeba* doorstroomen, maar zich bij de dessa *Kali Batak* weder hereenigen en onder hunnen ouden naam in zee storten. De rivier is slechts 2 palen landwaarts in, tot in het bosch *Roban*, bevaarbaar (1). De lengte is 22 palen (2).

De Kali Koeto.

De *Kali Koeto*, die uit het gebergte *Prahoe* ontspringt, vormt de grensscheiding tusschen *Pekalongan* en *Samarang* (3), zoodat men zich aan de Oostzijde, werwaarts men op den grooten postweg door een vlot wordt overgezet, onmiddellijk in het regentschap *Kendal* bevindt (4). Zij stort zich bij het bosch *Maradoun* in zee uit, en is slechts ¼ mijl landwaarts in voor groote schepen bevaarbaar, terwijl kleinere praauwen tot aan de omtrent 14 palen van zee gelegene dessa *Djettak* komen kunnen (5). Over dezen woesten, 14 palen langen bergstroom, welke klippig van bed en steil van oevers is, ligt geen brug (6).

Meren.

In het *Diengsche gebergte* ligt het meer *Mindjir*, ter hoogte van 1400 ell., dat zeer groot is en aan de kanten 27 vademen

(1) Kussendrager, bl. 167 en 168.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, bl. 167.
(4) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 96.
(5) Kussendrager, t. a. p.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p.

diepte heeft. Het water is helder en goed van smaak (1). Het vult den vlakken dalketel niet geheel aan, want tusschen den voet van het met bosch bedekte gebergte en den rand van den waterspiegel blijft eene 15 tot 30 ell. breede moerassige ruimte over, die met hoog gras, biezen en *xyris macrocephala* bezet is. Digt aan het meer wast de kalmus (*acorus calamus*), dien men reeds van verre aan zijn frisch donker groen herkent. Zeer bijzonder is de kleur van het water, die wel in den zonneschijn of in de schaduw op onderscheidene wijzen geschakeerd wordt, maar zich over het algemeen fraai donker appelgroen voordoet. Ongetwijfeld ontstaat deze kleur door de voorwerpen, die het meer omringen, daar alles rondom groen is, en het oog in het woud en op de weide geene enkele kale plek ontdekt. Het meer ligt ten Zuidoosten van de bergvlakte *Ding*, slechts door eenen zacht afhellenden bergrug daarvan gescheiden, tusschen deze bergvlakte en den bergtop *Pakkoeodjo*. Digter aan dezen berg sluit zich een kleiner meer, de *Telaga-Pengilong*, aan, dat slechts door eene smalle tusschenruimte van eene vlakke, moerassige geaardheid van het meer *Telaga-Warna* gescheiden is. Als een eiland verheft zich een boschje op dezen dam, die, even als alle moerassige oevers van het meer, met welig gras bewassen is (2). Veel hooger ligt het veelkleurig meer *Telaga-Warna*, dat geheel door boschrijke bergruggen is ingesloten. Voorts liggen nog op het zelfde gebergte, op eene hoogte van 3000 ell. de *Telaga-Tjibing*, en 2025 ell. hoog de *Telaga-Tringo* (3).

De oevers van dit laatste meer loopen zeer zacht, ongeveer 60 tot 90 ell. diep, tot den waterspiegel van het meer af, dat cirkelrond is en 2000′ tot 2500′ in doorsnede heeft. In het Zuiden, zijn zij het laagst en door eene kleine opening afgebroken, door welke in de regentijd een beekje afvliet. Het meer is tot op een ongeveer 156 ell. breed bekken geheel met kalmus en gras zoo digt begroeid, dat het water

---

(1) *Handl. tot de Aardr.* bl. 61. — Bosch, *Ned. O. en W. I. Bez.* bl. 117.

(2) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 387 u. 388.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 378.

naauwelijks door het groen heenschemert, en met honderden van eenden bevolkt, die hier bij voorkeur hun verblijf schijnen te houden. Heerlijk verheft zich rondom den oever het kreupelhout, met het boomvarenkruid, dat zich in het water afspiegelt, terwijl het gezang van talrijke vogelen, inzonderheid van den *manok tjina* of Chineche vogel wiens liefdelijk slag zoo aangenaam als die van onzen nachtegaal klinkt, den wandelaar aan dit bekoorlijk oord boeit. De waterspiegel van dit meer, dat zijnen naam *Telaga-Tringo* (Kalmusmeer) van den daarin groeijenden kalmus ontleent, ligt 1958 ell. boven de oppervlakte der zee (1).

De *Telaga-Troes*, een ongeveer 100′ lang meer, dat met de Dingsche bergvlakte door eene kleine dalkloof in verband staat, ligt hier in eenen engen ketel in het woud verborgen. Het vult slechts een klein gedeelte van den bodem des ketels aan, en is daardoor van breede moerassige oevers omgeven; terwijl de weekheid van den grond belet, dat men den waterspiegel nadert (2).

De *Telaga-Wordodo* ligt niet ver van den top der *Pangonang*, in den grond van eenen ketel, die even als een krater van rondom door steile wanden omgeven is. Schilderachtig blinkt zijn spiegel door het groen van zijnen oever heen. De wanden van den ketel, die steil afloopen, zijn volkomen cirkelvormig, en slechts in het Zuidwesten van het middelpunt afgebroken door eene smalle kloof, door welke een beekje heenstroomt. Daar zijn zij slechts 15 ell. hoog. Hun rand loopt echter van daar regts en links, zich cirkelvormig uitstrekkende, altijd hooger op, hoewel veel smaller en steiler op de eene zijde, om in den hoogsten top, *Goenong-koppo*, van den *Pangonang*, welke in het O. en O. Z. O. boven den ketel uitsteekt, te eindigen. Alle wanden zijn met gras en klein struikgewas begroeid, en slechts ten N. van het middelpunt ziet men loodregte rotswanden. Het meer, dat bijna rond van omvang is en 630 ell. in doorsnede heeft, vult den

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 393.

(2) Het zelfde werk, S. 384.

grond des ketels niet geheel, maar een vlak, moerassig, doch welig met grassoorten, biezen, kalmus en andere moerasplanten bewassen strand, van 50′ tot 100′ afwisselende, blijft tusschen den voet van den wand en den rand van den waterspiegel open. Deze tusschenruimte is in het N. O. en O. N. O. het breedst, waar zich de wand eerst op eenen afstand van 150 ell. van het water verheft. Bijzonder fraai is het gezigt op het meer, op welks bruinachtig water eene menigte eenden rondzwemmen, wier geschreeuw door de echo van den rotswand herhaald wordt. Het meer vloeit slechts door eene kleine beek af. De kloof, door welke zij afloopt, en aan wier wanden men niets dan losse aarde met ingedrukte steenen ziet, is door de bewoners der naburige dorpen dieper uitgestoken; zij hebben het water in een eenvoudig kanaal zijwaarts langs het westelijke afhangen des bergs naar het dorp *Karang-tinga* geleid (1).

Baaijen en havens.

De kust langs deze geheele residentie is veilig en de vaart daarlangs voor de zeelieden met weinig of geen gevaar verbonden (2), kunnende zelfs door groote schepen tot op eenen geringen afstand genaderd worden; echter is het hier en daar zandig en moerassig (3). Slechts op de hoogte van de dessa *Laboean*, benoorden *Oedjong-Goenong*, op 40 palen van *Samarang*, in het *Batangsche*, loopt een koraalrif van den wal tot omtrent twee mijlen in zee, dat echter buiten het vaarwater ligt en zoo algemeen bij de zeevarenden bekend is, dat schier geen voorbeeld van eenig daardoor veroorzaakt ongeluk is op te geven (4).

---

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 392 u. 393.
(2) Kussendrager, bl. 171.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 18.
(4) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p.

De opene reede der hoofdstad is in den Oostmoesson niet zeer veilig, doch de kust bevat geene baaijen (1).

De drie havens dezer residentie zijnde die van *Batang*, *Pekalongan* en *Pabean*, eigenlijk alleen uit de mondingen der rivieren van dien naam bestaande, zijn slechts geschikt voor kleine vaartuigen, daar de sterke aanspoeling van zand voor de monden der rivieren, waardoor zij gevormd worden, haar in den Oostmoesson voor groote schepen gesloten houden (2).

Oudheden.

Op onderscheidene plaatsen zijn overblijfselen van Hindoesche tempels en heilige graven; zelfs vindt men in het dal, even als in het omringende gebergte, *Ding* genoemd, sporen van het vroegere bestaan eener stad. Zoo is er eene groep van vijf, eene van vier, en nog eene van drie tempels of bedehuizen. Zij zijn klein, sommigen met, anderen zonder bouwsieraden. Onder de beelden in het half verheven beeldwerk herkent men Boedha, Siva, en vooral Genesa. De laatste groep *Gedong-Bimo* bevat de beide zijtempels, slechts ongeveer 3,30 ell. hoog, en de middelste tempel, welke ruim 7,80 ell. hoog is, bestaat uit vijf verdiepingen, al kleiner en kleiner, zoodat de bovenste eene spits vormt. Deze tempels zijn meest alle van lavasteen opgetrokken, en de steenen, zuiver waterpas gehouwen, zonder cement of iets dergelijks op elkander geplaatst. Het dal is moerassig, en onderscheidene tempels staan in het water (3). De groep van vier tempels ligt afgezonderd in de bergvlakte van *Ding*, niet ver ten N. van haar middelpunt, van rondom door moerassen omgeven, zoodat men er slechts langs kunstmatig aangelegde, met

---

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 180.

(2) Kussendrager, t. a. p. — Roorda van Eysinga, t. a. p. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 160.

(3) *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 62 en 63. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 161. — Bosch, *Ned. O. en W. I. Bezitt.*, bl. 117,

planken belegde paden bij komen kan. Vele eeuwen lang hebben zij stormen en onweders getrotseerd, en staan nog altijd daar op den moerassigen grond als vergrijsde overblijfselen van hooge oudheid. De steen is met mos begroeid, en struikgewassen maken hunne halfvergane toppen groen. Zij staan op eenen kleinen afstand van elkander, in eene regte lijn van het N. naar het Z; de ingangen zijn in het W. De inwendige ruimte is eenvoudig en donker, de uitwendige gedaante vierkant, doch zoo, dat zij zich naar boven, in scherphoekige terrassen inspringende, versmallen. De nissen en wanden zijn met veel halfverheven beeldwerk versierd. De steenen, welke zorgvuldig bearbeide, zonder tras in elkander gevoegde tigchels zijn, bestaan uit eene sponsachtie lava, en zijn zoo ligt van gewigt, als men ze zelden op *Java* aantreft. De tempels zijn 6 ell. hoog. Behalve deze tempels vindt men nog eene groote menigte verstrooide steenen, vooral in de Zuidoostelijke streek der vlakte, en in de nabijheid van den tempel eene menigte grondvesten van lang ingestorte gebouwen. Buiten deze staan Noordoostwaarts van de vlakte, op eene hoogte, nog twee wel onderhoudene tempels en eene menigte andere kleinere aan de Westelijke en Zuidwestelijke zijde, zoodat het schijnt, dat deze streek in oude tijden het hoofdkwartier der Priesters van Brama geweest zij (1).

Plaatsbeschrijving.

De eenige meldenswaardige plaatsen in deze residentie zijn: *Pekalongan*, *Wiradessa* en *Batang*.

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 383 u. 384.

Pekalongan.

Pekalongan, de hoofdplaats der geheele residentie en van een regentschap, ligt op 6° 53′ 45″ Z. B. en 127° 24′ O. L., op eenigen afstand van de zee, aan de rivier van dien naam, 303 palen O. van *Batavia*, 64 W. van *Samarang* (1). Het is een klein, maar fraai stadje, met groote steenen huizen, waarvan dat van den Resident het grootste is (2). Deze huizen, welke slechts eene verdieping hebben, worden door Javaansche hutten van bamboes afgewisseld, en liggen, door vruchtboomen en kokospalmen omgeven, als in een bosch verspreid. Lanen van den Indischen tamarindeboom (*tamarindus indicus*) of van zekeren vijgenboom (*ficus religiosa*) omzoomen de hoofdstraten (3). Eene frissche, heldere, breede rivier loopt er midden door, en vermeerdert met de twee fraaije bruggen van djatibalken, welke er over liggen de bevalligheid van dit lieve plaatsje, dat veel gelijkenis heeft met het dorp *Alphen* in *Zuid-Holland* (4). Er is een niet groot fort, hetwelk aan de kust ligt en de opene reede bestrijkt (5). Beoosten de rivier ligt de inlandsche stad, en bewesten de Europesche en Chinesche. Voor het residentiehuis is een groot vierkant plein, dat door schaduwrijke boomen tot eene wandelplaats verstrekt; voorts is er een logement, benevens eene societeit (6). Er wordt levendige handel met *Batavia* gedreven door eenige schatrijke Arabieren en Chinezen, welke een twintigtal vaartuigen tot de kustvaart bezitten (7). De levensmiddelen zijn er goedkoop, en de lucht is gezond (8), en vrij wat koeler dan anders gewoonlijk aan de stranden,

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 20.
(2) *De Oosterling*, D. I. bl. 268.
(3) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 278.
(4) *De Oosterling*. t. a. p.
(5) Teenstra, t. a. p. bl. 160.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(7) *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 62.
(8) Hogendorp, *Ned. Bezittingen in O. I.*, bl. 446.

een gevolg der nabijheid van het drooge *Ding-* en *Prahoe-gebergte*, dat door zijne frissche winden vooral de ochtenden en avonden verkwikt en veraangenaamt. Deze omstandigheid, gevoegd bij de goedkoopte der levensmiddelen, doet vele gepensionneerde Ambtenaren en weduwen, die van een gering inkomen moeten leven, zich hier vestigen (1). De bevolking is arbeidzaam, rustig (2) en uitermate gastvrij (3). Er is veel welvaart en rijkdom (4). Het geheele distrikt is in het algemeen zeer vruchtbaar, welbevolkt, goed bebouwd en gezond, met uitzondering van de bosschen, zoodat het maken van een weg door een daarvan, in 1809, vele duizenden menschen het leven gekost heeft (5).

Wiradessa.

Wiradessa of *Wirodesso*, ten W. van *Pekalongan* gelegen, is een zeer oud dorp, dat vroeger dan het laatstgenoemde bestond (6). Het is de hoofdplaats van een distrikt, dat bijzonder veel geleden heeft van de zware regens, die den 29 December 1848 tot en met 2 Januarij 1849 aldaar gevallen zijn, zijnde daardoor eenige bouws indigo, padi en suikerriet vernield of beschadigd. Van den 12 tot en met den 14, en van den 18 tot en met den 24 Januarij daaraanvolgende, hebben de overstroomingen zich herhaald, waardoor in dit district 458 bouws indigo geheel vernield en eenige bruggen weggespoeld zijn, (7).

Batang.

Batang, de hoofdplaats van een regentschap en distrikt van den zelfden naam, ligt 309 palen O. van *Batavia*, 58 W.

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 90.
(2) *Handl. tot de Aardrijksk.* t. a. p.
(3) *De Oosterling*, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, *Aardrijksk.*, *van Ned. Indie*, bl. 224.
(5) van den Bosch, *Ned. Bez. in Azie, Afrika en Amerika*, D. II. bl. 23.
(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 20.
(7) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 24 Maart 1849.

van *Samarang* en 6 O. van *Pekalongan*, aan den grooten postweg van *Pekalongan* naar *Samarang* (3). Het is een eenvoudig inlandsch stadje, niet ver van de zee gelegen, de omstreken zijn weinig bevolkt, en vermoedelijk vruchtbaarder dan men wel denkt; de suikercultuur tiert hier eenigzins, en wanneer bij meerdere bevolking de grond goed bebouwd werd, zou hij weldra goede vruchten opleveren (4).

---

(3) Roorda van Eysinga, B. III. D. I. bl. 188.
(4) De zelfde, B. III. D. III. bl. 21.

DE RESIDENTIE

SAMARANG.

Geschiedenis.

In overoude tijden stond het landschap, hetwelk tegenwoordig de residentie *Samarang* uitmaakt, onder *Poerwotjarito*, *Djenggolo*, *Padjadjaran* en later onder *Modjopahit*. RADEN-PATAH, zoon van BROWIDJOJO VII van *Modjopahit*, stichtte in het midden der vijftiende eeuw in het bosch *Bintoro* een gehucht, dat later tot eene stad aangroeide en *Demak* genoemd werd. Deze RADEN-PATAH, op zijne buitenlandsche reizen Mohhammedaan geworden, bragt de geheele magt der overige Islamitische opperhoofden bijeen, trok tegen *Modjopahit* op, versloeg zijnen vader en verwoestte de stad. Zich meester van het gebied gemaakt hebbende, werd hij de eerste Sultan van *Demak*. Alle de bondgenooten erkenden hem, en kwamen overeen, om in *Demak* eenen algemeenen tempel te bouwen, waartoe ieder het zijne moest bijdragen. De overlevering verhaalt vele zonderlinge gebeurtenissen, welke bij den opbouw van dien tempel zouden voorgevallen zijn. De Vorsten, die dit bedehuis als het middelpunt der Mohhammedaansche magt beschouwden, waren de *Soesoehoenans* van *Bonang*, *Lepen*, *Giri*, *Ampel*, *Dhento*, *Kalidjogo* en *Koedoes;* de *Boepatis* van *Toeban*, *Madoera*, *Soerabaja* en *Pengging*. Doch de Sultans van *Cheribon* en *Bantam* erkenden, even als die van *Palembang*, *Indragiri* en *Singapoera*, welke vroeger onder *Modjopahit* stonden, de nieuwe oppermagt niet. De mindere Hoofden

waren die van *Bodjonogoro*, *Soemenap* en *Pamekassan*. Onder alle deze onafhankelijke Vorsten, die ieder voor zich een deel van het magtige rijk geroofd hadden, ging de eensgezindheid spoedig verloren. Zoo stond de *Soesoehoenan* van *Koedoes* naar de oppermagt en moordde naar welgevallen. RADEN-PATAH stierf, en zijn zoon TRANGGONO was de laatste Vorst, die de magt vereenigd hield. Hij veranderde den titel van *Wali* in *Panghoeloe*, verzamelde de oude wetten en instellingen der Javanen, en die met de Mohhammedaansche wetten vermengende, bragt hij daaruit het wetboek *Djojo-Langkoro* bijeen. Hij was een braaf en verstandig Vorst, en vóór 1421, volgens de Javaansche jaartelling, hadden zich alle de Vorsten van *Java* aan zijn gezag onderworpen; later stond hij het gebied over de *Soenda*-landen op het westelijk *Java* aan MOELANA-IBRAHIM, Sultan van *Cheribon*, af. TRANGGONO zocht den al te grooten invloed der Geestelijken te beperken, en overleed in 1461, na aan het oostelijk *Java* eenen ongestoorden en schaarsch gekenden vrede te hebben geschonken. Met zijn leven ging ook de grootheid van *Demak* te niet. Het rijk werd, ingevolge zijne bepaling, onder zijne zonen en schoonzonen verdeeld; doch aan zijnen wettigen opvolger, MOEKMID, die, vóór dat hij den troon besteeg, den titel van *Harijo-Ronggo* voerde, verbleef de heerschappij slechts in schijn. Deze regeerde over *Prawoto*, *Demak* en *Samarang*, maar werd, op bevel van den *Soesoehoenan* van *Koedoes*, om het leven gebragt. De landen vervielen aan HADIRO van *Djapara*, doch ook deze werd, op last van den *Soesoehoenan* van *Koedoes*, vermoord. Later kwamen die landen aan den zoon van MOEKMID, HARIJO-PANGIRI, als Sultan van *Demak*. Intusschen had *Tingkir*, een plaatsje bezuiden *Salatiga*, den naam gegeven aan eenen nazaat van SRI MOHO POENGGOENG, en zoon van HANDAJANINGRAT, schoonzoon van BROWIDJOJO. Deze TINGKIR had eenen zoon, MAS KARABET genaamd, die met de dochter van RADEN-PATAH huwde, en *Adipati* van *Padjang* en *Mataram* werd. Hij werd in de woelingen der Priesters en kleine Vorsten als Opperhoofd erkend, en weldra verzwolg het rijk

van *Padjang* alle landen van *Demak* en van zijne bondgenooten en vasallen. In het Javaansche jaar 1529 werd *Padjang* verwoest en kwam onder *Mataram* (1).

De Gouverneur-Generaal MAATSUIKER verleende in 1674 den *Soesoehoenan* ARIA-MATARAM of Keizer van *Java* hulp en ondersteuning tegen den Vorst van *Makassar*, KRAIN-MONTEMARANI, die hem reeds *Pasoeroewan* en *Bezoeki* ontweldigd had (2). Kort daarna had er een nieuwe opstand plaats in het rijk van den *Soesoehoenan*. TAROENA of TROENA-DJAJA, zoo men zeide een bastaard des Keizers, die zijne moeder verstoten had, verbond zich met zekeren Mohhammedaanschen Priester, en bragt eerlang een zoo geducht leger op de been, dat alle de havens tot *Cheribon* toe in zijne magt vielen. De Raad van *Indië*, CORNELIS SPEELMAN, in December 1676 den Keizer te hulp gezonden, had het geluk, in korten tijd het oproer te dempen en den *Soesoehoenan* in het bezit zijner staten te herstellen (3). Intusschen waren de opstandelingen nog meester van den Oosthoek van *Java*, van *Rembang* tot *Pasoeroewan*. Het denkbeeld van onafhankelijkheid, van schending der volkseer door ongeloovigen, en van haat, vooral tegen de Nederlanders, die eenen gevloekten tiran hadden bijgestaan, ontvlamde een groot aantal Javanen tot hardnekkigen tegenstand. Men had de westelijke deelen slechts zonder slag of stoot ontruimd, om zich vaster te zetten in de oostelijke. De *Mataram* verliet de hoofdstad van dien naam, uit vrees van door de talrijke misnoegden aldaar te worden ingesloten; onder weg naar *Tagalo* stierf hij den 25 Junij 1677, zoo sommigen denken aan vergif, en verdeelde (gelijk men wil) zijn rijk tusschen zijne vier zonen. De oudste, AMANGKOE-RAT, maakte hierop alleen aanspraak, en riep de Nederlanders andermaal te hulp, want de dood van den Keizer had de opstandelingen onder TAROENA-DJAJA weder zeer bemoedigd en

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 43.

(2) TEENSTRA, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 178.

(3) VAN KAMPEN, *Geschied. der Nederl. buiten Europa*, D. II. bl. 209. — TEMMINCK, *Possess. Neerl. dans l'Inde Archip.*, Tome I. p. 21 et 22

versterkt. Doch SPEELMAN kwam in allerijl toeschieten, en op het berigt, dat de overledene dezen Prins tot zijnen opvolger had benoemd, nam hij hem onder zijne bescherming. AMANGKOE-RAT beloofde van zijnen kant, ***niets dan met den raad en het voorweten des veldheers te zullen doen.*** Voorts stond hij aan de Maatschappij, boven en behalve het door zijnen vader goedgekeurde verdrag, nog het koningrijk *Djakatra* in vollen eigendom af, met eene vergrooting tot aan de rivier *Pamanoekan*, waarbij hij in het volgende jaar nog de landvoogdij *Samarang* voegde (1). Na de hoofdstad *Mataram*, welke door den *Soesoehoenan* verlaten was, te hebben geplunderd, keerde TROENA-DJAJA terug naar *Kèdiri*, waar hij zijnen zetel gevestigd had, terwijl hij de stad door muren en vestingwerken had omgeven. Hier werd hij in December 1678 verslagen door het leger van den *Soesoehoenan*, vereenigd met de Nederlandsche troepen onder ANTONIE DE HURDT, zoodat hij zich genoodzaakt zag, met achterlating van alle zijne schatten, de vlugt te nemen (2).

AMANGKOE-RAT, Keizer van *Java*, in 1703 overleden zijnde, werd door zijnen zoon, DIPATI ANOM, door anderen MANGKOE-RAT MAS genoemd, opgevolgd. Doch deze maakte door zijne wreedheid het volk aldra afkeerig van zich, waarop zich de *Pangeran* POEGAR, zijn oom, aan het hoofd der misnoegden stelde, die door de Indische regering als Keizer erkend werd, waarop er eenen oorlog met DIPATI ANOM ontstond (3). In Julij 1703 vertrok er een korps van 7000 Javanen en Madoerezen en 800 Europeanen, om POEGAR te *Kartasoera* te gaan huldigen. Zij ontmoetten bij *Salatiga* het leger van den Pangeran DIPATI ANOM, op hetwelk zij eene beslissende overwinning behaalden. POEGAR deed zijne intrede te *Kartasoera*, waar hij werd uitgeroepen onder den weidschen titel van PAKOE-BOEWONO, SENOPATI-SRIGOLO, ABDOEL-RAHMAN, MOHHAMMED'OEL-KOBRA, SADJID'OEDDIN, SANOTO-AGOMO, hetwelk men zou

(1) VAN KAMPEN, t, a. p. bl. 210.
(2) TEMMINCK, *Possess. Neerl.* Tom I. p. 24 et 25.
(3) VAN KAMPEN, t. a. p. bl. 315 en 316.

kunnen vertalen door: Spil van de wereld, barmhartig Opperhoofd, liefdadige dienaar van MOHHAMMED den almagtige, Hoofd van de Godsdienst, uitbreider van het geloof (1). In het jaar 1704 werd slechts het bevestigde *Daman* door de Nederlanders ingenomen. In den veldtogt van 1705 was het Nederlandsche leger, onder HERMAN DE WILDE, 700 of 800 man sterk, en trok op met den nieuwen Keizer POEGAR, den Prins van *Madoera*, en een leger van 6000 of 7000 Javanen, behalve de Madoerezen. Ook de veldheer van DIPATI ANOM, DJAJA NINGRAT, kwam tot de bondgenooten over, en bewerkte de overgave van onderscheidene kleine plaatsen. Daarentegen was het leger des jongen Keizers wel 30,000 man sterk (2), De ontmoeting tusschen de twee legers had plaats bij *Salatiga*, waar de Nederlanders, ofschoon veel geringer in magt, eene beslissende overwinning behaalden (3). Daarop trokken de bondgenooten de hoofdstad *Kartasoera* binnen, waar zij wel 500 stukken geschut (echter zonder affuiten) en vele andere krijgsbehoeften vonden. Aangezien de jonge Keizer de kroon had medegenomen, kon de plegtstatige krooning van POEGAR geen plaats hebben; doch hij werd plegtig, in naam der Maatschappij, onder den reeds genoemden weidschen titel, tot Keizer uitgeroepen. Deze togt had slechts eenen gekwetsten (en kort daarna overledenen) matroos gekost, behalve drie personen, die de vermoeijenissen niet konden wederstaan; hij bezorgde echter aan de Maatschappij zeer wezenlijke voordeelen. De reeds vroeger gedane afstand van *Samarang* werd nu bevestigd, met bijvoeging der twee steden *Torrabaja* en *Goemoelak*, en eene aanzienlijke landstreek in het oosten des rijks (4).

In 1741 bragten de Chinezen den geheelen omtrek van *Samarang* in oproer. Het leger van PAKOE-BOEWONO, 100,000 man sterk, stond nabij die stad. Alhoewel men nu voorgaf, dat het de Chinezen zou bevechten, had echter de Bevelhebber, NOTO-KOESOEMO, in den zin, *Samarang* voor den

(1) TEMMINCK, *Possessions Neerl.*, Tom. I. pag. 29.
(2) VAN KAMPEN, t. a. p. bl. 318.
(3) TEMMINCK, *Possessions Neerl.* Tom. I. p. 29.
(4) De zelfde, bl. 313 en 319. — TEMMINCK, *Poss. Neerl.* Tom. I. pag. 29 et 30.

Keizer te veroveren (1). Hij blokkeerde het zes maanden lang met zijne hoofdmagt. De regering te *Batavia* moest nu alle hare strijdkrachten, zelfs uit de afgelegene eilanden, verzamelen, en bragt dus een leger van 12,000 man bijeen, deels Europeanen, deels inlanders, die men, met een grooten voorraad levensmiddelen, tot ontzet der belegerde stad zond. De Nederlanders, in *Samarang* zonder tegenstand binnengerukt, deden daaruit een uitval, waarbij de 200,000 man van den *Soesoehoenan* op de vlugt gedreven, en al het geschut, bestaande in 200 stukken, met onderscheidene mortieren, benevens eene groote menigte krijgsbehoeften en bagaadje genomen werd. Na deze overwinning hernamen de Nederlanders achtervolgens weder alle de door den vijand veroverde plaatsen. De *Soesoehoenan* zag zich genoodzaakt hun de krijgsgevangenen terug te zenden, en den Chinezen den oorlog aan te doen, van welke hij er velen ter dood bragt (2).

In September 1811, toen *Java*, even als het moederland, aan het Fransch bestuur was onderworpen, werd *Samarang* door de Engelschen, die reeds meester van *Batavia* waren, opgeëischt. De Gouverneur-Generaal Janssens, die derwaarts was teruggetrokken, antwoordde schriftelijk op deze opeisching, dat hij nog over vele middelen van verdediging beschikken kon, en nog geenszins voornemens was, om te kapituleren. Toen evenwel de Engelsche vloot zich voor *Samarang* vertoonde, besloot de Gouverneur die voor geene verdediging vatbare stad te ontruimen en de troepen eene sterke stelling voor *Oenarang* te doen betrekken. Deze stelling werd den 16 September door de Engelschen met zoo veel onverschrokkenheid aangevallen, dat de Franschen hunne stukken verlieten en de vlugt namen. Slechts eenige stukken rijdende artillerie volgden de terugtrekkende cavallerie. De benden ongedisciplineerde Javanen verstrooiden zich en verlieten hunne aanvoerders op de lafhartigste wijze. Vele Europesche

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 46.

(2) Dubois, *Vies des Gouverneurs-Généraux, avec l'abrégé de l'histoire des Etablissements Hollandais aux I. O.* p. 334.

Officieren, die deze soldaten met geweld tot hunnen pligt wilden brengen, vielen door de handen dezer ellendelingen. De Engelsche Kolonel Gibbs deed hen vervolgen, en ofschoon hem onderscheidene Europesche Officieren en eene menigte soldaten in handen vielen, bemerkte hij, dat eene verdere vervolging tot niets strekken zou, aangezien een groot gedeelte der Indianen bereden was. Nu besloot hij het fort *Oenarang*, 12 mijlen van *Samarang* gelegen, aan te vallen. De Fransche troepen schenen het voornemen te hebben, zich aldaar te verzamelen. Eenige Officieren deden van de wallen kanonschoten op de Engelsche voorhoede, doch toen zij deze toebereidselen zagen maken, om hen te omsingelen, ontruimden zij het fort en verstrooiden zich. Dit gevecht was de laatste poging van den Generaal Janssens. Hij trok zich op het fort van *Salatiga*, meer zuidelijk op den weg naar *Soerakarta* gelegen, terug, alwaar hem zoo weinig troepen overig bleven, dat de Hoofdofficieren genoodzaakt waren soldatendienst te verrigten. In dezen hagchelijken toestand schoot den Generaal niets over dan te capituleren. Op den 18 teekende hij dan ook des morgens ten acht ure, in een wachthuisje aan de *Toendang*, de capitulatie, die de Nederlandsche Indische bezittingen in handen van de Engelschen stelde (1).

In den oorlog op *Java* van 1825—1830, kwamen te *Samarang* de expeditionaire hulptroepen aan, die terstond naar de binnenlanden, het tooneel des oorlogs, werden gezonden. Meermalen was de stad in nood, door de strooptogten des vijands zoowel als door de zamenzweringen van binnen (2).

In Augustus 1825 rukte een detachement, onder de bevelen van den Kapitein Buschkens, van *Samarang* tegen de muitelingen uit. Het ontmoette den vijand den 3 September te *Gombo*, op 4 palen van *Mintring*, doch tegen de groote overmagt niet bestand, begonnen de onzen, na het afslaan van

---

(1) B. Hertog van Saksen-Weimar-Eisenach, *Beknopte beschrijving van den Veldtogt op Java in* 1811, bl. 123—133.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 46 en 47.

eenen eersten aanval, welke door ongeveer 1500 man werd gedaan, te retireren. De terugtogt geschiedde aanvankelijk geregeld, maar door het aandringen der menigte vijanden geraakten de onzen eerlang in wanorde, met dat noodlottig gevolg, dat, medegesleept door de inlandsche troepen, welke het grootste gedeelte van het detachement uitmaakten, een ieder zich met overhaasting op *Samarang* terugtrok; het geheele detachement bestond uit 100 inlandsche soldaten en een vijftigtal Europesche matrozen van het fregat *de Javaan*, benevens 40 man Djajang-Sekars te paard en 18 Samarangsche vrijwilligers te paard, voerende het detachement met zich 2 éénponderstukjes, welke beide, echter vernageld, werden achtergelaten. Het betreurenswaardigste van deze ongelukkige gebeurtenis was het verlies van 12 der vrijwilligers van *Samarang*, welke zich in het oogenblik van gevaar met zoo veel geestdrift aangeboden hadden, en wier moedig gedrag eenen gelukkiger uitslag had verdiend; 4 van hen vielen bij den eersten aanval, en de overigen kwamen op den terugtogt om (1).

Den 23 Februarij 1833 werd de residentie *Samarang* door eene overstrooming bezocht, welke zoo hevig was, dat in den omtrek van *Bodjong* een honderdtal Javaansche woningen weggespoeld of vernield werd. Bij menschen geheugenis was het water in deze streken nog nimmer tot zulk eene ontzettende hoogte gerezen, daar het aan het hoofdgebouw te *Bodjong* 0,68 ell. en in de bijgebouwen tot meer dan 0,84 ell. teekende. De door dezen hoogen watervloed veroorzaakte schade kon niet anders dan zeer aanmerkelijk zijn, terwijl twintig menschen en eene menigte vee daardoor het leven verloren (2).

---

(1) Nahuys, *Verzameling van officieele Rapporten betreffende den Oorlog op Java, in de jaren* 1825—1830, D. II. bl. 17 en 18.

(2) Kussendrager, bl. 188.

Ligging.

De residentie *Samarang* strekt zich uit van het Oosten naar het Westen, omtrent in het midden van het eiland *Java*. Zij is voor het grootste gedeelte aan het Noorder zeestrand gelegen (1), paalt ten N. aan de *Zee van Java* en aan de residentie *Djapara*, ten O. aan de residentiën *Djapara* en *Rembang*, ten Z. aan de residentiën *Soerakarta* en *Kadoe* en ten W. aan *Pekalongan*. Zij strekt zich uit van 6° 47′ N. B. tot 7° 25′ Z. B. en tusschen 127° 45′ en 128° 48′ O. L. (2).

Naamsoorsprong.

Toen in het Javaansche jaar 1207 twee broeders, Prinsen van *Padjadjaran*, genaamd Raden-Tandoeran en Sijoeng-Wanara, elkander bewesten *Samarang*, bij *Toegoe*, bevochten en de strijd gelijk stond, zeide men: »*Sama parang* (gelijke strijd)"; sommigen willen, dat men bij verzachting de *p* wegliet, en de uitspraak *Samarang* verkreeg, en niet *Sammerang* of *Samrang*. Vervolgens werd een steenen pilaar, *Toegoe* genaamd, tusschen *Kali-Woengoe* en *Samarang* opgerigt; aan Raden-Tandoeran viel het oostwaarts gelegen deel van *Java*, onder den naam van *Madja-Pahit*, en aan Sijoeng-Wanara het westelijke gedeelte van *Java*, dat bereids den naam van *Padjadjaran* droeg, ten deel. Er zijn er die *Asmaran* willen schrijven, van *Hasmoro* (vreugde). Anderen willen, dat deze naam van *Harang*, bij verzachting *Arang* (duur, zeldzaam, schaarsch) afstamt, omdat *Samarang* in de hooge taal *Samawis* of *Sama hawis* heet, welke naam van *Hawis* of *Awis* komt, dat het zelfde beteekent, en met *Sama* »*even duur in prijs*" of »*even vreemd*" te kennen geeft (3).

(1) Kussendrager, bl. 174 en 175.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 24.
(3) De zelfde, in het zelfde werk, bl. 23 en 24.

Verdeeling.

Het gebied van *Samarang*, waarop men in het geheel 2442 dessa's telt, is verdeeld in de vier volgende regentschappen: *Samarang* in het noordelijke, *Demak* in het noordoostelijke, *Grobogan* in het oostelijke en *Kendal* in het westelijke gedeelte (1).

Het regentschap *Samarang* ligt beoosten *Kendal* en bewesten *Demak* (2), en bevat de tien districten; *Samarang*, *Serondol* of *Sorondol*, *Grogol*, *Oenarang* of *Oengaran*, *Ambarawa*, *Salatiga*, *Tingkir*, *Singin-Lor* of *Noord-Singin*, *Singin-Wetan* of *Oost-Singin* en *Singin-Koelon* of *West-Singin* (3). Het district *Tingkir* heeft bij het verplaatsen van den districtszetel van *Tingkir* naar *Tangaron* in 1844, den naam van die plaats bekomen (4).

In het regentschap *Demak*, de ware vruchtenmarkt, is de geheele bevolking in blaauw lijnwaad gekleed. Het ligt westwaarts van *Grobogan* en *Djapara*, en oostwaarts van *Samarang*. De oostelijke grens is de *Tedoenan* of *Tangolangan* (5), en is verdeeld in vijf districten: *Singin-Kidoel* of *Zuid Singin*, *Wedong*, *Demak*, *Mangar* en *Sambong* (6),

Het regentschap *Grobogan* ligt in het Oosten der residentie tusschen *Djapara*, *Rembang* en *Soerakarta*, en grenst ten W. aan *Demak* (7). Het heeft de vijf volgende districten: *Poerwodadi*, *Wirosari*, *Grobogan*, *Kradenan* en *Koewoe* (8).

Het regentschap *Kendal* ligt ten W. van *Samarang*, is grootendeels vlak en heeft goed bouwland. De suikercultuur

(1) Kussendrager, bl. 174. — Roorda v. Eysinga, *Aardr.* bl. 228.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 27.
(3) Teenstra, *Ned. Overz. Besitt.*, bl. 171. — Kussendrager, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(5) Het zelfde werk, bl. 26 en 27.
(6) Kussendrager, bl. 175. — Roorda v. Eysinga, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 26.
(8) Kussendrager, t. a. p. — Roorda v. Eysinga, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.

is hier belangrijk (1). Het bevat zeven districten, zijnde: *Tjankeran*, *Limbangan*, *Kali-Woengoe*, *Perboewan*, *Kendal*, *Troeko* en *Selokaton* (2). In de laatste tijden is het district *Selokaton* in de Medische topographie van *Java* vermaard geworden, na de ontdekking der bronnen *Wono-Kembang*, die ruim 630 ell. hoog liggen en eene temperatuur van 76° 113° F. hebben. Het Gouvernement heeft er eene badinrigting gevestigd (3).

Bestuur.

De residentie wordt bestuurd door eenen Resident en vier Regenten, een voor *Samarang*, een voor *Kendal*, een voor *Demak* en een voor *Grobogan*. Verder zijn den Resident nog toegevoegd: een Secretaris, tevens belast met het houden der registers van den Burgelijken stand; twee Adsistent-Residenten, een voor *Samarang* en een voor *Salatiga*; een Haven- en een Pakhuismeester, die met het toereikend getal Commiezen op de verschillende bureaux het plaatselijk bestuur uitmaken. De Burgerlijke en Criminele Regtsoefening voor Europeanen berust bij eenen te *Samarang* zitting houdenden Raad van Justicie, uit eenen President, vier Leden, eenen Fiskaal, eenen Griffier en de noodige ondergeschikte Ambtenaren bestaande, en welker jurisdictie zich over *Java's* geheele Middenafdeeling, d. i.: over de residentiën *Tagal*, *Pekalongan*, *Kedoe*, *Djocjokarta*, *Soerakarta*, *Djapara* en *Rembang* uitstrekt. De inlandsche bevolking daarentegen staat in het burgerlijke voor den Landraad van *Samarang* te regt, waarin het voorzitterschap bekleed wordt door den Resident, aan wien in deze betrekking vier inlandsche Assessoren zijn toegevoegd (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 40.

(2) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(4) Kussendrager, bl. 176. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 171 en 172. — Bosch, *Ned. G. en W. I. Bezittingen*, bl. 117.

De Regent van *Samarang* stond vroeger in rang gelijk met den Rijksbestuurder des Keizers en voerde den titel van *Raden-Adipati;* thans is hij *Raden-Toemenggoeng-Arija* (1).

De Collegiën en Departementen, te *Samarang* gevestigd, zijn, behalve de reeds genoemde: de Algemeene Kas en het Kantoor van Ontvangst van *Midden-Java*, het Departement van Middelen en Domeinen met eene Controle van Recherche en Ontvangst van Inkomende en Uitgaande Regten; het Vendu-Departement voor de afdeeling *Samarang;* de Pakhuis- en Zout-Administratie, Posterij en Afdeeling van den Waterstaat; een Bureau van het Kadaster en van de Verponding; een Agentschap der Javasche Bank; eene Collectie van het Zegel-Departement; eene Sub-Commissie van Onderwijs voor de Scholen; eene Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt; een Kerkenraad voor de Hervormde Gemeente in de afdeeling (2), bestaande uit eenen Predikant met de noodige Ouderlingen; voor de Roomsch-Katholijken is er een Pastoor met Kerkmeesters aangesteld (3). Voorts heeft men er eene Sub-Commissie van Weldadigheid voor de Koloniën in *Nederland*, een Agentschap der Handelmaatschappij, eene Inspectie der Cultures, een Toezigt over de Nopalcultuur, een Collegie van Boedelmeesters, vier Gouvernements Lagere Scholen, en eene Commissie tot Ondersteuning van behoeftige Christenen (4).

Over de voormalige tweede groote Militaire Afdeeling is te *Samarang* het hoofdkwartier. Onder het kommando der Afdeeling van *Midden-Java* staan: eene afdeeling Infanterie algemeen depot, voor de bezetting der forten en supplering; vijf bataillons Infanterie van linie; vijf kompagniën Veldartillerie, vier kompagniën Kavallerie; drie kompagniën Sappeurs en Pionniers; eene Onderdirectie der Genie en eene voor het materieel der Artillerie, en eene Directie over de Militaire Geneeskundige Dienst. De Inspectie der Militaire Administratie

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 217.
(2) De zelfde, bl. 35.
(3) Kussendrager, bl. 177.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

heeft het beheer over dit vak voor de geheele afdeeling van *Midden-Java*, zoo als de Directie over de Geneeskundige Dienst zich eveneens over de Militaire afdeeling uitstrekt (1).

Het Civiel Bestuur van *Samarang* berust in de eerste plaats bij den Resident, bij eenen Adsistent-Resident voor de Policie der stad en voorsteden, eenen Adsistent-Resident voor de Comptabiliteit en Middelen, twee Majoors, vijf Luitenants en eenen Secretaris voor de Chinezen, eenen Majoor der Mooren, een Hoofd der Arabieren, eenen Kapitein der Maleijers, eenen Kapitein en een Hoofd der Boeginezen, eenen Ingenieur en eenen Translateur (2).

Het bestuur van *Demak* bestaat uit een Adsistent-Resident; voorts uit eenen Regent, met den titel van *Raden-Toemenggoeng;* dat van *Grobogan* uit eenen Onder-Regent en twee Luitenants voor de Chinezen (3).

Te *Kendal* berust het bestuur bij eenen Regent, *Raden-Toemenggoeng*, en een eigen Landraad voor het regentschap (4).

Gedaante en grootte.

De residentie *Samarang* is een zeer ongelijkvormig vlak, met vele hoeken en bogten (5). Zij strekt zich uit van 6° 47′ tot 7° 25′ Z. B. en van 127° 46′ tot 128° 48′ O. L. van *Ferro* (6). Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, schat men de oppervlakte op 88 vierk. geogr. mijlen of 2149 vierk. palen (7). De uiterste verschillen zijn voor de breedte 38 en voor de lengte 62 palen. De groote postweg heeft van het

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 36.
(2) De zelfde, t. a. p.
(3) De zelfde, t. a. p. bl. 25.
(4) De zelfde, t. a. p. bl. 40.
(5) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 226.
(6) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 24.
(7) *Tijdschrift van N. I.* 5de Jaarg., D. II. bl. 157.

Westen naar het Oosten eene lengte van 51, en van het Noorden naar het Zuiden 41 palen (1).

Luchtgesteldheid.

De dampkring is, behalve aan de stranden, zeer gezond, en zelfs in de nabijheid der kusten wordt zij als niet schadelijk beschouwd; door de nabijheid van heuvelen in het Zuiden is het Noordelijke gedeelte brandend heet (2), doch het wordt dagelijks door afwisselende land- en zeewinden gezuiverd, zoodat de hoogste stand van den thermometer van FAHRENHEIT er 93° en de laagste 43° is (3). Op het gebergte te *Salatiga* en op andere plaatsen is het klimaat aan het Europesche gelijk; de lucht is er zuiver, en zelfs bij dag bereikt de hitte er geen hoogen graad (4). Boven de vlakte van *Samarang*, op eene hoogte van 300 ell. boven de zee, staat de thermometer dikwijls op 45° (5). Uithoofde van het zoele klimaat is deze residentie een aangenaam verblijf voor Europeanen. De afwisseling van bergen en dalen, bosschen en beplantingen levert den reiziger door deze streken het verrukkelijkst gezigt op (6).

Bewoners.

De bevolking bedroeg, in 1832, 435,977 zielen, onder welke 1652 Europeanen of hunne afstammelingen, 425,724 Javanen en Madurezen, 364 Arabieren, 1667 Boeginezen en Maleijers en 6570 Chinezen. In de hoofdplaats alleen telde

(1) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(2) De zelfde, *Aardr. van Ned. Indië*, t. a. p.
(3) KUSSENDRAGER, bl. 175.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(5) OLIVIER, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 53.
(6) BOSCH, *Gesch. en Aardr.-bes. van Ned. O. en W. I.*, bl. 119.

men 1583 Europeërs, 19,317 Javanen en Maleijers, en 3957 Chinezen (1).

Volgens de telling van 1845 bestond de geheele bevolking van de residentie *Samarang* uit:

Europeanen. . . .	2,883
Javanen en Madurezen.	738,798
Arabieren en Maleijers.	2,277
Militairen.	3,512
Slaven.	582
Chinezen.	9,579
Totaal	757,631

Onder dit getal bevonden zich 24,503 vrouwen meer dan mannen. Sedert de telling van 1815, die een totaal gaf van 345,271, zou, volgens sommigen, de bevolking van *Samarang* verdubbeld zijn, doch dit is onaannemelijk, dewijl de dorpen sedert dien tijd noch verdubbeld, noch zoodanig vergroot zijn, dat zulks zoo bijzonder in het oog zou vallen; het is alzoo ontwijfelbaar, dat de telling vroeger onjuist is geweest, ofschoon men duidelijk kan opmerken dat de bevolking toeneemt (2).

Karakter.

De Javanen in de residentie *Samarang*, vooral aan de Noordkust, zijn zeer ijverig en met eene bijzondere schranderheid bedeeld; zij hebben een vlug en helder oordeel, zelfs zou men hen slim kunnen noemen; hunne vrijmoedigheid echter grenst in vergelijking van andere Javanen aan onbetamelijkheid en somtijds aan onbeschoftheid. Onder de Chinezen zijn er, die aanzienlijke schatten bezitten, en over het geheel heerscht hier onder vele klassen eene zekere welvaart, die somwijlen tot ongebondenheid aanleiding kan geven (3).

(1) Kussendrager, bl. 175 en 176.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 25.
(3) De zelfde, *Aardr. van Ned. Indie*, bl. 228.

Middelen van bestaan.

De bevolking houdt zich voornamelijk bezig met den landbouw, den kleinhandel, het spinnen van katoen en garen, het *battiken* of verwen van katoen, het bereiden van leder, het kalkbranden, het suikerzieden, het olie- en azijnmaken, het vervaardigen van potten en pannen, het goud-, zilver-, koper- en ijzersmeden, het geelgieten, het maken van *gongs* (eene soort van koperen bekkens tot muzijkinstrument), het timmeren en metselen, het *payong-* (zon- of regenschermen), schoen-, laarzen-, kleeder- en zadelmaken, het afvoeren van producten, den verkoop van bamboes, brandhout en allerlei soort van aard- en boomvruchten, en eindelijk koelie-diensten in het algemeen, welk een en ander aan de meeste hunner een onbekrompen bestaan verschaft (1).

Landbouw.

Het getal landbouwers in deze residentie werd in 1832 op nagenoeg 66,900 geschat, en de uitgestrektheid der bebouwde velden op 34,519½ jonken, ieder jonk op 2200 vierk. roeden gerekend, waarvan 32,645 jonken sawa- en 1874½ jonken tegal-velden, van welke die in de afdeeling *Salatiga* en *Kendal* voor de vruchtbaarste worden gehouden (2).

Men berekent de opbrengst op 1,600,000 pikols padie, 65,000 pikols koffij, meer dan 40,000 pikols suiker, 13,000 ponden thee, 3700 ponden cochenille en 1,200,000 tabak, voor de Europesche markt (3).

Bij uitbreiding van den landbouw zal de grond in deze residentie èn aan den Javaan èn aan het Gouvernement groote voordeelen verschaffen (4).

(1) Kussendrager, bl. 178 en 179.
(2) Het zelfde werk, bl. 179.
(3) Temminck, *Possessions Neerl.*, T. I. p. 564.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

Handel, Fabrijken en Visscherij.

Samarang is het entrepot van den handel met het binnenland. Er is een uitgebreide zeehandel en scheepvaart, waartoe 33 schepen gebezigd worden, welke er te huis behooren en 25,880 last meten (1). Onder de takken van nijverheid verdienen vooral de weverij en het koperwerk melding (2). Men treft onder de Javanen in *het Samarangsche* allerlei handwerkslieden aan, die met de Chinezen wedijveren, om iets goeds te leveren en dikwerf niet voor hen in knapheid behoeven te wijken (3). De visscherij verschaft bezigheid aan 5000 huisgezinnen, en men heeft daarvoor meer dan 1400 zoo groote als kleine *prahoes*, welke allen in de residentie gebouwd zijn (4).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Het getal buffels wordt op 118,000 geschat, dat der paarden op 7500 (5). In de wouden zijn vele tijgers en ander wild gedierte (6). Het bosch van *Weleri* strekt tot eene schuilplaats voor den koningstijger en den gekuifden zwarten slingeraap. Beide diersoorten komen in dit en de naburige bosschen veelvuldig voor; ook vindt men er in menigte de *kalong* of groote vledermuis, die 1 el, ja somtijds meer dan 1,25 ell. vlugt heeft (7). Wild en tam gevogelte treft men er in menigte aan (8). Paauwen ziet men er vaak over de wegen vliegen (9). Aan zee- en riviervisch is er geen gebrek (10).

(1) Temminck, t. a. p. p. 364 et 365.
(2) Het zelfde werk, p. 364.
(3) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 85.
(4) Temminck, t. a. p.
(5) Het zelfde werk, p. 365.
(6) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 227. — Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 279.
(7) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.* bl. 62.
(8) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(9) Junghuhn, t. a. p.
(10) Roorda van Eysinga, t. a. p.

Plantenrijk.

De bosschen leveren veel djati-hout; ook heeft men er veel rijst, *djagong*, koffij, suiker, tabak en indigo, tot de bereiding waarvan veel zorg wordt aangewend; tevens teelt men er vele Europesche groenten, als perziken, aardbeziën enz. (1). In de bosschen op het gebergte is de ruimte tusschen de boomstammen zoo digt met struiken en slingerplanten bezet, dat men naauwelijks 1,50 of op zijn hoogst 3 ell van zich af kan zien, en men bijna geen voetstap doen kan zonder zich met het hakmes eenen weg te banen. Alle stammen en takken zijn met loof- en eikenmos behangen. In de laagte groeijen vele bamboessoorten; *pinang oetan*, eene kleine ongeveer 4,50 tot 6 ell. hooge arecapalm (*areca glandiformis*); leea- en melastomensoorten, onder welke laatste eene met groote roode bloemen; eene braambes (*rubus Javanicus*); eene soort van beerenoor (*sanicula montana*); een duizendknoop (*polygonum corymbosum*); voorts trompbloemen (*bignonia*) boomvaren en kleine varenkruiden van allerlei soort, benevens honderden van slingerplanten, die als koorden de stammen en takken der boomen aan elkander vaststrengelen. Hier en daar ziet men eene wilde pisang, wier bladeren in het kreupelhout naauwelijks plaats vinden, om zich uit te breiden. Diep in de schaduw der struiken, daar waar het het vochtigste is, bloeit een balsamijn (*balsamina micrantha*), eene der meest op *Java* voorkomende planten, die men in alle wouden op het gebergte aantreft, en niet minder veelvuldig, doch hoog van de takken der boomen afhangende, ontmoet men ligtgroene bosjes van streepvaren (*asplenium, nidus avis*). Ook aan paddestoelen is er geen gebrek; onder welke sneeuwwitte kampernoeljesoorten op groene takken en twijgen van vergane boomstammen, doch meer nog polyporen en gele champignons *merlius affinis*). Onder het hooge geboomte zijn vele soorten van vijgenboomen, de *podocarpus amara*, de *cedrela*

(1) *Handl. tot de Aardrijksk.* bl. 64. — Roorda van Eysinga, t. a. p.

febrifuga, alsmede een reusachtige boom, welken de Javanen *tjarakka* noemen, doch die tot de vijgenboomen schijnt te behooren. Zijne stam is kort, ongeveer 12 ellen hoog; schijnt uit een aantal kleine stammen te bestaan die aaneen gegroeid zijn, en heeft eenen omvang van 9,50 tot 10 ellen. De takken zijn zeer groot en breiden zich, in eene horizontale, hoewel bochtige rigting, heinde en ver om zich uit, terwijl zij zich even als polypenärmen, dreigend door het loofgewelf van het andere geboomte heenslingeren (1). Hier en daar ontwaart men op de grashellingen lage boschjes van gepluimde rietplanten, van eene soort van maluwe (*urena lobata*), van zoete klaver (*hedysarum*), en van eene plant (*mussaenda glabra*), welker melkwitte kelken overal uit de boschjes uitsteken, waarbij zich nog het fraai *desmodium lilacinum*, met zijne paarsche bloemtrossen en witgraauwe bladeren voegt. Tusschen het alang-alang verborgen, bloeit hier en daar de naar het smeerkruid gelijkende *aeginetia indica*, uit welks wortel 2 of 3 roodkleurige stengels opschieten, welke ieder in eene groote lichtpurperkleurige bloem eindigen (2).

Bosschen.

Bosschen worden door de geheele residentie in menigte en vooral in de districten *Grobogan* en *Demak*, van eene wijde uitgestrektheid, aangetroffen. Zij leveren overvloed van hout tot allerlei doeleinden op. Die van *Singen-Kidool*, van *Mangar*, van *Poerwodadi*, van *Worosari* en van *Grobogan* worden voor de belangrijkste gehouden (3).

Het meergemelde bosch *Weleri*, aan de grenzen van *Pekalongan*, heeft zeven uren gaans in de lengte (4), bestaat

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 281 u. 282.
(2) Het zelfde werk, t. a. p. S. 280 u 281.
(3) Kussendrager, bl. 184.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.

meest uit djati-boomen, en bevat in zijn midden hier en daar vruchtbare vlakten met rijstgewas bezet (1).

Delfstoffenrijk.

In het district *Demak* wordt kwikzilver in eene geringe hoeveelheid gevonden (2).

Bronnen.

Ten O. van den berg *Oengaran*, in de *Kali Oeli*, 280 voet hoog, en ten Z. van den zelfden berg bij den top *Soemo-Wono*, op 940 ell. zijn zwavelbronnen (3).

Ten Z. Z. O. van den *Oengaran*, op eenen halven paal van de dessa's *Banjoe-Koening* en *Taroean*, in een aangenaam boschje, met hooge wilde katoenboomen (*randoe alas*) en koffijboomen beplant, en met lanen doorsneden, wier zijden met rozenboompjes en andere welriekende bloemen en kruiden versierd zijn, ligt, op eene hoogte van 620 ell., de bron *Telogo-Kali-Pawon*. Het water, hetwelk uit deze bron met veel kracht wordt opgeworpen, vereenigt zich in eene kom, schilderachtig tusschen de boomen gelegen, die de zonnestralen afkeeren en een schaduwrijk bad aanbieden; stort zich vervolgens door kleine spruitjes naar de laagte; komt mede over de tagalvelden in de Banjoekoeningsche rivier; deelt eene goudgele kleur aan de aarde en andere daarmede in aanraking komende voorwerpen mede, en heeft eenen zuren en zwavelachtigen smaak (4). Aan dit water schrijven de Javanen eene bijzondere kracht toe; zij gebruiken het tot versterking, en gelooven, dat, wanneer zij

---

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 96.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. — *Handl. tot de Aardrijksk.* t. a. p.
(3) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 376.
(4) *Verhand. van het Bataviasch Genaotschap*, D. X. bl. 123.

rijst eten, die er in gekookt is, alle ziekten van hen wijken, vooral wordt het tegen huidziekten gebruikt (1).

In het district *Mangar* is eene vuurbron, en in *Poerwodadi*, op ongeveer 5 palen van *Worosari*, zijn modderwellen, die eene hitte van 100° F. hebben en de modder 10 ell. omhoog werpen (2). Reeds eene paal afstands, voordat men op de plaats komt, verbeeldt men zich in het verschiet, tusschen eenig geboomte, de branding der zee te zien, die zich zoo natuurlijk voordoet, dat, indien men niet bewust was, zich op ongeveer 50 palen van het zeestrand verwijderd te bevinden, men stellig zou meenen, dit natuurverschijnsel te ontwaren; meer naderende, begint die schuiming zich te verliezen, en men ziet in het verschiet bergen rijzen en dalen, met een gepof, dat verbazing wekt, terwijl de gewaande branding in dampen verandert. Onder de pendoppo, die nevens de *Loerah-Doekoe* en de uitgewerkte wel geplaatst is (doch welke laatste nog zulk eene uitwerpende kracht bezit, dat een lange bamboes, welke men in een gat, dat vol water is, met alle magt benedenwaarts drukt, met geweld daaruit geworpen wordt, zoodra men hem loslaat), ontwaart men de groote kalkachtige vlakte, terwijl men in het verschiet ten Zuidoosten de dessa *Koewoe*, en ten Zuiden de dessa *Grabangan* ontdekt, en voorts rondom deze meerdere dessa's en geboomte. Op de vlakte zelve ziet men niet slechts geen enkelen boom, maar zelfs geen grasscheutje. Deze groote modderwellen, waaruit men zout maakt en waarvan de plaats haren naam ontleent, worden door de Javanen genoemd *Djoko-Peké*, *Loro-Dina* en *Djoko-Toea*, en liggen op kleine afstanden van elkander, terwijl men regts en links daarvan, op zekere afstanden, langwerpig van bamboes gemaakte stellingen vindt, waarop gespletene bamboezen naast elkander gelegd zijn, en waaronder bakken gevonden worden, die het water bij straaltjes uit de honderde kleine waterleidingjes ontvangen, welke op de groote oppervlakte overal gemaakt zijn en waarin zich de dampen, nedervallende

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 231.

(2) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 27.

als stofregen, verzamelen, en op deze wijze het water naar de bakken voeren, die in eenen lageren grond geplaatst zijn. Het water alsnu daarin ontvangen zijnde, wordt daarin bewaard, en men vult de gespletene bamboezen daarmede, daarop aan de sterke zonnestralen blootgesteld zijnde, cristalliseert zich het water, en brengt alzoo het zout voort. De modderwellen, die eene groote opening in de oppervlakte zelve maken, zijn in eene altoosdurende beweging. De modderwel stil zijnde, kan men den omtrek der opening slechts daaraan van den anderen grond onderscheiden, dat men daarop geene witte plekken vindt, die zich op de geheele uitgebreide vlakte voordoen, en waar men bij voorkeur op gaan moet. Wanneer de tijd van hare rijzing gekomen is, bespeurt men in de wel een koken of borrelen, en alsdan rijst de modder, in de gedaante van een suikerbrood, tot eene hoogte van 18 of 20 ellen, als wanneer de massa een oogenblik schijnt stil te staan; doch op eens ploft de zelfde massa met eenen zwaren slag naar beneden, en de lucht is alsdan met dampen vervuld, die uit hare nederploffing voortkòmen. Terstond na de ontploffing von de *Loro·Dino* rijst de *Djoko-Peké*, vervolgens de *Djoko-Toea*, en zoo wisselt de wonderbare modderwel gestadig af, om ons dat zonderling natuurverschijnsel in zijne grootste verhevenheid te doen bewonderen. Wanneer men op de oppervlakte gaat, en met den stok een gaatje in den grond steekt, hetwelk op de zwartachtige gemakkelijk, doch op de wit uitgeslagene plaatsen meer moeijelijk is, spuit de modder terstond op; zelfs ontwaart men dit verschijnsel op onderscheidene plaatsen, zonder een gat met een stok te maken. Eene andere merkwaardigheid dezer vlakte is, dat de grond, wanneer men er over heengaat, steeds onder de voeten buigt, en men, lang stilstaande, er zou doorzakken. Hieruit zou men kunnen besluiten, dat deze vlakte eene geheele modderpoel moet zijn, waarvan de oppervlakte allengs door de hitte der zon met eene korst is overdekt geworden, die thans genoeg zamenhangend en vast is geworden, om ze te kunnen betreden (1).

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 47—50.

In het landschap *Kendal* te *Selokaton*, 139 ell. hoog, is mede eene bron, met eene temperatuur van 76° tot 115° F. Men heeft aldaar eene badinrigting van Gouvernementswege (1).

De grond.

De bodem is in de residentie *Samarang* doorgaans zeer vruchtbaar, doch niet overal in de zelfde mate, er zijn zelfs onderscheidene onvruchtbare gronden, terwijl er nog vele onbebouwd liggen; aan de stranden is de grond vlak, moerassig en voor den rijstbouw geschikt (2).

Bergen.

De eenige voorname bergen, welke kunnen geacht worden tot deze residentie te behooren, zijn de *Oengaran* en de *Merbaboe* (3).

De Oengaran.

De *Oengaran* of *Oenarang*, in het district van den zelfden naam, aan de grenzen van de residentie *Kadoe* (4), op 7° 8′ Z. B. en 128° 5′ 30″ O. L. (5) gelegen, is van eenen vulkanischen aard, en vooral aan de noordelijke zijde bij uitstek vruchtbaar. De krater ligt ongeveer ¼ paal links van den *Gedong-Batoe*, en niet dan met zeer veel moeite kan men daarin over puntige lavasteenen afdalen, om de daaruit ontspringende bron van laauw zwavelwater te bereiken, waarvan de reuk zeer sterk is, zoodat velen er zich slechts een oogenblik bij kunnen ophouden. Deze berg heeft omstreeks veertig jaren geleden gebrand, doch nimmer zware verwoestingen

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 376.

(2) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 226.

(3) Kussendrager, bl. 183 en 184

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 227. — *Handl. tot de Aardr.* bl. 61.

(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 42.

aangerigt, ten bewijze waarvan strekken kan, dat men het geboomte rondom den krater tegenwoordig zeer welig vindt groeijen (1).

Wanneer men dezen berg van het dorp *Oengaran* beklimt, heeft men onmiddelijk achter dit dorp de *Kali-Karang* (d.i. steenbeek), die het smalle, van het Z. O. naar het N. W. zacht afhellende dal bespoelt, dat het dorp van den later steil oploopenden voet des bergs scheidt, en geheel met rijstvelden bedekt is. Heeft men dit dal achter zich, dan klimt men, over zacht glooijende heuvelen, door koffijtuinen, tot het dorp *Larrap* op, hetwelk zeer fraai op eene hoogte ten N. O. van den bergtop *Soero-Lojo* gelegen is, en tot waartoe men met paarden komen kan. Van daar af echter worden de paden smaller, steiler en slechts voor voetgangers begaanbaar. Zij loopen op de eenigzins ronde bergruggen aan, die nu eens met biesachtig gras (*alang-alang*) begroeid, dan weder meer aan eene weide gelijk, met lang gras bedekt zijn, waar tusschen eene kleine *commelium* welig wast. In de diepe en steil afloopende kloven, welke de bergruggen van elkander scheiden, ontwaart men boomvaren, doch op de ruggen zelve doen zich tot aan *Tirkilo*, het hoogstgelegene dorp aan deze zijde van den berg, goed bewaterde rijstvelden voor, die hier en daar tegen zoo steile hellingen aanleunen, dat een hooger liggend terras zich niet zelden 3 ell. hoog loodregt boven een ander verheft. Van *Tirkilo*, dat ongeveer 350 ell. boven de oppervlakte der zee ligt, klimt men langs den naar boven steeds smaller wordenden rug, boven welks welig grastapijt zich nu en dan de reeds genoemde struiken verheffen (2).

Op eene hoogte van ongeveer 1000 ell. beginnen de groene den berg bedekkende bosschen, die evenwel nog vaak door *alang-alang-* en *klaga*-velden worden afgewisseld. Men heeft er een allerheerlijkst gezigt over het laag, heuvelachtig land, dat een hoogstvruchtbaar aanzien heeft, en tot aan den oever der zee, welks waterspiegel evenwel naauwelijks door den

(1) Kussendrager, bl. 183. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 172.

(2) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 279—281.

nevel van den dampkring kan ontwaar worden, uit groene rijstvelden, kleine watervlakten en donkere, schaduwrijke boschjes bestaat. Zoodra men onder het welig loofgewelf der bosschen gekomen is, wier donkere schaduw door den nevel van de daar doortrekkende wolken nog meer verduisterd wordt, houdt echter alle uitzigt op, zelfs kan men alsdan doorgaans niet meer dan 1,50 of 3 ell. ver zien, zoo dik en digt ineengestrengeld is het weefsel van kruiden, struiken en slingerplanten, hetwelk de ruimte tusschen de boomstammen inneemt. Men kan geen schrede voorwaarts doen, zonder zich eerst met het kapmes eenen weg te banen, terwijl dit voortgaan nu nog moeijelijker gemaakt wordt, zoo door de omgevallen vermolmde boomstammen, welke overal den weg versperren, als door de groote vochtigheid tusschen de struiken, en door de losheid van den grond, bestaande uit een donkerbruin slijk, waar men tot over de enkels inzakt, terwijl men bovendien nog door een talloos heer van bloedzuigers gekweld wordt, die zich onophoudelijk aan de voeten en andere ligchaamsdeelen vasthechten. Deze wildernis duurt zoo voort, tot men op den hoogsten noordoostelijken bergtop *Soero-lojo* komt, welke op eene breedte van ongeveer 30′ zich in de lengte van het Z. O. naar het N. W. uitstrekt, naar alle zijden zacht afloopt (1), en 1570 ell. boven de oppervlakte der zee gelegen is (2).

Ten Z. W. van dezen top is een tweede tamelijk spits oploopende, die ten minste 200 ell. hooger dan de *Soero-lojo* schijnt, en door de Javanen *Somo-wono* genaamd wordt. Deze staat met den *Soero-lojo* in verbinding door eenen minder hoogen bergrug, die eene kleine bogt beschrijft en zich omtrent in het midden tot eenen derden, doch veel lageren top verheft. Nergens ontdekt men hier rotswanden of kale plaatsen. Alle toppen schijnen afgerond en zacht afloopende, en zoowel de bergkruinen als het uitgestrekte dal tusschen den *Soero-lojo* en den *Somo-wono* is met ondoordringbaar

(1) Junghuhn, S. 281—283.

(2) *Almanak voor Ned. O. Indië*, bl. 24.

woud bedekt. Een vierde bergtop, de *Samangli*, die echter veel lager is, ligt bijna W. Z. W. van *Oengaran* (1).

Het *Djamboes-gebergte* bij de watergrenzen, en de *Limbangan*, in het district van dien naam, zijn eigenlijk niets anders dan een gedeelte van die lange reeks van bergen, welke allen tot den *Oengaran* behooren en bijna zoo vele benamingen dragen, als er dessa's op of in hunne nabijheid gelegen zijn (2).

Het *Oengaransche gebergte*, hetwelk over het algemeen zeer vruchtbaar is, heeft zware bosschen, en is tot op zijnen top met boomen begroeid. Men vindt daar onderscheidene soorten zeer welig en groot opgegroeid, doch welke in de benedenlanden in het geheel niet of mager en klein voorkomen, als onder anderen, *kajoe-ketoembara*, *soeren*, *tjemoro*, *rotan djawa*, *manisdjangan* enz. (3).

De Merbaboe.

Van de *Merbaboe* of *Marbaboe*, in het district *Salatiga*, ligt slechts de eene helft of de oostzijde in het gebied van *Samarang* (4), zoodat deze berg, die vermoedelijk zijn naam ontleent van *marba* (zich bewegen) en *aboe* (asch), de grensscheiding van *Samarang* tegen *Soerakarta* en *Kadoe* vormt (5),

Aan den eenendertigsten paal van *Samarang*, even buiten het dorp *Salatiga*, geleidt een goede rijdbare weg over onderscheidene hoogten, tot op eenen bergrug, welke den berg *Merbaboe* van dien van *Telomojo* afscheidt, doch in het algemeen onder den eersten naam bekend is. De bevolking is aan dezen kant van het gebergte, namelijk de oostelijke zijde, niet zeer talrijk; men vindt echter tot op eene aanmerkelijke

(1) Junghuhn, S. 281.
(2) Kussendrager, bl. 184.
(3) *Verhandelingen van het Bataviasch Genootschap*, D. X. bl. 128.
(4) Kussendrager, bl. 183.
(5) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 109.

hoogte gehuchten. Men ontmoet op dien weg, welke tot op bovengemelde hoogte ongeveer 10 palen lang is, slechts eenen ouden koffijtuin en eenen groentetuin van den Adsistent-Resident. Van hier het oog op de benedenlanden wendende, geniet men een zeer fraai gezigt op de vlakte van *Salatiga*, de *Rawa*, het schoone land van *Getas*, met zijne uitgebreide djatibosschen en het land van *Demak;* de blik blijft zich eindelijk vestigen op het vruchtbaar gebergte van *Oengaran*. Den bergrug overtrekkende, is men spoedig in de dessa *Koppen*, 1256 ell. boven de oppervlakte der zee. De top van den *Merbaboe* ligt bijna ten Z. van het dorpje, en dien van daar beschouwende, zou men zich er zeer nabij gelooven, hetgeen evenwel het geval niet is. Wanneer men *Koppen* verlaten heeft, geleidt een smal voetpad tot digt bij zeker gehuchtje. Dit doortrekkende, bemerkt men terstond eene woeste landstreek, waarin zeer gevaarlijke valleijen zijn, en waar men de paarden moet achterlaten. Na ruim ½ uur nederwaarts te zijn gegaan, komt men voor eenen hoogen bergrug, welks hoogte men langs een zeer smal pad, geheel schuins aangelegd, met veel moeite bereikt, terwijl men links van zich eene onafmeetbare diepte ziet, welke echter nog schrikwekkender voorkomt, als men, boven op den bergrug komende, als het ware den hoek omtrekt en aan de andere zijde overgaat. Daar gekomen, ziet men niets dan sterk nederdalende bergruggen met de fraaiste valleijen en eenige vlakten. Tot bij de laatste dessa *Tekelang* vervolgt men de reis met moeite; doch het ergste heeft men nog te wachten, daar een steile bergrug zich opdoet, welke voortloopt tot aan een bosch, hetwelk men regt voor zich heeft. Daar komende heeft men een uitmuntend fraai gezigt. Ten W. ligt de vlakte van *Kadoe*, welke evenwel niet zelden onzigtbaar is, daar de wolken die meestal geheel bedekken, doch men ziet alsdan als over een golvend sneeuwveld heen, waarop de stralen der zon de fraaiste uitwerking doen. De *Soembang*, de *Tagal* en de *Soendoro* verheffen in het verschiet hunne toppen statig boven de wolken, terwijl de uit vele lange bergruggen te zamengestelde *Prahoe*

of *Prauw* zich mede vertoont, en de *Djogo-Peke*, de *Telomojo* en de *Oengaran*, door de nabijheid, zich minder hoog en grootsch voordoen. De vlakte van *Salatiga* heeft men voor zich, en de minder hooge bergen, waaronder de *Goenong-Pajong*, twee palen van *Salatiga* gelegen, waarop een groote boom, de vorm van eenen *pajong* (zonnescherm) hebbende, staat, doen zich als heuvelen voor; onderscheidene andere hooge bergen ziet men in het Z. en Z. O., zoo als de *Morea* bij *Djapara* en de *Lawa* in het gebied van *Soerakarta*. Wanneer men van daar den weg vervolgt, trekt men een bosch door van heesters, die de grootte van middelmatige boomen hebben, waaronder echter hier en daar ook een *areen*-boom te vinden is; na nevens eenen diepen afgrond te zijn gegaan, komt men eindelijk buiten het bosch tegen den top, welken men aan het oostelijke gedeelte omtrekt, totdat men bij twee steenen komt, van waar de top, die niet zeer hoog is, doch met de uiterste moeite beklommen wordt, zich als geheel kaal en zeer steil voordoet. Op den noordelijken top, die door eenen krater van den zuidelijken is afgescheiden, ontdekt men de uitgebrande groote kom met steile wanden van lavarotsen. In de vlakte van den krater vindt men eene kleine holte, waarin zwavelwater gevonden wordt, dat de Javanen als zeer versterkend beschouwen. De berg is hier zeer kaal en slechts met kort gras bedekt (1). Op den zuidelijken, nog hooger uitstekenden top komt men, als men den *Merbaboe* aan de zuidzuidoostzijde beklimmende, het landhuis *Selo* of *Sello* op den verbindingsweg van den *Merbaboe* en den *Merapi*, ter hoogte van 1585 ell. gelegen (2), verlaat. Eene kleine waterleiding met kristalhelder water volgende, bereikt men alsdan weldra het 1570 ell. hooger dan *Djocjokarta* gelegen dorp *Oud-Selo*, het hoogste aan die zijde van den berg, waar men eene temperatuur van 70° F. (17 R.) heeft. Van hier volgt men altijd den loop der reeds gemelde kleine waterleiding, welke als een smal kanaal door de opgeworpene roodachtige plantenaarde heenloopt,

(1) *Verhand. van het Bat. Genoots.* D. X. bl. 113—120.
(2) *Almanak van N. Indië voor* 1844, bl. 24.

waarvan eene dikke laag deze geheele zijde van den *Merbaboe* bedekt; nergens ontwaart men losse steenen of ontbloote rotsen, doch van bosschen is er mede geen spoor; alle de vlakke bergruggen en hunne hellingen zijn met onderscheidene grassoorten bedekt, onder welke zich viooltjes *(viola)*, weegbree *(plantago)*, leeuwenbek *(linaria)*, ranonkels *(ranunculus)* en andere gewassen verspreiden; men staat versteld hier digt onder de evennachtslijn zoo velerlei Europesche plantensoorten te ontmoeten. Vooral zijn de vochtige randen der waterleiding welig met geelbloemige ranonkelsoorten omzoomd; doch er is hier noch struik, noch boom te vinden, alleen de lage struik der *melastoma malabatricum* en eene lipbloem (*labiata*) met dikke aren, benevens een varenkruid verheffen zich hier en daar boven de andere planten. Over zulke bloemrijke grasvelden heen neemt men zijnen weg, nu eens op den zacht glooijenden rug regt toe naar boven wandelende, dan weder langs de tamelijk steile afhellingen afstijgende, om door de dalen te komen, welke door de in de diepte scherp te zamenloopende afhellingen gevormd worden. Op den bodem dezer dalen bruischen, wanneer het geregend heeft, snelvlietende beken; doch er zijn ook daar, even min als op de hen omgevende bergruggen, steenen te vinden. Na nog eenigen tijd de waterleiding te zijn gevolgd, komt men, op eene hoogte van 1718 ell., aan eene bron, welke uit den voet van eene steile afhelling voortkomt, die met *melastoma malabatricum*, met eene witbloemige lipbloem en braambeziën bedekt is, over wier digt ineengegroeid struikgewas hier en daar eene boomvaren haar spigtig loof verheft. In de schaduw dezer struiken bloeijen weegbree en geurige balsaminen, terwijl zich boven op het hoogste gedeelte der naar eenen muur gelijkende afhelling de regtstammige Javaansche *sendoro*-boompjes (*gnaphalium javanicum*) verspreiden. De meer begroeide toestand van deze helling doet hem reeds op eenen belangrijken afstand bij de kale grasvelden, die hem omgeven, afsteken, en wordt veroorzaakt door het vocht, dat zich over de helling verspreidt en zich eerst aan den voet in

de gemelde bron vereenigt. Hier nemen twee kleine beken haren oorsprong, die het water onmiddelijk uit de bron ontvangen en naar de lager liggende oorden afvoeren; de eene, wier loop men bij het beklimmen van den berg volgt naar het dorp *Selo;* de andere naar de meer oostelijk in de dalen liggende dorpen (1).

Op eene hoogte van ruim 2350 ell. komt men op eenen bergrug, waarop men een verrukkelijk uitzigt geniet. De *sendoro*-boompjes, wier stammetjes elkander meer en meer naderen, beginnen hier werkelijk kleine boschjes te vormen. Met welgevallen rust de blik op de bergruggen, hellingen en uitstekken, welke hoogerop en ter wederzijde met deze boompjes bedekt zijn. Hunne gekrulde bladeren en heldere witachtig groene kleur geeft hun een bij uitstek fraai, zeer eigenaardig aanzien, en maakt dat men ze reeds op verren afstand ontwaren kan. Zij worden door grasvelden en *kamalandingang*- (*accacia*-) boschjes afgewisseld, wier donkerder groen sterk bij hunne bleeker kleur afsteekt. Zoo ontstaat door *kamalindangang*-, *sendoro*- en nog andere boompjes en struiken een fraai afwisselend groen, dat de eenzame afhellingen bedekt en haar eene onuitsprekelijke bekoorlijkheid bijzet. Wendt men zijne oogen achterwaarts naar het Zuiden, dan heeft men een gezigt, dat even zoo trotsch en stout, als het vorige bekoorlijk is. Men ziet over een drijvend wolkenmeer heen en ontwaart tegenover zich de hoogere streken van den *Merapi,* die zich in den helderen zonnegloed voordoen (2).

Deze plaats verlatende, komt men spoedig, op eene hoogte van 2443 ell., op eene kleine vooruitspringende bergvlakte, waar van de takken der *kamalandingang*- en *sendoro*-boompjes, lang eikenmos afhangt, terwijl alle ruimte tusschen de stammen van het weligste kreupelhout door leeuwenklaauw (*alchemilia*) en eene 6 palm hooge weegbree wordt ingenomen. Hooger willende opklimmen, moet men zich eenen

---

(1) JUNGHUHN, S. 143—145.
(2) Het zelfde werk, S. 147.

weg banen door een welige boschaadje van *sendoro*-boompjes, hetwelk de tamelijk steile helling geheel en al bedekt, terwijl de hier en daar verspreid staande *kamalandingang*, eene soort van sintjanskruid (*hypericum*) met goudgele bloemkelken, en de *thibaudia varingiaefolia*, met purperroode bloemen (allen 3 tot 5 ell. hooge boompjes met houtachtigen stam) allerbekoorlijkst bij de bleeke witachtige *sendoro*-boompjes afsteken. Als men het kreupelbosch verlaat, heeft men eensklaps eene tamelijk uitgestrekte bergvlakte voor zich, welke 2636 ell. boven de oppervlakte der zee gelegen is en eene redelijk effene oppervlakte heeft. Zij is, behalve met de gewone grassoorten, tusschen welke men veel weegbree, viooltjes waterruit (*thalictrum*) en leeuwenklaauw aantreft, op den achtergrond met eene bijzondere soort van gras met stijve bladeren (*festuca nubila*), dat in boschjes bijeengroeit, bedekt, doch men vindt er slechts enkele der hierboven genoemde boompjes verspreid staan. Men bestijgt den bergtop langs eenen bergrug, waardoor de bergvlakte met den kruin zamenhangt, en die een der grootste schijnt der talrijke kleine kammen, welke van den bergrand afloopen. In boschjes groeijend, doch fijner gras, dan dat op de bergvlakte wast, bedekt hem nog over eene zekere uitgestrektheid en bemoeijelijkt het klimmen; het is somtijds zoo glad en droog, dat men zich met de handen vasthouden moet, om niet af te glijden. Hoe hooger men komt, hoe minder *kamalandingang*- en *sendoro*-boompjes men aantreft, terwijl men daarentegen de *thibaudia varengiaefolio* aan deze hooge helling overal verstrooid vindt. De bergrug wordt hier altijd steiler, tot men zich eindelijk op eene kleine cirkelronde bergvlakte bevindt, wier doorsnede naauwelijks 8 ell. bedraagt. De top van den berg is een scherpe, op onderscheidene plaatsen naauwelijks 6 ell. breede rand van eenen smallen bergrug, die weder even zoo steil, ja nog steiler afloopt dan in het Zuiden, en zich van het W. Z. W. naar het O. N. O. uitstrekt, doch eene kleine bogt maakt, wier holle zijde naar het N. gekeerd is; de rand loopt op eenige plaatsen tot kruinen of toppen op, die ongeveer 80 ell.

boven de lagere plaatsen uitsteken. De grond is, even als de hoogere bergwand, overal met zeer klein puimsteenachtig gruis bedekt, hoewel vrij digt met biesachtig gras bezet (1). Deze top is ongeveer 3140 ell. hoog, zijnde JUNGHUHN's hoogtemeting 3115, en die van MELVILL 3145 ell. (2), en ligt op 7° 25′ Z. B. en 128° 8′ 30″ O. L. (3).

Wegen.

De groote postweg loopt in deze residentie langs het strand van de westelijke grensscheiding *Weleri* tot *Kendal*, in eene noordelijke rigting, en van daar genoegzaam zuidoostelijk tot *Samarang* (4). Te *Samarang* verdeelt zich de groote weg in tweeën. Zijne verlenging leidt naar de *Tangoelangien*, en voorts naar het oostelijke gedeelte van het eiland; terwijl de andere tak zuidwaarts naar de residentiën *Kadoe*, *Djocjokarta* en *Soerakarta* gerigt is. Wanneer men dezen laatsten weg bereist, heeft men ook gelegenheid om een der fraaiste gedeelten van *Java* te bezoeken, hetwelk men klassiek zou kunnen noemen, uithoofde van de merkwaardige sporen, welke men er nog van aloude tijden aantreft, toen de Mohhammedaansche godsdienst nog de leer van BRAHMA niet verdrongen had (5). Allengskens begint deze weg te rijzen, en naauwelijks is men te *Djatingale*, op 5 palen afstands, of men kan, zich omkeerende, noordwaarts het geheele vlakke land der kust, de zee en de stad, die gedeeltelijk verscholen ligt, als een verheven panaroma overzien. Eenmaal stond hier eene sterkte. Op drie palen verder lag weleer het fort *Serondol;*

---

(1) JUNGHUHN, S. 148—150.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 109. *Almanak van N. Indië voor* 1844, bl 24.

(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 330.

(4) KUSSENDRAGER, bl. 184.

(5) HOGENDORP, *Ned. Bezitt. in O. Indië*, bl. 448.

alles is geslecht; eene kleine terp toont de plaats nog aan, alwaar eenige stukken geschut, met aarde bedekt, liggen. Het geheele oord is heuvelachtig, ofschoon meer en meer stijgende. Nog vijf palen verder ligt *Oengaran*. Langs dezen weg zijn wel poststations, maar geene posterijen (1). Naar *Soerakarta* en *Djocjokarta* willende reizen, voorziet men zich zelven van paarden tot aan *Bawing*, door middel van den herbergier te *Samarang*, en voor het overige van den weg, tracht men die van *Soerakarta* of *Djocjokarta* te bekomen (2). Te *Djatingale* moeten de rijtuigen met buffels, voor de paarden, tegen de steilte worden opgetrokken (3).

Negen palen boven *Oengaran* komt men aan de station *Bawing* of *Bawi*, ook wel *Tangan-Tiga* of Drie Armen genoemd, waar de weg op nieuw verdeeld wordt (4). Die, welke naar de residentie *Kudoe* geleidt, is hier afgescheiden van dien, welke regtstreeks naar de binnenlandsche provinciën, door *Salatiga*, *Ampel* en *Boejoelali*, naar *Soerakarta*, en van hier, door het fort *Klatten*, naar *Djocjokarta* loopt. (5) Te *Bawing* begint de heuvelachtigheid van den grond. Bij den post *Djamboe*, de grens van *Samarang*, is de weg 491 ell. boven de oppervlakte der zee; links van *Bawing* afgaande opent het terrein zich en levert een heerlijk gezigt op den *Merbaboe*. Alle de omliggende oorden, heuvelen en dalen zijn met koffij beplant. Eenige palen verder loopt de weg eenen heuvel af naar de brug over de *Tendoegan*. Vervolgens gaat de weg allengs opwaarts langs de breede vallei van *Ambarawa* tot *Salatiga*. Uit *Salatiga* loopt een binnenweg naar *Magellang*, die bij *Koppeng* 1429 ell. hoog is (6).

De groote landweg in het district *Grobogan* loopt oostwaarts naar *Padongan* en noordwaarts naar *Pati* (7).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 39.
(2) Het zelfde werk, B. III. D. I. bl. 189.
(3) Het zelfde werk, B. III. D. III. bl. 39,
(4) Het zelfde werk, t. a. p. bl. 39 en 42,
(5) Hogendorp, t. a. p. bl. 449.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 42.
(7) Het zelfde werk, bl. 26.

Tusschen den 21 en 22 paal van den grooten postweg, in de afdeeling *Kendal*, springt een zijweg uit, welke in eene zuidelijke rigting op de oude afdeeling *Perboean* aanvoert, terwijl in het zelfde regentschap nog een andere rijweg noordwaarts langs de *Bodri* naar de dessa *Karwolang* leidt. Voorts heeft men nog eenen rijweg beoosten de negorij *Kendal*, loopende noordwaarts naar *Soendeng*, en van daar langs het strand in eene westelijke, daarna zuidelijke rigting naar de genoemde hoofdnegorij terug; eenen weg loopende westwaarts van het Gouvernementshuis *Bodjong*, nabij *Samarang*, door het landgoed van wijlen den Heer JOHANNES, en van daar noordwaarts door het voormalige land van den Heer MULLER, waarna hij zich, even boven den vierden paal, bewesten de hoofdplaats, met den grooten postweg vereenigt, en eindelijk eenen weg van het Gouvernementshuis in eene zuidelijke rigting naar *Petehrongan*, welke beneden den derden paal, ten Zuiden van *Samarang*, op den postweg uitkomt (1).

In het regentschap *Demak* heeft men, behalve de groote postweg, drie zandwegen van de hoofdnegorij *Demang* (2), als: een in eene zuidoostelijke rigting naar de districten *Poerwodadi*, *Grobogan* en *Worosari* (3), een om de Oost naar *Koedoes*, en een om de Zuid naar *Samarang* (4), terwijl het regentschap *Samarang* nog verschillende naar het Zuiden loopende binnenwegen heeft (5).

De nieuwe militaire wegen loopen van *Weleri* naar het zuidelijk gedeelte van *Kedoe*, van *Demak* over *Poerwodadi* naar *Bloro* (in het *Rembangsche*), van daar naar *Madion*, en van *Salatiga* over *Kopping* naar *Magelang*. Zij zijn alle voor lastdieren zoowel als voor geschut te gebruiken (6).

(1) KUSSENDRAGER, bl. 184 en 185.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(3) KUSSENDRAGER, bl. 185.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(5) KUSSENDRAGER, t. a. p.
(6) Het zelfde werk, t. a. p.

Bovendien zijn in de laatste jaren eene menigte binnenwegen door de geheele residentie aangelegd, waardoor het onbelemmerd verkeer tusschen de belangrijkste punten veel heeft gewonnen en de kleine binnenlandsche handel gemakkelijker kan gedreven worden (1).

Kapen.

De eenige kaap van eenig aanbelang in de residentie *Samarang* is de *Oedjong-Kendal*, een ronde hoek, aan de uitwatering der *Bodri*, met een uitgestrekt rif in zee en een kliprif op eene mijl afstands noordwaarts. Deze hoek vormt de westelijke grens van de *Bogt van Samarang* (2).

Rivieren.

De residentie *Samarang* wordt door de volgende rivieren bespoeld: de reeds hiervoor (bl. 312) vermelde *Kali Koeto*, de *Boegelwaroe*, de *Bodri*, de *Kendal*, de *Kali Woengi*, de *Samarang*, de *Torbaja*, de *Kelerran*, de *Boelossar*, de *Demak* en de *Tedoenan*.

De Boegelwaroe.

De *Boegelwaroe* of *Boegolwari* ontspringt in het *Prahoe-Gebergte* en stroomt in de rigting van het Zuiden naar het Westen door de Vorstenlanden *Batang* en het district *Troeko* naar de *Indische Zee* (3). Zij is 14 palen lang (4).

---

(1) Kussendrager, bl. 183 en 186. — Teenstra, *Ned. Overz. Bez.*, bl. 174.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 386 en 387.
(3) Kussendrager, bl. 179. — Teenstra, t. a. p. bl. 172.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 367.

De Bodri.

De *Bodri* neemt haren oorsprong in het zelfde gebergte en loopt in de rigting van het Zuiden naar het Westen, Noordoost en Noordwest door de districten *Limbangan*, *Troeko*, *Perboean* en voorts door *Kendal* naar de *Zee van Java* (1), in welke zij zich met drie monden uitstort. Zij heeft geene zeer hooge oevers, is 25 palen lang (2) en bevaarbaar tot aan de dessa *Prongkol*, in het district *Troeko*, alhoewel slechts voor kleine vaartuigen (3). Bij den grooten weg is de brug over deze rivier ongeveer 47 ell. lang en 12 ell. hoog. Op twee mijlen voor de monding ligt een kliprif in zee (4).

In den nacht tusschen 24 en 25 Februarij 1850 was de *Bodri* buiten hare oevers getreden, en had eene aanzienlijke uitgestrektheid suikerriet- en rijstvelden onder water gezet, terwijl het water op den grooten weg tot eene hoogte stond, welke alle gemeenschap door andere middelen dan door vaartuigen ondoenlijk maakte (5).

De Kendal.

De *Kendal* is haar bestaan verschuldigd aan de *Kali-Woengo*, waarvan zij zich benoorden de dessa *Grogol* in het district *Perboean* afscheidt, loopende in de rigting van het Oosten naar het Noorden door de districten *Perboean* en *Kendal* (6). Zij is 6 palen lang en nabij de zee 15 ell. breed (7).

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 179 en 180. — TEENSTRA, *Ned. Overz. Bez.*, bl. 172.

(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

(3) KUSSENDRAGER, t. a. p.

(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

(5) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 23 Mei 1850.

(6) KUSSENDRAGER, bl. 180. — TEENSTRA, t. a. p.

(7) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

De Kali-Woengo.

De *Kali-Woengo* ontspruit uit het westelijk gebergte van *Oengaran*, loopt van het Oosten naar het Westen door de districten *Limbangan*, *Tjankeran* en *Kali-Woengo*, en is tot aan de dessa *Welang* in dit laatstgenoemde district bevaarbaar (1). Digt bij de zee verdeelt zij zich in twee takken. De oevers zijn zeer laag. De breedte nabij de zee is 15 ell.; de lengte 28 palen (2).

In den nacht van den 16 op den 17 Julij 1848 is, ten gevolge van aanhoudenden regen, de rivier buiten hare oevers getreden (3).

De Samarang.

De *Samarang* heeft hare bronnen in het gebergte van *Oengaran* en *Kroenroengan* (4), van welke zij met eene diepe kloof afloopt (5), en stroomt van het Zuiden naar het Noorden, door de districten *Oengaran*, *Serondol* en *Samarang*. De rivier is ongeveer drie palen landwaarts in bevaarbaar (6), heeft een onaanzienlijk bed en modderig water. Bezuiden de dessa *Oengaran* doorsnijdt een andere tak van het Noorden komende den grooten weg, loopt westwaarts, vereenigt zich met de *Samarang*, welke nu regtaan noordwaarts vliet, langs de westelijke zijde van den grooten weg. Binnen *Samarang* is zij ruim 30 ell. breed en diep genoeg voor kleine vaartuigen, doch aan de monding aan eene moddersloot gelijk, aangezien geene hoofden haar in zee uitbrengen. Voor de monding ligt eene bank ter diepte van 3 palen bij laag

(1) Kussendrager, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 366 en 367.
(3) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 28 October 1848.
(4) Kussendrager, t. a. p.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 366.
(6) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.

water. De sterke branding der opene zee spoelt de bank meer en meer aan (1), zoodat er met laag water naauwelijks eene middelmatige sloep over varen kan (2); bovendien is de ingang der rivier moeijelijk te herkennen, vooral des avonds of des nachts, omdat zij bijna geheel in het kreupelbosch van het strand verscholen ligt (3). De rivier heeft 18 palen loop (4).

De Torbaja.

De *Torbaja* of *Kali-Gawe*, uit het oostelijk gebergte van *Oengaran* ontspringende, en in den beginne van het Zuiden naar het Noordoosten loopende, vormt zich eerst nabij de dessa *Sawal* tot eene rivier, welke de districten *Oengaran*, *Singen*, *Serondol* en *Samarang* doorsnijdt. De takken, welke de monding dezer rivier vormen, zijn alle voor kleine praauwen bevaarbaar, en staan in verband met het kanaal, dat naar *Demak* en voorts naar *Djapara* leidt (5). Haar loop is 20 palen in eene regte lijn (6).

De Kelerran en de Boeloessar.

De *Kelerran* en de *Boeloessar* ontspringen in de bosschen van *Pringapoes* en nemen haren loop van het Zuiden ten Westen noordoostelijk, en voorts noordwestelijk door de districten *Oengaran*, *Singen* en *Samarang*. De laatstgemelde ontlast zich nabij de dessa van den zelfden naam in zee (7).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(2) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 441; D. II. bl. 21.

(3) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 303. — Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 86.

(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 366.

(5) Kussendrager, bl. 180 en 181. — Teenstra, t. a. p. bl. 173.

(6) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(7) Kussendrager, bl. 181.

De Demak.

De *Demak* ontspringt uit het moeras *Rawa-Pening* (1) en de lage streken bezuiden den berg *Oengaran* of de *Ambarawa*, en gedeeltelijk uit het *Djocjokartasche gebergte*, en loopt van het Zuiden, onder den naam van *Djoenlang* of *Toentang*, oostwaarts door bergachtig land, bewatert vervolgens eene groote vlakte van rijstvelden, en daarna naauwe hellingen; vloeit voorts naar de dessa *Koelimakan*, van waar zij onder den naam van *Demak* door het district *Salatiga* stroomt, waar zij op den 24 paal van *Samarang* den grooten weg snijdt. Hier is het rivierdal ruim 60 ell. en het rivierbed ongeveer 30 ell. breed en ondoorwaadbaar. Van daar loopt zij met kronkelende bogten door steile gebergten door het district *Singen* naar de vlakte van *Demak* in eene oostelijke en noordelijke rigting. Nabij *Demak*, waar zij 25 ell. breed is, deelt zij haar water mede aan een kanaal, dat naar *Samarang* loopt. Zij is 55 palen lang (2), en op eene lengte van 24 palen met kleine vaartuigen bevaarbaar, doch tot daartoe is zij rotsig en vol watervallen, zoodat het zelfs bijna onmogelijk is, haar te doorwaden, en dus nog veel minder te bevaren (3).

De Tedoenan

De *Tedoenan* of *Tidoenan*, ook de *Tangolang* genoemd, is de grootste rivier van de residentie, en de oostelijke grensscheiding van *Samarang* (4). Zij ontspringt uit de *Rawa-Pati*, en stroomt 20 palen ver westwaarts, bewesten het *Moeria-gebergte*. De oevers zijn laag, het bed is ondiep (5). Een andere tak komt uit de reeks van bergen, welke het oostelijke

(1) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 64.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 365 en 366. — Kussendrager, t. a. p.
(3) *Verh. van het Batav. genoots.*, D. X. bl. 112.
(4) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.*, bl. 173.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 365.

gedeelte van den berg *Merbaboe* uitmaakt. Zij stroomt in eene noordoostelijke en eene noordelijke rigting door de districten *Salatiga*, de *Vorstenlanden*, *Poerwodadi*, *Mangar*, *Samboong* en *Wedong*, en is 43 palen ver landwaarts in bevaarbaar (1), ofschoon zulks door den sterken stroom nog zeer moeijelijk is (2).

Kanalen.

Men heeft in deze residentie twee gegravene kanalen. Het eerste, langs den grooten weg van *Samarang*, strekt zich in eene rigting van het Westen naar het Oosten tot de *Tedoenan*, uit, en ontvangt zijn water van de *Demak* en de *Tedoenan*, waarmede het in verband staat, gelijk ook met de vele spruiten, welke uit die rivieren haren oorsprong nemen en zich tusschen *Samarang* en *Pangoelangan* met vele armen in zee storten. Dit kanaal, in het jaar 1808 gegraven, is in den oostmoesson op onderscheidene plaatsen droog, doch in den westmoesson bevaarbaar en van veel nut, daar de gemeenschap over zee tusschen *Djapara*, *Rembang* en *Samarang* alsdan moeijelijk is, en de handel inmiddels daardoor kan worden levendig gehouden. Het tweede kanaal, langs den grooten weg van *Demak* naar *Poerwodadi*, in de rigting van het Noorden naar het Zuidoosten voortloopende, is mede slechts in den westmoesson bevaarbaar en ontvangt zijn water deels uit de rivier van *Poerwodadi* en deels uit de rijstvelden (3).

Meeren en moerassen.

Men heeft in het *Samarangsche* de *Amba-rawa*, het groote meer, dat slechts tijdelijk onder water staat (2), en het

---

(1) Kussendrager, t. a. p.
(2) Teenstra, t. a. p.
(3) Kussendrager, bl. 192. — Teenstra. *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 173.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 378.

moeras *Rawa-Pening*, dat zes palen lang is. Dit strekt zich van *Bawen* tot aan het gebergte van *Kedir* en *Tegarong* of *Tégaron* uit, de overstroomingen van dit moeras rigten in den omtrek dikwerf veel schade aan. In plaats van de zoogenoemde binnenzee tusschen *Demak* en *Koeskoes*, heeft men door afwateringen een goed gedeelte in bouwland herschapen en eene vaart aangelegd van *Samarang* naar *Djawana* (1).

Baaijen en havens.

De eenige haven in deze residentie, welke met dien naam kan bestempeld worden, is die van *Samarang* (2). De bogt van *Samarang* is eene opene zee, binnen welke de schepen geen beschutting hebben. De reede is op 1 en 2 palen uit den wal, dewijl de ondiepte verbiedt op minder afstand te ankeren (3), aangezien men zelfs op eene mijl afstands van den wal niet boven drie vademen water heeft (4). In het droogc saizoen is de ankerplaats bewesten den mond der rivier, in modderigen grond, en in den regentijd of westmoesson daar beoosten in zand- en kleigrond, op 7 en 8 vademen, daar alsdan de reede gevaarlijk, de ankergrond onvast en de branding sterk is (5). De bank voor de rivier is zeer moeijelijk te vermijden, en ook gebeurt het in den westmoesson dikwijls, dat de booten door de zware branding worden omgeslagen (6). In October is de waterstand hier het hoogst (7), doch het getij is hier en daar en op andere plaatsen aan de kust zoo ongeregeld, dat het moeijelijk is er eenige vaste berekening op te maken (8); slechts eenmaal in het

(1) *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 64.
(2) Kussendrager, t. a. p.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 380.
(4) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. II. bl. 21.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 36 en 37.
(6) Kussendrager, t. a. p.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 37.
(8) Kussendrager, bl. 182 en 183.

etmaal loopt er de vloed, die om de Oost gaat. Op tien mijlen langs de kust kan men niet landen door den strandmodder (1). Bij een door den Gouverneur-Generaal van *Nederlands Indië* in 1849 genomen besluit is bepaald, dat de grenzen van deze reede zullen zijn:

om de Noord, *Oedjong-Lajaran*, O. ¾ Z.

om de West, de grafkoepel op het bergje *Molojok*, Z. t. W.

om de Oost, de monding van de *Torbaja* of *Kali-Gawi*, Z. O. t. Z. (2).

Bewesten den mond der rivier van *Samarang* is op 3 mijlen afstands de kleine haven van *Torbaja* of *Kali-Gawi*, alwaar kleine vaartuigen gekalefaterd worden (3). Ook liggen de schepen bij deze plaats, een uur uit den wal, op het slik, veiliger dan op de *Reede van Samarang* (4). De inhammen of baaijen langs het strand, welke door de monding der rivieren gevormd worden, zijn eeniglijk voor kleine vaartuigen geschikt (5).

Oudheden.

Nabij *Demak* vindt men overblijfselen van eenen ouden tempel, allezins blijken dragende van de aanzienlijke hoogte, die de bouwkunst eenmaal bij de Javanen bereikte (6).

Zes à zeven palen van de dessa *Banjoekoening*, voorbij de dessa *Gandaran*, op den bergrug *Kroenroengan*, zijnde de zuidelijkste van het groot gebergte *Oengaran*, liggen op eenige afstanden zeven oude steenen tempels, bij den Javaan genaamd *Gedong Batoe Dingin Redjo* en eenige steenen beelden, welke alle kenteekenen dragen van aan de godenleer van Brama ontleend te zijn (7).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(2) *Rotterdamsche Courant* van 24 Februarij 1850.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) Teenstra, t. a. p.
(5) Kussendrager, bl. 183.
(6) *Handl. tot de Aardrijdsk.*, bl. 66.
(7) Kussendrager, bl. 186.

Gedong-Satoe, de eerste tempel, dien men op omtrent 4 palen van *Taroekan* komende, links van het smalle pad aantreft, is een vierkant gebouw op eenen grondslag van 6 trappen, waarvan elke zijde 3,76 ell. breed is, eene langwerpige opening voert naar het binnenvertrek, waar men eene gebrokene steenen tafel vindt, welke waarschijnlijk tot een altaar heeft gediend. Op elke der drie zijden is een langwerpig vierkant in den muur gemetseld, van boven met een buffelkop en op de kanten met een basrelief of verheven beeldwerk voorzien. De geheele hoogte van den tempel, welke op de linker zijde het meeste vervallen is, is 5,65 ell. Het binnenvertrek van dezen tempel is, zoo als alle de andere, in eenen piramidalen vorm van langwerpig vierkante steenen opgebouwd (1).

Gedong-Doewa is een twaalfhoekig gebouw op een pedestal, waarop men door 7 à 8 trappen gevoerd wordt. Zoo als de eerste, is hij 3,65 ell. hoog, maar heeft geene beelden noch andere in steen gewerkte bijzonderheden. Het binnenvertrek heeft slechts 1,25 ell. in doorsnede (2).

Digt bij den uitgebranden krater van den *Oengaran* is eene vrije, met eenige weinige boomen bezette plaats, *Gedong-Pitoe* genaamd, waar men, behalve eene steenen tafel met drie banken, eene menigte op den grond verspreide, meest bedorvene steenen beelden van goden, paarden en buffels, nog drie tempels aantreft. Deze drie tempels zijn: *Gedong-Tiga*, *Gedong-Ampat* en *Gedong-Lima* (3).

Gedong-Tiga is een vierkant gebouw van 3,45 ell. hoogte, op een pedestal van 1,09 ell. Elf trappen voeren op de voorzijde naar den ingang, die 0,61 ell. lang en 1,56 ell. breed is, waarin nog twee trappen. Op elk der twee zijden van den ingang is een mannelijk beeld in den muur gemetseld. De geheele voorzijde kan als een van het hoofdgebouw uitspringende gevel beschouwd worden. Op de linker zijde is in den muur gewerkt eene figuur met acht armen. Op den

(1) *Verhand. van het Bataviaasch Genootschap*, D. X. bl. 124 en 12b.
(2) Het zelfde werk, bl. 125.
(3) Het zelfde werk, t. a. p.

achterkant, op gelijke wijze, het beeld van den GANESA, eene zittende figuur met vier armen, en op de regter zijde eene staande figuur, die zeer beschadigd is. De ruimte van binnen heeft 1,56 ell. in doorsnede (1).

Gedong-Ampat is digt bij den vorigen tempel, maar veel kleiner, op een voet gesteld van 1,40 ell. hoogte. Op elk der zijden, behalve de voorzijde, waar de opening is van het binnenvertrek, hetwelk 2,51 ell. breedte heeft, vindt men eene nis zonder beelden (2).

Gedong-Lima is de kleinste tempel van allen, regt tegenover den *Gedong-Tiga*, is slechts 2,48 ell. hoog en zonder voetstuk. Elk der zijden is 3,51 breed. De ingang naar binnen is gelijkvloers (3).

Gedong-Anem, aan de overzijde van den krater des *Oengarans*, in een digt bosch gelegen, en bijnà geheel venield, levert niets bijzonders op (4).

Gedong-Toedjoh, de laatste tempel van den berg *Oengaran*, staat op eene plaats, die *Gedong-Songo* genaamd wordt, en tot de residentie *Kadoe* behoort. Deze vierkante tempel, die de schoonste van allen is, staat op een voetstuk van 6 trappen, waarvan iedere zijde 2,82 ell. breed en 2,48 ell. hoog is, boven deze hoogte van 2,48 ell. is weder eene verhevenheid van 0,62 ell., zoodat de geheele tempel eene Mohhammedaansche moskee gelijkt; de 0,30 ell. breede ingang leidt op de achterzijde naar het binnenvertrek, hetwelk 2,35 ell. in doorsnede heeft, en weinige palmen dieper is, dan de oppervlakte van den tempel (5). In dezen tempel treft men vooral eene menigte beelden aan, welke over het geheel vrij goed bewerkt zijn, en waaronder een kolossaal, in den muur gewerkt mannenbeeld, REDJO voorstellende, aan de eene, benevens een dergelijk, op eenen buffel gezeten, vrouwenbeeld met vier

(1) *Verhand. van het Bataviaasch Genootschap*, bl. 126.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) Het zelfde werk, t. a. p.
(4) Het zelfde werk, bl. 127.
(5) Het zelfde werk, bl. 128.

armen aan de andere zijde van den ingang, de opmerkzaamheid der bezoekers vooral tot zich trekken. Verder benedenwaarts aan de andere zijde van dien tempel ziet men nog eenen mannelijken Batoro-Goeroe met vier armen, alsmede eene andere mannelijke figuur, door de inboorlingen Mahadewa genaamd, welke weinig door den tijd geleden hebben, en waaraan de Bengalezen, die geene Mohhammedanen zijn, nog van tijd tot tijd hunne offerhanden opdragen (1).

Plaatsbeschrijving.

De meest belangrijke plaatsen in de residentie *Samarang* zijn: in het regentschap *Samarang: Samarang*, *Grogol*, *Oengaran*, *Ambarawa*, *Djamboe-koelan*, *Banjoekoening*, *Salatiga* en *Koppeng;* in het regentschap *Demak: Demak* en *Tekilang;* in het regentschap *Grobogan: Grobogan*, *Poerwodadi*, *Medang-Kamoelan* en *Wirosari;* en in het regentschap *Kendal: Kendal.*

Samarang.

Samarang, de hoofdstad der residentie, van het regentschap, van het district en van de afdeeling van *Midden-Java*, is gelegen op de Noordkust van *Java*, bijna in het midden, op 6° 56′ Z. B. en 126° 9′ 40″ O. L. (2), 367 palen O. van *Batavia*, 210 palen W. van *Soerabaja*, 66 palen N. W. van *Soerakarta* (3), niet ver van den mond der *Samarang*, welke hare haven vormt. Het is eene zeer volkrijke plaats, en wordt doorgaans de tweede stad van *Java* genoemd; doch in belangrijkheid mag men haar niet boven, noch zelfs gelijk met *Soerabaja* stellen, en moet haar derhalve slechts den derden rang toekennen. De stad is niet zoo fraai, noch ruim gebouwd

(1) Kussendrager, bl. 186.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 28.
(3) Het zelfde werk, B. III. D. I. bl. 188 en D. III. bl. 28.

als *Soerabaja*, en dat is de reden, dat men er meer last van de warmte heeft, hetwelk sommigen aan de nabijheid van het gebergte hebben toegeschreven, dat de hitte der zon zou terugkaatsen. De zonneschijn is in de veelal naauwe straten van *Samarang*, tusschen de wit bepleisterde muren der huizen, op zich zelve zoo drukkend, dat men de oorzaak der benaauwde hitte, in sommige gedeelten van de stad, niet in het gebergte behoeft te zoeken, hetwelk veeleer de hitte van den dampkring matigt, tenzij de stad, gelijk *Bantam*, van alle zijden door het gebergte, als in eene kom, ingesloten ware, hetwelk te *Samarang* het geval niet is (2). De hitte is er sterker en drukkender, en de thermometer teekent doorgaans 2 of 3 graden hooger dan te *Batavia;* hij daalt zelfs des nachts zelden beneden de 80° F. (3). De gewone stand is 's morgens 80°, 's middags 86° en 's avonds 84° en die van den barometer, aan het zeestrand, 30 duim (4). Een ander nadeelig uitwerksel van de enge, witte muren der huizen is eene zoo sterke prikkeling der oogen, dat men nergens meer dan hier heele en halve blinden ontwaart. Een verdienstelijk geneesheer heeft in der tijd hierover een vertoog in de *Bataviasche Courant* doen plaatsen, doch dit heeft niet verhinderd, dat de muren nog even helder wit bepleisterd worden als voorheen. Tot afkeering van de hitte der zon uit het binnenste der woningen, is voorzeker deze kleur zeer dienstig, even als de drie- en vierdubbele daken der Chinesche gebouwen (5). Overigens overtreft *Samarang* de stad *Soerabaja* in talrijkheid van bevolking, en dit schijnt dus de eenige reden te zijn, waarom men *Samarang* de tweede, en *Soerabaja* de derde stad noemt, tenzij men hierin de geographische ligging oostwaarts in het oog hield, want in alle andere opzigten is *Soerabaja* eene meer aanzienlijke stad dan *Samarang* (6).

(1) *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 64.
(2) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 303 en 304.
(3) Hogendorp, *Ned. Overz. Bezittingen*, bl. 447.
(4) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 43.
(5) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigh.* D. I. bl. 304.
(6) De zelfde, *Land- en Zeetogten*, D. II. bl. 21.

Bij het naderen van de oostzijde der stad doet niets hare nabijheid bespeuren, dan hier en daar een enkel huisje in een veld, dat vlak en bebouwd is; evenwel steken over die vlakte de toppen der masten van de op de reede liggende schepen als spichtige punten uit. Hier en daar vaart een bootje langs gegravene slooten, die in zee uitloopen. Noordwaarts van den weg loopt het kanaal, dat uit de *Tedoenan* naar *Samarang* gegraven is. Zuidwaarts is het gezigt echt Javaansch; de *Merapi*, de *Merbaboe*, de *Oengaran*, de *Soembang*, de *Sindoro* en de *Prahoe* verheffen hunne kruinen hemelwaarts en bieden in hunne valleijen de schoonste gezigten aan (1).

Uit zee komende is de eerste aanblik reeds zeer fraai; voor zich heeft men de ter reede liggende schepen; in het verschiet de stad, waarachter de boschjes en statige boomen zich vertoonen, terwijl het oog eindelijk tegen het trotsch gebergte stuit (2).

Samarang ligt ½ uur van de zee. De afstand tusschen de stad en de zee is met poelen en grachten bezet, die, hoe digter men het zeestrand nadert, in aantal toenemen. Het zijn moerassen, in welke zich het water der uitvloeijende rivieren met het zoute water vermengt. Zij strekken zich langs eene groote oppervlakte der Noordkust van *Java* uit. Bij *Samarang* zijn zij van hoog geboomte ontbloot, en door kunst in afzonderlijke kommen of grachten afgescheiden, doordien men tot onderscheidene einden, inzonderheid voor de visscherij, er dijkjes tusschen opgeworpen heeft. Er is een zwarte modderige grond en een stank als van bedorven visch. Men treft er geene andere levende wezens aan, dan reigers en ooijevaars, die door de poelen heen waden, of vaak met geheele scharen op de wortelbloemen (*Rhicopharae*) nederstrijken, want het meerendeel der dijkjes, welke de afzonderlijke waterverzamelingen scheiden, zijn met de daaraan eigene

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 50.

(2) De zelfde, *Reizen en Lotg*. D. I. S. II. bl. 2 en *Aardrijksk*. bl. 229.

planten als *Rhicophora-* en *Bruguiera*-soorten bedekt, vooral met de *Bruguiera caryophylloides*, die zeer bevallige ronde boschjes vormt, welke zich ver over de dijkjes heenstrekken. In den modder der kuilen zelfs tiert eene soort van beerenklaauw (*acathus illicifolius*), die een ondoordringbaar doornig kreupelbosch vormt. De meer drooge en grazige oever is echter met het 1,50 tot 2 ell. hooge *acrostidum inaequale* bedekt, hetwelk in zulke moerassige streken schijnt thuis te behooren (1).

De stad kan in twee voorname deelen gescheiden worden, gevormd door den doorloop van den grooten landweg van het Oosten naar het Westen, waarvan ieder weder in tweeën gedeeld wordt door den grooten weg om de Zuid. De scheiding in het Oosten is de brug over het kanaal, dat uit de *Tedoenan* tot aan *Samarang* gegraven is, en in het Westen *Bodjong* op eenen afstand van drie palen of een uur gaans van elkander (2).

Het noordelijke gedeelte is de eigenlijke oude stad. Men vindt er voorname gebouwen, zoo als de Hervormde en R. K. kerken, het Policie-kantoor, aan hetwelk de Weeskamer, de Gevangenis en eenige woningen belenden. Voorts het Oudemannenhuis, het Stads- of Residentie-Bureau, eene Kaserne, het Havenkantoor, het Arsenaal, Oorlogsmagazijnen en een Kruidhuis. Noordwaarts sluiten zich daaraan: het groot Hospitaal, de Pakhuizen der Handelmaatschappij, de markten, de wijken der Arabieren en Maleijers, zijnde twee kronkelende buurten, die men wel doolhoven zou kunnen noemen, waaraan zich weder het Kantoor van Recherche voegt (3).

Het noordoostelijke deel beslaat het Chinesche kamp en het kerkhof, met eenige inlandsche buurten. De toegang tot het Chinesche kamp is over eene brug, welke over het kanaal ligt, dat er tweemaal door heen en weder loopt en twee valbruggen heeft (2). Het kamp bestaat uit een groot aantal

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 61.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 30.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 31 en 32.
(4) De zelfde, t. a. p. bl. 30.

kleine, smalle, maar diep inloopende, donkere, vuile, bedompte, doch voor den handel ingerigte huizen, van gebakken steen en met pannen gedekt, op de Chinesche wijze, zoo digt mogelijk op elkander gebouwd, en door eenige weinige, vrij breede, maar eene menigte zeer naauwe straten en gangen van elkander gescheiden. Enkele woningen der Chinezen hebben een beter voorkomen (1). Hier is veel levendigheid en beweging (2).

Het zuidoostelijke deel biedt een landtafereel aan. Langs den weg naar *Oengaran* wonen weinige Europeanen, doch vele inlanders, en verderop Chinezen, wier woningen aan de kampongs grenzen, waarachter rijstvelden liggen (3).

Het zuidwestelijke vierde deel is een doolhof van smalle straatjes en inlandsche en Chinesche buurten. Een onophoudelijk gewoel, geloop en geraas doen hier een onaangenamen indruk ontstaan, terwijl zij niets bekoorlijks aanbieden. Allerlei ambachten worden hier uitgeoefend, allerlei waren verkocht. Zwart berookt, vuil en morsig is dit gedeelte. De rivier kronkelt door dit onrein nest, zonder de zindelijkheid te bevorderen; alles is hier opeen gepropt en opeen gedrongen. Noordwaarts van dit gedeelte is de wijk der kazernen, die ruim gebouwd en buiten de oude grenzen der stad gelegen zijn. Aan de westzijde der rivier is de *aloen-aloen* (4) met de Javaansche hoofdgebouwen, de algemeene pakhuizen en magazijnen nabij de rivier (5).

De kern is de Europesche stad, gebouwd in den trant van het oude *Batavia*, namelijk min of meer naar de Europesche wijze, met regelmatige straten (6), zoodat men hier zou wanen in een oud-Hollandsch open stadje te zijn,

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 98 en 99.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(3) De zelfde, t. a. p., bl. 31.

(4) *Aloen-àloen* is een groot vierkant plein voor de woning van Vorsten of Regenten, dienende voor exercitiën enz.; somtijds staan daar onderscheidene gebouwen op.

(5) Hogendorp, *Ned. Bezittingen in O. Indië*, bl. 447.

indien niet de toppen der palmboomen, welke men over de gebouwen heenziet, en de hitte, die zich doet gevoelen, aan de Indische luchtstreek herinnerden (1), terwijl het onophoudelijk geschreeuw der rondventers en het gewoel der bewoners van allerlei kleur en hemelstreek dat denkbeeld mede doen verdwijnen (2). Men telt er 300 of 400 huizen, waaronder weinige aanzienlijke gebouwen, die allen in 16 of 18 straten en stegen digt bij elkander zijn gebouwd (3). De straten zijn er niet zoo stofferig, noch zoo modderig als te *Soerabaja*. De huizen zijn er echter meer op elkander gepakt en op echt Hollandsche wijze met verdiepingen en zolders, zonder galerijen, en alzoo geheel ondoelmatig voor het klimaat. Vele huizen zijn te *Samarang* niet van binnenplaatsen, goede keukens, riolen en doorloopende secreten voorzien; er bestaat evenwel een gild van nachtwerkers, onder het toezigt der policie. Dit op elkander gepakt, beknopt, armzalig wonen bevordert de onreinheid en de onzuiverheid der lucht, en men kan dan ook gerust zeggen, dat in deze stad het hoofdkwartier van ratten, waartegen geene Javaansche kat het waagt te strijden, gevestigd is (4).

Van de vestingwerken, welke *Samarang* vroeger bezat, en die haar tegen eenen inlandschen vijand allezins tot verdediging konden strekken, is de stad thans ontbloot, zijnde het fort *Samarang*, dat door het verslijken van de rivier, geheel onnut was geworden, reeds in de vorige eeuw geslecht (5). Ook was het Europesche gedeelte vroeger met wallen en grachten omringd (6), doch daar deze, sedert de Europesche bevolking zich buiten de oude stad langs den weg van *Bodjong* en elders begon te vestigen, van geenerlei dienst meer waren (7), zijn in 1824 de wallen geslecht en de grachten

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 60.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 29.
(3) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 98.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 29 en 30.
(5) Kussendrager, bl. 177.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 29.
(7) Kussendrager, t. a. p.

gedeeltelijk gedempt. In 1825 had men daarvan, bij de komst der muitelingen, te laat berouw, toen *Samarang* met den ondergang bedreigd werd, doch door de maatregelen van den Generaal-Majoor VAN GEEN, die met het leger, waarmede hij *Boni* onderworpen had, aanrukte, gered werd (1).

De bouw der citadel *Prins van Oranje*, bewesten de rivier, op eenigen afstand van de stad, in een laag rijstland, nabij het strandmoeras, is in 1837 begonnen; zij is opgehaald van steen met vier bastions (2). Er is daaraan eene artesische put geboord (3).

Men telde te *Samarang*, in 1820, 1492 steenen en 109 planken gebouwen; vier jaren later was het getal der eerste reeds tot 2152 geklommen (4). Thans telt men er al 2220 (5), waaronder vele publieke, doch weinige merkwaardige gebouwen (6).

Ook te *Samarang* hebben vele der voornaamste ingezetenen, even als te *Batavia*, de heete, naar Europesche wijze gebouwde kuststad verlaten, en zich daar buiten gevestigd (7), zoodat men nu, bewesten de groote stads brug, aan den zoogenaamden Bodjongschen weg, zijnde eene bijna 2 palen lange, 1,30 of 1,50 ell. breede, met oude zware kanarieboomen beplante laan, aan beide zijden schoone Europesche woningen aantreft, die met hare witte kolonnades tusschen het loof van vrucht- en bloemboomen doorschemeren, en hier en daar door nette inlandsche kampongs worden afgewisseld (8). In de aanzienlijke huizen of zoogenaamde buitenverblijven wonen personen van rang of middelen, die alleen in de eigenlijke stad komen, ter verrigting van bezigheden, het afleggen van bezoeken, het bijwonen van societeit of schouwburg, en het toeren te

(1) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(2) De zelfde, t. a. p. — *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 65 en 406.
(3) TEENSTRA, *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 175.
(4) BOSCH, *Ned. O. en W. I. Bezittingen*, bl 118.
(5) TEENSTRA, t. a. p., bl. 174.
(6) OLIVIER, *Tafereelen en Merkw.*, D. I. bl. 304
(7) TEENSTRA, t. a. p.
(8) VAN HOËVELL, t. a. p. bl. 97.

paard of met den wagen (1). Deze weg loopt op *Bodjong* aan, dat in eene zeer bekoorlijke en gezonde landstreek ligt, waar eenige groote gebouwen, met fraaije en wel beplante tuinen omgeven, aan een niet zeer uitgestrekt vierkant plein staan. Het voornaamste is *Groot-Bodjong*, een Gouvernements-gebouw, dat een ruim, deftig en aanzienlijk verblijf is, hetwelk in grootte, uitgestrektheid en bouworde het voorkomen van een vorstelijk paleis heeft (2). Het was weleer gebouwd voor den Gouverneur van *Java's* Noordoostkust, die zijnen zetel te *Samarang* had (3), doch dient thans tot woning van den Resident (4). Achter dit gebouw ziet men een klein bergje, aan welks voet men eenen waterval hoort ruischen; hier bezijden is de natuur wild, met onregelmatig geplaatste boomen, afgebroken door statig bosch, terwijl de gezigteinder beperkt wordt door het trotsche gebergte. In de nabijheid ligt een ander landhuis, *Klein-Bodjong* geheeten (5).

Nog merkt men op: het gouvernementsgebouw of residentie-bureau, in het noordelijke gedeelte, aan den linker oever der rivier, binnen hetwelk alle bureaux van het algemeen bestuur, van administratie en van policie vereenigd zijn (6), en uit welks galerij men een schoon gezigt heeft op den *Oengaran* en op *Bodjong* (7).

Het stadhuis of politie-kantoor, een nog uit de voorgaande eeuw herkomstig gebouw, in het noordelijk gedeelte van *Samarang*, aan den linker oever der rivier, is een hecht en sterk gebouw, alwaar de Raad van Justitie en de Weeskamer hare zittingen houden, en ook de Gouvernements-archieven bewaard worden (8). Daarvoor is een ruim plein, op hetwelk

---

(1) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. I. St. II. bl. 12.

(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 33. — Teenstra, t. a. p., bl. 175.

(3) Kussendrager, bl. 178.

(4) Teenstra, t. a. p., bl. 174.

(5) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 85.

(6) Kussendrager, t. a. p.

(7) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 32.

(8) Kussendrager, t. a. p.

in September 1841 eene artesische put werd geboord, die 71 ell. diep is, en dagelijks 50,000 kan water oplevert (1). Zij loopt tot aan de rivier, om de schepen van water te voorzien, hoewel het eenen zandigen smaak heeft, is het oneindig beter dan het zeer onreine rivierwater (2).

De Protestantsche koepelkerk, met consistorie-kamer en kosters-woning (3), staat in het noordelijke gedeelte, aan den linker oever der rivier. Zij is in de achttiende eeuw gebouwd, en een fraai werkstuk, inwendig geheel op de Hollandsche wijze ingerigt, en met smaak versierd (4); behalve den koepel heeft zij nog twee torentjes (5). De predikstoel is gestukadoord, hetwelk, in verband met het geheel, eene goede uitwerking doet. Tegenover den kansel is een keurig net, ruim en deftig gestoelte voor den Resident. Op de glad bruine vaste banken staan de plaatsen voor de onderscheidene rangen ruim aangewezen. De stoelen voor de vrouwen, ofschoon alle van het zelfde model, zijn in klassen onderscheiden, en kenbaar aan de verschillende kleuren. Er zijn onderscheidene galerijen, en door de goede inrigting kan dit gebouw, hoewel niet groot, eene aanzienlijke schare bevatten (6). De gemeente, welke 1300 zielen, en onder deze 900 ledematen, telt, wordt door twee Predikanten bediend, van welke een van de eerste klasse, met een inkomen van 500 guldens, en de andere van de tweede klasse, met 400 guldens in de maand. Deze laatste resideert echter niet te *Samarang*, maar te *Solo* (7).

De R. K. kerk, mede in het noordelijke gedeelte aan den linker oever der rivier staande, is niet veel meer dan een gewoon huis (8).

---

(1) Teenstra, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 65.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 31 en 32.
(6) De zelfde, *Reizen en Lotgevallen*, D. II. St. II. bl. 10.
(7) Fruring, *Alph. Register der Herv. en andere Protest. Gem.*, bl. 172.
(8) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 31.

Ook zijn er een Mohhammedaansche tempel der Javanen bij de *aloen-aloen*, en een Mohhammedaansche tempel der Arabieren aan en bewesten de rivier (1), alsmede een tempel der Chinezen, zijnde een redelijk groot gebouw met twee voorhoven, van binnen met reusachtige beelden van hunne heiligen versierd, die sterk verguld zijn (2).

Men heeft er ook een havenkantoor, in het noordelijke gedeelte, aan den regter oever der rivier; een arsenaal, oorlogsmagazijnen, een kruidhuis door eenen muur omgeven, allen in het noordelijke gedeelte, aan den linker oever der rivier; kruidmolens noordwestwaarts van de stad, in een laag en moerassig oord; eene gevangenis; eene groote infanterie- en kavallerie-kazerne, met twee verdiepingen; eene depôt-kazerne; eene kazerne voor doortrekkende troepen (3); eene openbare school; een observatorium (buiten de stad); eene loge der vrijmetselaars, *la constante fidélité* genaamd, welke op de bovenzalen van het societeitshuis hare bijeenkomsten houdt (4) en eene woning van den inlandschen regent (5).

De societeit en de liefhebberij-schouwburg vermeerderen het genoegen van de zamenleving in deze stad, waarvan de inwoners overigens gul en vriendelijk jegens vreemdelingen zijn, iets waardoor de Europeanen zich in *Indië* vrij algemeen onderscheiden, ofschoon men wil, dat de gezellige omgang thans op verre na zoo ongedwongen en belangloos niet meer is als voor eenige jaren (6).

Het hospitaal, in het noordelijke gedeelte, aan den regter oever der rivier, op eene gezonde en verhevene plaats gebouwd (7), staat tegenover de houten brug, welke over de rivier ligt. Het is een aanzienlijk, in den Europeschen smaak

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 34.
(2) Stavorinus, *Reize naar Samarang*, bl. 113.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenk.*, B. III. D. III. bl. 32—34.
(4) Kussendrager, t. a. p.
(5) *Handl. tot de Aardrijksk.*, t. a. p.
(6) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 305.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 32.

opgetrokken gebouw, dat de schaduw van hooge kanarieboomen geniet (1), en waarin 550 lijders opgenomen en verpleegd kunnen worden. Vroeger was daarin eene kadettenschool (2). Deze voormalige militaire school, enkel voor artillerie en marine, werd bij besluit van de Commissarissen-Generaal van 6 Maart 1818 hersteld, doch toen ingerigt tot opleiding van officieren voor het Indische leger, de koloniale marine en de dienst van den waterstaat. De jongelieden, die zich hier tot eene der gemelde loopbanen wilden bekwamen, en ten getale van 60 in dit ruime en luchtige gebouw gehuisvest waren, betaalden jaarlijks 600 guldens; doch een zeker aantal kweekelingen, weezen van officieren en burgerlijke ambtenaren, werden er kosteloos ontvangen en opgevoed. In 1827 is die school echter opgeheven (3).

Ter linker zijde van het hospitaal is eene ruime opene plaats, die zich tot aan het Chinesche kamp uitstrekt, en op welke slechts enkele vijgenboomen (*ficus religiosa*) hun hoog lommer verheffen, door hetwelk geen enkele zonnestraal heendringt. Hunne als touwwerk ineengedraaide stammen zijn met kleine muren of galerijen omgeven, waaruit blijkt hoe veel waarde de Javanen in dezen boom stellen (4).

Het weeshuis der Hervormde gemeente, een nieuw, welingerigt, goed gebouwd gesticht, staat in het noordelijke gedeelte, aan den linker oever der rivier, in de hoofdstraat. In een langwerpig vierkant, waarvan het midden door eene opene plaats wordt ingenomen, zijn de gebouwen opgetrokken. Aan de beide langste zijden zijn de slaapzalen der kinderen, in twee verdiepingen boven elkander, met gaanderijen boven en onder, die op pilaren rusten. Voor aan de straat is de woning van den Binnen-Regent, en op den achtergrond staat de school. De lokalen zijn allen ruim en luchtig; elke wees heeft een ledikant en een kastje voor zijne kleederen, waarvoor

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 60.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Hogendorp, *Ned. Bez. in O. I.*, bl. 447. — *Handl. tot de Aardr.*, bl. 65.
(4) Junghuhn, t. a. p.

hij zelf moet zorgen, onder het toezigt van den Regent. Het geheel is ingerigt voor 300 kinderen. Op de school wordt goed onderwijs gegeven, ofschoon het getal onderwijzers veel te gering is voor het aantal leerlingen, Voor hunne zedelijke en godsdienstige vorming wordt door de geheele strekking der inrigting de meeste zorg gedragen. De jongens worden tot het een of ander ambacht, maar vooral tot klerken opgeleid; velen nemen ook dienst als soldaat. Een vierentwintigtal ontvangt muzikaal onderwijs van eenen muziekmeester, die, alleen uit menschlievendheid, zonder eenige belooning, deze dienst aan het gesticht bewijst (1).

Het Roomsch-Katholijke weeshuis, mede in het noordelijke gedeelte, buiten den voormaligen oostelijken wal der stad, staat op een ruim erf. Een klein voorplein, afgescheiden door een hekwerk van den openbaren rijweg, die als eene laan van zware boomen hier voorbijvoert, leidt tot het hoofdgebouw. Het benedengebouw wordt door de woning van den Binnen-regent en door ruime, koele en luchtige eet- en schoollokalen ingenomen. Even zoo ruime en luchtige slaapzalen levert het bovenhuis op, dat echter wegens de nabijheid van het dak warmer is. Het toenemend getal weezen heeft in de laatste jaren den aanbouw van drie bijgebouwen noodzakelijk gemaakt, en deze sluiten thans met het hoofdgebouw een vierkant plein in, dat tot plaats van uitspanning dient. Overigens heeft de inwendige toestand veel overeenkomst met dien van het andere weeshuis, terwijl het beheer en de administratie eveneens op de zelfde wijze geschieden. Meer dan 200 kinderen worden hier gewoonlijk verpleegd (2).

Het gesticht voor oude mannen of proveniershuis ligt in het noordelijke gedeelte, aan den linker oever der rivier (3). Op een zeer ruim erf, door muren en particuliere huizen ingesloten, staan in drie lange rijen 62 woningen, ieder bestaande in eene kamer van ongeveer 6 ell. in het vierkant,

(1) VAN HOËVELL, t. a. p. bl. 101 en 102.
(2) De zelfde, t. a. p. bl. 102 en 103.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

met eene zeer kleine binnenplaats en daarachter nog een kamertje of keuken. Eene niet zeer breede gemeenschappelijke voorgaanderij loopt voor alle kamers langs het geheele blok (1). Het is voor 62 oude gediende, gebrekkige Europeanen ingerigt, welke daarin gehuisvest worden, dagelijks een pond rijst ontvangen, en overigens van hun pensioen moeten leven. Zij staan onder het opzigt van een gepensioeneerd officier, die een ruim huis in het midden van het gesticht bewoont, en eenige inlandsche bedienden tot het schoonhouden en verzorgen van zulke invaliden, die zich zelven niet meer redden kunnen, onder zich heeft. Van 's morgens zes tot 's avonds acht ure zijn de deuren geopend, en kunnen de bewoners gaan waar zij willen; gedurende de overige tijd is de ingang, die door eenen der oude mannen als portier bewaakt wordt, gesloten (1). Ook worden in dit gesticht krankzinnigen verpleegd (2).

De Gouvernements-pakhuizen, in het noordelijke gedeelte, aan den regter oever der rivier, zijn voor het tegenwoordige aan de Handelmaatschappij afgestaan (3).

De zoogenaamde Wurtemburgsche Kazerne met eene verdieping, waarin gedurende den oorlog meermalen duizend man behoorlijk gehuisvest zijn, bevat, behalve vier groote zalen voor de manschappen, ook afzonderlijke kamers voor officieren (4),

Het getal inwoners beloopt, die der voorsteden medegerekend, ongeveer 28,000, als: 20,000 Javanen, 4000 Chinezen en 1500 Europeanen. De overige zijn Arabieren of ook van de naburige eilanden afkomstig (5).

De inwoners generen zich met den akkerbouw, de vischvangst, het kappen van balken en ander timmerhout in de

(1) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 100.

(2) TEENSTRA, t. a. p.

(3) KUSSENDRAGER, bl. 178.

(4) De zelfde, t. a. p.

(5) TEENSTRA, t. a. p.

bosschen, hetwelk zij dan naar de zeekust en verder naar *Djapara* overbrengen (1).

Onder de Chinezen, die zich te *Samarang*, zoowel als in alle Oost-Indische handelplaatsen, in menigte hebben nedergezet, zijn vele zeer vermogende of liever schatrijke lieden (2). Ook wonen hier zeer rijke Arabieren, die, even als de Chinezen, door den handel groote schatten weten te verzamelen. De Chinezen weten echter ook vooral in het pachten van 's Lands middelen overvloedige bronnen van rijkdom te vinden (3). Daar de Chinezen bijzonder geslepen in alle handelsverrigtingen en ervaren in allerlei winstgevende ondernemingen zijn, weten zij de voor den handel bijzonder gunstige ligging van *Samarang* meesterlijk tot hun voordeel aan te wenden. De stad ligt bijna regt tegenover den Zuidhoek van *Borneo*, zoodat de vaart derwaarts in de beide moussons kan plaats hebben (4), hetwelk voor de Chinezen van *Samarang* de gelegenheid geeft, om met hunne talrijke landgenooten, die de goud- en diamantgroeven van *Borneo* bearbeiden, eene onafgebrokene gemeenschap te onderhouden (4), en de stad, ofschoon rivier en haven hoe langer hoe meer aanslibben en slechts voor kleine vaartuigen bruikbaar zijn, nogthans tot de stapelplaats van den geheelen binnenlandschen handel van *Midden-Java* maakt (6), van waar de rijke voortbrengselen dier gewesten verder naar *Europa* worden ingescheept (7).

Men vindt er ook eenige looijerijen, katoenweverijen en andere fabrijken. Allerlei leveensmiddelen zijn hier nog goedkooper dan te *Batavia* (8).

Samarang is het ambachtskwartier van *Java*, zoo als *Solo* dat voor den lederbereider en *Djapara* voor den schrijnwerker

(1) W. Schouten, *Reistogt naar en door O. Indië*, D. II, bl. 122 en 123.
(2) Roorda van Eysinga, *Reizen en Lotgevallen*, D. III. bl. 86.
(3) van Hoëvell, t. a. p. bl. 99.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(5) Olivier, t. a. p. bl. 305.
(6) Teenstra, t. a. p. bl. 175.
(7) van Hoëvell, t. a. p.
(8) Olivier, *Land. en Zeetogten*, D. I. bl. 442.

is. Hier is de kern van inlandsch fabrikaat; wevers, lederbereiders, goud-, zilver-, koper- en ijzersmeden, kleeder- en schoenmakers, geelgieters, pottenbakkers, passementwerkers, verwers, suikerbereiders (van den arên), visschers, bootsvolk, priesters, kleinhandelaars, alles leeft en wemelt in onophoudelijk gewoel en gewurm. De verkoopers van meubelen, de laarzen uitventende en schreeuwende straatjongens, zoowel als de geslepene Arabieren, doen eene drokte ontstaan, welke men elders zeldzaam zoo aantreft (1). De menigte pakhuizen is groot, en bijna alles is pakhuis; hier is de stapelplaats van voortbrengselen uit geheel het binnenland. De weg naar *Oengaran* is dan ook onophoudelijk als bezaaid met pakpaarden en ossen met vruchten, tabak, koffij, rijst en het noodige voor de stad en de schepen beladen; de suiker wordt met karren vervoerd. Uit de zuidelijke streken wordt alles door lastdieren, en uit de oostelijke met wagens of schuiten aangebragt (2).

Te *Samarang* behooren een dertigtal kustkoopvaarders te huis, die voornamelijk aan Arabieren, Chinezen en aan enkele Europeanen toebehooren. Tot wering van zeeroovers zijn in deze streken twee Gouvernements-kruisbooten aanwezig (3).

De Europesche bevolking is te *Samarang* eenigzins anders dan in andere Javaansche steden, en in het algemeen minder eenvoudig en meer Europeesch (behalve te *Batavia*). De levenswijs is er grootscher, weliger en galanter, en zelfs de weeskinderen dragen er eene onderscheidingskleeding. Even als in de meeste steden van *Indië* bestaat hier onder de Europeanen geen middelstand; ieder rekent zich onder den eersten stand, en daar er onderling in de rangen en in het vermogen een groot onderscheid bestaat, kan het niet anders, of de toenadering is gedwongen, onnatuurlijk en alleen een gevolg van de kleinheid des cirkels, in welken zich ieder beweegt, en die geene verschillende standen gedoogt (4).

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 33.
(2) Het zelfde werk, bl. 32 en 33.
(3) Het zelfde werk, bl. 36.
(4) Het zelfde werk, bl. 37.

De gelaatstrekken der vrouwen zijn hier ronder en gedrongener dan te *Soerabaja*, hare kleeding en die der mannen is zwieriger, de leest der vrouwen is minder rank, het haar is achterover gestreken (*sanggoel bokorran*). De kenmerken en indrukken eener groote wereld genoot *Samarang* eene halve eeuw vroeger dan *Soerabaja*, en zulks is zoowel onder de Europesche als inlandsche bevolking merkbaar (1).

Alhoewel er te *Samarang* slechts één stand onder de Christenen bestaat, kan men hen echter zeer gevoegelijk in twee afdeelingen scheiden. De eene is die der oudgasten of oudjes, zelden te voet gaande, maar steeds in een gemakkelijk rijtuig, op gezette tijden hun grokje of glaasje wijn nemende, onder een ontbijt of partijtje whist. De andere afdeeling is die der jeugdige of nieuwe wereld, gekleed naar de mode, te voet of te paard, galant, vrolijk en wel eens speelziek. Onder deze nieuwerwetsche *fashionables* behooren de planters uit de binnenlanden (2).

De Javaan is hier oorspronkelijker dan te *Soerabaja*, waar de Maduresche invloed zich zeer doet opmerken. Het dragen van goederen geschiedt er op den rug, behalve de arênsuiker, die in manden op het hoofd gedragen wordt. De kleeding der inlandsche vrouwen is paarsachtig, haregestalte is geenszins rank, en zij verdienen, even als de meeste Javaansche vrouwen, den naam van *schoonen* niet (3).

De rivier van *Samarang* is eene moddersloot; de aanbouw van een zeehoofd behoort nog onder de vrome wenschen; de stranden zijn laag en moerassig; voor de monding der rivier ligt eene bank, en de voornaamste koopstad van *Java* ligt achter eene geul van slijk, krengen, vuilnis, moerassen en poelen verscholen. Deze rivier is smal en ondiep, zoodat zij bij springtij buiten hare oevers treedt en de stad onder

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 37 en 38.

(2) Het zelfde werk, bl. 38.

(3) Het zelfde werk, bl. 38 en 39.

water zet (1). Zulks had onder anderen twee malen plaats in Augustus 1849. Voorts in den nacht van 18 op 19 Januarij 1849, toen het water ter hoogte van 1 tot 1,20 ell. in de straten stond, zoodat de gemeenschap tusschen de huizen met vaartuigen plaats had, en laatstelijk in het laatst van Februarij en in Maart van het vorige jaar (2). De brug over de rivier ligt westwaarts van het Residentie-kantoor (3).

Op eenen geringen afstand van de stad bereikt men reeds bergachtigen grond en geniet spoedig eene veel koelere en krachtigere lucht dan tusschen hare bedompte muren (4). In de omstreken vindt men vele begraafplaatsen van de Javaansche Vorsten, welke de bezigtiging ten volle waardig zijn.

Voor wandelaars heeft *Samarang* weinig wegen, doch voor rijtuigen is het rijk aan schoone omstreken, daaronder behooren vooral die, welke om de West en om de Zuid loopen (5). De vlakte rondom de stad is, even als die rondom *Batavia*, als met een woud van vrucht- en palmboomen bedekt, slechts ten zuiden en oosten loopt zij in wijduitgestrekte rijstvelden uit, in welke zich de dorpen met hunne boomen als belommerde oasen voordoen (6).

De bergruggen komen *Samarang* aan de zuidzijde op vier palen nabij. De wegen door en langs heuvelen en dalen bieden de schoonste gezigten aan, even zoo als aan de reede het gezigt op het land ook schoon is. In de zuidwestelijke heeft het landgoed van wijlen zekeren Toewan Joannes eene zekere vermaardheid, en de plaats, waar zijne graftombe staat, biedt het schoonste gezigt aan. De wandelingen om de Noord zijn voor de voetgangers ook aangenaam (7). Bijzonder groot is het aantal Javaansche kampongs, dat *Samarang* omgeeft.

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 36.
(2) *N. Rotterd. Ct.* van 28 Oct. 1848, 20 April 1849, 21 en 22 Mei 1850.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 32.
(4) Olivier, *Tafereelen en Merkwaardigheden*, D. I. bl. 305.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 38.
(6) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 60.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p.

Overal liggen hare hutten in kokospalmen en pisangs verscholen, of in het groen der bamboesboschjes, die zich aan den oever voordoen en de smalle rivier als met een gewelf bedekken. Onderscheidene straten, welke bereden kunnen worden en door kanarieboomen belommerd zijn, loopen in onderscheidene rigtingen door de vlakte, welke *Samarang* omgeeft; langs deze wegen ontmoet men nog tot op zekeren afstand eene menigte landhuizen, die, door inlandsche hutten afgewisseld, ter wederzijden in de schaduw der boomen liggen (1).

Te *Samarang* verschijnt alle weken een *Advertentieblad*, met het stadswapen, eene vrouw met een anker en lauriertak (2), hetwelk ter drukkerij van de Heeren Olifant & C°. aldaar gedrukt wordt (3).

In Februarij 1833 heeft eene zware overstrooming te *Bodjong* veel schade veroorzaakt en aan ruim 20 menschen het leven gekost (4).

Den 15 Januarij 1836 had het rivierwater te *Samarang* eenen zoo hoogen stand bereikt, dat de Gouvernements-pakhuizen onder water stonden, iets waarvan tot dusverre geen voorbeeld bestond. Den 4 Januarij 1840 werd aldaar eene aardbeving gevoeld, ten gevolge waarvan de in aanbouw zijnde citadel op eenige plaatsen gescheurd en daardoor een ontzetting van omstreeks eenen Nederlandschen duim veroorzaakt werd, ook werd na de aardbeving eenige scheuring in het Roomsch-Katholijk weeshuis en in de Wurtemburgsche Kazerne ontdekt.

Den 20 Julij 1844 is het Korrelhuis te *Samarang*, nabij den Kruidmolen, benevens eene opene loods gesprongen, waar door drie Europesche Artilleristen, benevens zes Koelies, zoo zwaar gewond werden, dat sommige daarvan terstond, en de overige kort daarna bezweken.

---

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 60 u. 61.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(3) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 104.

(4) *Handl. tot de Aardrijksk.* bl. 65.

In den avond van 17 November 1846 is het blokhuis in de lunette N°. 1, aan den boom te *Samarang*, sedert 1834 gebezigd tot berging van het voor rekening van particulieren aangebragte buskruid, door den bliksem getroffen en gesprongen. Daarin waren 3152 ponden buskruid. Het nabijgelegen gebouw der recherche heeft door dit ongeval eenige ligte schade bekomen; van de vier bij het blokhuis aanwezige inlandsche wakers hebben twee het leven verloren, terwijl de beide anderen ligt gewond waren (1).

Den 25 April 1847 barstte boven *Samarang* eene zware donderbui, vergezeld van hevige windvlagen en aanhoudende slagregens, los; ten gevolge van de daardoor ontstane overstroomingen waren onderscheidene binnenwegen en bruggen tijdelijk onbruikbaar geworden, terwijl een vijfentwintigtal huizen, tot de buurten *Karangtengah* en *Torbaja* behoorende, omvergeslagen werden (2).

In den namiddag van 3 November 1847 werd het groote wachthuis aan den weg, nabij het perceel *Sajong*, door den bliksem getroffen; van de vijf daarin zich bevindende inboorlingen zijn drie onmiddelijk gedood en de twee overige zwaar gewond (3).

Grogol.

Grogol, de hoofdplaats van het district van den zelfden naam, in het regentschap *Samarang*, is een dorp en landgoed, nabij een gebergte, hetwelk naar deze plaats het *Grogolsche gebergte* genoemd wordt.

Den 15 en 16 Julij 1828 deden de Majoor Bauer, aan het hoofd der vierde colonne, en de Kapitein Nothomb, met het tweede bataillon der expeditionnaire afdeeling en de daaraan toegevoegde inlandsche troepen, de eerste van *Bligo* en de tweede van *Tempel*, eene gecombineerde beweging naar dit

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 25 Januarij 1847.
(2) De zelfde Courant van 24 Julij 1847.
(3) De zelfde Courant van 27 Januarij 1848.

gebergte, ten einde het zoo veel mogelijk van muitelingen te zuiveren. De Luitenant-Kolonel LEDEL, van deze beweging door den Majoor BAUER onderrigt, rukte mede van *Mingir* derwaarts op en trof den vijand aan, welke den tweeden dag na eenen hardnekkigen tegenstand tot wijken en op de vlugt gebragt werd, terwijl het den Luitenant-Adjudant VAN HOPBERGEN met een gedeelte van het flankbataillon gelukte het vaandel van den Pangeran SOEMO-NEGORO in handen te krijgen (1).

In September 1828 onthielden de muitelingen zich voornamelijk in het *Grogolsche* op. De Luitenant-Kolonel ROEST, Chef van den Staf van den Luitenant-Gouverneur-Generaal MERKUS DE KOCK, tijdelijk met het opperbevel der troepen in die streken belast, zocht hen aldaar op om hen te verdrijven. Bij den opmarsch der colonnes werden het eerst een paar honderd muitelingen tusschen het *Grogolsche* en het *Woenkalsche* gebergte aangetroffen en hun geweervuur door eenige kanonschoten beantwoord, hetgeen hen tot wijken bragt. Bij deze ontmoeting werd de Kapitein GILLON, het tweede bataillon der expeditionnaire afdeeling kommanderende, door een geweerkogel ligt gewond. Vervolgens rukten onze troepen tot het zuidelijke gedeelte van het *Parésche Gebergte* voort en namen daar positie. Toen de vijand van die kanten, ten getale van 1000 à 1200 man, kwam opdagen en zich boogsgewijze zamentrok, werden eenige pelotons infanterie en Tidorezen als tirailleurs gezonden, terwijl het artillerievuur, door den Luitenant BURGERS goed bediend, hen ondersteunde. Het gevolg hiervan was, dat het terrein zoo ver het oog kon bereiken, weldra van muitelingen gezuiverd was, zoo mede de ravijnen, in welke zij zich genesteld hadden, na welke verrigting de terugmarsch dan ook werd aangenomen. Door het terrein begunstigd, kwam als naar gewoonte de vijand gedeeltelijk weder opzetten, om de achterwacht te verontrusten, doch werd door eenige kanonschoten in bedwang gehouden. De vijand moet bij die

(1) NAHUYS, *Verzameling van officieele Rapporten*, D. III. bl. 221.

gelegenheid, onder anderen drie *Ngabehis* of *Ingebeis* gedood en een *Toemengoeng* gewond hebben gehad; van onze zijde waren zes gewonden, onder welke de Chirurgijn der derde klasse van het flankbataillon, SCHOT. Voornamelijk hadden zich onderscheiden: de Kapiteins GILLON en COLLARD, de Luitenant KOCK, die de dienst van Adjudant verrigtte, de Luitenants LE BRON DE VEXELA en VAN SWIETEN, die de tirailleurspelotons aangevoerd en de voor- en achterwacht gekommandeerd hadden, alsmede de Sergeant BRONKHORST en de inlandsche Sergeant SOTAS (1).

Oenarang.

Het dorp *Oenarang* of *Oengaran* is mede de hoofdplaats van een distrikt in het regentschap *Samarang*, en ligt tusschen *Samarang* en *Salatiga*, 13½ paal van eerstgenoemde plaats, in een dal, palende aan den berg van dien naam (2). De grond is hier evenwel veel hooger dan te *Samarang* (3), volgens VAN WIJCK 300, volgens JUNGHUHN 337 ell. hoog (4).

Het bestaat uit hutten, welke, even als gewoonlijk op *Java*, tusschen kokospalmen en andere vruchtboomen verscholen liggen, en waaraan een klein Europeesch fort zich aansluit (5). Dit fort, een vierkant werk uit gebakken steen (6), de oude grenssterkte der Compagnie, draagt het jaartal 1787, heeft opgevulde wallen, een paar stukken geschut en eene kleine bezetting (7). De thermometer van FAHRENHEIT teekent er 's morgens 72°, 's middags 77° en 's avonds 76°; de barometer van ROOSEBOOM staat gewoonlijk op 28 duim 8 strepen (8).

---

(1) NAHUYS, t. a. p. bl. 310.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 42.
(3) VAN DEN BOSCH, *Ned. Overs. Bezitt.*, D. II. bl. 24.
(4) *Almanak voor Ned. Indië voor* 1841, bl. 24.
(5) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 279.
(6) SAKSEN-WEIMAR-EISENACH, *Veldtogt op Java in* 1811, bl. 132.
(7) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 42 en 407.
(8) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 43.

In den morgen van den 28 Mei 1827 werd *Oenarang* door eenen felen brand geteisterd. Het huis van den *Demang* en dat van MAAS-RONGGO, benevens nog 35 andere woningen en 37 stallen en lombongs werden in asch gelegd, doch de *messigit* en de nieuw opgebouwde kazerne gelukkigerwijze nog verschoond. Het vuur werd ontdekt op een uur, dat de gezamenlijke inwoners, bij gelegenheid van het Nieuwjaar, de graven hunner voorouders bezochten, en alleen ouden, zwakken en kinderen in de onbewaakte woningen waren achtergebleven. Ook de grijze MAAS-RONGGO-REKSO-NEGORO, door hooge jaren en zwakheid buiten staat, om te ontvlugten, ware bijna het slagtoffer dezer noodlottige gebeurtenis geworden, en werd slechts door eene toevallige omstandigheid van den dood gered, welken hij reeds vroeger op eene bijna wonderdadige wijze was ontkomen. Toen namelijk deze man voor vele jaren nog te *Kaliwoengo* woonde, werd hij, op zekeren dag, geheel alleen door het bosch van *Mankang* rijdende, op het onverwachtst door eenen tijger besprongen, welke den, op zulk eene ontmoeting niet voorbereiden, ruiter van zijn paard rukte en een eindwegs in het digtste hout voortsleepte. Van zijnen eersten schrik bekomen en ten volle het lot beseffende, dat hem onder de klaauwen van het monster te wachten stond, herinnerde RONGGO zich eenen kris bij zich te hebben, en had tegenwoordigheid van geest genoeg, om dien met de hem vrijgeblevene regterhand, uit te trekken en hem het dier over het schouderbeen herhaalde malen diep in den hals te boren. Van pijn en woede brullende liet de tijger zijne prooi los, maar was reeds zoodanig getroffen, dat hij op geringen afstand van daar dood nederviel, terwijl REKSO-NEGORO, hoewel uit onderscheidene wonden bloedende, nog krachts genoeg had, om zich tot de naastbij gelegene dessa voort te slepen (1).

In den nacht van 18 Februarij 1847 heeft in het distrikt, waarvan *Oenarang* de hoofdplaats is, een hevige storm gewoed, welke ongeveer twee etmalen heeft aangehouden, en aan de koffijaanplantingen groote schade toegebragt (2).

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 187.

(2) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 Mei 1847.

Ten Noorden van *Oengaran* zijn de streken zeer heuvelachtig en zuidwaarts vrij vlak; aan die zijde ligt *Bawen*, een eenvoudig gehucht, waar de weg zich splitst, waarom het ook wel *Tangan-tiga* of *Drie armen* genoemd wordt (1).

Ambarawa.

Het dorp *Ambarawa*, de hoofdplaats van een distrikt van den zelfden naam, ligt aan den zuidelijken voet van het gebergte *Oenarang* (2), 25 palen van *Samarang*, 3 palen van *Bawen*, aan de westzijde van een uitgedroogd moeras of *rawa*, waarvan het zijnen naam *Ambarawa* (Breed moeras) ontleent (3), 475 ell. boven de oppervlakte der zee (4). De thermometer van Fahrenheit staat er 's morgens op 72°, 's middags op 80° en 's avonds op 76° en de barometer op 28 duim 1 streep (5).

Hier ligt de hoofdvesting *Willem I*, aan welke Prins Willem Frederik Hendrik, de broeder des tegenwoordigen Konings (Willem III), in Junij 1837 den eersten steen gelegd heeft. Deze vesting, die, op verren afstand gezien, even als de oude Portugesche vestingen schijnt gebouwd te zijn, ligt in eene diepte, welke onder water kan gezet worden, en bestrijkt de *Ambarawa* (6).

Het bergachtige distrikt *Ambarawa* is een der vruchtbaarste van deze residentie. Prachtige koffijplantaadjen en vruchtbare rijstvelden, benevens eene goede bevolking zijn het gelukkig deel van dat gezegend distrikt, alwaar de bergbewoner, onder een getemperd luchtgestel, vergenoegd en gezond leeft. Van *Ambarawa's* hoofdnegorij komt men langs eenen, te paard

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 42.

(2) *Verhandelingen van het Bataviasch Genootschap*, D. X. bl. 121, 122.

(3) Roorda v. Eysinga, t. a. p. — Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt*, bl. 176.

(4) *Almanak van N. Indië voor* 1844, bl 24.

(5) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 176.

(6) Roorda van Eysinga, t. a. p., bl. 405.

zeer goed bruikbaren weg, aan welks beide kanten, op de meeste plaatsen, heggen van de schoonste rozen, zoo witte als roode, gezien worden, over klein gebergte, steeds stijgende, naar de dessa *Toroean*, een kleine paal van de dessa *Banjoekoening* gelegen, alwaar men uit een tuinhuisje de geheele Salatigasche vlakte voor zich heeft, en het oog aan de regter zijde door het omliggende gebergte, de *Piengit*, en die in de residentie *Kadoe* gelegen zijn, bepaald wordt (1).

Het distrikt *Ambarawa* werd op den 24 Maart 1833 zwaar geteisterd, door eene overstrooming, waarbij 8 menschen het leven verloren, en leed tevens zeer veel door eene aardbeving, op den 3 December van het volgende jaar (2), terwijl een jaar later door eene hoos in den kamp der genie aldaar groote schade werd aangerigt.

Djamboekoelon.

Djamboekoelon, ook wel enkel *Djamboe* genoemd, een dorp in het district *Ambarawa*, ligt 395 palen O. van *Batavia*, 238 palen W. van *Soerabaja*, en 28 palen Z. van *Samarang*, zijnde het de laatste plaats in de residentie *Samarang*, op den weg naar *Magelan* (3). Er is aldaar een posthuis, hetwelk, volgens van der Wijck, 490 ell. boven de oppervlakte der zee verheven ligt (4).

Den 24 Maart 1833 werd dit dorp door eene zware overstrooming geteisterd, die de eigendommen van de ingezetenen dier plaats bijna geheel vernielde (5).

---

(1) *Verhand. van het Bataviasch Genootschap*, t. a. p.

(2) Teenstra, t. a. p.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p., B. III. D. I, bl. 189.

(4) *Almanak voor Ned. O. Indië*, bl. 24.

(5) Kussendrager, bl. 189.

Banjoekoening.

Banjoekoening, een dorp aan de rivier van den zelfden naam, op den zuider rug van den berg *Oenarang*, heeft een gezond klimaat; de thermometer van FAHRENHEIT teekent er 's morgens 68°, 's middags 74°, 's avonds 70°; de barometer van ROOSEBOOM 26 duim 7 streep (1).

Alle de Europesche voortbrengselen komen er goed voort, uitgenomen de artisjokken, die er slechts bloemen geven. De gelegenheid der *pasanggrahan* is niet onaardig, en de digt begroeide kruin van den *Oenarang* ligt zoo digtbij, dat men alles duidelijk kan onderscheiden. De groente is hier in vrij goeden staat, en de wandelwegen, allen met heggen van rozen beplant, zijn niet onaangenaam; de toevloed van water uit het gebergte is ongemeen groot, van alle kanten komt het ruischend aan (2).

Salatiga.

Salatiga, de hoofdplaats van een distrikt in het regentschap *Samarang*, ligt 397 palen O. van *Batavia*, 240 palen W. van *Soerabaja*, 31 palen Z. Z. W. van *Samarang*, 29 palen N. van *Magelang* (3), volgens VAN DER WIJCK op 573, volgens JUNGHUHN op 589 ell. boven de oppervlakte der zee (4), aan den grooten weg naar *Solo*, bijna op even grooten afstand van den noordwestwaarts gelegen berg *Oenarang*, als van den zuidwaarts liggenden berg *Merbaboe* (5).

Salatiga, in goede handschriften *Sélotigo* (d. i. *drie steenen*, want in het Javaansch beteekent *sélo: steenen* en *tigo: drie*),

---

(1) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 43.
(2) *Verhandelingen van het Bataviasch Genootschap*, D. X. bl. 122.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p., B. III. D. I. bl. 189 en D. III. bl. 41.
(4) *Almanak voor Ned. Indië voor* 1844, bl. 24.
(5) *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 66.

zou den naam ontleend hebben van drie steenen tempels, welke, volgens overlevering, gestaan hebben nevens eene heldere bron, die even buiten het plaatsje bij eene groote waterkom ontspringt, en van welker steenen het tegenwoordige fort *de Hersteller* gebouwd is (6).

Salatiga, weleer eene rustplaats geweest zijnde van de zendelingen van den Sultan van *Mataram*, moet toen eene aangename verblijfplaats geweest zijn; de menigvuldige bronnen, fraaije en schilderachtige boschjes, afgezonderde hooge lommerrijke boomen, welriekende bloemen en gewassen, alles toont aan, dat het te voren een geheel heeft uitgemaakt, of tot een zeker verblijf gediend heeft. De naam van het *Keizersbad* is door de Europesche inwoners aan deze plaats gegeven. Men wil dat eerst in 1628 de eerste rustplaatsen (*pasangrahan*) te *Salatiga* zijn opgerigt, en er zich eene kleine bevolking onder een hoofd verzameld heeft (1). Het is thans nog een lief plaatsje en wordt door den grooten landweg in tweeën verdeeld, waaraan de huizen met tuintjes liggen, De huizen der Europeanen zijn hier van hout met *sirappen* (eene soort van dakpannen) gedekt. In het midden der plaats ligt op een ruim plein, nabij eene rivierkloof het steenen fort *de Hersteller* (2), dat in het jaar 1749 gebouwd (3), op een heuvel gelegen en van allerlei oorlogsbehoeften steeds wel voorzien (4) maar onbewoond is. De bezetting van een bataillon ligt gekampeerd in bamboezen kazernen. Twee kanonnen staan voor het fort (5). Op het midden van het plein staan een kruidhuis en een vlaggestok (6). Vervolgens komt men aan de Chinesche woningen. Er ligt hier gewoonlijk eene sterke bezetting en de Landraad voor

(6) *Verhandelingen van het Bataviasch Genootschap*, D. X. bl. 109. — Roorda van Eysinga, t. a. p. B. III. D. III. bl. 40.

(1) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 108.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 41.

(3) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 109.

(4) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 66.

(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 408.

(6) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. t. a. p.

het regentschap is er gevestigd (1). De Europeanen, die er ongeveer 80 in getal zijn (2), behooren onder het regtsgebied van *Samarang* (3). Behalve het fort en het kruidmagazijn zijn er een Gouvernements-zoutpakhuis en eenige woningen, zoo als van de civiele en militaire Ambtenaren en van eenige particulieren (4). Het Gouvernementshuis aan het plein van het fort *de Hersteller* dient tot verblijf van den Adsistent-Resident (5).

De hierboven vermelde bron is voor de ingezetenen eene zeer aangename, gezonde en verkwikkende badplaats, welke door de Javanen *Kali Taman* genoemd wordt en verstaan moet worden te zijn eene badplaats, welke alleen door vrouwen van den eersten rang mogt bezocht worden. Boven deze bron, welke in eene, met welriekende bloemen bezet dal ligt, vindt men eenen grooten binnenvijver, tusschen de omringende hoogten, die door onderscheidene bronwellen daargesteld wordt. Deze vijver, *Benojo* genaamd, aan welks oever steenbakkerijen gevonden worden, ontlast zijn water door onderscheidene afleidingen, welke door de ingezetenen naar verkiezing gebruikt worden, om daarmede de rijstvelden te bevochtigen, in de *Indro*, waarnevens men ten oosten van *Kali-Taman* eene andere bron vindt, waarin zich de mindere klasse der inwoners baden (6).

De omtrek der plaats behoort tot de verrukkelijkste oorden van geheel *Java*. Het klimaat kan in het Zuiden van *Frankrijk* niet aangenamer en gezonder zijn (7). Het is er koel, 's nachts dikwerf koud (8). De thermometer van Fahrenheit staat er, volgens Domies, 's morgens op 70°, 's middags op 80°, 's avonds op 74°, en de barometer van Rooseboom op 28 duim (9).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 41.
(2) Teenstra. *Ned. Overz. Bezitt.*, bl. 176.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 230.
(5) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 66.
(6) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 107 en 108.
(7) Olivier, *Tafereelen en Merkw.*, D. I. bl. 305 en 306.
(8) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 41.
(9) *De Oosterling*, bl. 43.

Volgens de door JUNGHUHN gedurende onderscheidene dagen gedane waarnemingen was de middelbare stand des thermometers voor zonneopgang 68° F. (16° R.), de hoogste stand op den dag, ten 2 ure, 83° F. (28° R.), na zonneondergang 75° F. (19° R.). Het water kookte bij eene temperatuur van 209° F. (78,5 R.) (1).

Gedurende de maanden November, December, Januarij, Februarij en Maart vallen er dagelijks stortregens, vergezeld van zwaar onweder. In de overige maanden regent het somtijds in den namiddag, doch zelden, terwijl de winden gedurende dien tijd sterk uit het Zuidoosten waaijen. Men heeft opgemerkt, dat de inwoners in het drooge jaargetijde veel met verkoudheden geplaagd zijn. Op den middag is het zeer heet in den zonneschijn, terwijl het des nachts zeer koel is, hetwelk dan ook oorzaak der verkoudheden en van catarrhale koortsen is. Over het algemeen zijn de menschen daar zeer gezond, worden oud, en het klimaat is bijzonder voor kinderen heilzaam (2).

Men vindt er schier alle vruchten van de gematigde luchtstreek van *Europa* (3). Alles wat tot levensonderhoud noodig is, wat het land voortbrengt, wordt hier in overvloed en tot zeer goedkoopen prijs gevonden (4). Men heeft er alle soorten van peulvruchten, salade, bloem- en andere koolsoorten, doch hoezeer de perzikboomen zeer welig groeijen, zet de bloesem er zich niet, zoo min als die der artisjokken en aardbeziën, hoewel men er met veel zorg wel eens eene enkele aardbezie heeft aangekweekt. De koeijen en ander vee zien er gezond en sterk uit. De melk en boter, die er gewonnen wordt, is overheerlijk (5).

De landstreek vertoont hier eenen bewonderenswaardigen rijkdom van plantengroei, eene bekoorlijke en schilderachtige

(1) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 155.
(2) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 109 en 110.
(3) OLIVIER, t. a. p. bl. 406.
(4) VAN DEN BOSCH, *Ned. Bez. in Azie, Afrika en Amerika*, D. II. bl. 24.
(5) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 110.

schoonheid, met stoute partijen en verrukkelijke gezigten. Men bewondert hier de bloeijende en uitgestrekte koffijtuinen, welke aan de hellingen der bergen een zeer vrolijk en liefelijk voorkomen geven (1), waarmede het land schier geheel bedekt is, want het is hier het ware koffijland. De opbrengst voor het Gouvernement is ongeveer 50,000, en voor particulieren bijna 100,000 pikols van 125 oude ponden 's jaars (2). Elders boeijen de heldergroene rijstvelden de aandacht van den opgetogen reiziger, die vruchteloos *Europa* doorkruisen zal, om eene zoo paradijsachtige landstreek op te sporen (3). In deze streek reizende, wordt het oog met de schoonste afwisselende tooneelen verrast; de bergen, door welke men ten Zuiden en Noorden omringd wordt, de onderscheidene heuvelen, waartegen zich de uitgebreidste koffijplantaadjen met de schoonste rijstvelden, amphitheatersgewijze aangelegd, voordoen, de schilderachtige afwisselingen der dorpen, gehuchten, boschjes, alles doet den mensch gevoelen, dat hij zich in eene gezegende, vruchtbare landstreek bevindt (4). Geen wonder derhalve, dat de Europeanen aldaar bij voorkeur hun verblijf trachten te vestigen. Men zendt dan ook veelal de jongst uit *Europa* aangekomene troepen naar deze plaats, om van de zeereis uit te rusten en aan het luchtgestel te gewennen (5). Er wordt mede gewoonlijk door de reizigers nachtverblijf gehouden (6).

Den 27 Maart 1757 werd te *Salatiga* door het beleid van den Gouverneur der Noordoostkust van *Java*, Nicolaas Hartingh, eene overeenkomst getroffen tusschen den Sultan van *Djocjokarta*, diens in opstand zijnde schoonzoon, Mangkoeboemi en de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, met bepaling, dat Mangkoeboemi verheven werd tot onafhankelijk Prins, onder de titels en namen van *Pangeran*, *Dipati*, *Mangkoe*, *Negoro*,

(1) Olivier, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Olivier, t. a. p.
(4) *Verhandelingen van het Batav. Gen.*, D. X. bl. 111.
(5) *Handleiding tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 66. — Teenstra, t. a. p.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p., B. III. D. I. bl. 489.

door welk verdrag een zestienjarige oorlog op *Java* geëindigd werd (1).

Het was ook hier, dat de Gouverneur-Generaal Jan Willem Janssens, den 18 September 1811, de capitulatie teekende, waarbij *Java* en onderhoorigheden aan de Engelschen overgingen (2).

Koppeng.

Koppeng is een dorp in het distrikt *Salatiga*, 9 palen westwaarts van de hoofdplaats van dat distrikt (3), op den noordelijken rug van den *Merbahoe* (4), op het hoogste punt van den weg van *Salatiga* naar *Magelang* (5), zijnde 1429 ell. boven de oppervlakte der zee (6). De thermometer van Fahrenheit staat er 's morgens op 60°, 's middags op 68°, 's avonds op 64°, en de barometer van Rooseboom teekent er 25 duim 4 strepen (7). Somtijds is het er echter zoo koel, dat de thermometer er tot beneden 55° daalt (8). Het is, wanneer men zich in een klein bamboezen huis wil behelpen, voor een of twee dagen een zeer verkwikkend verblijf, mits het helder weder is; doch wanneer, zoo als meest het geval is, de nevels, die zich over dag voor en om den berg *Merbaboe* vergaderen, zich verwijderen, komen die somtijds met windvlagen koud en guur het huis in, en laten zulk eene onaangename vochtigheid na, dat, wanneer men zich daaraan niet gewend heeft en uit de stad *Samarang* komt, alwaar eene warmte van 85° à 90° bestaat, eene zware verkoudheid gewoonlijk het gevolg is van het verblijf. Somtijds kan men des middags in de buitenlucht over de sterke zonnehitte klagen, die werkelijk onverdragelijk zijn kan, omdat de overgang

(1) van Kampen, *De Nederlanders buiten Europa*, D. III. bl. 777.
(2) Saksen-Weimar-Eisenach, *Veldtogt op Java in* 1811, bl. 137.
(3) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III bl. 42.
(4) *De Oosterling*, bl. 43.
(5) *Almanak voor Ned. Indië voor* 1844, bl. 24.
(6) Roorda van Eysinga, t. a. p. — *Almanak*, t. a, p.
(7) *De Oosterling*, t. a. p.
(8) Kussendrager, bl. 229.

uit de schaduw in den zonneschijn een verbazend verschil oplevert, terwijl men eenige oogenblikken daarna, wegens het onaangenaam gure weder, veroorzaakt door eenen spoedig opkomenden mist, zich in huis moet begeven (1).

Men vindt er aardbeziën, perziken, bloemkool en artisjokken, door vorige Residenten aangeplant, benevens aardappelen en velerlei soorten van Europesche groenten, welke allen zeer welig groeijen (2).

Demak.

Demak of *Damak*, de hoofdplaats van het regentschap en het distrikt van den zelfden naam, ligt 383 palen O. van *Batavia*, 194 palen W. van *Soerabaja* (3) en 17 palen O. N. O. van *Samarang*, aan de *Demak*, in eene uitgestrekte vlakte, eenige palen van zee. Het is het verblijf van den Adsistent-Resident, den Regent, en aldaar is de Landraad van het regentschap (4).

Voorheen was het eene volkrijke stad met 3000 Javaansche buisgezinnen en de hoofdstad van een vrij groot rijk (5), welke voor eene der oudste steden van *Java* gehouden werd. Later had men er een klein fortje, dat de rivier bestreek (6). Thans is het nog een aardig plaatsje, eenigzins ouderwetsch, doch heilig voor den Islamiet (7), wegens de over geheel *Java* beroemde *missighit*, op de *aloen-aloen* of het plein. Op de plaats, waar zij staat, is de eerste Mohhammedaansche tempel van dit eiland opgetrokken. Raden-Patah, de eerste Souverein van eenen Mohhammedaanschen staat op *Java*, begon dit heiligdom te bouwen, nog voor hij den laatsten kampstrijd met het huis van *Madjapahit* opende. Hij was *Adipa*

---

(1) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 114 en 115.

(2) Kussendrager, t. a. p.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. B. III. D. 1. bl. 189.

(4) De zelfde, t. a. p.

(5) Teenstra, t. a. p.

(6) van den Bosch, *Ned. Bezittingen*, D. II. bl. 26,

(7) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(Regent) van *Demak*, dat toen den naam van *Bintara* droeg, en voltooide als zoodanig, in 1390 van onze jaartelling, het beroemde gebouw. Aan acht zendelingen van den Islam, die den titel van *Soesoehoenan* voerden, had hij het ontwerp en het opzigt over den bouw opgedragen, en hun werk moest hunnen naam vereeuwigen, niet alleen door de bijzondere bouworde geheel onderscheiden van alle de later gestichte *missighits*, maar vooral ook door acht pilaren tot eene herinnering der acht heilige mannen, aan wie de zamenstelling van dezen tempel was toevertrouwd. Tot het jaar 1845 heeft het gebouw gestaan. Vier en eene halve eeuw lang bood het dus wederstand aan de verwoesting des tijds, het zag den Islam zegevieren over het verouderde Hindoeisme, in den laatsten worstelstrijd van zijnen stichter Raden-Patah tegen *Madjapahit;* het zag *Demak* verrijzen, als de hoofdstad van het eerste magtige Mohhammedaansche rijk op *Java;* het zag gedurende zestig jaren drie Vorsten uit het stamhuis Raden-Patah den scepter zwaaijen over een groot gedeelte van het Oosten en Midden van het eiland. Toen keerde *Demak* langzamerhand terug tot zijne vroegere onbeduidendheid, en werd een gedeelte van het uitgestrekte rijk van *Padjang*, dat de beroemde familie van *Mataram* in 1578 tot Souvereinen verkreeg. Maar de reuk van heiligheid, waarin de *missighit* deze plaats gebragt had, bleef zij onder alle gebeurtenissen behouden, ook toen de Nederlanders hunne vaan op *Java* plantten en er hunne magt vestigden, ook nog toen het gebouw al meer en meer door ouderdom verviel en door stutten en balken moest ondersteund en tegen instorten behoed worden. Eindelijk bleek de kracht van den tijd sterker te zullen zijn dan alle voorzorgen en aangewende middelen; ieder oogenblik dreigde het gebouw te bezwijken; wel verklaarde het bijgeloof dit voor eene onmogelijkheid, en verzette zich tegen het schenden van dit heiligdom, dat de dwaze vrees der ongeloovigen zou beschamen, maar het gezond verstand verkreeg eindelijk de overhand. Door de voornaamste Mohhammedaansche Hoofden en Priesters werd, na langdurige beraadslagingen, besloten tot

het afbreken van den ouden, en het opbouwen van eenen nieuwen tempel, onder de uitdrukkelijke bepaling echter, dat de beroemde acht pilaren moesten blijven staan, en het op te rigten gebouw, even als het vorige, zouden schragen. Van alle kanten van *Java* kwamen bijdragen en medewerking. Zelfs zonden de Vorsten van *Soerakarta* en *Djocjokarta* Afgezanten, om den belangrijken arbeid bij te wonen en te bewaken. En zoo verrees eene *missighit*, zoo veel mogelijk van den zelfden vorm, op de zelfde plaats, waar de Islam op *Java* zijn eerste gedenkteeken had opgetrokken (1).

Een weinig bezuiden *Demak* is een beweegbare moddergrond, waarop bij afwisseling in het drassige zoute slijk kleine piramiden zich verheffen, die beurtelings nederploffende, eenig dof gedruisch verwekken en damp ontwikkelen (2).

Niet ver van *Demak* werden de muitelingen, ongeveer 15,000 man sterk, den 13 September 1825 door den Generaal-Majoor van Geen op de vlugt geslagen (3).

Tekelang.

Op een der ruggen van den *Merbaboe* ligt het dorpje *Tekelang*, dat tot het regentschap *Demak* behoort, en op de grenzen van *Kadoe* ligt. Het bestaat slechts uit acht houten huisjes, wier bewoners van het kappen van hout leven, hetwelk meestal de vrouwen naar *Koppen*, *Abla*, *Thoutel*, *Tajiman* en andere plaatsen te koop brengen, zoodat men menigmaal die vrouwen, met de zwaarste vrachten van brandhout beladen, de steilste bergruggen ziet afkomen (4).

---

(1) van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 115—117.

(2) Teenstra, t. a. p

(3) Nahuys, *Verzameling van officieele rapporten*, D. II. bl. 25—28.

(4) *Verhandelingen van het Bat. Gen.*, D. X. bl. 116 en 117.

Bodjolali.

Bodjolali, een dorp in het zelfde distrikt, ligt 11 u. Z. van *Samarang*, 4 u. W. van den berg *Merah-Api*, aan de grenzen der *Vorstenlanden*, op eene zeer hooge bergvlakte, waar het ongemeen koel en gezond is, terwijl onderscheidene Europesche vruchten er zeer wel slagen (1). Er is hier een steenen fortje, waarin doorgaans weinig bezetting ligt (2).

Poerwodadi.

Poerwodadi, 24 palen van *Demak*, 41 palen van *Samarang*, aan de *Loesie* gelegen, was onder het Engelsch tusschenbestuur de hoofdplaats van de residentie *Grobogan*, waar in 1825 het tooneel des oorlogs door den Prins van *Soerang* gebragt werd. Als gewezene hoofdplaats beschouwd, is deze plaats thans zeer vervallen, het residentiehuis is onbewoonbaar geworden en afgebroken, de sterkte, aan den rivierkant gelegen, in 1825 opgerigt, is ook van weinig aanbelang, doch voor deze plaats aan het oogmerk voldoende. Eenige Chinezen, die daar wonen en handel drijven, geven aan dit dorp eene zekere levendigheid, en daar in die distrikten wederom eene gewenschte rust genoten wordt, zijn die landen weder in kultuur gebragt en herleeft er de handel (3).

Poerwodadi is op den 1 October 1842 voor het grootste gedeelte in de asch gelegd. De brand begon des morgens omstreeks 11 ure, tot tweemalen toe had men het geluk, hem in zoo verre meester te worden, dat geene nabijstaande huizen meer in brand geraakten, doch telkens ontstond de brand op nieuw in meer noordelijk staande gebouwen, en terwijl

---

(1) VAN DEN BOSCH, *Ned. Bezittingen*, bl. 24.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 98.
(3) *De Oosterling*, bl. 45 en 46.

men geene moeite aangewend had, om ook deze te blusschen, braken te gelijker tijd de vlammen op drie verschillende plaatsen in het Chinesche kamp met onbeschrijfelijke woede uit, zoodanig, dat in minder dan tien minuten het geheele noordwestelijk gedeelte der negorij als in eene zee van vuur was herschapen. Behalve de schade bij dezen brand door de Chinezen en andere handelaren geleden, welke, met uitzondering van den verbranden peper en rijst, op ruim 100,000 guldens is berekend, had men het verlies te betreuren van acht Chinesche vrouwen.

Mendang-Kamoelan.

Tusschen *Poerwodadi* en de hierboven beschrevene modderwellen ligt het gehucht *Mendang-Kamoelan*, hetwelk merkwaardig is, omdat de inboorlingen, niet zonder grond, beweren, dat hier de zetel van het oude rijk *Mendang-Kemoelan* gelegen heeft. Een bosch, aan welks ingang een *pandopo* is opgeslagen, wijzen zij als de heilige overblijfsels van die stad aan, eene wildernis, 1 paal in het vierkant groot, en op eenen blijkbaar door menschenhanden effengemaakten grond, is volgens hen de plaats, waar eenmaal de *kraton* gestaan heeft. Zoodanig is de bevolking, wijd en zijd in den omtrek, van dit beweren overtuigd, dat zij hier slechts schroomvallig durft naderen, vol diep ontzag voor de geesten der voorvaderen, die in hun vroeger aardsch verblijf ronddwalen; zij durft de bosschen niet aanraken en den ploeg niet in den grond zetten, ofschoon de bodem een allervruchtbaarste zandgrond is (1). Zelfs verkeeren velen hunner in het denkbeeld, dat de plaats, waar deze oude hoofdstad gestaan heeft, niet kan bezocht worden, zonder dat hem, die dit onderneemt, kort daarna een ongeluk bejegent (2). Wandelt men het bosch eenige schreden binnen, dan komt men aan eene plaats, waar men wil,

(1) van Hoëvell, t. a. p. bl. 124 en 125.
(2) Raffles, *History of Java*, Vol. II. p. 53.

dat de *sitinggil* (1) van de *kraton* of het vorstelijke paleis moet gestaan hebben (2), kunnende men die plaats nog alleen onderkennen aan hoopen steen en gruis, terwijl men op eenen niet verren afstand van daar de muren en de bedding van eenen eenige honderd voeten langen en breeden vijver ziet (3). Een ruwe steen, tusschen twee boomen opgerigt, is het voorwerp van het gewone bijgeloof, dat zich in offerhanden openbaart. Onder de ongerijmdste verhalen der wonderen, spoken en visioenen, welke de inboorlingen omtrent *Mendang-Kemoelan* verhalen, is er een omtrent eenen tijger, die, naar hun zeggen vervaarlijk groot is, terwijl zijne pooten krom van ouderdom staan, zoodat hij op zijne enkels moet loopen, want hij is afkomstig uit de tijd, toen het rijk en de *kraton* nog bestonden, en zwerft sedert dien tijd hier rond, om de heilige plek te bewaken (4).

Wirosari.

Het dorp *Wirosari*, de hoofdplaats van een distrikt van den zelfden naam in het regentschap *Grobogan*, waar een Demang zijn verblijf houdt, is eene aangename, lommerrijke en koele plaats; de thermometer teekent er 75° tot 88° (5). In de nabijheid is een bosch van den zelfden naam, zijnde een der belangrijkste van de residentie (6).

Grobogan.

Grobogan, de hoofdplaats van een regentschap en van een distrikt, ligt 25 palen Z. O. van *Demak* en 42 palen van

(1) De verheven grond, waarop eene *pandopo* is opgerigt, noemen de Javanen *sitinggil*, zijnde eene verbastering van *siti hinggil* (d. i. hooge grond).

(2) VAN HOËVELL, t. a. p. bl. bl. 125:

(3) RAFFLES, t. a. p.

(4) VAN HOËVELL, t. a. p. bl. 125 en 126.

(5) *De Oosterling*, bl. 46.

(6) KUSSENDRAGER, bl. 184.

Samarang (1) meer bergwaarts dan *Demak* en door bosschen omgeven (2). Er bestaat een Landraad voor het regentschap op zich zelf, wiens uitspraken aan den Ommegaanden Regter onderworpen zijn (3).

Kendal.

Kendal of *Kandal*, mede de hoofdplaats van een regentschap en district in het Noordwesten der residentie (4), ligt 353 palen O. van *Batavia*, 19 palen W. van *Samarang* (5), aan den postweg, die in eene noordelijke rigting van *Weleri* derwaarts loopt (6), in eene onafzienbare vlakte, welke van de grensscheiding van *Pekalongan* tot *Samarang* onafgebroken doorloopt, en uit niets anders dan bebouwde en beplante velden bestaat (7).

Te *Kendal* teekent de thermometer van FAHRENHEIT 's morgens 80°, 's middags 88° en 's avonds 85°, de thermometer van ROOSEBOOM staat er op 29 duim 8 streep (8).

De dalem van den Regent is een gebouw, dat een vorstelijk aanzien heeft en prachtig gemeubileerd is (9).

Nabij dit dorp is door de aardbeving van 4 Januarij 1840 een gedeelte van den grooten weg ingestort.

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. B. III. D. III. bl. 26.
(2) TEENSTRA, t. a. p. bl. 177.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(4) TEENSTRA, t. a. p.
(5) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. B. III. D. I. bl. 188.
(6) KUSSENDRAGER, bl. 186.
(7) VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, D. I. bl. 96.
(8) *De Oosterling*, D. II. St. II. bl. 43.
(9) VAN HOËVELL, t. a. p.

DE RESIDENTIE

KADOE.

Geschiedenis.

Kadoe is het land, waar de fabelachtige overlevering de Goden doet uitrusten op hunnen togt van het Westen naar het Oosten. Hun brak het zweet uit van vermoeijenis, en van daar dan ook de rijke voorraad van water in dit oord. Van den fabelachtigen berg *Djamoor-Dhipo* vielen twee brokken neder op de smederij van HEMPOE-ROMADHI, den VULCANUS der Javaansche Mythologie, en hieruit ontstonden de vuurbergen *Merapi* en *Merbaboe* (1).

Kadoe stond vroeger onder het beheer der Vorsten van het *Padjangsche* en *Mataramsche* rijk, en werd eerst zeer laat en brokswijze aan de Europeanen onderworpen (2). Het deelde gewoonlijk in de gebeurtenissen van *Soerakarta* en *Djocjokarta*. Bij de splitsing van het groote rijk in 1755 werd *Kadoe* in *tjatjahs* of huisgezinnen verdeeld. Tot in 1811 bleef het land buiten bemoeijing van Europeesch gezag, ofschoon het in de oorlogen van 1741—1758 een werkzaam deel nam. Het gebied strekte zich in het *Pekalongansche*, bijna tot aan het Noorderstrand, uit. De Maarschalk DAENDELS bedong, op den 6 Januarij 1811, den afstand van *Kadoe* tot aan de parallel der zuidelijkste punt van *Kendal*, ongeveer op 7° 9′ 0″ Z. B. Deze parallel werd getrokken met de zee, westwaarts tot aan *Pekalongan* (1).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 57.
(2) KUSSENDRAGER, bl. 190.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

Nadat de Engelschen in 1812 den oorlog tegen den Sultan van *Djocjokarta*, Pakoeboewono II, meer bekend onder den naam van Sultan Sepoeh, gevoerd hadden, en deze, door hen overwonnen zijnde, naar *Amboina* werd verbannen, op het tijdstip, dat Pakoeboewono IV, bekend onder den naam van Soesoehoenan Bagoes, Keizer van *Soerakarta* was, kwam het grootste gedeelte van dit landschap onder Europeesch bestuur, terwijl in 1824, door het inlijven der *Djabarangkasche* landen, welke vroeger onder de Solosche en Djocjosche Vorsten stonden, daaraan onderworpen werden (1).

In het jaar 1822 verzamelde zich in deze residentie, bij de rivier *de Ngello*, eene rooverbende, welke onder aanvoering van zekeren Kerto-Widjojo, afgezetten Demang van *Menoreh*, verscheidene dorpen in *Magelang* en *Probolingo* overrompelde. De Resident, daarvan kennis bekomen hebbende, trok dadelijk, met de weinige Europesche Ambtenaren, de geringe bezetting en een aantal inlanders, de roovers te gemoet. Bij *Sangrahan* en *Menagoo* gelukte het, op den 27 en 28 Januarij 1823, hen aan te treffen en, vooral ook door den trouwen bijstand van een twintigtal inlandsche burgers en soldaten, te verslaan, zoodat de hulp van *Samarang* toegesneld, bestaande in een detachement huzaren en 160 inlandsche dragonders, alleen nog te stade kwam, om het land te doorkruisen. Spoor van de uiteengejaagde bende was echter nergens meer te vinden (2).

De laatste Javaansche oorlog was ook voor dit gewest hoogst noodlottig. Naauwelijks toch had de Djocjokartasche Prins Dipo-Negoro, op den 25 Julij 1825, de vaan des oproers opgestoken, of eenige ontevredene dorpshoofden in het distrikt *Poerbolingo* stelden, door de zendelingen van den muitzieken Vorst daartoe aangevuurd, al het mogelijke in het werk, om ook de vreedzame bevolking door alle, hun ter dienste staande middelen, tot het opvatten der wapens op te ruijen. Het

(1) Kussendrager, bl. 190 en 191. — Teenstra, t. a. p., bl. 170.

(2) Lastdrager, *Proeve eener Geschiedenis van het Koningrijk der Nederlanden*, D. II. bl. 163.

51 *

moorden, rooven, plunderen en branden drong dan ook al ras tot voor het gebergte *Tidar*, in de onmiddelijke nabijheid der hoofdplaats *Magelang*, door, en alles deed duchten, dat het geheele gewest weldra aan verwarring en regeringloosheid zou zijn prijs gegeven. De vaste houding van de weinige, doch dappere troepen, en de goede geest, welke alle burgers van *Magelang* bijna zonder onderscheid bezielde, weerden dit dreigend gevaar nogthans gelukkig af, en deden de hoofdplaats van de verschrikkelijkste rampen verschoond blijven. Maas-Ingebei-Danoe-Kromo, nader Raden-Tomengoeng-Danoe-Ningrat genaamd, en later bekend onder den titel van Raden-Adipati-Ario-Danoe-Ningrat, bekleedde toenmaals de waardigheid van Regent van *Magelang*, in welke betrekking hij later door zijnen zoon is opgevolgd. Met eene legerbende tegen het muitende volk van *Poerbolingo* oprukkende, had hij de voldoening, dit spoedig te beteugelen; doch vond zelf een eervollen dood in de dienst van het Nederlandsche Gouvernement, hetwelk zijne verdiensten altijd behoorlijk had weten op prijs te stellen. Het was voorts ook te *Magelang*, dat de rustverstoorder Dipo-Negoro, op den 1 April 1830, door Zijne Excellentie den Luitenant-Generaal Luitenant-Gouverneur Hendrik Merkus de Kock, toenmaals Kommandant van het Indische leger, gevangen werd genomen, ten gevolge van welke verblijdende gebeurtenis de rust weldra wederom geheel hersteld werd (1). Na den afloop van dezen oorlog werden er weder eenige gedeelten der Vorstenlanden bij deze residentie toegevoegd (2). Doch het vroeger in 1811 en 1812 verkregen gedeelte stond onder *Pekalongan* tot 14 Maart 1816, toen beide deelen gescheiden werden (3).

Meer dan door het vuur van tweedragt en opstand, had deze residentie door de uitwerkingen van het onderaardsche vuur te lijden, hetwelk hier bestendig onder den grond voortwoelt en de heerlijkste streken dikwijls zoo eensklaps in

(1) Kussendrager, bl. 202 en 203.
(2) Het zelfde werk, bl. 491.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

schouwplaatsen van jammer en verwoesting verkeert. Den 27 December 1822 ontwaarde men des avonds omstreeks negen ure eene hevige aardschudding, in de rigting van het Oosten naar het Westen, en zich binnen den tijd van 30 uren van achttien tot twintig malen herhalende. Sommige schokken, en inzonderheid de voorlaatsten in den avond van den 28, waren geweldig sterk, en nog te verschrikkelijker door de, daardoor teweeg gebragte golvende, op en nederwaartsche beweging van den grond, welke de hevig ontstelde bewoners van oogenblik tot oogenblik vreezen deed, dat de aarde zich onder hunne voeten zou openen en hen in den afgrond doen verdwijnen. Te gelijker tijd deed de berg *Merapi* een zwaar onderaardsch gebulder hooren, en wierp asch en steenen uit, waarop, in den morgen van den 29, eene boven alle beschrijving vreeselijke uitbarsting volgde, waarbij de helft van den berg door de met geweld uitgestuwde en daarna van zijnen kruin afloopende gloeijende lava als met vuurkolommen omgeven scheen en een digte regen van zand, asch en kleine steenen de omliggende landerijen geheel overdekte. Des namiddags deden zich weder eenige schokken van aardbeving gevoelen. Te zes ure werd de schudding sterker en sterker, en werd spoedig daarna door eene nieuwe uitbarsting van den berg gevolgd, welke nogthans slechts een uur aanhield, minder geweldig was dic van den vroegen morgen, en niettegenstaande veel steen en asch werd uitgebraakt, geen verdere dadelijke verwoesting aanrigtte. De laatste dagen teekende de thermometer des morgens ten 6 ure 74°, des middags 84°, en des avonds ten 7 en 9 ure 78°. De morgen van den 30 was zeer verkwikkend, daar de aschregen geheel had opgehouden, en de met haren gewonen luister schitterend en statig boven de kimmen oprijzende zon de hoop en het vertrouwen in de angstvolle gemoederen der inboorlingen deed herleven. Alles beloofde eenen rustigen dag; men waande het gevaar thans te boven te zijn, en zag alleen met verlangen naar eenen verfrisschenden regen uit. Op eene vreeselijke wijze werd men echter in die zoete verwachting bedrogen. Tegen tien ure in den

voormiddag begon de wind uit het Noordwesten op te zetten en dadelijk dwarlende wolken van stofasch van bergen en boomen op te jagen, zoodat de lucht er geheel mede vervuld werd, en de daardoor veroorzaakte hevige hitte de huid verschroeide en den ademtogt ondoenlijk maakte. Te vergeefs zag men naar regen uit. Tegen vier ure in den namiddag bedaarde de wind wel en werd de lucht weder helder, doch de verstikkende hitte hield aan, en omstreeks half zes voelde men op nieuw eene hevige schudding, terwijl iets later het gedonder eener nieuwe uitbarsting aan den Zuidoostkant van den berg gehoord werd, welke meer dan drie kwartieruurs voortduurde. Eerst tegen half acht bedaarde zij, de lucht klaarde op en de maan scheen helder. Doch deze rust der elementen was slechts van korten duur. Te middernacht joeg eene hevige schudding, de geweldigste, welke tot nu toe had plaats gehad, en die langer dan een kwartier aanhield, de thans eenigzins tot verademing gekomene inwoners op nieuw uit hunne doffe rust op. Eene vreeselijke kolom van vuur en vlammen steeg aan den Zuidoostkant van den berg omhoog, gepaard met het geluid eener ontzettende onderaardsche koking, terwijl het gebulder der worstelende elementen door den nabijliggenden berg *Soembing*, een der zoogenaamde *Gebroeders*, met verdubbelde hevigheid werd teruggekaatst. Dit huiveringwekkend schouwspel duurde ruim een half uur voort, als wanneer de vlammen allengs afnamen, doch niet het geluid der koking. De wind was Noordwest. Te twee ure na middernacht hield de berg op te woeden, terwijl een hevig onweder, zonder regen, de voorafgegane vreeselijke vertooning verving. De asch- en steenregen bleef niettemin zeer hevig en scheen bij tusschenpoozing meer toe dan af te nemen. Eenige der uitgeworpene steenen werden tot in het distrikt *Poerbolingo*, op een afstand van ruim 15 palen van den vuurkolk, voortgestuwd. De uitbarsting had nogthans in deze residentie geene andere schade veroorzaakt, dan het in vlam geraken en afbranden der bosschen, welke de scheiding uitmaken tusschen de divisiën *Sewoean* en *Poerbolingo*. De asch-

en steenregen was in het *Djocjokartasche* en *Soerakartasche* zeer overvloedig geweest, doch de lava had zich in die rigting weinig uitgestrekt. De aldaar gevoelde aardschokken en de omstandigheden der uitbarsting kwamen naar gelang der plaatselijke gelegenheid overeen met hetgeen te *Kadoe* was waargenomen. In de residentie *Soerakarta* waren de dessa's *Petongan* en *Selah* door de derwaarts voortgedreven vulkanische uitwerpselen in vlam gezet, en hadden eenige inboorlingen zware wonden bekomen. Ook in de subdivisie *Sewoean* werden vier dessa's door de nederstortende gloeijende brokken in vlammen gezet en brandden geheel af; vier anderen werden onder steen en zand bedolven, terwijl vijftien menschen op de plaats gedood werden, en vier of vijf later ten gevolge hunner wonden overleden. Alleen de djagongvelden op het voorgebergte en die beneden de mondingen der rivieren gelegen werden beschadigd; doch tot de rijstvelden had de verwoesting zich gelukkigerwijze niet uitgestrekt (1).

De zware regens, die sedert den 3 Januarij 1823 aanhoudend nedervielen, deden de velden hun vorig aanzien spoedig weder aannemen, en de asch en het fijne zand werden daarvan weggespoeld, zoodat slechts eene geringe hoeveelheid steenzand achterbleef. Den 5 Januarij begonnen de rivieren *Pabellan*, *Lamat* en *Blonking* weder te zwellen en geweldige massa's steen en rookenden modder af te voeren, terwijl het voorgebergte van den *Merapi* ondertusschen weder een verschrikkelijk gerucht maakte en veel vuur uitwierp. Deze afvoer van heeten modder hield tot 9 ure des avonds aan, toen de rivieren wederom op haar gewoon peil kwamen, hoewel zij nog steeds met zand en modder bleven voortkruijen. Den volgenden morgen was de zwelling zoodanig, dat zij buiten hare oevers traden, het te veld staande gewas geheel vernielden, verschillende dorpen deerlijk teisterden, en zestien menschen, benevens eenige beesten in hare drabbige golven verzwolgen. Den 8 en 9 was de heete modder vrij wat verminderd en de regen op verre na zoo aanhoudend en zwaar niet, als gedurende de vorige dagen (2).

(1) Kussendrager, bl. 204—208.

(2) Kussendrager, bl. 208.

Ligging.

Deze residentie is grootendeels een hooggelegen dal, dat ter eene zijde door de bergen *Soembing* en *Sendoro*, ter andere (ten O.) door de *Merapi* en *Merbaboe*, benevens de voorbergen van dezen laatste, de *Telemojo*, de *Andong* en de *Djokopekek* omgeven is. Ten N. wordt het door het zoogenaamde *Djamboesche gebergte* ingesloten, dat zich van de *Telemojo* naar den *Oengaran* en voorbij dezen naar den *Prahoe* uitstrekt en eenen lagen, breeden, vlakken zich in hooge kruinen verheffenden bergrug vormt (1), en ligt op eenen afstand van omtrent 40 palen van zee of van de Noordkust van *Java*, en wordt bepaald ten N. door de residentie *Samarang*, ten O. door *Soerakarta*, ten Z. door *Djocjokarta* en ten W. door *Bagelen* (2). De uiterste grenspunten zijn ten O. de *Merapi*, op 128° 39′ 20″ O. L., ten N. de *Prahoe*, op 7° 10′ 30″ Z. B., die ook het Westelijke punt op 127° 39′ 20″ O. L. is. De Zuidelijkste grens is op 7° 45′ 0″ Z. B. (3).

Naamsoorsprong.

De inlander schrijft niet *Kadoe*, maar *Kedoe* (4). Dit woord beteekent, even als *Kedoeng*, in de taal des lands: eene beperkte diepte, door hoogten of hooge gronden bepaald, en is dus door de Javanen niet ten onregte als benaming aan deze door valleijen en hooge bergen ingeslotene residentie toegelegd (5).

---

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 320.
(2) Kussendrager, bl. 191.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(4) Het zelfde werk, t. a p. bl. 4.
(5) Kussendrager, bl. 190.

Verdeeling.

De residentie is verdeeld in twee regentschappen: *Magelang* en *Temanggong*. Het regentschap *Magelang*, dat het Oostelijk gedeelte beslaat, bevat 8 distrikten, als *Magelang*, *Ngasinan*, *Ballak*, *Poerbolingo*, *Bligo*, *Remameh*, *Menoreh* en *Bandongan*. Het regentschap *Temanggong*, dat het Noordelijk deel bevat, is in de volgende 5 distrikten verdeeld: *Tetes* of *Djettis*, *Lempoejang*, *Temanggong*, *Prapak* en *Soemowono* (1).

Bestuur.

Het bestuur berust bij eenen Resident, eenen Hoofdfiskaal en eenen Kapitein der Chinezen. De Regent van *Magelang*, vroeger *Maas-Ngabehi*, later *Raden-Toemenggoeng*, ontving tot belooning van zijne bewezene diensten den titel van *Raden-Adipati-Arijo*. Het mindere bestuur heeft hier zekeren overgang van het Oostelijke naar het Westelijke *Java*; de Hoofden, welke Oostwaarts *Wedono*, *Arijo*, *Mantri*, *Bekel* en *Patinggi* heeten, dragen hier den titel van *Ronggo*, *Demang*, *Kepolo*, *Penatoes* en *Bekel* (2).

De distrikten worden weder in onderdeelen verdeeld, welke naarmate hunner uitgestrektheid, onder het gezag van bijzondere Hoofden, *Onder-demangs* genaamd, gesteld zijn, en de (uit vijf tot twintig dorpen bestaande) *glondongs* in zich bevatten, die andermaal door mindere Hoofden, *Penatoes*, worden beheerd. Deze *Penatoes* eindelijk oefenen onmiddelijk gezag uit over de mindere dorpshoofden, welke den naam van *Bekel* dragen, en zelven, overeenkomstig het aartsvaderlijk gebruik (*adat*) der Javanen door de bevolking uit haar midden verkozen worden (3).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 49, 50 *en* 53.
(2) Het zelfde werk, bl. 50.
(3) Kussendrager, bl. 191 en 192.

Te *Magelang* is een Landraad over den inlander voor de geheele residentie; de Europeanen behooren onder den Raad van Justitie van *Samarang*. Er zijn hier, behalve de Resident en Secretaris, twee Kommiezen, vier Controleurs voor de Landelijke Inkomsten en Cultures voor de geheele residentie, twee Opzieners voor de Thee-cultuur en een voor de Indigo, een Agentschap van de Samarangsche Boedelkamer, een Kantoor van Taxatie en Kadaster, een Ouderlingschap voor de Hervormde Eeredienst, en verder eene Subcommissie van Weldadigheid. Het Militaire Departement heeft te *Magelang* eene bezetting in een fort aan de Zuidzijde der hoofdplaats (1).

In het regentschap *Temanggong* berust het bestuur bij eenen Regent, *Raden-Adipati*, of bij eenen *Toemenggoeng*, eenen Fiskaal, eenen Priester en eenen Luitenant voor de Chinezen te *Parakan;* in alles behoort het onder *Magelang* (2).

Gedaante.

De residentie is een langwerpig onregelmatig vlak, dat in het Zuiden met eenen scherpen hoek eindigt, hebbende hare lengte eene rigting van het Noorden naar het Zuiden (3).

Grootte.

Zij strekt zich van 7° 10′ 30″ tot 7° 45′ N. B. en van 127° 39′ 20″ tot 127° 39′ 20″ O. L. uit. De uiterste verschillen zijn voor de breedte 34½, en voor de lengte 30½ Eng. mijlen (4).

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 51.

(2) Het zelfde werk, bl. 53.

(3) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 213.

(4) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, bl. 49.

Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening op de jongste hydro-topographische kaarten, beslaat zij eene oppervlakte van 39 vierk. geogr. mijlen of 953 vierk. palen (1).

Luchtgesteldheid.

De warmtegraad is er door de hooge ligging gematigd, echter kan het er bij stil weder heet zijn. De dampkring is er zuiver, en wordt door geene moerasdampen besmet, daar deze residentie in het midden des lands ligt, zijn er de winden, die uit de *Zee van Java* en uit de *Indische Zee* waaijen, reeds gedeeltelijk getemperd en minder schadelijk dan aan de strandresidentiën. Het luchtgestel is er dan ook gezond, hetwelk uit de vermeerdering der bevolking blijkt (2).

De bewoners.

In 1845 beliep het cijfer der volkstelling aan:

Europeanen	174
Javanen	354,367
Arabieren en Maleijers .	73
Militairen	37
Djajng-Sekars en Pradjoerits	50
Slaven	3
Chinezen	2,484
Totaal	357,188

(1) *Tijdschrift voor Ned. Indië*, Vijfde Jaarg. D. II. bl. 156.

(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 233.

Er zouden onder dit getal 21,460 meer vrouwen dan mannen zijn, en men mag aannemen, dat het gegeven cijfer van de bevolking te laag gesteld is (1), want men begroot de bevolking thans op 450,000 zielen (2).

Karakter.

De bevolking verschilt niet veel met die der Vorstenlanden; doch het Gouvernementsgezag heeft hier bereids wortel geschoten (3). Zij zijn van nature noch wreed, noch ongevoelig, maar onderscheiden zich door een gedwee, zachtzinnig en buigzaam karakter, dat zich zeldzaam verloochent, tenzij zij door den euvelmoed der ook bij hen indringende trotsche beheerschers der naburige *Vorstenlanden* tot het uiterste gebragt of om andere redenen tot opstand tegen eenen algemeenen vijand aangewakkerd worden (4). Minder dweepziek dan die van *Djapara*, is de bevolking nog niet vrij van opgewondenheid en ligtgeloovigheid. Echter zijn de inwoners vreedzame en uitmuntende bebouwers der schoone dalen, en zij zijn zeer ijverig ter bevordering hunner belangen, zoodat zij geene gronden onbebouwd laten liggen. In hun bestuur heerscht nog iets aartsvaderlijks, en zij worden als buigzamer, zachtzinniger en gedweeër dan de Madioenezen beschouwd (5). De bevolking is dus gemakkelijk te regeren, indien men slechts met zachtheid en regtvaardigheid, standvastigheid en gepaste gestrengheid paart (6).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 49.

(2) Teenstra, t. a. p. bl. 164.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(4) Kussendrager, bl. 202.

(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 49 en 50.

(6) Kussendrager, t. a. p.

Middelen van bestaan.

Landbouw.

Zoowel door den landbouwenden aard der bevolking, als door de vruchtbaarheid van den grond, is *Kadoe* eene der heerlijkste en voordeeligste residentiën van *Java*, en zij bewijst hoe zeer de welvaart van een land door de zorg van verstandige ambtenaren tot heil der inwoners en tot voordeel van het Gouvernement kan bevorderd worden (1).

De klei- en zandachtige gronden zijn in *Kadoe* voor tabak, suiker en koffij zeer geschikt; de tabak is van eene zeer goede hoedanigheid en alzoo bijzonder gezocht. De soorten zijn de Havanna-, Manilla- en gewone Java-plant. Alle Europesche moeskruiden komen er voort, te gelijk met allerlei inlandsche. Aan water is hier geen gebrek, en even als in *Malang*, wordt hier het gansche jaar door gezaaid en gemaaid; veldvruchten vindt men tot in het tweede gewas. Geene hoogere ligging doet den grond braak liggen; overal wordt des landmans vlijt goed beloond (2).

De eenigzins opklimmende, terrasachtig gelegene velden van eene min of meer roode kleur, uit aarde en zanddeelen bestaande, met kleiachtige stoffen rijkelijk doormengd, leveren het beste suikerriet op. Ook indigo wordt hier geteeld en toebereid (3).

Handel en fabrijken.

De binnenlandsche handel is er zeer aanzienlijk en geëvenredigd aan de belangrijke opbrengst van den landbouw, die ongeveer 2,000,000 ponden tabak oplevert (4).

(1) Roorda van Eysinga, *Aardrijksk. van Ned. Indie*, bl. 234.

(2) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 56 en 57.

(3) Kussendrager, bl. 199 en 209.

(4) Temminck, t. a. p. p. 365.

Voorts drijven de inboorlingen eenen winstgevenden handel met eene zekere soort van fraaije matjes voor stoelen en ander gebruik, welke vooral in de priesterdessa *Pesantren* vervaardigd worden van de bladen eener zekere plant, *pandan* genaamd, die langs de boorden der sawavelden in grooten getale in het wild groeit (1). Men heeft er 13 kleine suiker- en eenige indigo-fabrijken (2). Men verbruikt er jaarlijks ongeveer 400 kojan zout (3).

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

In de schoone en vette weiden tiert het hoornvee uitmuntend (4), zoodat de buffels, die men er 126,000 aantreft (5), dik en vet zijn (6). De paarden, die er 15,000 in getal zijn (7), vormen een bijzonder ras (8). Zij zijn groot, sterk, vlug en welgemaakt (9), worden voor de beste van *Java* gehouden (10), en zijn zoo om hunne groote gestalte, als om hunnen schoonen vorm, over geheel *Java* beroemd en zeer gezocht (11), zoodat zij eenen aanzienlijken tak van handel uitmaken (12). Door de volkrijkheid en de algemeene bebouwing der gronden worden hier zelden wilde dieren aangetroffen. Visch is er schaars voorhanden (13).

---

(1) Kussendrager, bl. 200.
(2) Teenstra, t. a. p. bl. 168.
(3) Temminck, t. a. p.
(4) Hogendorp, *Ned Bezitt.*, bl. 450. — Roorda v. Eysinga, *Aardr.*, t. a. p.
(5) Temminck, t. a. p.
(6) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 57.
(7) Temminck, t. a. p.
(8) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(9) Kussendrager, t. a. p.
(10) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(11) Hogendorp, t. a. p. — Roorda van Eysinga, *Aardrijksb.*, t. a. p.
(12) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, t. a. p. bl. 168.
(13) Roorda van Eysinga, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.

Plantenrijk.

De voornaamste voortbrengselen, die de grond oplevert, zijn: rijst, katoen (*kapas*), peper, Turksch koren, katjang, klapperolie, velerlei eetbare wortelen (*oebie* en *ketellah*) (1), *siri*, suikerriet, de zoo zeer gezochte Kadoesche tabak, welke voor de beste op geheel *Java* gehouden, en door de inlanders *soto* genoemd wordt (2), doch in 1837 door eene uitbarsting van den *Merapi* veel geleden heeft (3). Verder is deze roodachtige aarde, vermengd met zand en vette klei, zeer geschikt voor het suikerriet. Men verbouwt er voorts roode en witte beet, aardappelen (*solanum tuberosum*), op *Java kentang wolanda* genoemd, knollen, rapen (*brassica rapa*), wortelen of peen (*daucus carota*), aspersies, artisjokken, kool (*brassica oleracea*), moes, boonen, erwten, peulen, door de inlanders bij verbastering *polang* genoemd, salade (*acetarium*), door de Javanen *lalap* geheeten. Spinazie (*spinacium*), bij de Oost-Indische eilanders *bajoor* en *sajor bajam*, is niet zoo malsch als in *Europa*. Zuring (*oxalis*) heeten zij *sajor masam*, of bij verbastering van den Nederlandschen naam, *soeron*, wilde frambozen, moerbeziën (*murus nigra*), bij de Maleijers *kratau* genoemd, de wijnstok (*vitis*), in het Javaansch *wit-anggoer*, en in het Maleisch *pohon-anggor* komen hier mede voort (4). Van vruchten vindt men hier voorts: de ananas, *doekoes*, *mangies*, vele soorten van *djamboes*, chinaasappelen, *blienking* enz., terwijl de koele berggronden heerlijke aardbeziën (*fragaria visca*) opleveren, welke de beste Hollandsche in geurigheid zeer nabij komen (5).

---

(1) Kussendrager, bl. 199.

(2) Teenstra, t. a. p.

(3) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 94.

(4) Teenstra, t. a. p.

(5) Kussendrager, t. a. p.

De grond levert jaarlijks 1,600,000 pikols rijst, 65,000 pikols koffij, meer dan 40,000 pikols suiker, 13,000 ponden thee, 3700 ponden cochenille en 1,200,000 ponden tabak voor de Europesche markt (1).

Bosschen.

Het is bevreemdend, dat men hier op de kalkachtige gronden, waarop elders de djatieboom (*tectona grandis*) welig tiert, geene bosschen van aanbelang vindt, en dat de bergen weinig geschikte timmerhoutsoorten opleveren; voor timmerhout vindt men hier alleen *bendo*, *sekar*, *waroe*, *plahan* en eenige andere soorten (2).

Delfstoffenrijk.

In het gebergte ten Z. van *Menoreh* wordt kalk gegraven, die zeer geroemd wordt (3). Ook heeft men in deze residentie in 1843 eene plaats ontdekt, alwaar gezegd wordt eene schoone marmersoort in groote hoeveelheid aanwezig te zijn (4).

Bronnen.

Niet ver van *Magelang* is eene bron, die ontspringt in het dal van de *Ngello*, daar waar dit tegen den berg *Andong* oploopt. Voorheen schijnt in het oord, waar de bron is, een tempel te hebben gestaan. De menigte arduinsteen, die men er aantreft, maken dit waarschijnlijk. Met deze steenen is dan ook de bron omgeven, welks ader daardoor in een ruim vierkant bekken ligt. Ook liggen er onderscheidene beelden om.

---

(1) Temminck, t. a. p.
(2) Teenstra, bl. 168 en 169.
(3) Kussendrager, bl. 200.
(4) Teenstra, t. a. p. bl. 169.

Het water van het dampende bekken, waarin onophoudelijk luchtblazen opkomen, had in de maand Mei ten 10 ure, bij eene temperatuur van 76°, eene hitte van 98° (19,56 : 28,44 R.). De smaak is eenigzins walgelijk, doch het heeft geen reuk (1).

De grond.

De heuvelachtige bodem is er vulkanisch, en welligt de vruchtbaarste van geheel *Java*, er is bijna geen plekje onbebouwd (2). Twee voorname rivieren, de *Kali-Progo* en de *Kali-Ngello*, doorslingeren het dal, dat het grootste gedeelte dezer residentie beslaat, terwijl tusschen die beide rivieren een vlakke rug, een hoog land, ontstaat, dat van het N. van de heuvelen van het *Djamboesche* gebergte naar het Z. loopt en langzaam afhelt. Het is overal met rijstvelden bedekt en met een aantal dorpen bezaaid. In het midden is dit land het hoogste, en ligt 1200 tot 1400′ boven de zee verheven, terwijl het ter wederzijden naar de diep uitgegroefde, met steengruis gevulde bedden van de *Ngello* en de *Progo* sterk afloopt, en later weder aan de eene zijde, in het hangen van den *Soembing*, aan de andere, in de helling van den *Merbaboe*, oploopt (3). De ligging en de hoedanigheid der gronden in dit gewest is over het geheel alleruitmuntendst, en vele zijn rijkelijk van water voorzien, terwijl de omringende bergen, welke de dampen tot zich trekken, ook aan de hooger gelegene streken eene heilzame vochtigheid verschaffen, die er de groeizaamheid zoo zeer bevordert, dat de landman ook daar rijst kan oogsten.

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 321.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 335.
(3) Junghuhn, S. 320.

Bergen.

De voornaamste bergen zijn: de reeds vroeger beschrevene *Prahoe*, *Merbaboe* en *Soendoro* (1); voorts de *Soembing*, de *Merapi*, de *Trajoemaas*, de *Tedar* en het *Soemowono-gebergte*.

De Soembing.

De *Soembing*, die in de distrikten *Djettis* en *Bandongan* ligt (2), en over welken de grensscheiding van de residentiën *Kadoe* en *Baglen* loopt, ligt op 7° 21′ 15″ Z. B. en 127° 48′ 30″ O. L. (3).

Hij doet zich, als men hem van de zijde van *Magelang* beklimt, geheel boomloos voor, slechts met een grastapeet bedekt, dat hem eene bleeke, lichtgroenachtig-graauwe kleur geeft; alleen in de hoogere streken, vooral in de kloven, die er langs loopen, ontdekt men eenige donkere plekken, welke met jong kreupelhout bewassen zijn. De kale oppervlakte van den *Soembing* doet alle van hem afloopende ruggen met hunne vertakkingen duidelijker onderkennen, dan zulks bij andere, met geboomte begroeide, bergen het geval is. Van den kraterrand naar alle woudstreken zich uitstrekkende, loopen zij in den beginne regtuit, vervolgens kronkelende naar onderen, altijd meer gespleten en door een gelijk getal in de zelfde rigting loopende kloven of valleijen van elkander gescheiden. Zij zijn wel is waar zeer talrijk, maar ronder en breeder van oppervlakte, zoo als de daar tusschen liggende dalen ook minder

---

(1) Zie hiervoren bl. 304, 307 en 346.

(2) Kussendrager, bl. 197.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 56.

steil en minder diep zijn dan bij de andere bergen op *Java*. Hierdoor heeft de *Soembing* de gedaante van eenen afgeknotten kegel (1).

Bij het bestijgen van den berg van de Oostnoordoostzijde gaat men met eene smalle brug van djati-hout, welke op eene hoogte van bijna 30′ boven het met steenbrokken gevulde bed van de rivier geslagen is. Dan loopt de weg weder opwaarts en geleidt naar het dorp *Temangong*, van waar de top des bergs in het Westen 30° ten Z. ligt, en zich veel ongelijker en meer uitgetand voordoet. Aan zijne helling, beneden den kruin, vallen meer heldere witte punten in het oog, die veroorzaakt worden door slingerplanten, welke eenige rotswanden bedekken. Opmerkelijk zijn in den omtrek van *Temangong* vele afzonderlijk staande heuvelen van eene halfcirkelvormige gedaante, die eene hoogte van 12,50, 16, ja zelfs somtijds van 30 ell. hebben, en zonder orde of zamenhang in de rijstvelden verspreid liggen. Men treft ze zoowel op den westelijken als op den oostelijken oever der *Progo*, en op de oostnoordoost-, noordoost- en noordwaarts van den top des *Soembings* gelegene vlakten aan. Zij zijn slechts met gras begroeid, behalve eenige waarop door *plumeria* belommerde graven liggen. De Javanen vertellen, dat deze heuvelen eens hoopen rijst zijn geweest, welke door eene vertoornde Godheid in steenhoopen en bergen herschapen zijn. Van *Temangong* gaat men naar het dorpje *Katjipit*, aan de noordnoordoostelijke helling des bergs, op eene hoogte van 3876′ gelegen; hier zijn geene kokospalmen, maar nog veel bamboes en pisang. Hooger dan het dorp treft men nog slechts eenige aanplantingen van eene soort van drieblad (*cytisus cajan* L.) aan, eene ranke struik van een grasachtig aanzien, die ofschoon het loof zeer wijd uiteenstaat, evenwel niet van alle sierlijkheid ontbloot is, zoo lang hij met zijne gelen bloesem prijkt (2).

---

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 324.

(2) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 324 u. 325.

Van *Katjipit* loopt een voortreffelijke weg tegen de noord-noordoostelijke helling van den berg op. Deze weg, dien de Heer HARTMAN, Resident van *Magelang*, tot in den krater heeft laten banen, loopt op de hoogte van eenen rug aan, op welker steilste plaatsen trappen in de aarde gehouwen zijn; eens slechts loopt hij, bij het omgaan van een rotsmuur, door eene kloof. Alsdan is men spoedig in de streek, waar men van de vlakte af de donkere plekken ontdekt, welke enkel uit jong kreupelhout van de *inga montana* bestaan, en nadert den kruin des bergs. Hier loopen eenige breede kloven af, wier bazaltwanden uit op elkander liggende, sterk gebogen lagen bestaat. De berg blijft nu geheel van boomen ontbloot, slechts met gras bedekt, waarbij zich, digter aan den top, weegbree (*plantago*), waterruit (*thalictrum*), viooltjes en andere voegen. Hier en daar ontwaart men eenen jongen *inga*-struik of den verdroogden stam eener *thibaudia*. Verder komt men op eene plaats noordwaarts beneden den krater, waar de vlakte der helling wordt afgebroken door zware steenklompen, die scherp vooruitsteken, en door rotswanden, die naar het N. O. van den berg afloopen, en men gaat voorts langs paden, die aan den voet van den westelijken kraterwand tusschen verspreid liggende blokken heenloopen. Dit oord ziet er zeer woest uit en doet bespeuren, dat hier eene geweldige verscheuring van sterke rotswanden heeft plaats gehad. De verwoesting moet verschrikkelijk geweest zijn, want de reusachtige blokken liggen hier tot bergen opgestapeld, en vullen de geheele noordoostelijke opening van den krater aan, terwijl zij zich in de laagte langs de helling verspreid hebben. Eenige dezer blokken liggen afgezonderd en steken als pilaren 24 tot 25′ in de hoogte; anderen bestaan uit tallooze op elkander getaste stukken en vormen torens en bergen, op den top met *thibaudia*- en *inga*-boompjes gekroond, terwijl de wanden naakt en woest zijn. Het welige voorkomen dezer bosschaadjen, welke zich vrij in de lucht bewegen, de buitengewone dikte dezer boomstammen, die in de rotsspleten wortel schieten, doen duidelijk zien, dat het plantenrijk sedert eene reeks van jaren hier

ongestoord in zijnen wasdom is vooruitgegaan. De kanten der rotsblokken zijn scherp, hunne oppervlakte glad; overigens hebben zij echter eene geheel onregelmatige en onbepaalde gedaante; eenigen zijn op alle zijden zoo loodregt afgebrokkeld, dat men zou denken, dat de boomgroepen, welke zich op hunnen top verheffen, reeds aanwezig waren vóór de verwoesting, door welke de rotsblokken ontstaan zijn, en dat de pilaren, aan de verwoesting ontkomen stukken van den met een woud bedekt geweest zijnde kraterwand zijn. Maar ook de nog staande gebleven wand is op het weligst met deze boomsoorten bedekt; de thibaudiën, acaciën en gnaphaliën groeijen zeer fraai onder elkander en breiden hunne altijd groene takken met purpere, gele en witte bloesems over de rotsblokken uit, die zich als met kransen getooid voordoen. Zelfs aan den steilsten binnenwand, daar, waar deze slechts het geringste uitstek heeft, komen hunne knoestige stammen te voorschijn. Nergens echter staan zij zoo welig, nergens zoo boschachtig zamenhangend, als aan de noordoostelijke zijde, die, ontoegankelijk zijnde, tot nu toe door de alles vellende bijl is verschoond gebleven. Reeds in de verte onderscheidt men daar het bruinachtig groen van de breed uitgespreide *inga* van de ronde, witachtige kroonen der gnaphaliën, of van de loofrijke *thibaudia*, wier jonge bladen eenen purperrooden gloed hebben (1).

Vervolgens de met eene soort van zwenkgras (*festuca nubigena*) begroeide tusschenruimte der klippen doorgaande, heeft men het noordoostelijke gedeelte van den wand ter regter zijde van zich, en krijgt den westelijken wand in het gezigt, welke zich als eene hooge, ver boven alle anderen uitstekende, pilaar verheft. Even als eenige rotsen aan het hangen van den berg, zijn ook de wanden van dezen pilaar of top, zoo door regt op en neder als door dwarsloopende kloven, in onregelmatige vierkante blokken verdeeld, die loodregt op elkander liggen. Wil men nu

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 325—327.

den hoogsten westelijken top bereiken, dan beklimt men den wand in het N. O., waar hij het laagste is, en gaat langs zijnen rand in eenen halven cirkel naar den top. Op eenige plaatsen is de rand zeer scherp, alleen uit rotsblokken bestaande, die over elkander liggen en inwendig loodregt afgebrokkeld zijn; deze blokken hebben echter eer het aanzien, alsof zij door het barsten of losraken van den wand ontstaan, dan er opgeworpen zijn. Velen, doch niet allen, schijnen rijk aan magneetijzer, daar zij zeer opmerkelijk op de magneet werken. Eer men op den hoogsten top is gekomen, welke 2460 ell. boven de oppervlakte der zee verheven is, moet men lang klimmen en menigen omweg maken, ter vermijding van kloven en loodregte rotswanden, welke in menigte van den krater afloopen. Hier heeft men de *Sindoro* ten N. W. van zich, en achter hem, een paar graden meer noordwaarts, den *Goenong-Prahoe;* terwijl men een gedeelte van het *Dingsche gebergte* ter linker zijde van den *Sindoro* ontwaart. De *Tagal* ziet men zeer ver in het W. ten N., de *Merapi* in het Oostzuidoosten, de *Merbaboe* in het O. ten Z. en de *Oengaran* in het O. ten N. In de nabijheid heeft men onder zich de krater van den *Soembing*, welks woeste ruimte met zijne steenbrokken en rotswanden men duidelijk overzien kan. De kraterwand beschrijft eenen halven cirkel, welks grootste holte naar het Z. W. gekeerd is; op de eene zijde loopt zij in het O., op de andere in het N. te niet, zoodat de krater in het N. O. open en door geen wand omgeven is. Zijne hoogte is op onderscheidene plaatsen zeer verschillend, nu eens daalt hij af, dan weder loopt hij tot hoogere takken en toppen op, doch zoo, dat, na den hoogsten, westelijken, pilaarvormigen, boven alle anderen uitstekenden top, de Zuidelijke en Zuidoostelijke streken de hoogste, de Noordwestelijke echter de laagste zijn. Naar buiten loopt hij in het W. en Z. W. het steilste af, terwijl zich aldaar vele rotswanden en blokken voordoen, maar desniettegenstaande weliger dan op andere afhellingen, met Alpisch boschgewas bedekt. Binnenwaarts

heeft de krater een loodregten rotswand, die, zoo als reeds gezegd is, in meer of min duidelijke prismatische vierkante blokken bestaat, welke zoo op elkander liggen, dat zij als trappen vormen, op welke, hoe smal zij ook zijn, de weligste boompjes groeijen. De hoogte van dezen wand is zeer verschillend, terwijl het binnenste van den krater, dat aan den voet van den wand aansluit, zelf zeer ongelijk is en bergen en dalen vormt; het hoogste is echter de westelijke top, welke 152 ell. boven het diepste punt (3193 ell.) des kraters uitsteekt. Ook bereikt de wand, zoo ver als zij loodregt is, slechts op weinige plaatsen den grond des kraters, daar zijn voet vaak reeds op het midden zijner hoogte, in hoopen puin en steen te niet loopt, welke eene in den kratergrond uitloopende helling vormen. Deze kratergrond nu is naar het Noordoosten open, doch daar geenszins vlak, maar met rotsblokken aangevuld, die op elkander liggen en eene hoogte, als een berg, vormen, die zich niet slechts van den eenen kraterwand dwars over naar den anderen uitstrekt, maar ook nog ver in het binnenste des kraters naar het Z. W. voortloopt en blijkbaar er de grootste ruimte van inneemt. Deze welig met boompjes bewassen steenhoop heeft eene platronde gedaante, met eene zeer ongelijke oppervlakte, terwijl overal groote pilaren en torentjes van rotssteen boven de andere blokken uitsteken. In het N. O. loopt hij steil af. Tusschen dezen steenhoop en den krater blijft eene ruimte over, die de gedaante van eene halvemaan heeft, en den eigenlijken krater uitmaakt. Deze bestaat weder uit drie van elkander afgescheidene ruimten. De middelste is de hoogstgelegene plaats van den krater, en ligt tusschen den steenhoop, welken zij nog ruim 30 ell. in hoogte overtreft en den westelijken top. Het is eene kleine, geheel kale zandvlakte van eene witte kleur, ongeveer 100′ lang en 20 tot 50′ breed, en van rondom door hoekige opeengehoopte steenklompen omgeven, tusschen welke met zacht geruisch zwavelachtige dampen te voorschijn komen, welke de steenen met een bleekgeel bekleedsel bedekken. De

vlakte zelve is mede op eenige plaatsen omgewoeld en met gaten doorboord, uit welke even eens eene donkere rook opstijgt, en welke men, daar de grond los is, slechts voorzigtig moet naderen. Bovendien vindt men tusschen de rookende rotsen nog kleine putten met troebel witachtig water, hetwelk in eene gestadige pruttelende beweging is, doch waarvan de warmte slechts 166° (58,56 R.) bedraagt, terwijl de thermometer er, in het aan het koken gebragte water, tot 193° (71,56 R.) stijgt. De temperatuur der lucht is er 54° (9,78 R.). De middelste ruimte is de eenige nog rookende plaats van den krater. Van daar loopt eene kleine met gruis gevulde kloof (een stroombed) naar de tweede, veel dieper liggende ruimte, die tusschen den steenhoop en het noordwestelijk gedeelte van den kraterwand overblijft. Deze is mede eene kale, witachtig graauwe zandvlakte van ronde gedaante en zoo volkomen horizontaal, dat zij ongetwijfeld in den regentijd den bodem van een klein meer vormt. Diep (152 ell. beneden den westelijken top) ligt zij tusschen rotsblokken en steile wanden, welke den kleinen ketel van alle zijden omringen. De derde ruimte is een smal, maar lang, eenigzins gebogen dal, dat langs den voet van den zuidelijken kraterwand loopt, en slechts door eenen kleinen rug van de middelste, ongeveer 70′ hooger liggende, ruimte des kraters gescheiden is. Zij ligt 152 ell. boven den westelijken top, alzoo even zoo hoog als de tweede ruimte, en is ook geheel vlak doch met zwenkgras begroeid. Slechts eenige stukken rots, welke van den kraterwand afgestort zijn, liggen op den grasbodem verspreid. Vooraan in het O. en O. N. O. is het dal door eene ophooping van steenen versperd en daardoor van eene diepe kloof gescheiden, die tusschen het Oostelijke uiteinde van den kraterwand en den bovenvermelden steenhoop steil en scherp naar het hangen van den berg afloopt. Weinige kraters op *Java* leveren den landschapsschilder zulke uitmuntende tafereelen op als die van den *Soembing*. Wanneer men zich op den zuidoostelijken wand, ter plaatse waar hij ten einde loopt,

nederzet en zijnen blik westwaarts rigt, ziet men over het smalle dal, hetwelk zoo eenzaam in de bleekgraauwe tint van zijn gras ligt, in de diepte van den krater neder, en ontwaart voor zich den westelijken top des kraterwands, die, in afzonderlijke reepen afgedeeld, zich dreigend verheft, en boven al, wat er rondom gelegen is, uitsteekt. Zijn duister bruin steekt bij de bleeke kroonen der gnaphaliën, welke in de rotskloven geworteld zijn, af. Op alle trappen en smalle voor-uitstekken der steenen verheffen zich, tot hoog boven aan den wand, boschjes van deze boomen, en regts van het dal liggen die schilderachtige steenhoopen, welke in de gedaante van pilaren, torens en kleine bergen boven het woud uitsteken, en op hunne zijden kaal zijn, doch op hunne smalle toppen weder boschjes dragen (1).

In den nacht van den 9 op den 10 Mei 1850 werd, door eene aardstorting van dezen berg, de bedding der *Samarang*, in het distrikt *Bandongan*, zoodanig verstopt, dat zij, buiten hare oevers tredende, het omliggende land overstroomde, waarbij vijf menschen, die des nachts hunne sawahvelden bewaakten, omkwamen, en ruim elf bouw beplante rijstvelden en vijfentwintig zoo groote als kleine waterleidingen vernield werden (2).

De Merapi.

De *Merapi*, *Marapi*, *Merah-Api* of *Zwavelberg*, ligt op de grenzen van de residentiën *Kadoe*, *Djocjokarta* en *Soerakarta*, 10 uren W. van *Soerakarta*.

Als men dezen berg van de zuidzijde beklimt, komt men, eer men nog het dorpje *Bedojo* bereikt, dat reeds 310 ell. hooger dan *Djocjokarta* ligt, door eene streek, waar eene menigte bazaltblokken van eene grijze kleur in de rijstvelden

(1) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 325—330.

(2) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 Augustus 1850.

verstrooid liggen. Van hier klimt het land merkbaar op en vormt wijduitgestrekte, golvende ruggen, die gedeeltelijk nog met rijstvelden, gedeeltelijk met klein struikgewas, als *psidium pyriferum*, Malabaarsche bes (*melastoma malabatricum*) enz. bedekt zijn; andere plaatsen echter zijn bebouwd, en men ziet op den zandigen, graauwen bodem, die hier en daar kleine stukken puimsteen bevat, de jonge plantjes van den koffij en van den Indischen koraalboom (*erythrina indica*). Op eenen dergelijken grond ligt ook, 13 palen van *Djocjokarta*, het dorpje *Sawoengang*. Juist noordwaarts van dit dorpje verheffen zich (op den zuidwestelijken voet van den berg) twee andere kleine bergen, die, aangezien zij digt bij elkander staan en eene naar een dal gelijkende ruimte tusschen zich hebben, door de Javanen *Plawangan* (d. i. poort) genaamd worden. Het zijn twee stompe kegels, wier voet van nog kleiner heuvelen en hergtoppen omgeven is. Beschouwt men ze van het Zuiden af, dan schijnen het afzonderlijke bergen te zijn, van het Westen of Oosten echter ontwaart men duidelijk, dat zij met den *Merapi* verbonden zijn en niets anders zijn dan ruggen, die, in plaats van even als de overige geregeld af te hellen, eene horizontale rigting aannemen; ver van den berg vooruitspringen, en dan eensklaps bijna loodregt afloopen. Hunne hellingen zijn zeer steil, doch de westelijke is de steilste; hier loopen de wanden in eenen hoek van 70° af, zoodat zij naauwelijks te beklimmen zijn. De bergen zijn overigens, terwijl hun voet nog met bebouwde velden omgeven is, met zwaar digt bosch bedekt, wier lommer zelfs de steilste wanden bedekt. *Sawoengang* ligt, volgens de waarnemingen van Dr. JUNGHUHN, 520 ell. boven *Djocjokarta;* de temperatuur was voor zonsopgang 69° F. (16° K.); de hoogste stand op den dag, te 1 ure, 84° F. (24° R.); kort na zonsondergang 74° F. (19° R.). Slechts nog weinige dorpen liggen op de zelfde hoogte om den voet van den berg verstrooid. Zeldzaam vindt men er nog eenen kokosboom. Ook rijstvelden treft men niet hooger aan, en in den omtrek der hutten ziet men nog slechts Turksche tarwe (*zea-mais*), pisang de papajaboom

(*carica-papaya*), de broodboom (*arctocarpus integrifolia*), de wonderboom (*ricinus*) en koffij (1).

Digt bij *Sawoengang*, slechts door smalle, met akkerwangi (2) bewassen streken daarvan gescheiden, loopt de *djoerang* of kloof van de *Kali-Koening* af. Zulke *djoerangs* vindt men op de zelfde hoogte zeer veel in den omtrek van den *Merapi;* zij ontstaan uit de afloopende voren des bergs, welke daar, waar de hellingen steil zijn, eenen scherp toeloopenden grond hebben, daar echter, waar de hellingen zachter afloopen, wijder worden (3).

Van *Sawoengang* gaat men over vlakke met akkerwangi en klaga begroeide ruggen naar het dorp *Kalioeran*, hetwelk aan den zuidelijken voet van den *Plawangan* ligt. Om van daar naar *Andong* te komen, moet men twee kloven doorklauteren, die beide van den voet des *Plawangans* af- en in de groote *djoerang-Kali-Koening* uitloopen. De oostelijkste is de diepste. Nadat men deze kloven is uitgeklommen, gaat men over eenen slechts weinig afhellenden rug, die met hooge grassoorten begroeid is, tusschen welke men hier en daar eenen sleedoorn (*acacia*) aantreft, en komt ongeveer 6 palen van *Sawoengang* in het dorpje *Andong*, het hoogste dorp aan deze zijde van den *Merapi*, door struiken van de Javaansche braambes (*rubus Javanicus*), pisang, papajan, koffij en wonderboom (*ricinus*) omgeven. Het ligt aan den oostelijken voet van den *Goenong Plawangan*, welks met donkere bosschen bedekte kruin zich ongeveer 310 ell. boven het dorp verheft. De thermometer staat te *Andong:*

voor zonsopgang	63° F.	(13° R.)
ten 9 ure . .	73° F.	(19° R.)
ten 2 ure . .	80° F.	(21° R.)
ten 5 ure . .	73° F.	(19° R.)

(1) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 114 u. 115.

(2) Eene grassoort, waarvan de welriekende wortelen door de Javanen op hunne markten verkocht worden.

(3) Junghuhn, *Reisen durch Java*, S. 115 u. 116.

Zeer dikwijls (soms meermalen op den zelfden dag) wordt het door nevelen omhuld; winden doen er zich zelden voelen (1).

Hier moet men eene begaanbare plaats zoeken, om de kloof van den *Kali-Koening* door te klauteren, en van het tegenoverliggend dorp *Ranka* af den *Merapi* te beklimmen. Het afstijgen gaat niet zonder gevaar; men moet zich tegen de rotsen aandrukken, om den voet op de smalle uitstekken te kunnen zetten; wortelen van boomen en afhangende takken, die men bereiken kan, verligten evenwel eenigzins den arbeid. De *djoerang* vormt hier tusschen beide dorpen eenen verschrikkelijken afgrond, en heeft eene diepte van 150 ell. Doch alle, zelfs de steilste wanden, zijn met de weligste boomen bedekt. Diep in de laagte, onzigtbaar in de wildernis, ruischt de stroom tusschen bazaltbrokken heen. De vochtige beschaduwde wanden zijn met een tapeet van onderscheidene leverkruiden overtogen, die overvloedig vruchten dragen; aan de drooge afhellingen groeijen braambeziestruiken en reukelooze viooltjes. Nadat men de diepte bereikt heeft, klimt men in het stroombed opwaarts, terwijl men nu eens door het water baden, dan weder van de eene rots op de andere springen moet. Eindelijk bereikt men de bron van de *Kali-Koening*, boven welke de kloof droog is, terwijl er slechts in den regentijd water doorvloeit. Met moeite klimt men eenigzins hooger aan die zijde tegen den wand op, en komt in het dorp *Ranka*, dat schuins tegenover *Andong* ligt. Langs smalle, bewassene paden klimt men verder opwaarts. Na streken doorwandeld te hebben, welke met de rietachtige, 4½ tot 6 ell. hooge, klaga bedekt zijn, komt men in de bosschen. Hier begint eene huiveringwekkende wildernis, hooggewelfde boomen, alles wijd en breed bedekkende, uit de diepste kloven voortkomende, en tegen de steilste afhellingen aangedrukt, slingerplanten en digt ineengegroeide struiken, alle tusschenruimten tusschen de stammen aanvullende. Nu eens gaat men langs smalle, naauwelijks 6 palm breede, ruggen tusschen

(1) Junghuhn, S. 116 u. 117.

steil afloopende, met woud bezette vlakten, dan eens aan deze steile wanden zelve van den eenen boomstam op den anderen klimmende; dan weder in diepe, vochtige rotskloven, door het loof der boomen en struiken zoo digt overwelfd, dat er geen zonnestraal kan doordringen (1). Hier is het gebergte meest in wolken gehuld, welke eenen kouden nevel verspreiden, die eenen bijzonderen reuk van zich geeft. De wouden, die men hier aantreft, bevatten honderde verschillende boomsoorten, waaronder echter de vijgenboomen, die men aan het taaije melkachtige sap, dat uit de schors zijpelt, kent, het meest voorkomen, en na deze tulpenboomen *(magnoliaceae)* en urticeën. Doch niet lang kan het oog zich op dit schoone groen verlustigen, want ras ontwaart men het niet meer, en het wordt vervangen door onderscheidene soorten van eiken en areca-palmen. Eindelijk echter worden de eiken ook zeldzaam, en de *kajoe angring*, eene soort van lotusboom (*celtis*), neemt het geheele bosch in. Nu wordt de nevel digter, de koude gevoeliger (de thermometer teekent 60° F., 12° R.), en de welig begroeide kloven worden altijd vruchtbaarder. De steilte der afhellingen neemt meer en meer toe. Vervolgens komt men op een rotsachtig, met varen en gras bewassen uitstek, waar zwartachtig graauwe bazaltbrokken van onderscheidene grootte uit den grond steken, en waar onderscheidene, 1,25 ell. breede en van 1,25 tot 2 ell. diepe groeven regt den berg afloopen. Niet ver van dit plekje schiet eene der diepe rotskloven, die gemeenlijk droog zijn, en die slechts nadat er regen gevallen is, snel vlietende beeken vormen, van den berg af. Men is aldaar 1642 ell. hooger dan te *Djocjokarta;* de thermometer staat er op 64° F. (14° R.). De *angring*-boomen worden allengs kleiner, en verdwijnen eindelijk geheel en al. Hier doet zich nog eenige soorten van klein jong struikgewas van de *kamalandingan* der Javanen (*acacia montana*) voor; dit houdt echter ook niet lang aan, daarentegen komt ander fraai, hoogst eigenaardig grasgewas

(1) JUNGHUHN, S. 117 u. 118.

te voorschijn, dat de woeste, rotsachtige bergwanden een meer Noordsch aanzien geeft. Het zijn kleine, eenige voeten hooge struiken, die in de rotsspleten wortel schieten, en van welke eenige reeds lager in de bosschen, hoewel schaarsch, voorkomen, terwijl zij hier de eenige planten zijn, die als een kleed het graauwe gesteente bedekken. De voornaamste zijn een sindoroboompje met bleeken bloesem (*gnaphalium javanicum*) en de *gaultheria punctata*, uit wier welriekende bladeren de Javanen eene olie trekken, welke op de markten duur verkocht wordt. Ook heeft men er eene soort van duizendknoop (*polygonum paniculatum*), de *thybaudia varingiaefolia*, eene soort van St. Janskruid (*hypericum javanicum*), eene alpenroos met scharlakenroode bloemen (*rhododendron tubiflorum*) en meer andere heidegewassen (*ericaceae*). *Gaultheria repens*, wier zwarte bessen door de Javanen gegeten worden, en onderscheidene soorten van wolfsklaauw (*lycopodium*) omslingeren de rotsen, van welke zij niet zelden als koorden afhangen; uit hare met mos opgevulde spleten komt eene soort van boomvaren (*polypodium vulcanicum*) voort, terwijl een weefsel van geelachtige *tallus* en roodachtige apotheciën hare meer gladde oppervlakte als met een tapeit bedekt. Bij het meer opwaarts klimmen gaat men over eenen bergrug, waar steenen van allerlei grootte verspreid liggen, welke slechts door een weinig aarde en mos aan elkander verbonden zijn, en niet zelden als men er den voet opzet naar beneden rollen; daarna is men genoodzaakt in het diep uitgespoelde rivierbed af te klimmen, welks rotsgrond vaak zoo steil en glad is, dat men uitglijdt en weder eenige schreden terugzakt. De berg wordt gestadig kaler, woester en steiler, de lage struiken worden hoe langer hoe zeldzamer, en weldra heeft men van alle groen ontbloot en van groene kloven doorgroefd, den aschgraauwen, kalen bergwand naakt en doodsch voor zich. Slechts *gaultheria repens* en in ranken afhangenden wolfsklaauw treft men nog aan; ja, het boven vermelde weefsel, eenig mos en eene soort van boomvaren (*polypodium vulcanicum*) vindt men tot zelfs aan den rand des kraters. Langs altijd nog steiler

wordende wanden, die nu eens uit vooruitstekende rotsblokken bestaan, dan weder uit slechts onvolkomen door zand en asch aaneengehoudene rolsteenen, of wel uit geelachtig graauwe aschlagen, die met eene verharde korst bezet zijn, komt men aan den rand des kraters. Loodregt verheft zich de wand, doch loopt niet regt voort, maar vormt vele naar binnen springende hoeken en punten, tusschen welke zacht krommende bogten overblijven; vele spleten en kloven doorkruisen hier in alle rigtingen het gesteente, hetwelk uit graauw, vast en weinig sponsachtig bazalt bestaat. Uit alle deze spleten dringen waterdampen naar boven, die zich nu eens als eenen nevel uitbreiden, dan weder als eene zuil over den rand des kraters omhoog stijgen. Veel dikker zijn echter de zwaveldampen, die den vuurspuwenden kegel omzweven. In het Zuiden is de kraterrand tot veel lager aan den berg met geelgraauwe, op de oppervlakte als tot eene korst verharde asch bedekt, in welke steenen van allerlei grootte zoo los ingezakt liggen, dat men ze daar, waar zij naar boven steken, door er den voet op te zetten, bewegen kan. Boven aan den rand treft men vele plaatsen aan, waar het regenwater de asch gedeeltelijk heeft weggespoeld, doch zoo, dat de vastere deeltjes der asch, als kleine pilaren, welke niet zelden op hunnen top afgeronde steenen dragen, zijn blijven staan. Plaatst men zich op den scherpen zuidelijken kraterrand, dan ziet men over de opening des kraters, welke van onderen scherp toeloopt, op den uitwerpingskegel, die geheel uit sponsachtige, scherpe, hoekige en regelmatige brokken gevormd is, welke zonder orde op elkander gestapeld zijn, en alzoo eenen berg vormen van donkergraauwe kleur, wiens afgeronde kruin zich in witte rookwolken verbergt. Het schijnt dat de kruin van den uitwerpingskegel zich ten minste nog 60—90 ell. boven den zuidelijken kraterrand verheft, zoodat de geheele kegel van den voet des kraterwands af 120—150 ell. hoog zal zijn. De zuidelijke rand is evenwel ook niet de hoogste van den kraterwand, die in het W. Z. W. en W. nog eenigzins hooger oploopt (1).

(1) Junghuhn, S. 122—124.

Volgens de overlevering der Javanen moet deze berg voor ongeveer 500 jaren eene verschrikkelijke verwoesting in den omtrek aangerigt en een aantal verbazend groote steenen uitgebraakt hebben (1).

Op den 28, 29 en 30 December 1822 had er eene hevige uitbarsting van den *Merapi* plaats, voorafgegaan door eene kortstondige aardbeving, en gepaard met een geweldig gekraak, dat zich als een rollende donder onder de aarde scheen voort te planten (2). Den 27 voelde men omtrent 9 ure des avonds den eersten schok van eene aardbeving, welke zich in den tijd van 30 seconden achttien malen herhaalde (3). Tevens deed de berg een zwaar gebulder hooren en wierp eene menigte zware steenen uit, welke tot op eenen geweldigen afstand voortgeslingerd, de rivierbedding verstopten en eene zware overstrooming ten gevolge hadden, die de schoone en welige velden van het district *Poerbolingo* met vier dorpen, benevens eene uitgestrektheid van 288,000 vierk. voeten gronds, ten eenenmale verwoestte, en honderden van menschen op eene jammerlijke wijze deed omkomen (4).

Ook in den nacht van den 25 December 1832 begon de vulkaan eensklaps op eene allerhevigste wijze te werken, en wierp ontzettende massa's asch en steenen uit, met dit ongelukkig gevolg, dat een dorp in het district *Poerbolingo*, *Gemersebang* genaamd, daaronder geheellijk werd bedolven, en vijfentwintig menschen benevens eene menigte ploegvee daarbij omkwamen (5). De aschregen bedekte, tot op eenen afstand van 5 uren, alles met een graauw bekleedsel (6).

In 1834 werden in deze streken door de wegzinking van den grond 37 menschen medegesleept (7).

(1) Kussendrager, bl. 197.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) Olivier, *Land- en Zeetogten*, D. I. bl. 345.
(4) *Amsterdamsche Courant*, 1823, N°. 112, 141, 153 en 154.
(5) Kussendrager, bl. 198.
(6) Lauts, *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. en W. I. Bezitt.*, bl. 24.
(7) *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 94.

Den 10 Augustus 1837 wierp deze berg weder eene zoo groote menigte asch uit, dat de zon er gedurende twee uren geheel door verduisterd werd, en veel tabak op de vruchtbare akkers verloren ging (1).

Na de aardbeving, welke den 4 Januarij 1840 op het eiland *Java* gevoeld werd, schijnt deze berg sterker dan naar gewoonte te rooken, zoodat zich steeds donkere rookwolken boven zijne krater verheffen (2).

De Trajoemaas.

De *Trajoemaas* is eene bergketen, welke van den *Soembing* naar het Zuidzuidoosten, en voorts langs de grenzen tot aan de *Progo* gaat (3).

Het Soemowono-gebergte.

Het *Soemowono-gebergte* is eene Zuidwestelijke afhelling van het gebergte *Oengaran*, en heeft op den top eene hoogte van 930 ell. boven de oppervlakte der zee (4).

De Tidor.

De *Tidor* is een aanmerkelijk hooge, kegelvormige heuvel, niet ver van *Magelang*, met eene, in het oog der Javanen, merkwaardige kruin, welke zij *Poesat* (navel) noemen. Op den top van dezen heuvel ziet men eenen trechtervormigen indruk of eene kom, en in de nabijheid daarvan een heilig graf. Volgens eene Javaansche legende, is deze heuvel het middelpunt van *Java*, en zou de bovengenoemde indruk zijn

(1) Teenstra, *Nederl. Overz. Bezitt.*, bl. 164.
(2) Het zelfde werk, t. a. p.
(3) *Handleiding tot de Aardr. van Ned. O. I. Bezitt.*, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 53.

ontstaan door den spijker, waarmede dat eiland aan de wereld is vastgeklonken (1).

Wegen.

Naar de gesteldheid van den grond zijn de wegen in deze residentie bij uitstek goed te noemeh (2). De zijtak van den grooten postweg van *Java*, welke naar de Zuidelijke residentiën en de *Vorstenlanden* loopt, komt in de residentie *Kadoe* in het Noordoosten nabij de post *Pingiet* (3), welke op eene hoogte van 680 ell. ligt (4), aan de grenzen van het *Samarangsche* distrikt *Ambarawa*, en loopt in eene zuidelijke rigting over het gebergte van *Pingiet* en *Kebo*, tot aan het dorp *Medono*, zijnde een afstand van 2 uren, alwaar hij eerst met rijtuigen kan bereden worden; van daar loopt hij in de zelfde rigting, beoosten het dorp *Setjang*, naar de hoofdplaats *Magelang*, zijnde een afstand van 3 uren; verder gaat hij Oostelijk langs het bergje *Tidor*, tot aan den binnenweg, welke naar *Boro-Boedhoer* leidt, en vervolgens Zuidoostelijk door het distrikt *Poerbolingo* naar de rivier *Krassak*, die de grensscheiding met de *Djocjokartasche Vorstenlanden* uitmaakt (5).

Voorts bestaan er nog goede wegen van *Magelang* naar *Moentang*, de hoofdplaats van het distrikt *Lempoejang;* van *Magelang* naar het distrikt *Menoreh;* van *Menoreh* naar den tempel van *Boro-Boedhoer;* van *Boro-Boedhoer* naar *Grabag*, de hoofdplaats van het distrkit *Ngasinan*, en van *Grabag* naar *Pakkis*, welke allen met rijtuigen kunnen bereden worden (6).

---

(1) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.
(2) Kussendrager, bl. 195.
(3) Teenstra, t. a. p. bl. 166.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(5) Kussendrager, t. a. p. — Teenstra, t. a. p.
(6) Kussendrager, bl. 194.

Rivieren.

De residentie *Kadoe* wordt door meer dan honderd rivieren in alle rigtingen doorsneden, welke echter, zoo door haren stroom in den regentijd, als wegens hare ondiepte in den oostmoesson, bijna geheel onbevaarbaar zijn (1). De voornaamste zijn: de *Progo*, de *Ngello*, de *Krassak*, de *Pabelan* en de *Lotoet.*

De Progo.

De *Progo* ontstaat uit twee groote riviertakken. De westelijkste heeft eveneens twee hoofdtakken. De noordelijkste, de *Anggrek* genoemd, ontvangt alle de bergstroomen, die van de zuidelijke helling van den *Oengaran*, en de oostelijke afdeelingen van den *Sindoro* afvlieten. De andere tak, bij uitnemendheid de *Progo* geheeten, ontspringt op 1294 ell. hoogte in de grot *Djembret* op de zuidoostelijke afhelling van den *Sindoro*, tusschen dien berg en den *Dieng*, in de nabijheid van den oorsprong der *Lotoet* (2), op de grenzen der residentie *Pekalongan*; doorsnijdt geheel *Kadoe* van het N. naar het Z. (3). Zij stroomt in eene noordelijke rigting tot op 1½ paal afstands beneden het dorp *Moenting*; wendt zich dan om de Oost Zuidwaarts, door de onderdivisiën *Pottir* en *Mandin* (4), en neemt de *Anggrek* op (5); doorsnijdt het distrikt *Temanggong*; vliet, na de *Tjengking*, de *Merio* en meer andere te hebben opgenomen, voorbij het dorp *Prapak*; vervolgt van daar hare zuidelijke rigting tussehen de distrikten *Bandongan* en *Magelang* door; stroomt voorbij het residentiehuis, en bewatert de

---

(1) Kussendrager, bl. 194 en 195.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 351.
(3) Kussendrager, bl. 238.
(4) Het zelfde werk, bl. 195.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p.

distrikten *Kantji*, *Sadega* en *Boro*, alwaar zij het distrikt *Magelang* verlaat (1); scheidt voorts de onderdistrikten *Menoreh* en *Poerbolingo*, en ontvangt, ter linker zijde, op 245 ell. boven de zee, nabij het dorp *Mondoet*, de *Ngello* of *Elo* (2); loopt door *Djocjokarta* (3); neemt ook nog de uit den *Sindoro* voortkomende *Galog*, de uit den *Soembing* ontspringende *Samarang* (4), en, door de *Pabelan* de van den *Merapi* afstroomende rivieren de *Djingking*, de *Krassak*, de *Gendal*, de *Selingoeng* en de *Snewo* op (5), en ontlast zich, na bij de dessa's *Djamplong*, *Ganjoron* en *Mangor* nog de *Bedok* te hebben opgenomen, op de hoogte van 127° O. L., met vervaarlijk gedruisch (6), bij het dorp *Galoor*, aan de Zuidkust, in de *Indische zee*(7). Aan hare monding heeft zij eene soort van meer of kruisbogt. Voor hare monding liggen geene eilanden, maar het strand is hellend en op eene halve mijl van den wal staat 9 vademen water. De sterke stroom, ondiepte en rotsen laten niet toe, dat de *Progo* bevaarbaar zij (8), alhoewel zij wel 10 palen landwaarts in eene aanmerkelijke diepte heeft (9). De volle loop is ruim 190 Ned. mijlen (10).

De Ngello.

De *Ngello*, *Ello*, *Elo* of *Hèllo* ontspringt in het distrikt *Prapak*, aan den voet van den berg *Tjangki*, tot het *Oengaran-gebergte* behoorende, nabij de dessa *Tjingit* en den grooten weg van *Samarang*; loopt in eene Zuidoostelijke rigting,

(1) Kussendrager, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 54.
(3) Teenstra, t. a. p.
(4) Kussendrager, bl. 196.
(5) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 352.
(6) Kussendrager, bl. 238.
(7) Teenstra, t. a. p.
(8) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(9) Kussendrager, bl. 195 en 196.
(10) Roorda van Eysinga, t. a. p.

tot achter het dorp *Medono*, en vervolgens in eene Zuidelijke, tusschen de distrikten *Ngassinan*, *Ballah* en *Magelang* door; neemt in de twee eerstgenoemde de *Segoro*, de *Sanojati* en de *Balong* op (1), door welke zij alle de wateren van de zuidelijke helling van den *Oengaran*, van de westelijke afdeeling van het *Djamboe-gebergte* en van de wester hellingen van den *Merapi* en *Merbaboe* afvoert (2); voorts besproeit zij de onderdivisie *Bodjong*, en ontlast zich in de nabijheid van het dorp *Mendoet* in de *Progo* (3).

De Krassak.

De *Krassak* of *Krassa* ontspringt uit den berg *Merapi* (4); hare bedding is bij den oorsprong breed, met eenen vlakken met steengruis bedekten bodem en steile oevers (5). Zij loopt oostwaarts langs de distrikten *Bligo* en *Remameh* (6), en maakt thans de grensscheiding uit tusschen het zuidelijke gedeelte der residentie en de *Solosche* en *Djocjosche Vorstenlanden*, waarna zij zich, bij *Bligo*, met de *Progo* vereenigt (7).

Bij het overtrekken van deze rivier ontmoette de Majoor DE BAST, den 22 September 1825, een groot aantal muitelingen, onder welke ruim 200 met geweren gewapend, welke hij echter spoedig uiteendreef, terwijl hij slechts weinige gekwetsten bekwam (8).

---

(1) KUSSENDRAGER, bl. 196.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(3) KUSSENDRAGER, t. a. p.
(4) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 54.
(5) JUNGHUHN, S. 320.
(6) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(7) KUSSENDRAGER, bl. 196.
(8) NAHUYS, *Verzameling van officieele rapporten*, D. II. bl. 34.

De Pabelan.

De *Pabelan* of *Pabellan* ontspringt op het zuidelijke voorgebergte van den *Merbaboe* (1), en neemt de *Gendal*, de *Selingsing* en de *Snewo*, welke als hare bronnen kunnen beschouwd worden, en uit het voorgebergte van den *Merapi* afdalen, in hare bedding op. Van haren oorsprong af stroomt zij in eene zuidelijke rigting tot aan het gehucht *Wonosiri*, alwaar zij de *Gendal* opneemt, en van daar zuidwestwaarts door het *Poerbolingosche*, tot zij zich zuidelijk bij de dessa *Sokowingking* met de *Progo* vereenigt (2).

De Lotoet.

De *Lotoet* ontspringt in het distrikt *Lempoejang*, ten O. van den berg *Dieng*; loopt in eene noordoostelijke rigting door genoemd distrikt tot in dat van *Kendal*, residentie *Samarang*, waar zij den naam van *Kali-Bodri* bekomt, en stort zich aan de noordkust nabij de dessa *Karoewelang* in de *Zee van Java* (3).

Oudheden.

Op 10 palen afstands van *Magelang*, in het distrikt *Minoreh* (4), staat in het distrikt *Boro*, en digt bij de zamenvloeijing van de *Ngello* met de *Progo*, op den top van eenen heuvel, de Bramischen tempel van *Boro-Boedhoer* of *Boro-Bodor* (5). Om dien

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 55.
(2) Kussendrager, t. a. p.
(3) Het zelfde werk, t. a. p.
(4) Het zelfde werk, bl. 200.
(5) Raffles, *History of Java*, Vol. II. p. 29.

De Pabelan.

... op ... noemt ... Gendi, de ... brood ... tamer ... van den ... heen ontsprongen ... het gebergte Wonosari, ... en van daar ... westwaards ... eindelijk bij de dessa ... vereenigt (4).

...

... Tempoeran, ... noordoostelijke rigting ... van Kendal, ... van Kali-Boari bekend, ... Karangselang ... de Zee ...

...

... in het distrikt ... samenvloeijing ... Pradja ... van eenen naam de ... Boedi ... of Bore-Boda (5). Om die

---

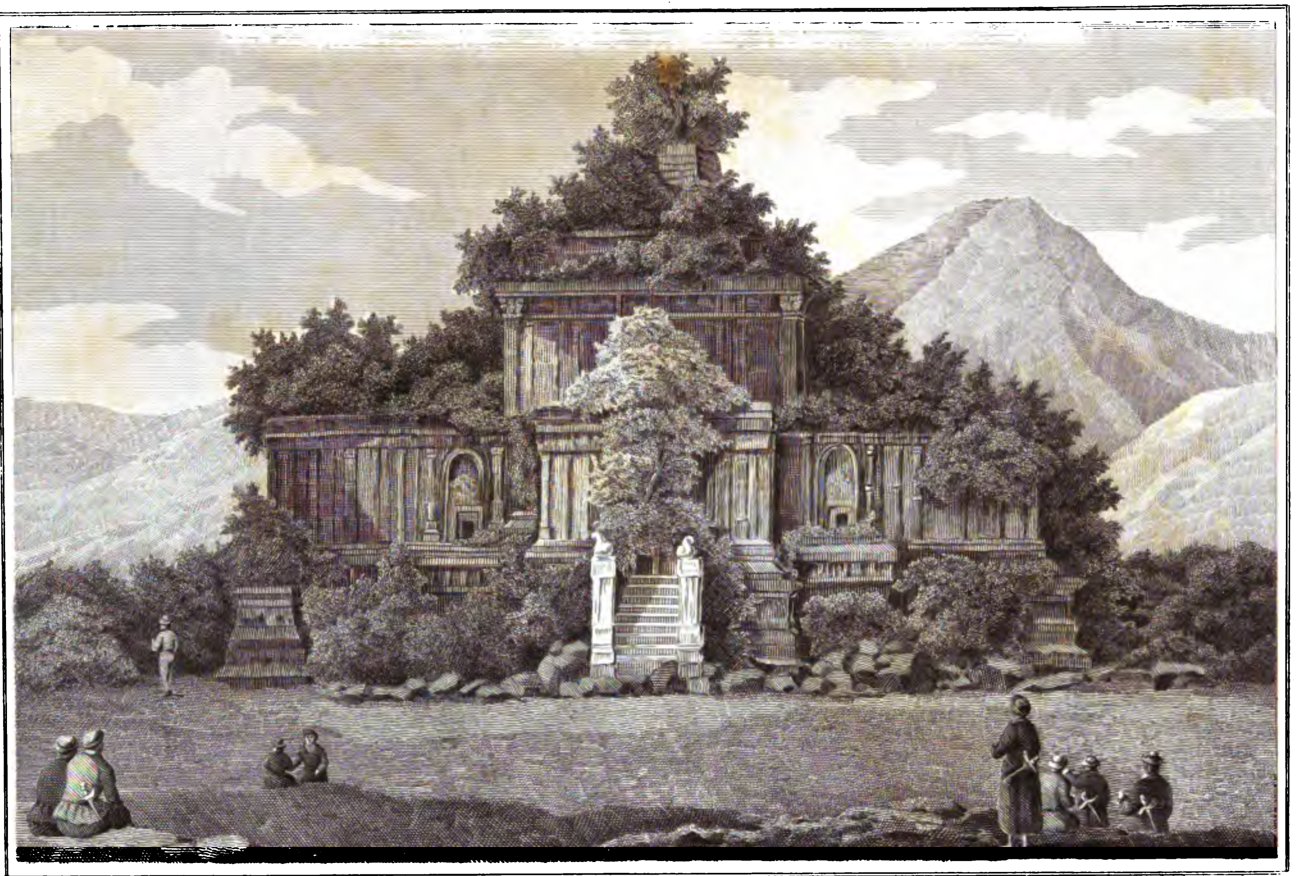
... FYSTEMA, t. a. p. bl. 55.

... t. a. p.

... t. a. p.

... bl. 200.

... of Java, Vol. II ...

J. F. C. Reckleben sculps.

DE GROOTE TEMPEL TE BRAMBANAN.

van *Magelang* te naderen, gaat men zuidwaarts over *Montilan* en *Anjer* tot nabij *Pisangan*, en vervolgens over de *Progo* (1). Volgens sommigen is hij aldus geheeten naar het dorp *Bodo*, met bijvoeging van het Javaansche woord *boedoeh*, hetwelk *oudheid* of ook wel *heide* beteekent (2). Anderen willen het afleiden van het Kawische woord *boro*, dat honderd millioen beteekent, en van *Boedho*, dat Boedha en tevens ouden of gewijden grond kan te kennen geven (3). Volgens de verklaring van oude inlanders zou echter *Boro-Boedhoer* de ware uitspraak zijn, en dat eene beslotene, verbodene plaats beteekenen (4). Men nadert tot dit gedenkteeken door vier ingangen, welke met steenen leeuwen prijken (5). Deze bewonderenswaardige tempel zou volgens sommigen in de zesde, en volgens anderen in de tiende maand der Javaansche tijdrekening gebouwd zijn (6). In de Javaansche kronijken, van *Demak* afkomstig, wordt gemeld, dat onder de regering van Adi Widjojo, Vorst van *Mendang-Kamoelan*, dat rijk bijzonder bloeide en kunstenaren, vooral steenhouwers en graveerders, uit vreemde landen kwamen. De tempel van *Boro-Boedhoer* zou destijds door werklieden vervaardigd zijn, die uit *Hindostan* ontboden waren, en dat zou ongeveer in het jaar 525 der Javaansche tijdrekening, of in 601 der Christelijke jaartelling geschied zijn (7). Hij staat op de kruin van eenen kegelvormigen heuvel, welke zich midden in eene vruchtbare en romantische vlakte verheft, en bestaat uit eene opgaande reeks van zes prachtige muren, welke, naarmate men hooger komt, in omvang verminderen, totdat het geheel in eene soort van koepel eindigt, welke ongeveer 15 ell. in doorsnede heeft, en, in zijnen tegenwoordigen bouwvalligen toestand, ofschoon het bovenste

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 52.
(2) Kussendragee, t. a. p.
(3) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 235.
(4) De zelfde, *Land en Volkenkunde*, B. III. D. I. bl. 247.
(5) Het zelfde werk, B. III. D. II. bl. 53.
(6) Raffles, t. a. p.
(7) Roorda van Eysinga, t. a. p.

gedeelte is ingestort, nog 6 ell. hoog is. Deze koepel is omgeven door drie rijen torens, tweeënzeventig in getal, elk versierd met een beeld, dat het aangezigt buitenwaarts heeft gekeerd, en allen zamen verbonden door eenen steenen rand, van den heuvel, welke uitwendig naar een dak gelijkt. Van daar gaat men aan elke zijde van het gebouw langs trappen door vijf sierlijke poorten, geleidende naar vijf terrassen, welke den heuvel van alle zijden omgeven. De muren, welke deze terrassen ondersteunen, zijn aan beide zijden met de rijkste beeldhouwwerken versierd, en hebben aan de buitenzijden nissen, in ieder van welke een naakt meer dan levensgroot beeld, in zittende houding, met de beenen kruiselings onder het ligchaam geplaatst is (1), welke beelden, naar sommigen meenen, wijzen of heiligen (Boedhisten) moeten voorstellen (2). Het getal dezer nissen en beelden zal niet veel minder dan vierhonderd zijn. Boven elke nis verheft zich eene kleine naald, eene andere boven elk der zijden van de nis, en nog eene andere op de borstwering tusschen de zijden van de nevens elkander staande nissen. De teekening is regelmatig, de bouw- en beeldhouwkundige versierselen zijn met kwistige hand aangebragt. Het half verheven beeldwerk (*basrelief*) bevat eene menigte mythologische voorstellingen, welke met bijzonder veel kunst en smaak zijn bewerkt (3). Een gevecht van de mindere Goden met zwaard en schild gewapend, in tegenwoordigheid van Boedha, die door een ovaal omgeven is, dat in keurigheid van bewerking met het daarboven geplaatste bloemwerk en de schier zwevende papegaaijen, mitsgaders met de beelden, die aan het voetstuk staan, wedijvert, verdient even zoo zeer de aandacht, als de zegewagen van Siwa en de eeretempel der zigtbaar voorgestelde Drieëénheid, benevens de statige offeranden der Goden en Boedha's. In dit beeldhouwwerk schijnt de kunst op *Java*

(1) Raffles, t. a. p. p. 28.

(2) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 96.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. B. III. D. I. bl. 247.

haren hoogsten trap te hebben bereikt, de zachtheid en regelmatigheid, gepaard met sierlijkheid en keurigen smaak, zijn hier zoo gelukkig vereenigd, dat de tempelen van *Hindostan* er bij ten achteren staan (1). De geheele oppervlakte, welke door dezen tempel wordt ingenomen, is aan elke zijde 188 ell. lang. Het geheel heeft het voorkomen van een hecht gebouw, en is ongeveer 30 ell. hoog, behalve de koepel, die zoo als wij hier boven gezien hebben, ongeveer 5 ell. bereikt (2). Op den top van dezen tempel aanschouwt men de residentie *Kadoe*, die rondom een prachtig amphitheater aanbiedt. Door de zorg van het Gouvernement wordt dit gedenkteeken zindelijk gehouden. In de nabijheid is eene *pendopo* opgeslagen, met eenige kamertjes, waarin de bezoekers kunnen uitrusten (3).

Te *Moendoet*, niet ver ten N. O. van dezen tempel zijn in 1834 drie beelden van buitengewone grootte ontdekt. Zij staan in eenen kleinen tempel, inwendig vierkant piramidaal gebouwd. Het middelste beeld meent men is Boedha, ongeveer 4 ell. hoog, zittende met afhangende beenen; aan iedere zijde van Boedha is een beeld, iets kleiner dan dit, ieder met een ondergeslagen been. Elk beeld is uit één stuk. De drie beelden, zoowel als de tempel met de nissen, kroonlijsten, tafereelen en half verheven beeldwerk enz., behooren allen tot de fraaiste voortbrengselen van beeldhouw- en bouwkunst, welke op *Java* gevonden worden. De tempel bevat nog geen 6 ell. middellijn, pronkt inwendig met twee galerijen, ieder van 2 ell. breed, en het geheele gebouw, zoo als het thans zigtbaar is, heeft de hoogte van 30 ell, (4).

Te *Mendoret*, in het distrikt *Poerbolingo*, bestaat mede een vierkante tempel, welks kunstige bouworde inderdaad alle bewondering verdient (5).

---

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. I, bl. 247.
(2) Raffles, t. a. p. p. 29 and 30.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p., B. III. D. III, bl. 53.
(4) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 95.
(5) Kussendrager, bl. 201.

In de nabijheid van *Boro-Boedhoer* gaat men de belangrijke bouwvallen van *Goenbeng-Ding* bezoeken, waar volgens de Javaansche overleveringen de Indische Goden en Halfgoden hun verblijf hielden. De geheele bergvlakte van den *Goenoeng-Ding* is met overblijfselen der oudheid bedekt, en men ontwaart van hier de bouwvallen van omtrent vierhonderd tempels, terwijl men rondom zich eene menigte verminkte beelden van DOERGA (de JUNO der Hindosche fabelleer) en andere *déwas* verspreid ziet (1).

Niet ver van de noordelijke grenzen zijn mede velerlei overblijfselen uit de vroegere tijden, als onder anderen de tempels *Gedong-Batoe-Ding-Retjo*, welke slechts 5,50 ell. hoog zijn, en niets dan eene kleine binnenruimte tot bid- of offerplaats hebben (2).

Op *Gedong-Songo* is een andere tempel, veel fraaijer en met grootere binnenruimte, doch in alles slechts 2,50 ell. hoog. Hier zijn eenige beelden, en om deze een vrouwebeeld met vier armen op eenen buffel, een beeld van RETJO en van MAHADEWA of SIVA (3).

Ten Noorden van *Magelang*, in het distrikt *Bandongan*, is in het gebergte *Soembing* de tempel *Selo-Grijo*, piramidaal gebouwd, even als die te *Moendoet*, doch voor het overige, wat bouwkundige sieraden aangaat, daarbij ver achterstaande. Hoezeer van geringen omvang, heeft echter ook dit gebouw eenige beelden, en onder deze dat van GENESA, en een vrouwenbeeld met acht armen, op eenen liggenden karbouw (4).

Te *Pringapoes*, in het distrikt *Lempoeijang*, vindt men eindelijk nog de overblijfselen van een tempelgebouw, dat naar den 6 ell. hoogen en 5 ell. breeden ingang te oordeelen van eene aanzienlijke hoogte moet geweest zijn, en in het distrikt *Soemowono*, op den berg van dien naam, een vierkant

(1) OLIVIER, *Tafereelen en Merkw.*, D. I. bl. 313 en 314.

(2) *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 95.

(3) Het zelfde werk, t. a. p.

(4) Het zelfde werk, bl. 95 en 96.

gebouw van gebouwen steen met eenige uit steen bewerkte beelden van dieren (1).

In hooge achting bij de inboorlingen staat het graf van den Hoogepriester PANEMBAHAN-WINDOSONO, in het distrikt *Bat-lak*, niet ver van de dessa *Kedagan*. Op eenen in den omtrek dezer gewijde grafstede oprijzenden heuvel, ligt eene kleine bamboezen hut, welke thans bewoond wordt door een achterkleinzoon van PANEMBAHAN-ONGO-JATI-SORO-WODJO of ook wel PAKODJO genaamd, wiens vader KIAHI-DIELLIT tot het Islamismus overging, terwijl zijn grootvader PANEMBAHAN-DOKO, en zijn overgrootvader, de genoemde Heilige, de leer van BOEDDHA aankleefden en na hunnen dood te dezer plaatste verbrand en begraven werden. Men berekent, dat na den dood des laatsten thans acht *windoes* of tijdperken verstreken zijn. Voorheen stond op deze zelfde plaats een *deppoh* of Bramisch dorp, welks bewoners verschillende, op bladeren geschrevene aanteekeningen van den Hoogepriester als een heiligdom bewaarden, welke later op den tegenwoordigen hutbewoner zijn overgegaan, die om de veertien dagen een biduur houdt, om den zegen des hemels over de nakomelingen van WINDO-SONO af te smeeken, en niet dan met moeite te bewegen is, om somtijds een enkel afschrift der onder hem berustende oorkonden af te geven (2).

Plaatsbeschrijving.

De merkwaardigste plaatsen in deze residentie zijn: *Magelang*, *Menoreh*, *Montilan*, *Pakkis*, *Temangong*, *Progo*, *Prapak* en *Medono*.

(1) KUSSENDRAGER, bl. 202.
(2) Het zelfde werk, bl. 201 en 202.

Magelang.

Magelang, *Magalan* of *Magelan*, de hoofdplaats dezer residentie, is een groot en fraai inlandsch vlek (1). Volgens sommigen, is het zijnen naam aan den Spanjaard FERDINAND MAGHELAEN verschuldigd, die in 1519 op kosten van het hof van *Spanje* met eene vloot uitgezonden, tot opsporing van den besten en kortsten weg naar *Oost-Indië*, langs den Zuidhoek van *Amerika* stevende, en *Java* gelukkig bereikte (2). Volgens anderen heeft het zijnen naam ontleend van *gelang* (een ring); vermoedelijk omdat het geheel door bergen omringd is (3).

De ligging is op 7° 26′ 45″ Z. B. en op 147° 53′ 20″ O. L., 15 mijlen Z. O. ½ O. van den berg *Soembing*, welks helling slechts door het *Progo*-dal van die plaats gescheiden is, 410 palen van *Batavia*, 49 Z, W. ten Z. van *Samarang*, 256 W. ten Z. ½ W. van *Soerabaja*, 26½ N. N. W. ½ W. van *Djocjokarta*, 25 N. O. ½ O. van *Poerworedjo*, 32½ W. Z. W. ½ W. van *Salatiga*, aan den oever van de *Progo* (4), volgens VAN DER WIJCK op ongeveer 384 ell. boven de oppervlakte der zee (5), volgens JUNGHUHN op 386 ell. (6). De schoonheid van de ligging dezer plaats is moeijelijk te beschrijven; het is een rijke milde bodem van eene heerlijke vallei, die door trotsche bergen gevormd is; een uitgestrekt dal met lommerrijke dorpjes, besproeid door eene bruischende rivier; alles is bezaaid, en terwijl de een oogst, zaait reeds een ander, met één woord, het is hier het paradijs der aarde (7). Men heeft er een uitmuntend gezigt

---

(1) HOGENDORP, *Ned. Bezittingen O. I.* bl. 450.
(2) KUSSENDRAGER, bl. 182.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. B. III. D. III. bl. 50.
(4) Het zelfde werk, t. a. p.
(5) *Almanak voor Ned. Indië voor* 1844, bl. 24.
(6) JUNGHUHN, *Reisen durch Java*, S. 320.
(7) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 50 en 51.

op het *Progo*-dal met zijne rijstvelden, aangelegd tegen het hellen der amphitheaterswijze altijd hooger oploopende bergen, wier oostzuidoostelijke en zuidoostelijke helling zich weder op nieuw in talrijke steile bergtoppen verheft, om een dwars tegen den *Soembing* aanliggend voorgebergte te vormen (1). Men heeft er onderscheidene welingerigte steenen gebouwen, waaronder het residentiehuis, dat met eenen fraaijen tuin aan den oever eener bruischende rivier gelegen, een verrukkelijk schoon uitzigt op het donkere gebergte der *Twee Gebroeders* en de omliggende terrasvormige, met kleine dorpjes bezaaide rijstvelden heeft; de woning van den Secretaris; de *dalam* (verblijf) van den Regent; de inlandsche tempel of *messighit;* de Chinesche kampong, en het gevangenhuis boven anderen uitmunten. Ter versterking van *Magelang* is aan de Zuidzijde eene vierkante verschanschte plaats van aarde opgeworpen en gewapend met zware vuurmonden, die op steenen, in de bastions gemetselde fondamenten rusten, en op eene ijzeren spil kunnen worden rondgedraaid. Deze schans wordt altijd door eene behoorlijke bezetting bewaakt en in den besten staat gehouden. Gedurende den oorlog op *Java* was er nog eene kleine benting, die echter den 3 Mei 1830 door een noodlottig toeval in de lucht is gesprongen (2).

Gedurende den oorlog tegen Dipo Negoro heeft deze ruime plaats gediend tot gewoon hoofdkwartier van den Opperbevelhebber de Kock, die tevens Luitenant-Gouverneur-Generaal was (3).

Menoreh.

Menoreh of *Minoreh* ligt 10 palen Z. W. van *Magelang*, aan den noordelijken voet van den bergketen, welke de residentie *Baglen* van *Kadoe* scheidt, ter hoogte van 270 ell.

---

(1) Junghuhn, t. a. p.

(2) Kussendrager, bl. 192 en 193.

(3) *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 95.

boven de oppervlakte der zee (1), niet ver van *Boro-Boedhoer* (2). Hier is eene benting of schans met bezetting en van hier loopt de weg over het 545 ell. hooge *Toenggangan*-gebergte naar *Poerworedjo.* De benting is in den *Java*-oorlog van 1825—1830 zeer bekend geworden. Hier trad Dipo Negoro, op den 28 Februarij 1830, met den Luitenant-Gouverneur-Generaal de Kock in onderhandeling, en werd op diens last naar *Samarang* verwijderd (3).

Montilan.

Montilan of *Moentilan*, eene andere bentingplaats, ligt op 9 palen Zuidoost van de hoofdplaats, en 14 O. t. N. van *Minoreh*, ongeveer 313 ell. boven de zee, aan den grooten weg naar *Djocjokarta* (4). Er is ook een poststation en langs dit dorp loopt de groote communicatieweg.

Pakkis.

Pakkis of *Pakkies* ligt op 12 palen beoosten *Magelang*, aan den voet van den *Merapi*, op 810 ell. boven de oppervlakte der zee. De Resident bezit er eenige zeer goede tuinen (5).

Temangong.

Temangong, de hoofdplaats van een regentschap van den zelfden naam, ligt 15 palen N. N. W. van *Magelang*, en

---

(1) Kussendrager, bl. 193.
(2) *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 95.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 51.
(4) Het zelfde werk, t. a. p.
(5) Kussendrager, bl. 194.

volgens sommigen 400 ell. (1), volgens anderen slechts 342 boven de oppervlakte der zee (2).

In December 1834 heeft een windhoos te dier plaatse 70 Javaansche huizen, zoo mede een groot aantal boomen omver geworpen, en de hier en daar te veld staande padi vernield.

Progo.

Progo is een dorp in het regentschap *Menoreh*, in welks nabijheid ongeveer 15 palen W. van de *Bogowonto*, tijdens den opstand van Diepo Negoro eene redoute was opgeworpen.

Den 24 October 1827 viel hier een gevecht voor tusschen een detachement van de achtste mobiele kolonne Nederlandsche troepen en de muitelingen, waarbij deze laatsten werden op de vlugt gedreven (3).

De redoute werd in het laatst van het jaar 1828 zoo naauw door den vijand geblokkeerd, dat de voornaamste levensmiddelen, welke te voren in menigte, door eene welgezinde bevolking, te koop werden aangebragt, aldaar meer en meer begonnen te ontbreken, zoodat men ter aanbrenging van levensmiddelen en oorlogsbehoeften, eene in dit ongunstige jaargetijde en door de positie der muitelingen in die streken zeer moeijelijke expeditie derwaarts te volbrengen had. De zesde mobiele kolonne, onder Kapitein Renia van Nauta, had zich reeds daartoe op marsch begeven, toen de vijand de bezetting van *Progo*, gekommandeerd door den Luitenant van Herff, en bestaande uit zestien geregelde Infanteristen en 50 Pradjoerits, zeer kwam verontrusten; onder anderen vertoonde zich den 2 December, met zeer veel stoutmoedigheid voor die sterkte een Toemenggoeng met 200 man, die echter zoo

(1) Kussendrager, bl. 193

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 33.

(3) Nahuys, *Verzameling van officiele rapporten*, D. II. bl. 444.

wel ontvangen werd, dat hij, na een kort maar hevig gevecht verpligt werd met een verlies van ruim 20 dooden terug te trekken (1).

Prapak.

Te *Prapak* of *Prapag*, de hoofdplaats van een distrikt van den zelfden naam, aan de *Progo*, is een Opziener van de Landelijke Inkomsten gevestigd (2).

Medono.

Medono of *Midono* ligt 9 palen van *Magelang*, bij het *Djamboesche* gebergte, volgens VAN DER WIJCK 623 ell. (3), volgens anderen echter slechts 367 ell. boven de oppervlakte der zee verheven (3). De groote postweg van *Pingit* naar *Magelang* loopt over dit dorp, en kan van hier af eerst door rijtuigen bereden worden (4). Er is aldaar een Controleur gevestigd (5).

Plaatsen van minder aanbelang.

Pingit, eene poststation in het gebergte van dien naam, ligt volgens VAN DER WIJCK 685 ell. boven de oppervlakte der zee (6). De dessa *Katjipit* op de oostnoordoostelijke helling van den *Soembing*, ligt op 1258 ell. boven de zee; de

(1) Het zelfde werk, D. IV. bl. 4.
(2) KUSSENDRAGER, bl, 193.
(3) *Almanak voor Ned. Indië voor* 1841, bl. 24.
(4) KUSSENDRAGER, bl. 193 en 194.
(5) *Almanak*, t. a. p.
(6) De zelfde, t. a. p.

dessa *Kadakang*, op de westnoordwestelijke helling van den *Merbaboe*, op 1700 ell., en de dessa *Kaponang*, op 1259 ell. boven de oppervlakte der zee (1).

In de nabijheid van *Bligo*, de hoofdplaats van een distrikt van den zelfden naam in het regentschap *Magelang*, werden de muitelingen, den 31 December 1827, onder Dipo-Negoro en Kiay-Modjo, door den Luitenant-Generaal van Geen, op de vlugt geslagen (2). Den 13 Mei van het volgende jaar werd onze positie aldaar door 500 man muitelingen bedreigd. De Kolonel Vermersch, hiervan onderrigt, zond den volgenden dag den Kapitein Renard, met 230 man infanterie en een detachement van 25 huzaren, derwaarts. Deze werd op zijne marsch door den vijand, ten getale van 1500 à 1600 man, aangevallen, doch kwam, onder herhaalde schermutselingen, met het gering verlies van éénen gesneuvelde en elf gekwetsten des avond te 7 ure te *Bligo* aan; terwijl de vijand een veel grooter verlies had geleden (3).

Op de noordwestelijke helling van den *Merbaboe* liggen de theetuinen *Lodosebo* en *Madigondo*, op den top des heuvels *Djellengang*, op 1406 en 1315 ell. boven de oppervlakte der zee. De theetuin *Rindo-Modjo* zuidoostwaarts van den *Soembing* ligt 1039 ell. hoog (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 53 en 54.
(2) Nahuys, *Versameling van Officiele Rapporten*, D. III. bl. 25 en 26.
(3) Het zelfde werk, D. III. bl. 165 en 166.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 5 .

DE RESIDENTIE

BAGELEN.

Geschiedenis.

Volgens de oude Javaansche kronijken was *Bagelen* reeds vroeg bevolkt, want in het jaar 525 behoorde dit landschap tot het groote rijk *Poerwo-Tjarito*, welke naam Adji-Djojo-Bojo aan het rijk *Mendang-Kamoelan* gegeven had. In gezegd jaar stond het onder het bewind van een der zonen van Ardi-Koesoemo, den beroemden Ardi-Widjojo, wiens regering voor *Mendang-Kamoelan*, hetwelk naderhand *Prambanan* of *Brabanan* genoemd werd, zeer gezegend was. In lateren tijd is *Bagelen*, bij eene andere indeeling, onder het bewind van Panoehoen, een kleinzoon van Sri-Moho-Poenggoeng, gekomen. In de vroegste eeuwen deelde *Bagelen* een gelijk lot met *Pekalongan;* het bleef, als te ver van eenig middenpunt verwijderd, vrij van vreemde overheersching. Na den val van *Madjapahit* kwam het land eerst onder *Pengging*, en daarna onder *Demak* en *Mataram*. Bij de verdeeling van het eerste rijk kwamen *Kadoe* en *Bagelen*, in 1461 der Javaansche jaartelling, onder Mas-Timor, zoon van Pangeran-Trangganoe, den derden Sultan van *Demak*. *Bagelen* omhelsde het Mohhammedaansche geloof, en werd onder *Mataram* gebragt door Raden-Djamboe, zoon van Senopati, den eersten Vorst van dat rijk. Het bleef daaronder (ofschoon *Mataram* van naam verwisselde) tot in 1830 (1), toen het bij den val van Dipo-Negoro

(1) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 64.

eene Nederlandsche residentie is geworden (1). In de oorlogen van 1755 en 1825 had *Bagelen* veel te lijden; in den laatsten oorlog werden bij de herovering allerwege schansen en redoutes opgeworpen (2).

Deze residentie heeft, bij aanhoudenden en zwaren regens, telkens door geweldige overstroomingen van het bergwater te lijden. Zulks had onder anderen in de maand Februarij 1842 plaats (3). In den nacht tusschen 25 en 26 November 1847 had er, insgelijks ten gevolge van zwaren regen, welke eenige dagen aanhield, op ongeveer 1 paal afstands beoosten de hoofdplaats, bij het hoogste punt van den bergpas *Geger-Mindjangan*, eene aardstorting plaats, waardoor de groote waterleiding aldaar verstopt werd, zoodat het water met kracht oost- en westwaarts over den grooten weg stroomde en er op verschillende plaatsen belangrijke uitspoelingen ontstonden, die den weg voor voertuigen onbruikbaar maakte (4).

Op het einde van October 1848 werden in de regentschappen *Ambal* en *Koetoe-Ardjo* 220 bouws indigovelden door overstrooming nagenoeg geheel vernield, terwijl de *Kemiri*, na buiten hare oevers te zijn getreden, zich eenen doortogt door den grooten weg gebaand en haren ouden loop hernomen had. In het begin der volgende maand is in het distrikt *Djenar*, behoorende onder het regentschap *Poerworedjo*, eene aanplanting van rijst, ter uitgestrektheid van ongeveer 400 bouws, door den aanhoudenden regen geheel mislukt; terwijl in het regentschap *Karang-Anjer* 250 bouws en in het regentschap *Koetoe-Ardjo* 210 bouws indigovelden door overstrooming geheel vernield werden. In laatstgenoemd regentschap was bovendien de aanplant van 376 en in de afdeeling *Ambal* van 360 bouws rijst verloren gegaan en een groote steenen brug over de *Mangelloeng*, in het *Koetoe-Ardjosche* bezweken (5).

---

(1) TEENSTRA, *Nederl. Overz. Bezitt.*, bl. 163.
(2) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.
(3) TEENSTRA, t. a. p.
(4) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 Maart 1847.
(5) De zelfde Courant, 22 Januarij 1849.

In het midden van November werd weder eene groote uitgestrektheid indigo- en rijstvelden door het water vernield. In ongeveer 20 dorpen der vlakte *Ero-Ero* stond het water tot aan de daken der woningen, en in het *Ledoksche* was veel schade ontstaan aan wegen en bruggen (1).

In de laatste dagen van October 1849 had op ongeveer 10 palen Z. O. van *Poerworedjo* eene afstorting van aarde van den bergrug *Watoe-Soember* plaats, waardoor eenige anders weinig beduidende bergstroomen zoodanig opgestopt werden, dat zij eenen geheel anderen loop namen en in de dorpen *Sebawi* en *Kezengi* belangrijke verwoestingen aanrigtten. Op sommige plaatsen, langs welke het water zich met geweld eenen uitweg had gebaand, lagen de stammen der ontwortelde boomen tot op eene belangrijke hoogte opgestapeld, terwijl bovendien tien menschen daarbij het leven verloren. Ook in de regentschappen *Keboemen*, *Koetoe-Ardjo* en *Ambal* vonden destijds zware overstroomingen plaats, waardoor wegen, bruggen en waterleidingen veel leden en aan het rijstgewas schade werd aangebragt (2).

Ligging.

Bagelen grenst ten N. aan de residentiën *Banjoemaas*, *Pekalongan* en *Kadoe*, ten O. aan een klein gedeelte van *Kadoe* en aan *Djocjokarta*, ten Z. aan de *Indische Zee*, en ten W. aan *Banjoemaas* (3). Zij strekt zich van 7° 10′ 30″ tot 7° 53′ Z. B., en van 127° 39′ tot 128° 38′ O. L. uit (4).

Naamsoorsprong.

Men vindt nergens opgeteekend, van waar deze residentie haren naam zou ontleend hebben, die ook op verschillende

(1) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 24 Februarij 1849,

(2) De zelfde Courant, 22 Januarij 1850.

(3) Kussendrager, bl. 211.

(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 58.

wijze geschreven wordt, als: *Bagelen*, *Bagalen*, *Baglen*, *Bageleen* en *Begaleen*. De inlandsche uitspraak is *Bá-glen*, *Beglên* en *Bègalèn*. De zuivere uitspraak is *Bageelèn*, ook *Paglên*, dat *mannelijke roede* beteekent (1).

Verdeeling.

Bagelen is verdeeld in zes regentschappen, als: *Poerworedjo*, *Koetoe-Ardjo*, *Keboemen*, *Karang-Anjer*, *Ambal* en *Ledok* (2), welke wederom in zoo vele distrikten en onderdistrikten zijn gesplitst, als noodig is, om het beheer der policie onder de bevolking eenen geregelden loop te doen hebben (3).

Poerworedjo beslaat het zuidoostelijke deel der residentie aan de zee en langs de *Bogowonto*. *Koeto-Ardjo* ligt benoorden *Poerworedjo*. W. van *Poerworedjo*, O. van *Karang-Anjer* en N. van *Ambal* ligt *Keboemen*. *Karang-Anjer* beslaat het westelijke gedeelte der residentie. *Ambal* ligt aan de Zuidkust, bewesten *Poerworedjo*. *Ledok* is het noordelijke deel der residentie. Vroeger was het eene provincie van *Mataram;* na 1830 maakte het eene afzonderlijke residentie uit, doch werd kort daarna bij *Kadoe* en later bij *Bagelen* ingelijfd (4).

De aardrijkskundige verdeeling wijst alleen boven- en benedenlanden aan; *Ledok* vormt hiervan de bovenlanden (5).

Bestuur.

De Resident wordt in het bestuur des lands bijgestaan door zes Regenten (6). Die te *Poerworedjo* heeft den titel van *Raden-Adipati*. Ook zijn aldaar een Hoofdfiskaal, een Hoofdpriester en een Luitenant der Chinezen. Tot de Departementen

(1) Het zelfde werk, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 59. — Teenstra, t. a. p. bl. 161.
(3) Kussendrager, bl. 212.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 60, 61 en 62.
(5) Het zelfde werk, t. a. p, bl. 59
(6) Kussendrager, t. a. p.

van Algemeen Bestuur te *Poerworedjo* behooren: een Landraad over den inlander voor de regentschappen *Poerworedjo* en *Koetoe-Ardjo;* een Zoutverkoop, vier Controleurs voor de Landelijke Inkomsten en Cultures, drie voor de Kaneel-, en tweeëntwintig voor de Indigo-Cultuur over de geheele residentie; voorts een Agentschap der Samarangsche Weeskamer, een Kantoor van Taxatie en Kadaster, en eene Subcommissie van Weldadigheid voor de Koloniën in *Nederland* (1).

Het regentschap *Koeto-Ardjo,* dat door eenen Regent, met den titel van *Raden-Toemenggong,* eenen Fiskaal en eenen Priester bestuurd wordt, behoort in alles regtstreeks onder *Poerworedjo,* en heeft gewoonlijk eene afdeeling Inlandsche Schutterij voor de handhaving der bestaande rust (2).

Over de afdeeling *Keboemen* berust het bestuur bij eenen Adsistent-Resident, eenen Regent, met den titel van *Raden-Adjpati,* eenen Priester en eenen Fiskaal. Een Landraad voert het gebied over de regentschappen *Keboemen* en *Karang-Anjer,* waarvan het laatste mede door eenen Regent, met den titel van Raden-Adipati, eenen Fiskaal en eenen Priester bestuurd wordt, en in alles onder *Keboemen* staat (3).

Ambal en *Ledok* worden ieder bestuurd door eenen Adsistent-Resident, eenen Regent, met den titel van *Raden-Toemenggong,* eenen Fiskaal en eenen Priester. Te *Ambal* handhaaft een Landraad het regt over den inlander (4).

Gedaante.

De residentie *Bagelen* heeft eene zeer afwisselende, eenigzins vierkante gedaante, welke zich noordwaarts eerst versmalt en daarna verbreedt (5).

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 60.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 64.
(3) Het zelfde werk, t. a. p.
(4) Het zelfde werk, bl. 62.
(5) De zelfde, *Aardrijksb. van Ned. Indië,* bl. 257.

Grootte.

De lengte van deze residentie van het Oosten naar het Westen, of wel van den mond der *Bogowonto* tot aan de uitwatering der *Djetis*, bedraagt 46 palen, terwijl zij eene breedte van omstreeks 43 palen heeft (1).

Volgens eene zoo naauwkeurig mogelijke berekening op de jongste hydro- en topographische kaarten, beslaat zij eene oppervlakte van 57 vierkante geographische mijlen of 1394 vierkante palen (2).

Luchtgesteldheid.

De lucht is er door de hooge ligging van den grond gezond en zuiver. De warmtegraad is er niet buitengewoon; zelden rijst er de thermometer hooger dan 80° (3).

De bewoners.

In het jaar 1843 leverde de staat der bevolking de volgende cijfers op, als:

Europeanen	217
Javanen	612,027
Arabieren, Maleijers, enz.	89
Militairen	1,117
Djajang-Sekars . . .	39
Pradjoerits	187
Slaven	14
Chinezen	1,415
Totaal	615,105

(1) Kussendrager, bl. 211.
(2) *Tijdschrift voor Ned. Indië*, Vijfde Jaarg. D. II. bl. 156.
(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

Men kan op goede gronden van de vermeerdering der bevolking aannemen, dat haar cijfer in 1848 reeds 700,000 bedroeg (1).

Karakter.

De bevolking, eerst in 1830 onder Europeesch bestuur gekomen, heeft de indrukken der vorstelijke regering nog niet vergeten (2). Zij is goed, zachtzinnig, leidzaam van aard en doorgaans bereidwillig, om zich aan de bestaande wettelijke orde van zaken te onderwerpen; doch dom, en daardoor ten uiterste ligtgeloovig, hetgeen trouwens den gegronden waarborg oplevert, dat zij de ter bevordering van haar geluk en welvaart in het werk gestelde pogingen niet zal tegenwerken (3).

Beschaving en taal.

De inlandsche geestelijkheid is in dit gewest weinig talrijk, en heeft niets, waardoor zij zich van die in andere streken des eilands onderscheidt. De kundigheden der Priesters zijn over het algemeen zeer bekrompen, en wat de meesten van het domme gemeen onderscheidt, is alleen hunne bekendheid met eenige uiterlijke ceremoniën, waarvan zij den zin zelven doorgaans bezwaarlijk vatten zullen. Hun invloed is dan ook zeer onbeduidend, en hunne bekrompene inkomsten bepalen zich tot wat de ingezetenen hun jaarlijks bij het snijden der *padi* vrijwillig afstaan, welke opbrengst, hoe gering ook, over het algemeen als eene heilige verpligting beschouwd en zonder morren geleverd wordt. Alleen de *Hoofdpanghoeloe* en eenige van zijne bijstanders, die bij den Landraad aangesteld zijn, genieten daarenboven nog eene bezoldiging van Gouvernementswege. Voorts houden eenige Priesters, welke *hadjis* zijn, zich met onderwijzen der jeugd in het lezen van den

(1) De zelfde, *Land en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 59.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Kussendrager, bl. 211 en 212.

Koran bezig, bij welke werktuigelijke oefening zij het echter laten berusten, zonder den zin en de beteekenis van het gelezene voor hunne kweekelingen op te helderen (1).

De taal is hier op verre na zoo zuiver niet als in *Kadoe*, en doorgaans lomp en plomp (2).

Middelen van bestaan.

Landbouw.

De landbouw verkeert in de residentie *Bagelen* in eenen bloeijenden staat, en genoegzaam alle soorten van cultures zijn er tot eenen trap van volmaaktheid gerezen (3).

Rijst is hier evenwel het hoofdproduct, en tot bevordering van den rijstteelt heeft men in 1836 de waterleiding van de *Bogowonto* naar de hoofdplaats hersteld, en kanalen gegraven ter droogmaking van uitgestrekte moerassen, die eene oppervlakte beslaan van 12,000 bunders en thans zeer geschikt zijn voor de rijstteelt. Verder verbouwt men er koffij, katoen en vooral indigo, tabak, suiker, thee, kaneel, Turksche tarwe enz. In het regenschap *Ledok* zijn meer dan 200,000 theeheesters aangeplant, welke allen plukbare bladeren opleveren (4). Men berekent de opbrengst van den landbouw op 1,700,000 pikols padi, 50,000 pikols koffij, 442,000 pond indigo, 99,500 pond thee en 21,000 pond kaneel (5).

Handel.

Handel bestaat in dit gewest bijna niet, dan alleen binnenslands van den eenen bazaar naar den anderen. Deze marktplaatsen

(1) Kussendrager, bl. 212 en 213.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 59 en 60.
(3) Kussendrager, bl. 211.
(4) Teenstra, *Ned. Overz. Bezitt.* bl. 163.
(5) Temminck, *Possessions Neerl.* T. I. p. 366.

zijn echter in menigte in *Bagelen* voorhanden, en worden drok bezocht, de benoodigdheden voor huishoudelijk gebruik, welke men er doorgaans op vinden zal, zijn vooral rijst, *tjabeh* (Spaansche peper), *trassi*, tabak, *gambir*, lijnwaad, katoen, buffels, rundvee enz. (1).

De weinige handel, welke deze residentie drijft, bestaat in den uitvoer van Javaanschen tabak en palmolie, welke er gewonnen worden (2). Deze voortbrengselen worden vooral te *Tjilatjap* in de residentie *Banjoemaas* afgescheept (3).

Fabrijken.

Er bestaan in deze residentie weverijen, goud- en zilversmederijen en potten- en pannenbakkerijen (4). Daar de bewoners der residentiën, welke aan de *Indische Zee* liggen, zelven het zout aanmaken, dat zij noodig hebben, zoo heeft dit ook hier plaats; maar dit bestaat slechts in 200 kojans (5).

Visscherij.

Daar alleen de inlandsche meren visch opleveren, is de visscherij er van weinig aanbelang, ofschoon eenige kustbewoners zich daarop toeleggen, en hunne vangst voor een gedeelte gezouten of gedroogd uitvoeren (6).

---

(1) Kussendrager, bl. 218 en 219.

(2) Temminck, t. a. p.

(3) Teenstra, t. a. p.

(4) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, bl. 93.

(5) Temminck, t. a. p.

(6) Kussendrager, bl. 218.

Voortbrengselen.

Dierenrijk.

Het getal buffels en ander hoornvee zal in deze residentie 120,000, dat der paarden 9,000 beloopen (1). In de wouden zijn tijgers, panters, herten, wilde zwijnen, apen en allerlei gevogelte (2). Aan de steile gevaarvolle kalkrotsen van kaap *Karang-Bollong* hangen boven den bruischenden stroom zeer gezochte vogelnestjes (3).

Plantenrijk.

De voornaamste voortbrengselen van den grond zijn: rijst, Turksche tarwe, boomwol, tabak, suiker, indigo en koffij (4). De bosschen hebben eene geringe uitgestrektheid en leveren weinig djatihout op (5).

De grond.

De residentie *Bagelen* is aan de Oost- en Westzijde bijna geheel door bergen ingesloten, terwijl het Zuider zeestrand, in vergelijking daarvan, vlak kan genoemd worden, en slechts hier en daar eenige weinig verhevene zandduinen aanbiedt. Binnen dezen kring van bergen breidt zich eene wijde vlakte uit, welke grootendeels uit laag liggende gronden bestaat, en op 4 tot 5 palen afstands van het Zuiderstrand reeds zoo laag wordt, dat zij gedurende den regentijd voor een groot

(1) Temminck, t. a. p.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardrijksb. van Ned. Indië*, bl. 237.
(3) Teenstra, t. a. p.
(4) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 238.
(5) Temminck, t. a. p.

gedeelte onder water loopt, en men zelfs in den droogen mousson slechts weinige voeten diep in den grond behoeft te graven, om overvloed van water te krijgen (1).

Het regentschap *Ledok* is eene schoone en vruchtbare landstreek, vol weelde, rijkdom en bekoorlijkheid der natuur. Bergen en dalen, heuvelen en valleijen wisselen elkander af. Eene milde lucht doet allerlei gewassen ontkiemen en spoedig in wasdom toenemen. De koffijboom en de theeheester, de indigo en de kaneel, de rijst en de maïs, alles groeit even welig. Het is een tweede *Kadoe* en *Malang*. Er zijn in dit regentschap alleen 130,986 inwoners. De Noordelijke en Oostelijke grenzen zijn verre boven de wolken, en loopen over de toppen der *Soembing*, *Soendoro*, *Prahoe* en *Djing* (3).

Het vlakke land van *Bagelen* geeft het hooge van *Ledok* niets toe in vruchtbaarheid. Het is eene zeer uitgestrekte vlakte, die de heerlijkste vergezigten oplevert. De indigo, rijst, tabak, kaneel, suiker en koffijvelden, de bosschaadjen van allerlei palm- en vruchtboomen wisselen elkander af. Bezuiden de vallei der *Serajoe* stijgt de grond tot eenige hoogte, wordt naar het Zuiden vlakker, en aan het strand eenigzins hooger (3).

Bergen.

Alhoewel *Bagelen* aan den Oost-, Noord- en Westkust geheel met hoog gebergte omzoomd is, behoort echter geen dezer bergen geheel en uitsluitend tot deze residentie De afdeeling *Ledok* bevat slechts een gedeelte der reeds vroeger (bl. 418—425 en bl. 307) beschrevene hergen *Soembing* en *Soendoro*, ook wel *de Gebroeders* genaamd, benevens een

(1) Kussendrager, bl. 213.
(2) Roorda van Eysinga, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 62.
(3) Het zelfde werk, bl. 63.

deel der mede reeds vroeger (bl. 304—307) vermelde steile gebergten *Prahoe* en *Djing*. Even als deze hebben ook de bergen van minderen rang (1), die men er aantreft, kraters, van welke sommigen nog rook opgeven (2).

Wegen.

Behalve de hoofdwegen, die naar de aangrenzende residentiën loopen, zijn er nog onderscheidene binnenwegen (3). Zoo loopen er verschillende wegen uit *Keboemen*, als een Oostwaarts naar *Poerworedjo*, een Zuidwaarts naar *Ambal*, een Zuidwestwaarts naar *Patanahan* en *Karang-Bollong*, en een Westwaarts naar *Karang-Anjer* (4).

Kapen.

De eenige belangrijke kaap in deze residentie is *Karang-Bollong*, op 123° 3′ O. L. Dit voorgebergte is rond en hoog en vormt een schiereiland (5), dat hoofdzakelijk bestaat uit kalkrotsen, hier en daar hoog over den bruischenden oceaan hangende.

Rivieren.

De vele riviertjes, welke uit de in het Noorden dezer residentie gelegene bergen hunnen oorsprong nemen, zijn van te weinig beteekenis, om hier bij name vermeld te worden.

---

(1) Kussendrager, bl. 214.
(2) Roorda van Eysinga, *Aardr. van Ned. Ind.*, bl. 237.
(3) Het zelfde werk, bl. 238,
(4) De zelfde, *Land- en Volkenkunde*, B. III. D. III. bl. 61.
(5) Het zelfde werk, bl. 389.
(6) *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 92.

De voornaamste, welke door de residentie zelve stroomen of hare grenzen bepalen, zijn, van het Oosten naar het Westen voortgaande, de volgende: de *Bogowonto*, de *Djali*, de *Gebang*, de *Lo-Oelo*, de *Tjintjing-Goeling*, de *Kali-Djatis*, en de *Serajoe* (1).

De Bogowonto.

De *Bogowonto* ontspringt aan de Zuidelijke helling van den *Soembing*, doorloopt van het Noorden naar het Zuiden, een groot deel der residentie *Bagelen*, en vereenigt zich bij *Brinkelan* met de *Kedoelangi*, nabij *Onto-Rodjo*, met de *Kadil*, die mede uit den *Soembing* voortkomt, en stort zich bij *Semangi* in zee. Van *Brinkelan* af tot aan zee vormt zij de grens van *Mataram*. Zij voert een gedeelte waters af van de *Groote Rawa* of lage landen van *Bagelen*. Nabij de zee ontvangt zij ter regter zijde de *Sali* en de *Lerang*, die afleidingen der wateren van de *Rawa* zijn, wanneer die onder water staat. De monding der *Bogowonto* vormt eene bogt, die zich geheel westwaarts kromt. Al de rivieren van het hooge land van *Bagelen* storten zich in de genoemde *Rawa* uit. De *Bogowonto* heeft een loop van ongeveer 45 mijlen, en is tot op eenige weinige mijlen van hare monding bevaarbaar voor kano's of kleine inlandsche vaartuigen (2). De *Lerang* kan eigenlijk niet gezegd worden eene rivier te zijn, maar moet veeleer beschouwd worden als eene lage strook lands, waardoor het water, dat de *Groote Rawa* niet bevatten kan, zich eenen doortogt heeft gebaand. Zij is op sommige plaatsen zeer diep, en overal bevaarbaar voor kleine vaartuigen, en loopt van de *Rawa* O. ten Z. over eene uitgestrektheid van 10 mijlen. Zij is de afwatering der *Djati-Gebang* en *Lo-Oeloe* (3).

---

(1) Kussendrager, bl. 214—217.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 354. — Kussendrager, bl. 214, en 215. — *Handl. tot de Aardrijksk.*, bl. 93.

(3) Kussendrager. bl. 213, Roorda van Eysinga, t. a. p.

Den 1 October 1828 viel in de nabijheid van de *Bogowonto* een gevecht voor, tusschen de Nederlandsche troepen, onder aanvoering van den Majoor Buschkens, en de muitelingen, waarbij van onze zijde 150 man sneuvelden (1).

De Djali.

De *Djali* heeft haren oorsprong aan den voet van den *Soembing*, is aldaar van weinig beteekenis, doch stroomt vervolgens, breeder wordende, door het midden der residentie en ontlast zich in de vroeger vermelde *Groote Rawa;* zij is ongeveer 12 palen bevaarbaar voor kleine inlandsche praauwen (2).

De Gebang.

De *Gebang* is eene rivier, welke uit onderscheidene kleine, alle uit het bezuiden *Sendoro* liggende gebergte voortkomende, spranken gevormd wordt. In de beneden- of lage landen komende, is zij al dadelijk vrij breed, doch ondiep, ofschoon voor kleine vaartuigen eenige palen ver te gebruiken, en stort zich mede in de evengenoemde *Groote Rawa*, naar welke zij vooral in den regenmoesson onberekenbaar veel water afvoert, waarbij zij nog tevens een groot gedeelte der benoorden dat meer gelegene lage velden voor eenigen tijd onder water zet (3).

In het jaar 1836 is nabij de dessa *Wawar*, residentie *Bagelen*, het graven van een afleidingskanaal ondernomen van een uitgestrekt moeras naar die rivier, waardoor ongeveer 12,000 bouw land aan de teelt van rijst is dienstbaar gemaakt (4).

---

(1) Nahuys, *Verzameling van officiele rapporten*, D. III. bl 322.
(2) Kussendrager, bl. 215. — Teenstra, t. a. p. bl. 162.
(3) Kussendrager, t. a. p.
(4) *Utrechtsche Courant* van 19 Augustus 1836.

De Lô-Oelô.

De *Lo-Oelo* neemt haren oorsprong in het *Gowongsche gebergte* en is mede eenige mijlen ver voor kleine praauwen bevaarbaar. Deze schoone rivier voert in den regentijd ontzettend veel water af, en was dikwijls oorzaak van geweldige overstroomingen in de lage landen. Voorheen ontlastte zij zich in de *Groote Rawa*, doch nu eenige jaren geleden heeft men eene doorgraving naar zee gemaakt, juist van de plaats, waar zij zich Oostwaarts naar de *Groote Rawa* wendt, zoodat de groote massa waters, welke deze vroeger uit de *Lo-Oelo* ontving, thans dadelijk in zee wordt ontlast, hetwelk tegen overstroomingen een heilzaam middel is bevonden en het groote meer ook minder doet zwellen (1).

De Tjintjing-Goeling.

De *Tjintjing-Goeling* of *Tjintjing-Galang* ontspringt mede in het *Gowongsche gebergte*, met vele kleine, uit onderscheidene rigtingen afdalende spruitjes; stroomt zuidwestwaarts midden door het moeras *Petanahan*, en stort zich na eenen loop van 18 palen, beoosten *Karang-Bollong* in de *Indische Zee*. In den beginne is zij smal, doch in de benedenlanden breeder wordende, verleent zij aan kleine scheepjes omtrent 18 palen opvaart. Aan haren mond zou zij gemakkelijk vaartuigen van vier tot vijf kojangs (16,000—20,000 pond) kunnen opnemen, ware het niet, dat de zware branding in den omtrek van de uitwatering de nadering geheel onmogelijk maakte (2).

(1) Kussendrager, bl. 215 en 216.

(2) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 373 en 374. — Kussendrager, bl. 216. Teenstra, t. a. p. — *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 93.

De Kali-Djatis.

De *Kali-Djatis* of *Djetis* stroomt zuidzuidoostwaarts uit de heuvelen bezuiden *Banjoemaas*, loopt 12 palen ver, en valt aan de Westzijde van het voorgebergte *Karang-Bollong* in zee (1), na op korten afstand van hare monding de grensscheiding tusschen *Bagelen* en *Banjoemaas* te hebben uitgemaakt (2).

De Serajoe.

De *Serajoe*, *Siradjoe*, *Sirajoe* of *Saraja*, is eene der beroemdste rivieren in de aloude overlevering der inlanders, waarin zij eene voorname rol speelt. Zij ontspringt in het *Serajoe-gebergte*, en is aanvankelijk zeer onbeduidend, doch ontvangt weldra, door het toestroomen van ettelijke spruitjes, eene aanmerkelijke breedte, want zij voert alle de wateren af, die aan de zuidelijke helling van het *Serajoe-gebergte* en de westelijke afhellingen van den *Sindoro* en den *Soembing*, door *Bagelen* afvlieten. De noordelijke stroomen komen van eene hoogte van 1900 ell. en loopen eerst zuidelijk, dan zuidwestelijk door het landschap *Banjoemaas*. Alle de stroomen der zuidelijke hellingen van de bergruggen tusschen den *Djing* en den *Slamat* stroomen in korte riviertjes af in den regteroever van de *Serajoe*, doch aan de Zuidzijde ontvangt zij weinig beken. Met kronkelenden loop stroomt zij vervolgens langs den voet van den *Slamat* zuidwest- en zuidzuidwestwaarts door de afdeeling *Ledok* en de residentie *Banjoemaas*, langs de hoofdplaats van dien naam. Op korten afstand van de zee neemt zij eene zuidelijke rigting, door de kracht van

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 373.
(2) Kussendrager, bl. 216.

de wateren, welke van de zuidwestelijke helling van den *Slamat* in haren regteroever afstroomen. Voor de monding liggen geene eilanden, maar op eenigen afstand ten Westen ligt *Noesa-Kambangan*, terwijl de zee nabij de kust ondiep is. Zij heeft eene aanmerkelijke diepte, zoodat zij in alle jaargetijden 12 palen boven en 20 palen beneden *Banjoemaas*, tot aan haren mond bevaarbaar is, doch aan hare uitwatering door zware banken belemmerd en uithoofde van de hevige branding der zee is het binnenloopen zoo gevaarlijk, dat niemand het nog heeft durven wagen, met gewone roeivaartuigen in en uit te loopen. De volle loop is ongeveer 100 palen. Zij stroomt door drie monden in zee (1).

Twee niet onbelangrijke rivieren, die in het gebergte *Pagerwodjo* ontspringen, worden door de *Serajoe* opgenomen: de *Katjangan* en de *Rilawing*, met welke laatste zich onderscheidene rivieren, die in het gebergte *Tagal* ontspringen, vereenigen.

De *Begolo*, die uit den berg *Soembing* ontspringt, nabij de plaats, waar de *Bogowonto* haren oorsprong neemt en het water van een aantal beken en spruiten in hare bedding opneemt, doorstroomt in eene westelijke rigting slechts weinige mijlen lands, om zich bij de dessa *Goenong-Tawang* in de *Serajoe* te ontlasten, alwaar zij echter breeder is en oneindig meer water afvoert dan deze zelve (2).

De *Klawing*, welke in het gebergte *Poeti* ontspringt, stroomt in eene zuidoostelijke rigting voort, tot zij zich 10 palen beneden *Banjoemaas* mede met de *Serajoe* vereenigt (3).

In het jaar 1836 is een kanaal tusschen de *Serajoe* en den *Donan* ondernomen, hetwelk niet slechts voor den binnenlandschen handel dient, maar ook aan de rijstcultuur bevorderlijk is (4).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 353. — Kussendrager, bl. 216 en 221. J. E. de Sturler, *Geschiedenis van Java*, bl. 216.

(2) Kussendrager, bl. 217.

(3) De zelfde, bl. 221.

(4) *Utrechtsche Courant* van 19 Augustus 1836.

Door eenen stortregen, welke van den 24 tot den 26 October 1837 aanhield was de *Serajoe* zoo hoog gerezen, dat men zich niet kon herinneren, die immer te voren die hoogte te hebben zien bereiken. De lage landen, langs die rivier gelegen, waren dan ook allen overstroomd, zoodanig dat de bewoners verpligt waren, hunne woningen te verlaten en de vlugt naar de hooger gelegene dorpen te nemen; onderscheidene huizen waren weggespoeld, twee bruggen langs den Ooster-weg en eenige in het distrikt *Soekaradja* onbruikbaar gemaakt. Gelukkig had echter de overstrooming aan niemand het leven gekost (1).

Meren.

Tot de meren in deze residentie behoort in de eerste plaats de reeds meermalen genoemde groote *rawa*, *Petanahan* geheeten, en gevormd door vele riviertjes, die van het Noorden vlieten en geene spoedige ontlasting in zee vinden. Het heeft eene lengte van ongeveer 8 palen en eene breedte van 2 tot 4 palen; is zeer vischrijk en doet daardoor aan een aantal huisgezinnen een vast bestaan vinden (2). De *Rawa-Raba-Rojo* is op de meeste plaatsen zeer ondiep en grootendeels met slecht onbruikbaar kreupelhout bewassen (3).

De *Telaga-Wawar*, aldus genaamd omdat zijn water eene groote verscheidenheid van kleuren vertoont, ligt tusschen het *Djingsche gebergte* ingesloten, op eene hoogte van 2160 ell., is niet groot, en brengt tot dusver weinig of geen voordeel aan (4). Op de zelfde hoogte ligt de *Telaga-Tjibong* (5).

De *Telaga-Mandjer*, eindelijk, ligt aan den voet van den *Djing*, tusschen dat gebergte en den *Soendoro*, is zeer diep

(1) *Ned. Staats-Courant* van 31 Maart 1838.
(2) KUSSENDRAGER, bl. 218. — ROORDA V. EYSINGA, t. a. p. bl. 63 en 378.
(3) De zelfde werken, t. a. p.
(4) De zelfde werken, t. a. p.
(5) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 63.

en bevat ongemeen helder water. Dit meer is niet zeer groot, heeft de gedaante van eene kom en eenen omvang van omstreeks 3 palen. Behalve dat het eenigen visch oplevert, is het van weinig nut, en verliest zich in de *Serajoe* (1).

Oudheden.

In het Noordoosten der residentie vindt men overblijfselen van bouw- en beeldhouwkunst, die tot de vroegere grootheid van *Java* behooren (2).

In het *Kliergebergte* bij *Tjatjabam*, op de grens van *Kadoe*, ligt de *Goenong-Wangi*, van geringe hoogte; op den top is een graf, dat in heiligen reuk staat en de rustplaats is van den reeds genoemden RADEN DJAMBOE, die, als een hevig ijveraar voor het Islamismus, dit door de wapenen in *Bagelen* invoerde, en op dit bergje zijnen hoofdzetel en eenen tempel bouwde; de tempel bestaat niet meer. Op dit bergje zijn nog drie graven, die als heilig beschouwd worden (3).

Plaatsbeschrijving.

Tot de voornaamste plaatsen van *Bagelen* behooren: *Poerworedjo*, *Bringkelan*, *Keboemen*, *Karang-Anjer*, *Ambal* en *Wonosobo*.

Poerworedjo.

Poerworedjo, dat de aanvang van den bloei of van de bevolking beteekent, de hoofdplaats van een regentschap en van de

---

(1) KUSSENDRAGER, t. a. p. — ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 63 en 379
(2) *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, bl. 93.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p. bl. 64 en 65.

residentie tevens, is gelegen aan den linker oever der *Bogowonto*, 16 palen van de Zuidkust, 46 palen W. t. N. van *Djocjokarta*, 25 palen Zuidwest van *Magelang*, en 79 palen O. t. Z. van *Banjoemaas*. De plaats heet eigenlijk *Gedong-Kebo* of *Buffelhuis*, welken naam zij in den oorlog van 1825—1830 erlangde, en die nog aan het militaire kampement gegeven wordt; zij wordt ook *Bagelen* genoemd, doch is onder dien naam weinig bekend (1). Men heeft er een ruim militair hospitaal en eene fraaijegroote moskee, in 1837 volbouwd (2). Te *Gedong-Kebo* ligt een groot garnizoen, dat tot de tweede groote militaire afdeeling, hoofdkwartier *Samarang*, behoort (3).

Poerworedjo werd den 4 Januarij 1840 door eene aardbeving geteisterd, zoodat er onderscheidene, zoo gouvernements- als partikuliere steenen gebouwen, min of meer beschadigd, en in het Chinesche kamp twee gebouwen ingestort zijn, waarbij een Chinees zwaar en een inlander ligt gekwetst werden, terwijl de fraaije groote steenen brug over de *Bogowonto* op ettelijke plaatsen gescheurd werd.

Bringkelan.

Te *Bringkelan*, benoorden *Poerworedjo*, aan den regter oever der *Bogowonto*, is mede in den oorlog van 1825—1830 een fort opgeworpen. Ook is deze plaats beroemd om hare markt (4).

Den 27 December 1827 werd nabij deze plaats een troep muitelingen, 600 man sterk, door den Luitenant Kraft, aan het hoofd van 100 man infanterie, op de vlugt gedreven (5).

---

(1) Roorda van Eysinga, t. a. p. bl. 60.

(2) *Handleiding tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Bezitt.*, t. a. p. — Teenstra, t. a. p. bl. 163.

(3) Roorda van Eysinga, t. a. p.

(4) Het zelfde werk, t. a. p.

(5) Nahuys, *Verzameling van officieele rapporten*, D. III. bl. 34

Keboemen.

Te *Keboemen*, de hoofdplaats van eene afdeeling van den zelfden naam, 24 palen Noordwest van *Poerworedjo*, 10 van *Ambal* en 8 van *Karang-Anjer*, ligt eene afdeeling inlandsche kavalerie. Een Landraad voert het gebied over de afdeelingen *Keboemen* en *Karang-Anjer* (1).

Den 18 December 1828 werden de Nederlandsche troepen onder den Majoor MICHIELS, die te *Djebres*, niet ver van *Keboemen*, in bivouac lagen, door eene aanzienlijke magt aangevallen, welke ongeacht een hevig kanon- en infanterievuur in den aanvang stoutmoedig bleef opdringen, doch toen de Nederlandsche bevelhebber met zijne infanterie in den stormmarsch op den stoutmoedigen hoop aanrukte, begon deze weldra te wijken en sleepte in den terugtogt de geheele linie mede. De vijand had bij dien aanval 60 à 80 man, en de onzen slechts één man verloren (2).

Karang-Anjer.

Acht palen W. van *Keboemen* en 32 in de zelfde rigting van *Poerworedjo* ligt *Karang-Anjer*, de hoofdplaats van eene afdeeling, die den zelfden naam draagt. Aldaar is een zoutverkoop (3).

Karang-Bollang.

Karang-Bollang, *Karang-Bolang* of *Karang-Bolong* is een vlek, 48 palen van *Poerworedjo*, in de afdeeling *Karang-Anjer*, aan den mond der *Tjitjing-Galang*, en aan den weg,

---

(1) ROORDA VAN EYSINGA. t. a. p.
(2) NAHUYS, *Verzameling*, D. IV, bl. 17 en 18.
(3) ROORDA VAN EYSINGA, t. a. p.

die langs het Zuiderstrand door deze residentie loopt, op een schiereiland van den zelfden naam, dat hoofdzakelijk uit kalkrotsen bestaat, en hier en daar steil en gevaarvol over den oceaan hangt (1). Aldaar is eene redoute, even als te *Patanahan*, dat mede in de afdeeling *Karang-Anjer* ligt (2).

Ambal.

Te *Ambal*, de hoofdplaats van eene afdeeling, die den zelfden naam voert, is eene redoute, eene afdeeling Schutterij, een Landraad en een zoutverkoop (3).

Wonosobo.

Wonosobo, de hoofdplaats der afdeeling *Ledok*, ligt op 40 palen Noord van *Poerworedjo* aan den regter oever van de *Serajoe*, op 2540 voeten boven de oppervlakte der zee. Er is een fort met eene bezetting, het is het hoogst gelegen fort op *Java*, op 6 mijlen Z. W. van den *Sindoro* (4).

Den 13 Junij 1826 werd hier een allermerkwaardigst natuurverschijnsel waargenomen, waarvan geen der hier gevestigde Europeanen noch ook een enkel inlandsch Hoofd zich een tweede voorbeeld herinneren konde. Omstreeks ten vier ure in den namiddag werd de hemel, na den geheelen dag helder te zijn geweest, eensklaps in minder dan tien minuten met zware wolken overtrokken, en vertoonde zich aan het oog als geheel in mist en nevel gehuld. Een aan storm grenzende Zuidwestenwind dreef deze wolken echter spoedig voort, wierp eenige huizen en kazernen omver en rukte een aantal

---

(1) *Handl. tot de Aardrijksk. van Ned. O. I. Besitt.*, bl. 93.
(2) Roorda van Eysinga, t. a. p.
(3) Het zelfde werk, bl. 62.
(4) Het zelfde werk, t. a. p.

boomen met wortel en al uit den grond, terwijl geweldige bliksemstralen hier en daar nedersloegen, en een buitengewoon sterke stortregen het kampement in weinige oogenblikken geheel overstroomde. Nadat het onstuimige weder op deze wijze een geruimen tijd had aangehouden, veranderde de wind plotseling van rigting en werd Noordoost, de regen werd vermengd met hagelsteenen, ter grootte van een musketkogel, en de thermometer daalde tot op 45°. Deze ruwe onweersvlaag beeft meer dan twee uren onafgebroken voortgeduurd, terwijl de koude stortregen tot den volgenden morgen bleef nedervallen. Het was opmerkelijk, dat op 2 of 3 palen afstands van de vlakte van *Wonosobo*, van de verwoesting, welke de storm en hagel aldaar hadden aangerigt, nagenoeg geen enkel spoor was te ontdekken (1).

Een tweetal jaren daarna, den 10 Januarij 1829, werd dit zelfde gedeelte des lands op nieuw door eenen orkaan geteisterd, die, van hagel en regen verzeld, aan boomen en gebouwen niet weinig schade toebragt. Hij kwam in den namiddag uit het Oosten op en deed den thermometer van Fahrenheit oogenblikkelijk tot op 70° dalen. Onder de gevallen hagelsteenen heeft men er opgemerkt, die de grootte van duiveneijeren hadden. In de *benting* werd eene kazerne geheel ter neder geworpen, en in eene andere werden de wanden met onwederstaanbare kracht omvergerukt. De daken van het kruidmagazijn, van het hospitaal en van de apotheek werden afgeslagen, en de gebouwen zelven aanmerkelijk beschadigd, terwijl het water in de kazerne en in andere gebouwen tot eene hoogte van twee voeten was opgeklommen. Gelukkig heeft niemand bij dit ongeval het leven verloren, ofschoon zich in de kazerne op dat oogenblik 50 tot 60 menschen bevonden (2).

---

(1) Kussendrager, bl. 248 en 249.

(2) Kussendrager, bl. 198.

EINDE VAN HET DERDE DEEL.

VRUCHTEN OP HET EILAND *JAVA* VOORKOMENDE.

1. Doerèn of kadoe (*durio zibethinus*).
2. Manggistan (*garcinia mangostana*).
3. Doekoe (*lansium domesticum*).
4. Djamboe bol (*jambosa macrophylla*).
5. Djamboe bidji (*psidium pyriferum*).
6. Djamboe ajer (*cerocarpus aquaeus*).
7. Salak (*zalacca edulis*).
8. Nangka (*artocarpus integrifolia*).
9. Ramboetan (*nephelium lappaceum*).
10. Blimbing manis (*averrhoa carambola*).
11. Boewah nona (*anona reticulata*).
12. Siri kaja (*anona* of *squamosa asiatica*).
13. Soekoen (*artocarpus incisa*).
14. Mangga menjala (*magnifera indica*).
15. Mangga wangi (*magnifera var.*).
16. Mangga kawehneh (*magnifera var.*).
17. Namnam (*cynometra cauliflora*).
18. Djerok matjan (*citrus decumana*).
19. Semangka (*citrullus vulgaris* of *cucurbita citrullus*).
20. Pisang of gedang (*musa paradisiaca*).
21. Djerok manis (*citrus lamettiformis*).
22. Djerok djepan ketjil (*citrus nobilis var. microcarpa*).
23. Kalapa of kokosnoot (*cocos nucifera*).
24. Dalima of granaatappel (*punica granatum*).
25. Nanas of ananas (*ananassa sativa*).
26. Baligo (*cucurbita vericosa*).
27. Katjang pedeh (*parkia speciosa*).
28. Térong bodas (*solanum esculentum*).
29. Térong hoemboet (*solanum ovigerum.*).
30. Nangka wolanda (*anona muricata*).
31. Gadoeng of papaya (*carica papaya*).
32. Teboe of suikerriet (*saccharum officinale*).
33. Laboe (*lagenaria idolatrica*).
34. Taratah gedé (*nelambium speciosum*).
35. Pala of muscaatnoot (*myristica fragrans*).
36. Awi apoes (*bamboesa apus et var.*).
37. Boewah saauw (*sapota achnas*).

JAVAANSCHE VRUCHTEN.

